BERNARD LEWIS

BUNTZIE ELLIS CHURCHILL

Tarih Notları

Bir Orta Doğu Tarihçisinin Notları



Bernard Lewis
ve Buntzie Ellis Churchill

TARİH NOTLARI

Bir Orta Doğu Tarihçisinin Notları

Çeviri: Çağdaş Sümer

arkadaş

arkadaş YAYINEVİ
Yuva Mahallesi 3702. Sokak No: 4 Yenimahalle / Ankara
Tel:+90-312 396 01 11 (pbx) Faks: +90-312 396 01 41
www.arkadasyayinevi.com
info@arkadasyayinevi.com
Yayıncı Sertifika No: 12382
Matbaa Sertifika No: 26649

Kitabın Özgün Adı ve Yazarı: Notes On A Century, Bernard Lewis

© Bernard Lewis, Buntzie Churchill 2012
Orijinal İngilizce baskı 2012 yılında Weidenfeld & Nicolson tarafından gerçekleştirilmiştir.

© Türkçe yayım hakları **arkadaş** yayınevinindir. Yayıncının yazılı izni olmadan hiçbir biçimde ve hiçbir yolla, bu kitabın içeriğinin bir kısmı ya da tümü yeniden üretilemez, çoğaltılamaz ya da dağıtılamaz.

ISBN: 978-975-509-824-1

Ankara, 2014

Çeviri	: Çağdaş Sümer
Editasyon	: Kadir Yılmaz
Yayına Hazırlık	: Gazi Vural, Zeynep Kopuzlu Taşdemir
Sayfa Düzeni	: Emine Özyurt
Kapak Tasarımı	: Lodos Grup
Baskı	: Bizim Büro Matbaa Dağıtım Basım Yayıncılık San. ve Tic. Ltd. Şti. Büyük Sanayi, 1. Cad. No. 61, İskitler/Ankara

Buntzie için,

Onun ilham ve rehberliği olmasaydı
bu kitap yazılamazdı,
hatta yazılmaya da başlanamazdı ve
varlığı ve iştiraki olmasaydı
hayatımın bu son ve
en iyi kısmı yaşanamazdı.

Kafamda bir beyaz saç teli belirdi
Tutup kopardım elimle;
"Peki," dedi, "beni tek başıma yendin de"
"Ne yapacaksın, tüm ordum ardımdan gelince?"[1]

—*Yehuda Halevi*

Tanrım, tek lütuf şudur senden umduğum:
Bereketlendir haz dünyamı
Kov benden saflık belasını
Uzak tut pişmanlık faciasını

—*'Ubeyd-i Zakani*

Music of a *Distant Drum*'dan Seçmeler

1 Kitapta yer alan şiirler Aytek Sever tarafından tercüme edilmiştir.

Teşekkür

Pek çok yıl boyunca ve pek çok yerde verdikleri cesaretle bu sayfalarda anlatılan yaşama pek çok şey katan dostlarıma ve meslektaşlarıma teşekkür ederim.

David Pryce-Jones "Enough Said" başlıklı makalesinden uzunca bir alıntı yapmama izin verecek kadar kibardı ve Adam Garfinkel *The American Interest*'te (Bahar 2006) yer alan makalemi tekrar yayımlamamı, nezaket gösterip kabul etti.

Mari Steed ve Denise Bala'ya da paha biçilmez teknik yardımları için teşekkürler.

Son olarak, titiz gözden geçirmeleri, taslağın hatalarını gideren ve ona değer katan editörüm Joy de Menil de özel bir teşekkürü hak ediyor.

İçindekiler

Teşekkür ix

Giriş 3
1. İlk Yıllar 7
2. Savaş Yılları 56
3. Osmanlı Arşivlerinde 90
4. Kültürel Diplomasi 118
5. Neden Tarih Çalışmalı? 153
6. Akademik Yaşamdan Kesitler 170
7. Atlantik'i Geçmek 195
8. Bölge Ülkeleri 224
9. Medeniyetler Çatışması 259
10. Şarkiyatçılık ve Doğru Düşünme Kültü 302
11. Paris'te Yargılanma 325
12. Tarih Yazmak ve Yeniden Yazmak 339
13. Siyaset ve Irak Savaşı 368

Özetle 395

Ek I: Ağıt 397
Ek II: Unvan, Ödül ve Yayınlar 401
Dizin 423

Daktilo

Bazen gözünü dikip bakıyor bana
Kasvetli, sessiz:
Bu bir gözdağı mı?
Bazen çabalıyor benimle
Telaşlı, onaylanmaya hasret.
Yargılıyor bazen de,
Dinliyor, suçluyor,
Cezayı kesiyor.

Giriş

Uzun hayatım boyunca, esas olarak Orta Doğu çalışmalarıyla ilgilendim. Bu ilgim bir okul çocuğuyken başlamıştı. O zamandan bugüne arttı ve önce bir hobiye, sonra bir takıntıya ve nihayetinde de bir mesleğe dönüştü. En başından itibaren toplumu, dillerini öğrenerek, eserlerini okuyarak, yaşadığı yerleri gezerek ve insanlarıyla konuşup onları dinleyerek, içinden anlamaya çalıştım.

Bunu yapabilmek için, doğduğum zaman, yer ve koşullardan ve dolayısıyla ilk eğitimimin sunduğu fırsatlardan hatırı sayılır ölçüde yararlandım. O günlerde İngiltere'de tarih, eğitimin önemli bir parçasıydı ve bizden yalnızca yakın geçmişteki ya da o günkü olaylar hakkında değil, aynı zamanda klasik antikiteden günümüze Batı uygarlığının kayıt altına alınmış ve hatırlanan tarihinin tümüne dair de, anahatlarıyla bile olsa, bilgi sahibi olmamız bekleniyordu. Yalnızca bu da değil; bu tarihin en azından bir kısmını orijinal dillerinde, özellikle de Latince ve Fransızca olarak çalışmamız da bekleniyordu ki, bir kısmımız buna daha sonra Almanca ve Yunanca da ekleyecekti. Kral Alfred, Fatih William, Aslan Yürekli Richard ve Haçlılar günlük sohbetlerimizin tanıdık simalarıydı. Bunun, beni İslam tarihi çalışmaya hazırladığı söylenemez; aslında bir anlamda, Hı-

ristiyan ve Avrupalı bir algıyı telkin ederek beni ona karşı koşullandırmıştı. Fakat tarihsel sürecin doğasına, tarihi araştırmanın ve yazmanın amaç ve usulüne dair daha gelişkin bir anlayış geliştirmemi sağladı.

İlk çalışmalarımda esas olarak İslami Orta Doğu'nun Batı'dan en farklı olduğu, en az etkilendiği ve pek çok açıdan çok ileride olduğu ortaçağ tarihi ile ilgileniyordum. Ortaçağ İslam tarihine yönelik ilgimi hiç kaybetmedim; ama artık esas ilgi alanım bu değil. Daha önce kapalı olan Osmanlı arşivlerine girme fırsatı kaçırılmayacak kadar değerliydi ve bana hâlihazırda derin bir ilgi beslediğim bir konunun peşinden gitme imkânını sundu. Bunun üzerine yayımlanan çalışmalarımın büyük bir kısmı Osmanlı dönemi ya da modern dönem veya bu ikisinin bir bileşimi üzerine oldu.

Fakat hiçbir Orta Doğu uzmanı, hatta bir Asurbilimci ya da Mısırbilimci bile, çağdaş gelişmeleri bütünüyle göz ardı edemez. Savaşta üstlendiğim görev, modern Orta Doğu yaşamı ve siyasetinin kimi veçhelerine dair doğrudan bilgi edinmemi mümkün kıldı. Orta Doğu ülkelerine gerçekleştirdiğim ziyaretler, Orta Doğu liderleriyle yaptığım tartışmalar, Orta Doğulu meslektaşlarla buluşmalarım ve belki de hepsinden çok, Orta Doğulu öğrencilerle ilişkilerim, nelerin olup bittiğinden haberdar kalmamı sağladı. Zaman zaman Orta Doğu'daki gelişmelerle ilgili, genellikle bir mülakat ya da bir dergi veya arada sırada da bir gazetede makale biçimini alan kamusal açıklamalarda bulunmanın cazibesine yenik düştüm. Nadiren de, güncel ya da yakın tarihli gelişmeler hakkında daha uzun yazılar kaleme aldım.

Orta Doğu çalışmaları açısından, ki bugün buna dünya tarihi de eklenebilir, İslam'ın kökenleri ve kutsal metinleri hakkında bilgi sahibi olmak zorunludur. Henüz öğrenciyken bile,

Kur'an'ı, peygamberin yaşam öyküsünü ve bunlarla ilgili geniş yazını okuyordum. Fakat hiçbir zaman bu konularda uzmanlaşmadım. Teoloji ya da kutsal metinler konusunda bir uzman değilim ve eğer bunlarla ilgilendiysem, bu sadece bir tarihçi gözüyle oldu. Uğraşım ve mesleğim açısından, özellikle uygarlık tarihi ile ilgilenen bir tarihçiyim.

Geriye dönüp baktığımda, bu tercihi yaparak kendimi pek çok sıkıntıdan kurtarmış olduğumu görüyorum. Bu, söz konusu tercihi yaptığım sırada amaçladığım bir şey değildi; fakat zamanla, mesleğimizin en zor ve tehlikeli konularından birinden nasıl şans eseri ve ucu ucuna uzak durabildiğimin farkına vardım. Müslümanlar için bile, ve tabii ki gayrimüslimler için daha fazla olmak üzere, kutsal tarih ve kutsal metinler üzerinde çalışmak giderek mayınlı bir araziyi araştırma alanı olarak seçmek kadar hassas bir hâl aldı.

Bu hassas durum, beni eleştirenleri, İslam'ın kutsal tarihine ve kitabına yaklaşımım nedeniyle bana saldırmaktan alıkoymadı. Diğer meselelerde olduğu gibi bu konuda da saldırılar her iki taraftan da geldi. Bir yandan İslam'ı ve onun kutsallıklarını karalamakla, diğer yandan onun kusurlarını savunmak ve hatta örtbas etmekle suçlandım. Bense, saldırılar her iki taraftan da gelmeye devam ettikçe, bilimsel nesnelliğime güven duymayı sürdüreceğim.

Bir defasında, Suriye'de seyahat ederken, bir akşam boyunca bir din âlimiyle teoloji, hukuk ve İslam'ın diğer birincil ilgi alanlarını tartışarak uzun uzun sohbet etme fırsatı bulmuştum. Bir noktada sohbeti keserek hayretler içinde feryat etti: "Anlamıyorum! İslam hakkında bu kadar çok şey biliyorsun! Neden Müslüman olmadın?"

Hem soru hem de muhtemel cevabı, İslam dünyasının bugününe dair pek çok şeyi gözler önüne serebilir.

Tarihin çarpıtılmasına –dalkavukluk etmeye, göz boyamaya ya da başka bir kısmi amaca yönelik– büyük enerjilerin sarf edildiği bir dönemde yaşıyoruz. Bencil olmayan saiklerden ilham aldıklarında bile, bu tür çarpıtmalardan hiçbir yarar sağlanamaz. Tarih, kolektif hafızadır ve eğer toplumsal bedeni insan bedeni gibi düşünürsek tarihsizlik amnezi anlamına gelir, çarpıtılmış tarih ise nevroz.

Geçmişle yüzleşmek konusunda isteksiz olanlar, ne bugünü anlamayı ne de geleceğe bakmayı başarabilirler. Bu nedenle, ahlaki ve mesleki görevleri geçmişle ilgili gerçeği ortaya çıkarmak ve onu gördükleri gibi sunmak ve açıklamak olan tarihçilerin üzerine büyük bir sorumluluk düşüyor. Bu sorumluluğu yerine getirmek için elimden geleni yapmış bulunuyorum.

1. Bölüm

İlk Yıllar

Hayatımın neredeyse bir yüzyılına dönüp baktığımda, ne kadar olağanüstü bir şansa sahip olduğumu fark ediyorum. İkinci Dünya Savaşı'nda bir askerdim ve ölmedim; hatta yaralanmadım bile. Yirminci yüzyıl Avrupa'sında bir Yahudiydim; öldürülmedim ya da zulüm görmedim. Bunlardan ilkini yalnızca savaştaki talihime bağlayabilirim. Fakat ikincisi için, İngiltere'de yaşamayı seçmiş olan atalarıma teşekkür borçluyum. İngiltere'de doğdum ve yaşamımın büyük bir kısmını İngiltere ve Birleşik Devletler'de geçirdim, yani özgürlüğün tadını çıkaran ve özgürleştirilmeye ihtiyaç duymayan ülkelerde. Her zaman görüşlerimi istediğim gibi, herhangi bir hükümet emri ya da hukuki kararla kısıtlanmadan dile getirebileceğimi ve onları kibirli ve zor beğenen filologların kural ve sınırlamalarıyla engellenmeden ifade edebileceğimi biliyordum. Anglo-Amerikan toplumunun açıklığı, özgürlüğü ve İngiliz dilinin olağanüstü anarşisi, olaylar dikkatimi başka yerlerde bu özgürlüklerin olmadığı gerçeğine çekene kadar, doğal kabul ettiğim şeylerdi.

1916 yılında Londra'da doğdum ve bu, her ne kadar Birleşik Devletler'e gelene dek farkına varamamış olsam da, büyük bir şanstı. Ebeveynim, Hary ve Jenny Lewis, Thames Nehri'nin yukarısında Londra'dan çok da uzak olmayan Maidenhead isim-

li küçük bir şehirde yaşıyordu. Annem doğum yapmasına kısa bir süre kala, o dönem pek çok genç annenin yaptığı gibi, doğumu annesinin yanında yapmaya karar vermiş ve bunun üzerine Londra'daki evine gitmişti. Ben de, Londra'da annemin yirmi bir yıl önce doğduğu aynı yerde ve anlatıldığına göre aynı yatakta dünyaya gelmişim.

Ucuz kurtulmuş olmamın sebebi neydi? Maidenhead. İngiltere'de insanlar nadiren nerede doğduğunuzu sorarlar ve sorup Maidenhead cevabını aldıklarında İngilizlerin pek çoğu şehrin ismini bilir. Fakat Amerika'da her zaman, her tür farklı durum ve şart altında nerede doğduğunuzu öğrenmek isterler. Maidenhead cevabı da ya açık bir alaya ya da kaçamak ve utangaç bir gülümsemeye yol açar.

Anneannem, Anne Miller, İngiltere'ye 1895 yılında yaklaşık on sekiz yaşındayken, o zamanlar Rus İmparatorluğu'na ait olan Grodno isimli bir şehirden gelmiş. Ailesi onu, birkaç yıl önce Amerika'ya yerleşen ve ailesine "Artık yerleştim, bana bir gelin gönderin." diye yazan kuzeniyle evlenmesi için onun yanına göndermiş. Onlar da anneannemi seçmişler. Kuzey Denizi'ni geçerken o kadar deniz tutmuş ki, Londra'ya kadar geldikten sonra daha fazla gitmeyi reddetmiş. Kuzey Denizi yeterince kötüymüş ve Atlantik'i geçmeye hiç niyeti yokmuş. Ailesiyle tartışmış durmuş. Ona yalvarmışlar. Fakat bir noktada sorun çözülmüş. Anneannem, büyükbabam Joseph Levy ile tanışıp evlenmiş ve İngiltere'de kalmış.

Öyle görünüyor ki doğarken ardımdan kapıyı da kapamışım, zira birkaç yıl sonra annem zar zor kurtulduğu tehlikeli bir düşük yapmış. O olaydan sonra bir daha çocuk yapması mümkün olmamış; bu nedenle tek çocuk olarak büyümüşüm. Bunun bazı bariz avantajları ve daha az belirgin bazı dezavantajları vardı. Hatırladığım kadarıyla bu durum, kimi zamanlar bir

üzüntü kaynağı olabiliyordu. Tanıdığım pek çok kişinin erkek ve kız kardeşleri vardı, ama benim yoktu. Bazen kendimi yalnız hissederdim. Çocukluğuma dair bir miktar sızıyla hatırladığım tek şey budur.

Bu düşükten en az bir yıl sonra annem ciddi bir şekilde hastalanmış. Zamanın büyük bir kısmını yatakta geçiriyormuş ve ben de bana bakması için anneannemin yanına yollanmışım. Dünyanın en muhteşem tarçınlı ve üzümlü mayalı ekmeğini pişiren anneannemle özellikle yakın bir ilişkim olmasının nedenlerinden birisi budur.

Dünyaya geldiğimde anneannem otuz dokuz yaşındaydı ve bu yüzden ben büyürken yaşı hayli gençti. Doğu Avrupalı anneannemle İngiltere doğumlu annem arasında var olan, aslında coğrafya ve kuşakla ilgili fark, mutfak gibi evle ilgili meselelerde de görülebiliyordu. Çocukluğumun ilk yıllarına ilişkin en canlı hatıralarımdan biri annemle anneannem arasındaki bir münakaşayla ilgili. Anneannem anneme ailenin en gözde yemeklerinden birini nasıl yapacağını öğretmeye çalışıyor; yemeğe koyulacakları ve yemeğin nasıl hazırlanacağını, "Şundan bir tutam koy, bundan bir parça ekle, öbürünü göz kararı koy ve biraz kaynamaya bırak." gibi sözlerle tarif ediyordu. Anneannem on dokuzuncu yüzyılda Doğu Avrupa'da doğmuştu. Okula 1900 yılında Lonra'da başlayan annemse, yirminci yüzyıl İngilteresi'nin çocuğuydu ve görünen o ki anneannemin vermeyi başaramadığı kesin ölçüler istiyordu. Hâlâ ıstırap verici, yanıtları olmayan soruları hatırlıyorum: "Bir tutam ne kadar eder? Biraz ne kadar sürer?"

Annem kuşkusuz daha modern ve daha hassastı, ama anneannemin yemeklerinin tadı daha güzeldi.

Annem tanıdığım en iyi aşçı olmayabilirdi; fakat İngiliz dili konusunda hayli titiz ve hatasız konuşmam hususunda karar-

lı olmasının kesinlikle bana büyük faydası dokunmuştu. Ona "Gidip çocuklarla oynamam mümkün mü?" diye sorduğumu ve onun da "Evet mümkün, ama gidemezsin." diye yanıt verdiğini hatırlıyorum.

Babamın ebeveyniyle ilişkilerim soğuk ve mesafeliydi. Babaannem, babam beş yaşındayken ölmüş ve geride iki çocuğunu, babamı ve büyük kardeşi Nat'i bırakmıştı. Büyükbabam tekrar evlenmiş ve sonra iki oğlan ve bir kız çocuğu daha olmuştu. Ben çocukken, büyükbabamın ailesinin iki kolu arasındaki ilişkiler soğuktu ve günün birinde yaşanan bir tartışma, birbirlerinden tamamen kopmaları için gereken mazereti sunmuştu. Babam öz kardeşi Nat ve onun çocukları Basil ve Lily ile yakın ilişkisini sürdürdü.

Büyükbabam Lewis'in, ofisinin bulunduğu binanın çatısından düşerek vefat eden Samuel isminde bir erkek kardeşi vardı. Geride, Rose isminde bir dul ve dördü erkek ikisi kız altı çocuk bırakmıştı. En küçük çocuk neredeyse benimle aynı yaştaydı ve onun da ismi muhtemelen aynı büyük dede nedeniyle Bernard'dı. İngiltere'de benim ismim (kimse gülmesin lütfen!) BURR-nerd (Börnırd) diye telaffuz edilir, Amerikan Brr-NAAARD (Brnârd) telaffuzuna da katlanabilirim. Fakat "Bernie"den nefret ederim ve hiç alışık değilimdir.

Bunalım döneminde (1920'ler) Rose Teyze ve ailesine yakın oturuyor ve onları yakından tanıyorduk. Kuzenim Bernard'la çok yakın bir arkadaşlık kurmuştum. Şans eseri, aynı okula gitmiştik ve hemen hemen aynı yaşta iki Bernard Lewis'in varlığı, sonsuz bir karışıklık kaynağı olmuştu. Neyse ki, aynı sınıfta değildik.

Siyasete dair hatırladığım ilk şey 1920'lerin başlarında, okula yeni başladığım sırada İngiltere'de gerçekleşen genel seçimlere ilişkin. O dönemin iki büyük partisi, İşçi Partisi ve Muhafa-

zakâr Parti'ydi. Onların yanındaysa, bir zamanlar Muhafazakârların karşısındaki tek ciddi seçenekten geriye kalan ve artık işlevini kaybetmiş Liberal Parti bulunuyordu. Okuldaki çocukların bana ve birbirlerine ebeveynlerinin hangi partiye oy vereceklerini sorduklarını hatırlıyorum. Babama sormuştum ve "Biz Liberallere veriyoruz." demişti. Sonra okula gidip diğer çocuklara Liberallere oy verdiğimizi anlatmıştım. Ezici çoğunluk ya Muhafazakârlara ya da İşçi Partisi'ne oy verdiğinden, bizimkilerin oyu bir miktar kafa karışıklığına yol açmıştı. "Neden Liberaller?" diye sordular ve ben de eve gidince bu soruyu babama ilettim, "Neden Liberaliz?" Babam bir an bile duraksamadan yanıtladı, "Çünkü İşçi Partisi'ni desteklemeyecek kadar çok ve Muhafazakâr olamayacak kadar az paramız var."

Annem 1895 yılında, dört çocuğun en büyüğü ve hayatta kalmayı tek başaranı olarak dünyaya gelmiş –iki kardeşi çocukken, üçüncüsü Betty teyze ise yirmili yaşlarında ölmüş. Ben çocukken annem ve kız kardeşi Betty, sık sık kocaları ve benimle birlikte, İngiltere kıyılarında bir yerlere tatile giderdik. Bir akşam çok kötü bir karın ağrısı çekiyordum. Çocukların genelde karınları ağırır ve normalde kimse bunun üzerinde durmaz; ama Betty Teyze'nin kocası bir doktor olduğundan, annemle babam bir bakmasını rica ettiler. O da bana baktı, hemen apandisit teşhisi koydu ve tanıdığı bir cerrahı benimle ilgilenmesi için çağırdı. Apadisitimin akut olduğu ve hızlı bir şekilde müdahale edilmediği takdirde beni öldüreceği ortaya çıktı. Eniştemin bir doktor olması ve birlikte tatile çıkmış olmamız hayatımı kurtarmıştı.

Annemin çocukluğu, ailesi çok fakir olduğundan ve asgari okuldan ayrılma yaşı olan on dördüne girer girmez okulu bırakıp çalışmak zorunda kaldığından çok sıkıntılı geçmişti. Öldük-

ten sonra geriye kalan belgelerine baktığımda, okul faaliyetlerinde, özellikle de spor alanında çok faal olduğunu gördüm. Yüzmedeki üstün yeteneğini belgeleyen çeşitli sertifikaları vardı ve bunlardan 1908 tarihli bir tanesini, tam bir asır sonra, bundan çok hoşnut olacak torunum Rachel'e verdim.

Annemin spor genleri bana geçmemişti, zira denemeye kalkıştığım ya da denemek zorunda bırakıldığım her spor dalında tam bir fiyaskoydum. Bu, babamın da sporda faal olduğu ve mükemmel tenis oynadığı göz önüne alınınca daha da dikkat çekicidir. Hem annem hem de babam düzenli okurlardı, ama farklı biçimlerde. Annem roman, özellikle de polisiye okur, fakat nadiren gazete okuma zahmetine katlanırdı. Babamsa bazen günde birkaç tane olmak üzere gazete okur, fakat nadiren kitap okuma zahmetine girerdi.

Savaştan kısa bir süre sonra bir sabah, yine kısa bir süreliğine ailemle birlikte yaşarken, babamdan daha erken kalkmıştım ve o kahvaltıya geldiğinde gazete okuyordum. "Ne okuyorsun?" diye sordu. "UNESCO hakkında bir makale" dedim. Bu, UNESCO'nun kuruluşundan hemen sonraydı ve ne babam ne de başka biri ne olduğuna dair bir fikir sahibiydi. Babam "Hımm, kim ki o? Zannederim yolsuz bir Romanyalı politikacıdır." diye karşılık verdi. UNESCO kulağa Romanyalı ismi gibi geldiğinden ve bir İngiliz gazetesine konu olmuş bir Romanyalının neredeyse kesin olarak bir siyasetçi ve muhtemelen de yolsuzluğa bulaşmış bir siyasetçi olacağından, bu mantıklı bir karşılıktı.

Ölüm döşeğindeyken onu görmeye gittiğimde ve vefat etmeden birkaç dakika önce konuştuğumuzda bile, çok sinirli –fakat hemfikir– bir şekilde az önce *The Daily Telegraph*'da okuduğu bir makaleden söz ediyordu.

Her iki ebeveynimin de hobileri ve ilgi alanları vardı. An-

nem zamanının önemli bir kısmını örgü ve tığ işleriyle harcar ve hem bizim hem de mobilyalarımız için her türlü giysi ve örtüyü kendisi yapardı. Özellikle anti-briyantin adı verilen koltuk örtülerini hatırlıyorum. O zamanlar briyantin çok popüler ve çok yapışkan bir saç yağıydı ve koltuklarda arkalarına yaslanarak oturan insanlar, sıklıkla geride tiksindirici yağ izleri bırakırlardı. Genellikle kenarları dantelli bir örtü olan anti-briyantin çok yaygın kullanılır olmuştu. Koruma amaçlı olarak koltuğun arkasına yerleştirilir ve hayli dekoratif olduğu düşünülürdü.

Babamsa İngiliz Viktoryen ekolünden tablolar toplardı. Bazen bunu neden yaptığını düşünürdüm. Kısa bir telefon görüşmesi, bu merakımı gidermeye yetmişti. Telefonda babamla sohbet ediyordum ve bana "Yeni bir tablo aldım" dedi. "Kimin?" diye sorduğumda bir isimden söz etti ve "Onu hiç duymadım." dedim. Babamsa "Duymuş olduğun bir kişiye param yetmez zaten." diye yanıtladı. Annem ve babam öldüğünde tablolar bana miras kaldı. Bu tarzla özel olarak ilgilenmediğimden sadece iki tanesini sakladım, diğerleriniyse sattım. New York'ta bir müzayedede satıldılar ve önerilen fiyatlar neredeyse *Her Majesty's Comissioners of Inland Revenue*'nun biçtiği fiyatlarla aynıydı.

Babam aynı zamanda bir futbol fanatiğiydi; önceleri *Tottenham Hotspurs*'u destekliyordu, daha sonraysa *Arsenal*'i tutmaya başlamıştı. Sanki bir ayinmiş gibi, her hafta maçları izlemeye gider ve beni de spora olan ilgimi arttırmak için yanında götürürdü. İnanılmaz bir şekilde sıkılırdım ve maçlar bende hiçbir ilgi uyandırmazdı; ve eğer maçların üzerimde yarattığı bir etki varsa o da sonraki hayatımda bunlara karşı bağışıklık kazanmam oldu.

Babamın köpeklere, özellikle de İngiltere'de Alsaslı, Amerika'da ise Alman çobanı olarak adlandırılan türe karşı büyük bir

ilgisi vardı. Cora isimli –tam ismi Cazonove Lady'si Cora idi– cinsi titizlikle onaylanmış dişi bir Alsaslı satın almıştı. Bir sonraki tutkusuysa ona uygun bir eş bulabilmekti. Bu gerektiği gibi ayarlandı ve bir süre sonra Cora rahat bir doğumda birden çok yavru doğurdu. Babamın evde tutmaya karar verdiği bir tanesi dışındaki tüm yavrular ya başkalarına verildiler ya da satıldılar. Köpeğe, babamın o sıralar okumuş olduğu bir kitaptaki – babamın kitaplarla ilgili nadir deneyimlerinden biriydi– karakterlerden biri olan Chicot the Jester'in adı verildi. Evimizdeki bir oda tamamıyla köpeklere ayrılmıştı. Evdeki en geniş odaydı ve tamamen mobilyasızdı. Ön kapısı sokağa, arka kapısıysa bahçeye açılıyordu.

Bir keresinde Chicot, neredeyse bu dünyayı on yaşında, erkenden terk etmeme neden olacaktı. Tasması elimde yürüyüş yaparken, yolun karşı tarafında potansiyel bir dişi arkadaş gördü ve onunla tanışmak için karşıya koşturdu. Tasmayı ya bırakmadım ya da bırakamadım ve yolun karşı tarafına doğru ben de sürüklendim, ki yolun son kısmında artık yüzüstü gidiyordum. Neyse ki, çok fazla trafik yoktu ve şoförler beni görerek durdular. Bu olaydan sonra, köpekleri yürüyüşe çıkarma görevi bir daha bana verilmedi. Tehlike, köpekleri yürüyüşe çıkardığımda aslında onların beni bir koşuya çıkarıyor olmalarıydı.

Evde hiç kedi beslemediğimizi söylememe gerek yok. Ailenin kediseveri, her zaman en az bir, çoğunlukla da iki kedi besleyen anneannemdi. Bir yetişkin olarak, vaktimin çok büyük bir kısmını seyahat ederek geçiriyor olmamın evcil hayvan beslemeyi zor ve sevimsiz kılması gibi basit bir nedenden dolayı hiçbir zaman evcil hayvan beslemedim. Fakat her iki çocuğum da evcil hayvan sevgisini miras almış gibi görünüyorlar. Melanie hem kedileri hem de köpekleri seviyor ve bir şekilde onları barış içinde bir arada yaşamaya ikna etti. Michael ise kedile-

ri seviyor; aslına bakılırsa onun daha sonra evleneceği gelinim Jessica ile tanışmasına vesile olan da bir kediydi.

Babam iş hayatına önce tekstil alanında, özellikle de yünlüler ve sonra da giyim kuşamla başlayıp daha sonra emlak işine geçmişti. Bunalım ailemi fena vurmuştu. On üç yaşlarındayken çocukluğumu geçirdiğim Kuzey Kensigton'daki evimizi terk etmek ve çok daha düşük seviyeli farklı bir mahalleye taşınmak zorunda kalmıştık. Bunalımın sonuçlarından biri, yatılı bir hizmetçi tutmaya bir son vermemiz oldu. Diğer bir sonuçsa yurtdışı seyahatlerinden vazgeçmemizdi. Ve genel olarak hayat çok daha zorlaşmıştı. O zamanlar yürüyüş mesafesindeki bir okula gitmek zorunlu olduğundan, bu, okullarımı değiştirmem anlamına da gelmişti. İşler yavaş yavaş yoluna girmeye başlayıncaya dek, pek çok taşınma ve pek çok yıl boyunca bu böyle sürüp gitti.

İlk gittiğim okul Kensigton'da küçük bir özel okuldu. Daha sonra, oradan oraya taşınırken çeşitli okullara gittim; ama aralarında önemli olanı, on dört yaşında başladığım Londra Politeknik Gündüz Okulu'ydu. Bu okuldan önce Devonshire'lı okul müdürü William Brimicombe ve Fransız eşi Marcelle Manusset tarafından yönetilen küçük bir özel okula devam ediyordum. Her ikisi de hem kendilerinin hem de birbirlerinin dillerine yönelik derin bir aşk ve adanmışlık besliyorlardı; ve her ikisi de benim dile yönelik tutumuma yakınlık gösteriyorlardı. Anadilim İngilizceyi ve ilk temel yabancı dilim olarak Fransızcayı kullanma konusunda üzerimdeki eğitsel etkileri çok büyüktü. Öğretmen olarak, kimi başlıklarda çok iyi olmalarına karşın, bazı diğer başlıklardaysa tek kelimeyle umutsuz vakaydılar. İngilizce, Fransızca, Latince ve tarih alanlarında mükemmel bir eğitim aldım ve bana hem modern hem de antik dilleri öğ-

renmenin ve keşfetmenin heyecanını aşılamayı başardılar. Belki de üzerimdeki en kalıcı etkileri, ailemin Fransa'ya yaptıkları sık seyahatlere de yardımcı olan Fransızca bilgimdi. Pek çok yaz Le Touquet'e ve bazen de kışları Riviera'ya giderdik. On üç yaşımdayken Bay Brimicombe'ın seçip bana ödünç verdiği ilk Fransızca kitabım olan *Monte Cristo Kontu*'nu baştan sona okuduğumda gurur, haz ve tatmin karışımı bir duygu hissettiğimi anımsıyorum.

Ne yazık ki matematik dersleri vasattı ve fen alanında neredeyse hiç ders yoktu. Geriye dönüp baktığımda, on dördümdeyken okulun kapanmasının büyük bir şans olduğunu düşünüyorum. Eğer orada kalmış olsaydım, muhtemelen üniversiteye giriş şartlarını hiçbir zaman yerine getiremezdim.

O zamanlar okullar genellikle on dört yaşındaki çocukları kabul etmediklerinden, benim için yeni bir okul bulmak hiç de kolay değildi. Fakat annemle babam Politeknik Gündüz Okulu'nda bana bir yer bulmayı başardılar. Neyse ki sınıfa uyum sağlayıp yeterlik sınavımı verebildim. Daha sonra üniversiteye hazırlık için normalde iki ya da üç yıl boyunca kalınan, İngiliz okullarındaki adıyla "*sixth form*"a devam ettim.

Edebi zevk ve kapasitemi fark etmem ve geliştirmem konusunda son derece yardımcı olan Politeknik'teki İngilizce öğretmeni Bay C. E. Eckersley'e şükran duyuyorum. Özellikle bir olayın hatırası zihnimde hâlâ çok canlı. O zamanlar öğrencilerin "aylık deneme" yazmak zorunda olmaları yaygın bir uygulamaydı. İki ya da üç konu verilir ve her öğrencinin birini seçmesi beklenirdi. Daha sonra bu denemeler incelenir, notlanır, eleştirilir ve İngilizce'nin nasıl anlaşılıp, nasıl yazılacağına yönelik bir alıştırma olarak sınıfta tartışılırdı. Politeknik'teki öğrenciliğimin hayli erken bir döneminde seçilen iki makaleden biri benimkiydi ve Bay Eckersley sınıfa bunun nedenini açıkla-

dı. Önce diğer makaleden başladı ve onun meziyetleriyle kimi kusurları üzerinde durdu; daha sonra benimkine geçerek hafızama kazınacak şu sözleri söyledi, "İlki iyi bir okul alıştırması örneğiydi. İkincisi ise daha fazlası" ve iyi bir okul alıştırması ile bir edebi değer arasındaki farkı açıklamaya başladı. Onun rehberliğinde yazılan aylık denemelerin gayet iyi bir İngilizce nesir üslubu geliştirmeme çok büyük yardımı oldu; yorumları kayda değer bir gelişme göstermemi sağladı ve bana muazzam bir cesaret verdi. Bay Eckersley, bugünkü emsallerinin aksine, kendime duyduğum saygımın zedelenmesinden endişe duymuyor ve gerekli olduğunu düşündüğünde çalışmamı eleştirmekten çekinmiyordu.

Çok erken bir yaşta önemli bir keşif yaptım: Kitap okumanın zevki, eğer kişi onun gerçek sahibiyse, isteğe bağlı olarak büyük oranda arttırılabilir ve tazelenebilir. İlk olarak, kitabı okumanın yerini ve zamanını, kendinizi onu bir kütüphaneye ya da yasal sahibine iade etme gerekliliğiyle sınırlanmış hissetmeden seçebilirsiniz. Okurken, herhangi bir paragrafı beğendiğinizde, ne zaman dönerseniz dönün onun –aynı kelimelerin, aynı satırların, aynı sayfaların– her zaman orada olacağını bilmenin rahatlığını yaşarsınız. Ve hatta kitabı fiilen okumadığınız zamanlarda, ona kitaplıkta bakmak bile güzel ve değerli bir nesneye sahip olmanın zevkini anımsatır.

Kitap toplamaya hayli gençken başladım. Benimki gibi ailelerin ikamet ettikleri Londra mahallelerinde pek çok ikinci el kitapçının bulunduğu o günlerde, kitaplar fiyatlarına göre dizildikleri vitrinlerdeki kutularda sergilenirdi: Bir penilik, iki penilik ve normalde az olan cep harçlığımın özel bir nedenle arttırıldığı nadir anlarda altı penilik kutular. Böylece, geçmişte yaşamış önemli İngiliz şairlerin pek çoğunun toplu eserlerini ve Viktorya dönemi romancılarından oluşan hayli seçkin bir ko-

leksiyon edindim. Kitapların birçoğu, aslında çoğunluğu, çok kötü durumda olurdu; sırtları kırılmış, köşeleri kıvrılmış, üzerlerine bir şeyler dökülmüş, bazen altları çizilmiş ya da kenarlarına anlaşılmaz notlar alınmış, bazen de sayfaları dağılmış kitaplar... Ama her zaman tam olurlardı. Bir kitabı elime aldığım ve birkaç sayfasının kayıp olduğunu fark ettiğim birkaç nadir anda, şok geçiren kitap satıcısı hemen kitabı kutusundan çıkarır ve başka bir yere kaldırırdı. "Eğer bir tek sayfası bile kayıpsa" derdi "o bir kitap değildir ve biz burada sadece kitap satarız."

On iki yaşımdayken babam bana bir *Encyclopaedia Britannica* seti aldı ve hemen okumaya başladım. Palaentoloji üzerine yazılmış bir madde okuduğum için paleontolog olmayı istediğim bir dönem olduğunu hatırlıyorum. Bir başka zamansa metafizikle ilgilenmeyi istediğimi düşünmüştüm ve bu böyle sürüp gitti.

Babam gerçek bir İtalyan operası aşığı ve amatör de olsa maharetli bir icracı idi. Aslında bir miktar profesyonel eğitim de almıştı, ama hiçbir zaman bir profesyonel olmadı. Annem bu fikirden hiç hoşlanmıyordu ve annemin istekleri baskın çıktı. Çocukluğumun ilk yıllarından itibaren, babamdan *Rigoletto*, *I Pagliacci*, *Seville Berberi* ve diğer operalardan bazı önemli aryaları (genellikle sabah banyoda söylerdi) dinleyerek büyüdüm. Akşamları ve hafta sonlarında annemin çaldığı piyano eşliğinde şarkı söyleyerek de epey vakit geçirirdi. Babam hiç İtalyanca bilmezdi, şarkıcılarda âdet olduğu üzere, sesleri gayet doğru bir şekilde ezberleyip çıkarabiliyordu. Pek çok çocuk gibi, gerçeklikten yalnızca bir adım uzaklıktaki sesleri çıkarmaya çalışarak babamın performansını taklit ederdim. Ben de hiç İtalyanca bilmezdim, ama okul Fransızcası ve Latincesi sayesinde sözlerin neyle ilgili olduğuna dair bir fikir edinebiliyordum. On dört yaşında İtalyanca öğrenmeye karar verdim.

Bu dil okulumda öğretilmiyordu ve ailemizde ya da yakın çevremizde de İtalyanca bilen kimse yoktu, fakat bu beni caydırmadı. Babam benim için İngilizce yazılmış bir İtalyan grameri kitabı buldu ve onun fonetiğe dair şüphe uyandırıcı yardımlarıyla şevkle çalışmaya koyuldum. İlk olarak babamın iyi bir koleksiyona sahip olduğu librettolarla başladım. Birkaç ay sonra, İtalyanca bir kitabım oldu, Edmando de Amicis'in *La Vita Militare*'si. İlk okuyuşum haşin bir mücadeleydi, fakat bir süre sonra zevk almaya başladım. Kitabı okumayı bitirir bitirmez yeni bir tane daha denemeye karar verdim ve bir deli cesaretiyle babamdan benim için *İlahi Komedya*'nın bir kopyasını edinmesini rica ettim. Bu bana yepyeni ve olağanüstü bir dünyanın kapılarını açtı. Çok geçmeden babamınkinden çok daha iyi bir İtalyanca bilgisine sahip olsam da, tabii ki hiçbir zaman onun İtalyan sesleri hayli ikna edici bir şekilde çıkarma kapasitesinin yanına bile yaklaşamadım.

1937 yılında Mısır'a giderken yolumun üzerindeki Roma'da birkaç gün geçirene kadar İtalya'ya hiç ayak basmadım. Hiçbir zaman da İtalyanca konuşma konusunda çok fazla beceri geliştiremedim; fakat okuma bilgimin katkısı, bir Orta Doğu tarihçisi olarak yapacağım çalışmalar söz konusu olduğunda paha biçilmezdi. İtalyanca bilgim, bir yandan alanımdaki İtalyan bilim adamlarının zenginliklerine, diğer yandansa Venedik'in ticari olarak ve dolayısıyla siyaseten de aktif olduğu Levant ve özellikle de Osmanlı İmparatorluğu tarihi açısından çok önemli olan geniş İtalyan belge hazinesine ulaşmamı mümkün kıldı.

Pek çok Yahudi çocuğu gibi, ben de on üç yaşımda İbraniceye, ya da daha dürüst olmak gerekirse İbrani alfabesine giriş eğitimi aldım. Bu eğitimin amacı Yahudi cemaatinin tam üyesi olmaya hak kazanan erkek çocuklar için on üç yaşına geldiklerinde sinagogda düzenlenen bir tören olan *Bar Mitzvah*'ım-

da Leviticus kitabımdan birkaç satır okumamı sağlamaktı. O zamanlar İngiltere'de *Bar Mitzvah* için hazırlanmak, yalnızca alfabeyi öğrenmek, ezgileri ezberlemek ve sesli bir şekilde okunduklarında, duaları takip etmeye yetecek kadar İbrani yazısına hâkim duruma gelmek anlamına geliyordu. Olayların normal akışında, öğrencilerden daha fazlası beklenmiyor; öğretmenler de daha fazlasını vermiyorlardı.

Ailemin bana Eski Ahit'in *Bar Mitzvah* bölümünü ve nasıl ilahi söyleneceğini öğretmesi için bulduğu kişi, sıradan bir öğretmen değil, gerçek bir âlimdi. Leon Shalom Creditor uzun bir süre önce Dvinsk kentinden Londra'ya yerleşmiş olan bir Letonya'lıydı. Hem İbranice hem de Yidiş dillerine hâkim bir gazeteci olan ve öğretmenliği sadece ek iş olarak yapan bu kişi, Tevrat ve hahamlık İbranicesinin yanı sıra ortaçağ İbranicesi ile modern İbraniceyle tanışmamı da sağladı ve beni, İbranicenin bir papağan gibi ezberlenip tekrar edilecek bir tür şifrelenmiş dua ve ritüeller yığınından ibaret olmadığını, aksine yazılıp konuşulan –Fransızca ya da Latince ile aynı yöntemle öğrenilebilecek ve cazibesi benim için her ikisinden de daha fazla olan– hem klasik ve hem de modern bir dil olduğunu keşfedeceğim eğlenceli bir yolculuğa çıkardı.

Bar Mitzvah törenimde, âdet olduğu üzere, benim için ailem ve öğretmenim tarafından sıkıca gözden geçirilmiş kısa bir konuşma yapmam gerekiyordu. Buna rağmen konuşmama şöyle başlayan bir doğaçlama da kattım:

> Aileme hiçbir zaman geri ödeyemem,
> Bu yolda bana yaptıkları yardımların karşılığını.
> Ne söylersem söyleyeyim hayli çiğ kalacak.
> Karşılaştırıldığında gerçek minnettarlığımla.

İbranice çalışmalarıma *Bar Mitzvah* töreninin sona etmesinin ardından Bay Creditor'un yönlendirmesi altında devam etmek istedim. Ailem bunun saçma bir fikir olduğunu düşünse de ısrar ettim. Sonunda annemle babam kabul ettiler ve Bay Creditor da eğitimime devam etmeme çok memnun oldu. Yıllar içinde *Tevrat*'tan biraz da Aramice içeren *Talmud*'a geçtik. Yıllar sonra, Bay Creditor ihtiyarlayıp emekli olduğunda bir kitap yayımlayarak bir kopyasını da annemle babama sundu. İçine "Bernard Lewis'in anne babasına. O benim öğrencimdi, artık ben onun öğrencisiyim." diye yazmıştı. Çok dokunaklı bir andı.

İbranice çalışmalarım kaçınılmaz bir biçimde *Eski Ahit*'e ve kuşkusuz İbrani İncili'nin yerleşmiş İngilizce çevirilerine doğru ilerledi. "Resmi Versiyon" olarak bilinen İngiliz İncili, bazıları düzeltilmiş diğerlerine dokunulmamış bir dizi yanlış çeviri içeriyordu. Tüm İbrani İncili'nin en çok bilinen bölümünden, yani *On Emir*'den iki örnek vermeme izin verin. "Öldürmeyeceksin." emrindeki öldürmek şeklinde tercüme edilen kelime, aslında öldürmek değil, çok daha belirli ve sınırlı bir anlam taşıyan cinayet işlemek fiilidir. Bu gözden geçirilmiş birçok versiyonda düzeltilmişti. *On Emir*'deki bir diğer yanlış tercüme olan "Zina yapmayacaksın." ise aksi duruma örnektir. Emir'de kullanılan "zina" şeklinde çevrilen İbranice kelime çok daha geniş bir anlama sahiptir. İngilizcede zina, sınırlı ve belirli bir anlam taşır; evli bir kişiyle karısı ya da kocası olmayan bir insan arasındaki cinsel ilişki anlamına gelir. İbranice kelime *na'af* ise eşcinsellik ve mastürbasyon da dâhil olmak üzere tüm cinsel suçları kapsayan daha geniş ve genel bir terimdir. Bu hata, görebildiğim kadarıyla, gözden geçirilmiş baskıların hiçbirinde düzeltilmemiştir. Başka bir yanlış tercümeyse çevirmenin önyargılarına atfedilebilir. "Süleyman'ın Şarkısı 1:5"de, *Resmi Versiyon* şöyle der: "Siyahım, ama alımlıyım." İbranicesi ise "siyahım ve alımlıyım" şeklindedir.

On altı yaşıma geldiğimde, hem yazı hem de konuşma İbranicesine epey hâkim duruma gelmiştim. Yine de, bu dili konuşabileceğim kimsenin olmamasının sıkıntısını çekiyordum. Sadece İbraniceyi kullanarak konuşabileceğim etrafımdaki tek kişi İbranice öğretmenimdi. Sonunda kendi yaşlarımda ve İbranice konuşmayı öğrenen az sayıda insan buldum. Haftada bir buluşup İbranice konuşacak, *"Dovre Ivrit"* yani "İbranice Konuşanlar" isimli bir grubun kurulmasına öncülük ettim. Üyelerden biri, Minna, benden yaklaşık olarak bir yaş küçük olan genç bir hanımefendiydi. Bu karşı cinsle ilk münasebetimdi ve ona delice âşık oldum. Onun dikkatini çekmeyi umarak aşkımı, delice bir hırsla İbranice yazdığım bir dizi şiirle ifade ettim. İlişkimiz tamamıyla masum ve kısa süreliydi; ama bu "aşk"la ilk karşılaşmam ve ilk deneyimimdi. Minna'yla yıllar sonraki vefatına kadar, çok iyi arkadaşlar olarak kaldık.

On altıncı yaşımın yazında, sularından faydalanmak isteyen annemle birlikte Karlsbad'a gittik. Oteldeki misafir dostlarımızdan biri o zamanlar Filistinli şimdiyse İsrailli olarak tanımladığımız Tel Aviv'li bir doktordu. Önemli olan şu ki İbranice konuşuyordu. Bu, Bay Creditor dışında bir yetişkinle İbranice konuşmak için altın bir fırsattı. Hemen üzerine atladım. Tabii ki başta İngilizce konuşuyorduk; fakat İbranicemi deneme arzumu belirttiğimde memnuniyetle kabul etti. Biraz sohbet ettik; her zaman kolay değildi, ama bütününe bakıldığında hayli başarılıydı. Bana hiç İbranice kitap okuyup okumadığımı sordu ve duymak istediğinden daha uzun bir liste ile yanıt verdim. Laf arasında H. N. Bialik'in şiirlerinin tutkulu bir okuru olduğumdan bahsetmiştim ve gerçekten de yanımda kitabının bir kopyasını getirmiştim. "Öyle mi?" dedi, "İşte bu ilginç. Bialik'in şu an Karlsbad'da buradan pek de uzak olmayan bir otelde kaldığını biliyor muydun? Onu tanıyorum. Sen de tanışmak ister mi-

sin?" İbrani dilinin yaşayan en büyük yazarıyla karşılaşma fırsatı karşısında kendimden geçmiştim. Bir buluşma ayarlandı ve heyecandan titrer bir halde, şairin huzuruna çıkarıldım. Bialik, sohbetimiz sırasında pek de ilgiliymiş gibi gözükmüyordu; ama yıllar sonra, tabiri caizse perdenin diğer tarafından baktığımda, sıkılmasını anlayabiliyorum. Fakat güler yüzlü ve kitabımın kopyasını imzalamaya istekliydi. O kitap hâlâ sahip olduğum en değerli hazinelerden biridir.

Üniversiteye girdiğimde, İbranicede hem geniş hem de derin bir okuma yapmış ve hatta her ne kadar pek başarılı olmasa da, bu dilde hem nesir hem de manzum yazı yazma konusunda şansımı denemiştim. Tüm bunlar dile karşı duyduğum iştahı arttırmıştı. Daha sonraki kariyerime giden yollardan birine girmiştim, yani egzotik dillere yönelik büyük merakım başlamıştı.

1920'lerin ortalarında, İngiltere'de bir okul çocuğuyken, öğretmenlerimiz bize nasıl tercüme yapılacağını öğretmek için büyük çaba ve zaman harcıyorlardı. Bugünün perspektifini göz önüne alırsak, şaşırtıcı bir şekilde sadece öğrendiğimiz dillerden kendi dilimize değil, o diller arasında da tercüme yapmamız bekleniyordu. Aynı şekilde sadece yaşayan dillerden ya da o dillere değil, klasik dillerde de, yani Latince ve Yunanca çeviri de yapabilmeliydik. Bazen sınavlarda daha da ileri gidilir ve yabancı dillerde genellikle nesir, fakat bazen de manzum olarak "serbest kompozisyon"lar yazmamız beklenirdi. Bir keresinde, Latince altılık dizelere ilişkin uzun ve derin bir çalışma sırasında, teknikte ustalaştığımızı ya da en azından ne yazdığını anladığımızı göstermek üzere altılık olarak Latince birkaç mısra yazmamız istenmişti. Bu manzumelerde konu olarak istediğimizi seçmekte özgürdük. Ben de Alman seçimlerinde ilk kez kendini göstermiş garip görünümlü bir Alman politikacısını seçmiştim.

Hitlerias

Verba virumque cano, qui primus gente volebat
False Germana exaltare ipsum super omnes;
Canta, pingendi praeclarae nobilis artis
Musa, Jovis nata, acta domum pictoris Adolphi,
Heros, saltem censebat se maximum eorum,
Iste fuit, campos Germanos pingere rubros
Tentavit nigro fascisto sanguinolento
Cruce gammata, Judaeorum atque cruore.
Motu grandi regali tum brachia tollit
Pulchra super caput eius audacter comitatum
Forte salutatum signo collegii eorum.
Salve, Dis altissime valde, tuere fidelem
Legatum hic sollertem atque vicarium adeptum,
Adduce istum tutum rursus denique Hadem.

Seksen yıl sonra fark ediyorum ki Latincem cümle cümle tercümeye izin verecek kadar iyi değil; ama şiir kabaca, Almanları herkesin üstüne çıkarmayı ve Alman topraklarını gamalı haç ve Yahudi kanıyla sulamayı arzulayan Adolf isimli bir boyacı hakkındaydı. Onun cehenneme gitmesini isteyen bir duayla sona eriyordu. Sonunda onun arzusu yerine geldi, benim de duam kabul oldu.

İngilizceden bir başka dile tercüme yapmak zordu ve sonuçların, o dili anadili olarak kullanan bir kişinin bir kez daha dönüp bakmasına değeceğine emin değilim. Ama faydalı bir alıştırmaydı ve kendi edebiyatımı kendi dilimde anlamama yardımcı oldu. Özellikle şiir tercüme etmekten hoşlanmıştım ve hatta İngilizce manzumelere ya da en azından şiirsel İngilizceye çeviri yapmaya çalışıyordum. Bu zamanla bir takıntıya dö-

nüşecek bir ilginin başlangıcıydı. Okulda öğrendiğim Fransızca ve Latinceyle evde öğrendiğim İbraniceden manzum tercüme etmeye çok erken başlamış ve daha sonra üniversitede öğrendiğim Orta Doğu dillerini de buna eklemiştim. Bu takıntım çok uzun bir süre boyunca sürdü gitti.

İlk tutkum, akademisyenliği bir meslek, hatta bir meşgale olarak düşünmezden çok daha önce, bir yazar olmaktı. Ne zaman olduğunu tam olarak söyleyemem, ama *Bar Mitzah*'ımdan çok daha önce bir hayli yazdığımı hatırlıyorum; inanılmaz bir hızla nesir, manzum, deneme, şiir ve hatta birkaç da öykü yazmıştım. Tabii ki İngilizce yazıyordum; ama İbranice yazma konusunda da şansımı denemiştim. Pek de başarılı bir girişim değildi. Edebi kariyer hayallerine kapılmıştım ve kendimi önce bir şair, daha sonra bir deneme yazarı olarak görüyordum ve onlu yaşlarımın sonlarına değin istidadımın bu yönde olduğuna inanıyordum.

Üzerine yazacağım konular hakkında pek de emin değildim; ama iyi bir yazar olmak istediğimi biliyordum. Sonuç olarak epey iyi yazabilsem de, aslında söyleyecek pek de yaratıcı bir şeyimin olmadığının farkına vardım. Edebi dürtülerimden kaçınmanın iki yolu vardı: İlki şiir tercüme etmek ve ikincisi de tarih hakkında yazmaktı. Tarih üzerine yazmak, yazar olmaya yönelik tutkumu doyurmam için bir ölçüde fırsat sağladı.

O günden bugüne şiir yazmaya devam ettim; ama esas olarak çeşitli dillerden İngilizceye, hatta tutkuyla İngiliz manzumuna ve daha gerçekçi olarak epey şiirsel İngiliz nesrine şiir tercüme ettim. Bir kişinin başka bir dildeki bir metni anlayıp anlamadığının en güvenilir sınaması, onu kendi diline çevirmesidir. Bir metnin anlamının tam olarak anlaşıldığına inanılabilir, ama yalnızca tercüme sürecinde bu anlaşılan şeyin ciddi boşluklar ve hatta kusurlarla malul olduğu fark edilebilir. İngiliz-

ceye tercüme işi ufuk açıcı, meydan okuyucu ve hatta heyecan vericiydi ve *in statu pupillari*'den (öğrencilikten) çıktıktan çok sonra bile tercümeye devam ettim.

Önce İbranice şiirlerle başladım ve çok sayıda çeviri yaptım. Büyük bir kısmı kısa ama bazıları da hayli uzun yüzlerce şiir çevirmiş olmalıyım. Bialik'in daha uzun şiirlerinden bazılarını, örneğin *"Metei Midbar"* ve *"Be-Ir Habrega"*yı tercüme ettim. Tüm bunları onlu yaşlarımdayken yapmıştım ve bazıları o zamanlar çeşitli dergilerde yayımlanmıştı bile. Tabii çoğu yayımlanmadı. Daha sonra Arapça, Farsça ve Türkçe öğrendiğimde, bu dillerden de pek çok şiir çevirdim ve bugüne kadar da çeviriye devam ettim. Tercüme işini hiçbir zaman sistematik bir biçimde yapmadığım gibi, asla çevirilerimi sistematik bir biçimde yayımlamayı da düşünmedim; ancak koşullar kendiliğinden oluştuğunda yayımlandılar.

Örneğin, Türkçe şiirlerin İngilizce yayımlanması için *Penguen* yayınevi bir kitap hazırladığında, benden de katkıda bulunmam istenmişti. Cildin editörü çalışmalarıma dair benimkinden daha olumlu bir fikre sahipti ve bu kitapta birden fazla müstear isimle yer aldım. Kendi ismimi yalnızca başarılı olduğumu düşündüğüm çevirilerde kullanmış, daha az başarılı olduğunu düşündüğüm çevirilerde bir müstear isim, ama hayli berbat olduğuna inandığım, ama editörün yine de kitapta yer almasını istediği çeviriler içinse bir başkasını kullanmıştım. Avraham Birman'ın editörlüğünde İngilizce yayımlanan bir İbranice şiir antolojisinde de aynı yolu seçtim ve derlemede gerçek ismimin yanı sıra en az iki müstear isimle yer aldım. Geçtiğimiz yıllarda bir armağan kitaba katkıda bulunmam istendiğinde elimde uygun pek bir şey yoktu ve ben de kimi şiir çevirilerimi kullandım.

Okul yıllarımın belli bir evresinde hangi kariyeri seçeceğim meselesi ortaya çıktı. Annem, pek çok Yahudi anne gibi benim doktor olmamı istiyordu; fakat bu mümkün değildi. On dört yaşıma kadar devam ettiğim okulda neredeyse hiç fen dersi almamıştım ve liseye başladığımdaysa sınıfa yetişmek için artık çok geçti. Üniversiteye giriş sınavlarım esnasında matematikte iyiydim, ama fiziği, kimyayı ya da başka bir fen dalını denememiştim bile. Babam bir avukat olmamı istiyordu ve ben de kendimi bu fikre yakın hissediyordum. Normal pratiğe koşut olarak üniversiteye gidip ne istiyorsam onu çalışabilir, hukuk çalışmalarını ise akşamlara ve haftasonlarına, hatta daha gerçekçi olmak gerekirse daha sonraki bir aşamaya bırakabilirdim.

Her zaman tarihe büyük bir ilgi duymuştum ve bir çocukken bile diğer tarafın da tarihini öğrenmeyi istemiştim. Okuldayken tarih, İngiliz tarihi anlamına geliyordu ve bu çok uzun yüzyıllar için, Fransa ile yapılan savaşlardan ibaretti. Bu nedenle Fransız tarihine merak duymaya başlamış ve babamdan benim için İngilizce bir Fransa tarihi kitabı almasını istemiştim. İsteğimi yerine getirdi ve o kitap sayesinde İngiliz-Fransız savaşlarının tarihini her iki tarafın gözüyle değerlendirebildim. Her ikisi de okuldaki tarih müfredatının bir parçası olan Haçlılar ve Doğu Sorunu, bende diğer tarafla ilgili benzer bir merak uyandırmıştı. Kuşkusuz bu, kariyerimi bir Orta Doğu tarihçisi olarak sürdüreceğim güzergâhtaki ilk adımımdı.

Londra Üniversitesi

Politeknik'teki akademik durumum gayet iyiydi ve rehber öğretmenim bir Oxford bursuna başvurmam konusunda çok hevesliydi. Fakat bu fikir babamın pek de hoşuna gitmedi ve buna şiddetle karşı çıktı. Öğrencilerin bütün zamanlarını sadece

içerek ve parti yaparak geçirdiklerini düşündüğü Oxford'a gitmem fikrinden hoşlanmamıştı. Bu nedenle 1933 yılında Londra Üniversitesi'ne başladım.

Londra Üniversitesi her biri kendi kendisini yöneten okul ve kolejlerden müteşekkil zayıf bir federasyondu. İlk yılımda *University College*'a kayıt yaptırdım; ama kolejler-arası sistem sayesinde diğer kolejlerdeki dersleri de takip etmem mümkündü.

Üniversitenin Tarihte Şeref Derecesi isimli bir müfredatı vardı. (İngiliz sisteminde Şeref Derecesi bir başarı ölçütü değil, belirli bir disiplinde uzmanlaşan bir müfredat tipiydi.) Özellikle Orta Doğu'ya ilişkin bir Şeref Derecesi almak mümkündü ve bu biraz Avrupa tarihi, epey Ortadoğu tarihi ve kimi ilgili dilleri çalışmak anlamına geliyordu. Bu bana ilgi alanlarımı birleştirebilme fırsatı sağladı. Aynı zamanda dört *"Inns of Court"*tan biri olan *Honorable Society of the Middle Temple*'a da devam ettim. Buna daha sonra geleceğim.

University College'daki ilk yılımda İbranice, Latince, tarih ve biraz da Yunanca çalıştım ve aynı zamanda Arapça öğrenmek için *School of Oriental Studies*'e gittim. İkinci ve üçüncü yıllarımda Orta Doğu tarihi üzerine yoğunlaşacağım (1938'de ismi *School of Oriental and African Studies* olarak değiştirilecek olan) *School of Oriental Studies*'e geçtim; fakat kolejler-arası sistem sayesinde *London School of Economics*'te Harld Laski'den siyasi düşünceler tarihi üzerine bir ders alma fırsatım da oldu. Mükemmel bir hocaydı ve bu benim için ufuk açıcı bir deneyimdi. Lisans derecem tarih ve diller alanında olacaktı ve Orta Doğu tarihi seçmiş olduğumdan Arapça zorunluydu.

Lisans yıllarım sırasında, kaçak ve sürgün bir eski Sovyet Komiserinin kızı olan Ada isimli çok çekici bir genç hanımefendiyle, biraz linguistik bir anlam da taşıyan bir ilişkim oldu. Ailenin göç etmesinden önce Lenin'e çok yakın olması ve çocuk-

ken Ada'nın Lenin'in dizlerinde oynamış olması karşısında etkilenmiştim. Yahudilerdi ve Yahudilerin sorunlarıyla ilgili duruşları, en azından benim standartlarım açısından garipti. Son derece dindardılar ve Yahudi dininin takipçileri için şart koştuğu tüm kurallara uymak konusunda hayli hassastılar. Aynı şekilde sıkı ve inanmış anti-Siyonistlerdi ve İbraniceyi canlandırma ve konuşma fikrini reddediyor; sıradan Yahudi halkının otantik dili olarak gördükleri Yidişe büyük önem atfediyorlardı.

O zamanlar Yidiş bilgim, aile içinde söylenegelen birkaç garip kelime ile deyişten ibaretti. Ada, bendeki temel kusuru düzeltmek konusunda ısrarcıydı ve sadece anlayacak değil okuyacak kadar da Yidiş öğrenmemi istiyordu. Bu nedenle bana Yidiş ortografisi konusunda dersler veriyor ve Yidiş edebi kaynakları getiriyordu. Her ne kadar sonunda ayrılsak da hayatımı ilginç bir dil ve o dilde ifade edilen büyüleyici bir kültüre dair bilgilerle zenginleştirdiği için ona minnettarım. Ayrıca Yahudi şakalarının can alıcı noktalarını anlayabilmek de paha biçilmezdir.

Yidişle ilgili olarak hatırladığım bir başka şey daha var. Pek çok dil, bir dizi amaçla –örneğin küçültme ya da ilgi, samimiyet vb. göstermek için– kelimenin sonuna eklenen bir tür eke sahiptir. İngilizcede sadece iki ek kullanıyoruz ve bunu gayet tutumlu bir şekilde yapıyoruz: *–let* ve *–kin* (örn. booklet, kitapçık; *lambkin*, kuzucuk). Almanlar *–lein* ve *–chen* (örneğin, *fraülein, mädchen*) eklerini çok daha yaygın kullanırlar. İtalyanların da yelpazesi geniştir, özellikle de *–into, –etto, –ello* ve küçültmekten ziyade büyütmek için *–one* ekleri söz konusu olduğunda. Arapçada ise aynı etki bir sonek yoluyla değil kelime içindeki ünlülerin değiştirilmesiyle sağlanır –Hasan, Hüseyin'e ve 'Abdullah ile Ubeydullah' örneğinde olduğu gibi Abd, Ubeyd'e dönüşür. Yidiş bu tür sonekler konusunda geniş bir yelpazeye sahipti; fakat özellikle bir tanesi *–inyu*, dikkati-

mi çekmişti. Bu ek sadece üç kelimenin sonuna getiriliyor ve başka hiçbir kelimeyle kullanılmıyordu. Bu üç kelime baba (*tatinyu*), anne (maminyu) ve Tanrı (Gottinyu) idi. Belli ki bunlar küçültme ekleri değildi; verilmek istenen mesaj küçüklük değil, samimiyetti. Bunun dikkat çekici olduğunu düşünmüştüm. Tanrı'ya yönelik aynı samimi tutum, "Ey Tanrım, tamamen yabancı olanlara yardım ediyorsun da neden bana yardım etmiyorsun?" diye dua eden zor durumdaki bir iş adamıyla ilgili bilindik bir Yahudi şakasında da görülebilir.

Bir Orta Doğu tarihçisi olarak ilgilendiğim şeyler, pek çok halefim, öğretmenim ve çağdaşımınkiler gibi filolojik ve edebi olmaktan ziyade esas olarak tarihseldi. Fakat yine de bu alanlarda da kısa bir çıraklığım oldu ve böyle olmasından dolayı derin bir minnettarlık duyuyorum. Tarihçinin yetkinliğinin ilk ve en temel sınavı, kaynaklarını okuyabiliyor durumda olmasıdır. Bu her zaman kolay değildir; örneğin dil klasik Arapça ya da yazı kargacık burgacık bir Osmanlı bürokratik el yazısı olduğunda. Üstelik hepsi bu da değil; bir bölge, bir dönem, bir insan topluluğu yahut da bir konu üzerine yoğunlaşan tarihçi, onun kültürel bağlamına dair de bir şeyler bilmek zorundadır ve bunun için de edebiyat vazgeçilmez bir rehberdir.

Yakın ya da Orta Doğu tarihi hocaları genellikle profesyonel tarihçiler değildir ve bazıları, artık söyleyebileceğime inanıyorum, hiçbir şekilde tarihçi sayılmazlar. Onlar bu konularda eski moda filolojik, metinsel yaklaşımları takip eden filologlardır. Tarih üzerine dersler verirler, çünkü öyle yapmaları gerekir. Daha sonra öğrendim ki, önceden almış olduğum kimi dersler sadece genç bir baş belası gelip de o dersleri almak istediğini söylediği için konulmuştu. Eğer müfredatta bir ders yer alıyorsa, tek bir öğrenci seçmiş olsa bile o dersin verilmesi gerekiyordu.

Orta Doğu tarihi hocalarımdan beni etkileyenler arasında en önemli kişi hiç kuşkusuz, Sir Hamilton A. R. Gibb idi. Doktora derecesine sahip değildi ve o günlerde Britanya üniversite dünyasında buna çok da önem atfedilmezdi. Doktora tercihe bağlıydı ve genellikle de hayli geç verilirdi. Gibb, sadece yüksek lisans yapmıştı. Britanya üniversitelerinde, Amerikan üniversitelerinde "tam profesör" adı verilen noktaya ulaşmadan profesör olamazdınız. Yardımcı doçent (*assistant professor*) ya da doçent (*associative professor*) gibi bir şey yoktu. Bunlara denk düşen unvanlar öğretim görevlisi ve okutmandı (*lecturer* ve *reader*). Dolayısıyla Gibb kürsüye atanana kadar, öğrencileri için Bay Gibb idi. Belirli bir düzeyde Arapça öğrendikten sonra, öğrencileri ona *Amir al-mu'minin al* Mister Gibb *billah* (Müminlerin Emiri Mr. Gibb, bu kelimi oyununu tam olarak çevirmek asla mümkün değildir) olarak bilirlerdi. Gibb tarih okuduğu, öğrettiği ve nadiren de olsa yazığı halde, aslında gerçek bir tarihçi olmadığının farkındaydı. Sohbetleri sırasında ve hatta arada sırada yazılarında da tekrar tekrar belirttiği bir şeydi bu. Buna bir aşağılık kompleksi diyemem, bu Gibb için uygunsuz bir ifade olur; ama gerçek bir tarihçi olmadığına dair bir farkındalığı vardı diyebilirim. Bir metin âlimi, bir filolojik bilim adamı, bir edebiyat araştırmacısı ve bir düşünce tarihçisiydi; fakat çalıştığı konuya profesyonel bir tarihçi gibi yaklaştığını düşünmezdi.

O zamanlar Londra Üniversitesi'ndeki bir diğer profesör, Bizans tarihi kürsüsünden Norman H. Baynes idi. Londra Üniversitesi kurallarına göre Bizans tarihi öğrenmeden Orta Doğu tarihi öğrenemezdiniz. Bizans ve İslam dersleri aynı programın parçalarıydı ki ben bunun mükemmel bir fikir olduğunu düşünüyorum ve iki yıl Bizans tarihi çalışıp, aksi takdirde hiçbir zaman öğrenmiş olamayacağım Yunancadan sorumlu tutulmuş olmamdan ötürü minnettarım. Bu, ortaçağ tarihini ve uygarlı-

ğını daha iyi anlamam açısından çok yararlı olmuştu. Daha da önemlisi, en üst seviyede profesyonel bir tarihçi olan Norman Baynes ile iki yıl boyunca yakın bir şekilde çalışma fırsatı bulmuştum. Baynes bana hiç İslam tarihi öğretmedi, bunu Gibb ve diğerleri yaptılar; ama onun bana öğrettiği nasıl tarih çalışılacağı, özellikle de yabancı ve zor bir dile sahip yabancı bir toplumun, bir ortaçağ toplumunun nasıl çalışılması gerektiğiydi.

Londra Üniversitesi'nde eğer ana dal olarak tarihi seçmişseniz, üniversite kurallarına göre özel bir konu bulmanız gerekiyordu: Özgün belgeleri incelemeniz gereken, belki de elli yıllık bir dönemi kapsayan, hayli sınırlı bir konu. Ben, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesi ve sonunda da çökmesinden ve pek çok vilayetinin, özellikle de Doğu Avrupa'dakilerin elinden çıkmasından kaynaklanan sorunları, yani o zamanlar adlandırıldığı şekliyle "Doğu Sorunu"nu seçmiştim. Londra Üniversitesi'nde *School of Slavonic and East European Studies*'e, büyük bir hoca olan R. W. Seton-Watson tarafından verilen bir "özel alan" dersine gönderildim. Bana orijinal belgeleri, yani Britanya, Alman, Fransız, Avusturya ve Rus belgelerini incelemem gerektiğini söyledi. Ve olanca gençliğim ve masumiyetimle "Peki ya Türk belgeleri?" diye sordum. Onların önemli olmadığını, hem olsa bile ortada hiç Türk belgesi bulunmadığını anlattı. Bu cevabı pek de tatmin edici bulmadım. Mutlaka kimi Türk belgeleri olmalıydı. Doğu Sorunu üzerine okuduğum kitaplarda, Türkiye bir sahne ya da perde arkasıydı ve tüm aktörler de Avrupalılardı. Bunun daha fazla araştırılması gerektiğini düşündüm. Böylece en azından kimi belgeleri okuyabilecek kadar Türkçe öğrendim.

Hem Baynes hem de Seton-Watson kelimenin en gerçek ve derin anlamıyla tarihçilerdi ve bana tarihsel yöntem konusunda temel eğitim ve kavrayışımı kazandırdılar. Birbirilerini tamamlı-

yorlardı. Baynes'ten kronik ve yazmalara dayanarak ortaçağ tarihiyle; Seton-Watson'dan ise büyükelçilik ve arşivlerdeki belgelere dayanarak modern siyasi tarihle nasıl başa çıkılacağını öğrendim. Her ikisi de harika öğretmenlerdi ve mesleki eğitimime büyük katkılarda bulundular.

Seton-Watson'ınki küçük bir sınıftı. Bizans tarihi de özellikle popüler bir alan olmadığından, Baynes'le de genellikle ya yalnız olurdum, ya da başka bir öğrenciyle birlikte. Bu nedenle kişisel ilişkimiz daha yakındı ve benim üzerimdeki etkisi de daha derindi. Hayatının geri kalanı boyunca da onunla temas halinde kaldım.

Lisansüstü çalışmalarım sırasında, oldukça ilginç şekilde bir Bizans saray ayaklanmasını tasvir eden Arapça bir metne rastladım. Metni İngilizce'ye çevirdim ve ilgi çekici olup olmadığını sormak için Profesör Baynes'e gösterdim. Öyle olduğunu söyledi ve yayına hazırlamam konusunda ısrarcı oldu. Onun hatırı sayılır yardımlarıyla bunu yaptım ve makale, üçüncü yayınım olarak 1939 yılında yayımlandı.

Önce, ilk iki yayınımdan söz etmeliyim. İlki İslami loncalar üzerine 1937'de yayımlanan ve sonra üzerinde yeniden duracağım bir makaleydi. İkincisi makalem ise, doktora tezim için ilgilendiğim İsmaililerle ilgili çalışmaların bir ürünüydü. İsmaili belgeleri üzerinde çalışırken, Âdem'in cennetten kovuluşuna dair hikâyenin ilginç bir yorumu olduğunu düşündüğüm bir şeye rastladım. Hocalarımın da bir miktar cesaretlendirmesiyle, bu belgeyi 1938 yılında, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*'de yayımladım.

Hukuk Çalışmaları

Her ne kadar Orta Doğu'yla ilgileniyor olsam da, diplomamı almaya çalışırken, hiç kimsenin bu tür bir ilgiden hayatını kazanabileceği ya da bir kariyer yapabileceği aklıma gelmemişti. Asıl niyetim, daha doğrusu kendi tercihimden ziyade ailemin-ki, üniversiteden mezun olduktan sonra hukuk alanında devam etmekti. İngiltere'de hukukla ilgili iki meslek vardı, hukuk müşavirliği (*solicitor*) ve dava vekilliği (*barrister*). Hukuk müşavirleri esas olarak büro işi yaparlardı; sözleşme ya da arzuhal kaleme almak, şirket işleriyle ilgilenmek ve bunun gibi şeyler... Dava vekilleriyse esasen hukuk davalarıyla ilgilenirlerdi. Ailem benim hukuk müşavirliğinden ziyade dava vekilliğini daha iyi yapabileceğimi düşünüyordu. Konuşmayı her zaman sevmiştim ne de olsa.

Baroya davet edilmek için yerine getirilmesi gereken iki koşul vardı. İlki, yüzyıllarca önceye dayanan eski bir geleneğe uygun olarak "şartları taşımak"tı. Bunun için dört *Inns of Court*'tan ya da dava vekili cemiyetlerinden birisine bir öğrenci üye olarak kaydolmanız ve "salonda akşam yemeği yemeniz" gerekiyordu. Bir yılda dört dönem vardı ve adayın on iki dönem boyunca bir dönemde üniversite diploması olanlar için en az üç, olmayanlar içinse altı kere cemiyetin büyük salonunda yemek yemesi gerekliydi. Yemekler, beş servisten oluşan, öncesinde sherry sonrasında brendi, yemek sırasındaysa iki şarapla ıslatılan ve hepsi için 5 şilin ödediğiniz mükellef sofralardı. Bu geleneğin arkasında yatan fikir, yargıçların, dava vekillerinin ve öğrencilerin birlikte centilmenler gibi (ve daha sonra hanımefendiler gibi de) akşam yemeği yemeleri halinde, mesleğin geleneklerinin ve etiğinin ve belki de biraz da hukuk bilgisinin, bir tür toplumsal ve biraz da gastronomik bir osmoz yoluyla öğrencilere geçebileceğiydi.

On dokuzuncu yüzyılda bir ara, buna ikinci bir koşul daha eklenmişti: Dersleri takip etmek ve sınavları geçmek. Fakat ilk koşul, yani akşam yemeği de varlığını sürdürdü. Bu koşulu özenli ve başarılı bir şekilde yerine getirdim. İkinci koşulla ilgili olarak da çalışmalara başladım. İngiliz anayasa hukuku ve tarihinin yanı sıra, o zamanlar bir gereklilik olan Roma hukuku da çalıştım. Roma hukuku özgün Roma kaynaklarından çalışılmak zorundaydı. Dolayısıyla Justinian'ın *Institutes* eserini ve bazı diğer Latince metinleri okudum. Roma hukukundan hoşlanmıştım. Demek istediğim, Roma hukuku tam da bana göreydi. Daha sonra İslami siyasi düşünce ve pratiği daha iyi anlamam hususunda da bana yardımcı oldu. Ondan sonra ceza hukuku çalışmam gerekiyordu ve o da eğlenceliydi. Bunun da, daha sonra müptelası olacağım polisiye hikâyeleri anlamamda büyük faydası dokundu.

Bir hukuk öğrencisi olarak verdiğim kısa arada o zamana kadar hiç görmediğim, hatta bir daha da hiç görmeyeceğim iki kelime öğrendim. Bunlar baratarya ve *champerty* idi. Her ikisi de o dönemin İngiliz hukukunda bir avukatın barodan atılmasına neden olacak, hukuki görevi suiistimal etmesi anlamına geliyordu. Barataryanın anlamı ciddiyetsiz davalarla mahkemenin zamanını çalmaktı. *Champerty* ise bir davayı, eğer dava kaybedilirse herhangi bir bedeli alınmaması, ama başarılı bir sonuç elde edilirse avukatın, davayı kaybeden tarafından davacıya ödenecek paranın daha önceden üzerinde anlaşılmış bir yüzdesini alacağı hususunda bir anlaşma yaparak alması demekti. Bu hayli profesyonellik dışı bir davranış olarak görülüyordu ve barodan atılmakla sonuçlanabilirdi. Dolayısıyla Birleşik Devletler'de bunun çok yaygın bir hukuki uygulama olduğunu ve Britanya hukukuna göre bir başka suç olan reklamlar yoluyla teşvik edildiğini gördüğümde yaşadığım şey, küçük bir şaşkınlıktan daha fazlası olacaktı.

Champerty'nin, o isimle olmasa da Britanya'da da artık kabul gören bir hukuki uygulama olduğunu duydum. Okuduğum kimi hukuki davalar bana gençliğimde başımdan geçen, *champerty*'den yarar sağlayabileceğim bir olayı hatırlattı. Halen İngiltere'de yaşadığım sırada doktorum gırtlağımda polip olduğunu tespit etti ve beni polipin temizlenmesi için bir uzman doktora yönlendirdi. Uzman, bunun basit bir iş olduğunu söyledi. Beni koltuğuna oturttu, anestezi verdi ve çalışmaya başladı. Bir müddet sonra bilincim açıldığında, ağzımın kötü bir şekilde hırpalanmış ve ön dişlerimden bazılarının kırılmış olduğunu fark ettim. Büyük bir acı içinde olduğumu söylemeye gerek bile yok. Acı, cerrah polipe ulaşmayı başaramadığını söylediğinde daha da arttı. Hâlâ orada duruyor ve çıkarılmayı bekliyordu. Zamanla ağzımın içindeki şişler ve acı kayboldu; fakat kırılan dişlerim halledilmesi daha zor bir meseleydi ve hem kapsamlı hem de pahalı bir diş tedavisi gerektirecekti. Cerrahtan, diş doktorumun faturasını ödemesini istemenin hiç de haksız bir talep olmayacağını düşündüm. Bunu cerraha yazdığımda ise kabul etmedi. Bir avukata danıştım ve cerraha bir mektup yazdı. Bunun üzerine derhal ödeme yapmayı kabul etti. O zaman ne benim de ne de avukatımın aklına faturadan daha fazlasını talep etmek gelmişti. Birleşik Devletler'de yaşarken, başıma bunlar orada gelseydi bir milyoner olabileceğimi fark ettim.

Paris'te Çıraklık

1936'da yüzden fazla başka öğrenciyle birlikte, tarih alanında lisans (Şeref) bitirme sınavına girdim. Mezun olanların listesi açıklandığında yalnız Birinci Sınıf Şeref'e layık görülmekle kalmadığımı, tarihin tüm dallarında Birinci Sınıf Şeref'e hak kazanan az sayıda öğrenci arasında da birinci sırada olduğumu

gördüm. Babam afallamıştı. Çalışmalarım hakkında endişe duyuyordu ve kız arkadaşımla çok fazla vakit geçirdiğimi düşündüğünden, tahmin ettiği üzere kötü bir sonuç alacağıma kanaat getirmişti. "Birinci olmak" tadına doyulmaz bir andı. Birincilerin birincisi olmak, bana 100 poundluk bir ödül kazandırmıştı, ki bu, 1936'da hatırı sayılır bir meblağdı. Ödülü almanın tek koşulu lisansüstü çalışmalara devam etmekti. Ben de böyle yapacak olmaktan hayli hoşnuttum.

O zamanlar, lisansüstü çalışmalarıma başlamak üzereyken, pek çok genç insan gibi radikal muhalefet hareketleriyle ilgileniyordum ve İsmaililer ortaçağ İslam'ının en önemli radikal muhalefet hareketiydi. İsmaililer, o zamanlar liderliğini usulen tevarüs eden hilafet uyarınca Ağa Han'ın yaptığı, mezhepsel bir Müslüman gruptu. Bu 1930'lardaydı ve o dönemdeki ya da başka herhangi bir dönemdeki herkes gibi, olup bitenlerden etkileniyordum: Fransız Halk Cephesi, İspanya İç Savaşı, Almanya'da Nazizm'in yükselişi. İnsanlar geçmişi bugünün koşullarıyla okumaya eğilimlidirler. Her ne kadar günümüzden kaynaklanan soruları geçmişe sormanın tamamen meşru olduğunu düşünsem de, geçmişten edinilen cevapları bugüne ilişkin olarak okurken dikkatli olunması gerektiğine inanıyorum.

Gibb'e İsmailileri çalışmak istediğimi anlattığımda bana bu konuyla ilgili bir teze danışmanlık yapacak ehliyete sahip olmadığını söyledi. Geriye dönüp baktığımda, ona minnettar olmam gerektiğini düşünüyorum; çünkü profesörler için "Ben kendimi bunu yapmaya ehil hissetmiyorum, bunu başka bir yerlerde çalışsan senin için daha iyi olur." demek, pek de alışıldık bir şey değildi. Gibb bunu yaptı ve bana Paris'e gidip büyük Fransız âlimi Louis Massignon ile çalışmamı önerdi. Hem Gibb hem de Massignon kelimin klasik anlamıyla Şarkiyatçıydılar; yani ilgi alanları, linguistik, edebi, kültürel ve diniydi. Her

ikisi de tarih yazıyorlardı, ama sadece denk geldiğinde ve her ikisi de kendilerini tarihçi olarak görmüyorlardı.

Yirmi yaşındaydım ve Paris'e gitme fikri bana çok çekici geliyordu. Paris'in bana Massignon dışında da sunacağı pek çok şey vardı. Gibb benim için, Massignon'a ve sıra dışı bir biçimde parlak bir başka adam olan Paul Kraus'a yazdı. Maalesef, Kraus Paris'ten ayrılmış ve Kahire'ye gitmişti. Gibb Kraus'a büyük bir saygı beslerdi ve inanıyorum ki benim için Kraus'u görmek ve onun danışmanlığından faydalanmak en az Massignon'la olduğu kadar cezbedici olacaktı.

Bir ya da iki yıl sonra, tuhaf diyebileceğim bir buluşmayı kabul etmesi üzerine Paul Kraus'la bir araya geldim. Böyle diyerek herhangi bir kötü niyet ima etmiyorum, sadece buluşmanın hem statü hem de mükâfatı açısından sınırlı olduğunu kastediyorum. Son derece vaatkâr olduğunu düşündüğüm Kraus ile yakın bir ilişki geliştirdim. Mesleğimizin en aşırı ukalalarınınkine denk bir titizlik ve ayrıntılılıktaki filolojik doğruluğu, tarihçinin bir uygarlığa ve onun farklı veçhelerine dair tasavvuruyla birleştiren muazzam bir hocaydı. İlişkimiz son derece ufuk açıcıydı ve ona hep borçlu kaldım. Daha sonra, savaş sırasında, intihar ettiğini öğrendiğimde dehşete düştüm. İntiharına yol açan koşul ve nedenler karanlıkta kaldı. Ne büyük bir kayıp!

1936-37 akademik yılını Massignon ile çalışarak ve çeşitli akademik kurumlarda dersler takip ederek Fransa'da geçirdim.

Louis Massignon, zamanının ünlü bir âlimi olarak parlak, ama aynı zamanda tartışmalı bir figürdü. Uzmanlık alanı, İslam dünyasının dini ve mezhepsel tarihiydi. Aksi bir kişiydi ve farklı zamanlarda farklı şekillerde tepki verirdi. Kimliğimin iki veçhesine bağlı olarak bana karşı iki önyargısı vardı: Kimi zaman suçumun ne olduğundan pek de emin olamazdım; bir Yahudi olarak İsa'yı çarmıha germek mi, yoksa bir İngiliz olarak Jo-

an d'Arc'ı yakmak mı? Ders verdiğinde kuşkusuz etkili bir öğretmendi, ama onunla birebir görüşmek yıl ilerledikçe daha da kötü bir hal aldı. Fransa'dan ayrıldıktan sonraysa yalnızca nadiren iletişim kurduk. Nezaket icabı ona yayınlarımın birer kopyasını gönderdim ve bir seferinde ders vermek üzere Londra'ya geldiğinde ona ev sahipliği yapma şerefine nail oldum.

Aldığım derslerden birini sosyoloji alanının büyük isimlerinden Marcel Mauss veriyordu. O zaman onun bu kadar büyük bir isim olduğunu bilmiyordum ve yıllar sonra ondan ders aldığımı söylediğimde sosyolog meslektaşlarımın verdikleri tepkiyi görene kadar da bunu anlamayacaktım.

Fransızcam çarpıcı bir biçimde ilerledi tabii ve artık benim için Fransızca üzerinden Farsça ve Türkçe çalışmaya başlamak mümkün hale geldi.

Paris'teki en sevdiğim hocalardan biri, bir Türk olan Adnan (Adıvar) Bey'di. Modern Türkiye'nin ilk büyük kadın yazarı ve kendisinden daha ünlü bir kişi olan Halide Edib'in kocasıydı. Çok hoş bir insan ve muazzam bir hocaydı ve ikimiz gayet iyi anlaşmıştık. Adnan Bey Türk devriminde önemli bir rol oynamıştı; ama daha sonra o ve karısı Atatürk'ün gözünden düşmüş ve sürgüne gitmek zorunda kalmışlardı. Diğer Türkler gibi o günlerde bir soyadları yoktu ve sürgünde olduklarından, Türkiye'de soyadı kanunu çıktığında bir soyadı edinmek zorunda değildiler. Batı'da o, Adnan Bey olarak bilinirdi. Türkiye'ye döndüklerinde ise bir soyadı almaları gerekti ve Adnan da, "Onun bir adı var" anlamına gelen Adıvar'ı tercih etti.

Paris'teyken, büyük İbrani şair Zalman Schneur ile tanışma fırsatı buldum. Fransızca ve İbraniceyi karıştırarak konuştuk. Bir keresinde bana "Diğer İbrani şairlerini okuyup tercüme ediyor musunuz?" diye sordu. "Evet" diye cevap verdim ve başta Bialik ve Tchernikhovsky olmak üzere çevirdiğim çalış-

malardan söz ettim. Başka bir şairin ismini zikrettiğimde Schneur'dan kızgın bir homurtu yükseldi. "Çalışmalarını sevmiyor musunuz?" diye sordum. Anlamadığım ve onun da açıklama zahmetine giremediği birkaç sözle yanıt verdi. Ama yine de o sözleri aklımda tuttum ve daha sonra anlamlarını çıkarmaya muvaffak oldum. Aslında bu şairin şiirlerini "keçi boku" olarak tarif etmişti.

Emile Coornaert ile ortaçağ Avrupa iktisadi tarihi üzerine bir seminere katıldım ve bu benim için çok iyi oldu; fakat aslında bir yandan da talihsizlikti, zira pek de gurur duymadığım ilk makalemin yayımlanmasına vesile olmuştu. Makale İslami loncalarla ilgiliydi. Coornaert, tam da ben İsmaili bağlantısı nedeniyle –ya da daha doğru bir deyişle var olduğunu sandığım İsmaili bağlantısı nedeniyle– İslami loncalarla ilgilendiğim sırada, ortaçağ Fransa'sındaki loncalar üzerine bir seminer veriyordu; her şey çok muğlâktı. Coornaert'in seminerine katıldım ve bir seminere katıldığınızda işgal ettiğiniz koltuğun hakkını bir ödev yazarak vermeliydiniz. Profesör Coornaert benden bir ödev beklediğini belirtti ve İslami loncalar üzerine bir ödev yapmamı önerdi.

Ödevi yaptım ve Coornaert bir hayli heyecanlandı. "Biliyorsun, İslami loncalarla ilgili olarak elimizde mevcut hiçbir şey yok ve karşılaştırmalı bir bakış açısıyla bu tür bir şeye sahip olmak çok faydalı olur, neden bu ödevi yayımlamıyorsun?" dedi. Yirmi yaşında bir öğrenciyken, bir profesörün size "Bu ödevi neden yayımlamıyorsun?" diye sorduğunu hayal edin. Gökyüzünden tekrar yere inmeyi başardığımda, Gibb'e yazdım ve neler yapılabileceği hakkında bilgi istedim. Gibb ödevi kendisine yollamamı rica etti ve bakacağına söz verdi. Doğal olarak Fransızca yazılmış olan ödevi ona yolladım ve bana onu, o zamanlar İngiltere'de ortaçağ iktisadi tarihi üzerine büyük bir

otorite olan Eileen Power'a verdiğini söyledi. Söylediğine göre Power, eğer biraz daha basitleştirebilir ve daha teknik mevzuları ve anlaşılması güç referansları atabilirsem, editörü olduğu bir dergi olan *The Economic History Review*'da ödevimi yayımlamak istiyordu. Ödevimi İngilizceye çevirdim ve biraz daha çekidüzen verdim; sonra o da biraz kısalttı ve yayımladı. Cennetin yedinci katındaydım.

Fakat bu, zayıf bir makaleydi. Çekici bir kişiliğe ve yüksek bir karizmaya sahip olan Massignon'dan gereğinden fazla etkilenmiştim. Massignon'un pek çok fikri vardı ve yeri geldiğinde çok ikna edici olabiliyordu. Yıllar geçtikçe o fikirlerden birer birer uzaklaştım, ama o zamanlar onlardan çok etkilenmiş ve hatta onların hâkimiyetine girmiştim.

Diğer lisans öğrencisi Şarkiyatçılar gibi, kısa zaman sonra aldığım farklı derslerin hocalarının verdiği okuma listelerinin Fransızca, Almanca ve bazen de diğer dillerde kitap ve makaleler içerdiklerini ve benden bunları okuyup anlamamın beklendiğinin farkına vardım. Fransızca ve Almanca ile ilgili bir sorunum yoktu; her iki dili de lisedeyken çalışmıştım ve ailemle hem Fransızca hem de Almanca konuşulan ülkelere seyahat etmiştim. Babamın operaya duyduğu ilgi bunlara İtalyancayı da eklememi sağlamış ve bu da beraberinde bir avantaj olarak ilkel bir İspanyolca okuma bilgisi getirmişti.

Fakat karşımda bir diğer büyük ve önemli bilinmez, yani Rusça duruyordu. Çok erken bir aşamada, Rus Şarkiyatçılarının İslam dünyası ile ilgili araştırmaların hemen her alanına kayda değer katkılarda bulunduklarını fark etmiştim. Kimi zaman bir Batı Avrupa dilinde yazacak kadar naziktiler; kimi zamansa çalışmalarından yapılmış alıntı ya da özetler, tercüme edilmiş halde bulunabiliyordu. Ama ürettikleri materyalin esas gövdesi sadece özgün Rusçalarında erişime açıktı. Er ya da geç bu sorunla

ilgilenmek zorunda kalacağım ve bu ek dili de öğrenmek için çalışmaya koyulacağım aşikârdı.

İlk ciddi denememde, Paris'te bir lisansüstü öğrencisiyken bulundum ve kısa bir süre devam edeceğim bir Rusça dersine kayıt yaptırdım. Maalesef, bu çok uzun sürmedi. Ders programındaki bir değişiklik Rusça dersimin Türkçe dersimle çakışmasına neden olmuştu ve bakış açıma göre ikincisi benim için çok daha önemliydi. Ama yine de Rusça çalışmaya devam ettim ve kan ter içinde ve sözlük yardımıyla Rusça metinleri okuyabilecek noktaya geldim. Âdetim olduğu üzere, büyük Rus şairi Puşkin'i İngilizce'ye çevirmek konusunda da şansımı denedim. Daha ciddi olaraksa, Rusça dergilere, konferans raporlarına ve benzeri materyallere bakmaya başladım ve kimi kitapları okumayı denedim.

Okumalarım sırasında ilginç bir keşifte bulundum: Sovyetler Birliği'nde İslam üzerine yapılan tartışmaların büyük bir kısmı, *Militan Tanrısızlar Birliği* isimli bir örgüt tarafından yönetiliyor ve koordine ediliyordu. Bu tabii ki, Sovyet hükümetinin bir koluydu ve görevi de Sovyetler Birliği'ndeki farklı halklara yönelik din karşıtı ve daha spesifik olarak da ateist propaganda yürütmekti. Birliğin Sovyetler Birliği'nde hatırı sayılır takipçiye sahip dinlerle, öncelikle Hıristiyanlıkla ikinci olaraksa İslam'la ilgilenen bölümleri vardı. Musevilik ve diğer dinlerse görece önemsizdiler.

Benim ilgilendiğim şey, kuşkusuz, büyük bir oranda temas etme fırsatı bulabildiğim İslami ya da daha ziyade İslam karşıtı literatürdü. Bunun bir kısmı açıkça propagandaydı; dini inançların saçmalığına, dini metin ya da geleneklerin yanlış olduklarına ve her ikisinin de ne kadar zehirli olduğuna dikkat çeken tiradlardan oluşuyordu. Diğer yayınlarsa bilimsel bir biçim –tekrar ediyorum "biçim"– altında atıflarla, dipnotlarla vs. yapı-

lıyordu. Her iki tür de Muhammed Peygamber'e, onun misyonuna, etkisine, otantikliğine ve hatta tarihselliğine yönelik saldırılara merkezi bir önem atfediyordu. Bir sunuma göre, asla böyle bir kişi yaşamamıştı; Muhammed üretilmiş bir mitti. Bu örgüt yirmilerin sonları ve otuzlar boyunca çok faaldi ve hatırı sayılır bir literatür üretti. Şaşırtıcı olmayacak şekilde, Sovyetler Birliği'nde ne bir yanıta ne de eleştiriye konu oldu. Beklenen buydu tabii. Daha da dikkat çekici olan şeyse bu yayınların, Müslüman âlimler ve siyasetçiler neler olup bittiğine dair az da olsa bir şeyler bilmelerine rağmen, İslam dünyasında da herhangi bir yanıt verilmesine ya da protestoya sebebiyet vermemiş olmasıydı.

Bu, Batı emperyalizmini ve onun Şarkiyatçı ideologlarını kınamaya her zaman hazır olanların Sovyetler Birliği'ne gösterdikleri müsamahanın bir örneğiydi. Aynı şey, Sovyetler'de İslam üzerine kaleme alınan yıkıcı eleştiriler ya da Sovyetler Birliği'nin idaresi altındaki Müslüman halklara yönelik acımasız baskısı hakkında söyleyecek hiçbir şeyi olmayan Edward Said ve çömezleri için de geçerlidir. Sovyetlerin bu imtiyazlı ve eleştiriden muaf statüsü, Sovyet hükümetinin açık ve tartışmaya yer bırakmayacak bir saldırganlıkla Afganistan'a girip, işgal ettiği 1979'da daha da dramatik hale geldi.

Orta Doğu'ya İlk Seyahat

1937 yılında Paris'ten döndükten sonra, Profesör Gibb, bir sohbetimiz sırasında bana "Dört yıldır Orta Doğu çalışıyorsun; sence de artık orayı görmenin zamanı gelmedi mi?" diye sordu. "Evet, ama..." diyerek söz başladım ve ona Bunalım ve ailem de dâhil olmak üzere herkesin durumunun kötüleşmesi nedeniyle, Orta Doğu'ya gitmenin benim için aya gitmekten daha ko-

lay olmadığını anlattım. Bunu anlayışla karşıladı ve bu konuyla ilgili yapılabilecek bir şeyler düşündüğünü söyledi. Daha sonra, *Royal Asiatic Society*'nin 150 pound sterlinlik cömert bir seyahat bursuna uygun görüldüğümü öğrendim. Bu para benim Orta Doğu'ya gerçekleştirdiğim ilk seyahati ve orada altı ay geçirmemi mümkün kıldı.

İlk durağım Mısır'dı. İskenderiye'ye vardığımda, kendimi daha çok düğünden sonra hayatının geri kalanını birlikte geçireceği gelini ilk kez gören bir Müslüman damat gibi hissediyordum. Mısır'da geçirdiğim üç ay içerisinde Kahire Amerikan Üniversitesi'nden Arapça dersleri aldım, biraz günlük Arapça öğrendim ve bir "dinleyici" olarak Kahire Mısır Üniversitesi'ne devam ettim. Öğrencilerin genellikle yaptığı şeyleri yaptım; derslere ve toplantılara katıldım, kitap ve gazete okudum, konuştum ve dinledim. Hatta bir keresinde, bir öğrenci gösterisine katıldım, ya da daha doğru bir deyişle gözlemcilik yaptım.

İlk başlarda iletişim kurmak kolay değildi. Birkaç Orta Doğu dili öğrenmeye başlamıştım; fakat bu dillerin konuşulduklarını, nadiren karşılaştığım öğrenci arkadaşlarım dışında hiç duymamıştım. Mısır'a vardığımda bildiğim tek Arapça, klasik Arapça idi. Günlük Arapça Klasik Arapçadan, İtalyancanın Latinceden farklı olduğu kadar farklıydı. Günümüzde de, her Arap ülkesinde iki dil vardır; yazı dili ve konuşma dili. Yazı dili tüm Arap dünyasında, çok ufak değişiklikler bulunsa da aynıdır; fakat konuşulan Arapçalar, Fransızca, İspanyolca, İtalyanca ve Portekizce kadar birbirinden farklıdır. Mısır Arapçasıyla başa çıkmayı epey iyi bir şekilde öğrendim. Sonra Lübnan'a ve Suriye'ye gittiğimdeyse herkes bana gülüyordu. Bu yabancının Mısır diyalektiyle konuşmasını hayli gülünç bulmuşlardı.

Kahire Amerikan Üniversitesi'nde kendi döneminde Batı dünyasındaki en önde gelen Arapça âlimlerinden biri olan Pro-

fesör Arthur Jeffery ile tanışma fırsatını yakaladım. Aslen Avustralyalı olan Jeffery, New York'taki Columbia Üniversitesi'nde bir kürsüye geçmeden önce Kahire'de birkaç yıl geçiriyordu.

Kahire'deki ikameti sırasında onu derinden etkileyen bir olay yaşanmıştı. *Kur'an*'la her zaman ilgilenmişti ve özellikle *Kur'an*'ın en eski el yazmaları üzerinde çalışmıştı. Bunlardan birinin metninde, *Eski Ahit* ve *Yeni Ahit*'lerin ilk el yazmaları arasında var olanlardan çok da farklı olmayan kimi ufak farklılıkların bulunduğunu keşfetti. Bunun üzerine çalışmaya koyuldu ve bu ilk dönemlere ait farklı okumalar üzerine bir eser kaleme aldı.

Arthur Jeffery'nin 1937 tarihli kitabı, *Materials for the History of the Text of the Qur'an: The Old Codices* (Kur'an Metninin Tarihi İçin Materyaller: Eski Elyazmaları) başlığını taşıyordu. Jeffery, kısa bir süre içinde kitabının suçlanması ve El-Ezher Üniversitesi ve Camisi'nin en önde gelen Müslüman dini otoritelerinden birinin emriyle halkın önünde yakılması karşısında dehşete düştü. İslami değerlere her zaman saygılı olan Profesör Jeffery, El-Ezher'deki insanlarla daha önce hep mükemmel ilişkilere sahip olagelmişti ve onların kitabına yönelik tepkileri karşısında daha da ürküp korkuya kapıldı. Yaptığı şeyin en dindar Hıristiyan ve Yahudilerin *Eski Ahit* ve *Yeni Ahit* metinleri üzerinde yaptıklarından hiçbir farkı olmadığına dikkat çekti. Fakat aldığı cevap: "Ama bu farklı. *Kur'an* İncil'e benzemez. *Kur'an,* Allah'ın kelamıdır." şeklinde oldu. Bunu söylerken yalnızca Yahudi ya da Hıristiyan kutsal metinlerinin otantikliği ya da doğruluğuna kuşku düşürmüyorlardı. Aynı zamanda, kutsal metinlerin doğasına ilişkin Müslüman ve Yahudi-Hıristiyan algısı arasındaki derin farklılığı da gösteriyorlardı. Hıristiyanlar ve Yahudiler için, İncil farklı zamanlarda ve farklı mekânlarda yazılan, ilahi olarak ilham alınmış ama çoğunlukla insanlar tarafından

yazılmış bir dizi kitaptan oluşur. Müslümanlar içinse, *Kur'an* tek, ilahi, ebedi ve birileri tarafından üretilmemiş bir kitaptır. Basitçe ilahi olarak ilham alınmamıştır, kelimenin tam anlamıyla ilahidir ve nasıl olursa olsun onu sorgulamak küfürdür.

Kur'an'ın ilahi mükemmeliyeti nedeniyle, özgün Arapça metninden diğer bir dile tercüme edilemez ve aslında edilmemelidir de. Yüzyıllar boyunca Müslümanların büyük bir çoğunluğu Arap olmadığından ya da hiç Arapça bilmediklerinden, *Kur'an*'ın Farsça, Türkçe, Urduca ya da diğer İslam dillerine yapılmış Latin Vulgate'si ya da İngilizce Kral James'in İncili'ne benzer resmi tercümeleri yoktur. Tercüme açık bir şekilde yasaklanmıştır. Tabii ki Arapça dışındaki dillerde tercüme olarak adlandırılabilecek kimi versiyonlar bulunmaktadır; fakat bunlar meal ya da tefsir olarak sunulurlar ve hiçbirinin resmi bir statüsü yoktur.

Hayatta kalan en eski *Kur'an* metinlerinin ilk biçimlerini toplayıp sunarak Profesör Jeffery sadece, haham ve papazların uzun bir süreden beri İncil için yaptıkları şeyi İslam kutsal metinleri için yapmaya, daha doğru ve anlaşılabilir bir metne ulaşmaya çalışıyordu. Müslümanların gözündeyse kutsal metinlerinin ilahiliğine ve ebediliğine dil uzatıyordu.

Benzer bir sorun, kimi adı çıkmış Şarkiyatçılar da dâhil olmak üzere, Batılı araştırmacılar *Kur'an*'da geçen kimi İncil hikâyelerinin yanlış bir şekilde alıntılandığına dikkat çektiklerinde ve Peygamberin ya da bilgi kaynaklarının hikâyeyi yanlış anladıklarını varsaydıklarında da ortaya çıkmaktadır. Müslümanların buna cevabı, kendilerine göre hiç de yersiz olmayan bir infialdir. Allah yanlış anlamaz. Resulü "yanlış bilgilendirilmemiştir." İncil'deki hikâyelerle *Kur'an*'dakiler arasında farklılıklar bulunmaktadır; çünkü Hıristiyanlar ve Yahudiler kendilerine emanet edilen kutsal metinlerin güvenilmez muhafızla-

rı olduklarını göstermiş ve onları ya kaybetmiş ya da tahrif etmişlerdir.

Filistin, Suriye ve Türkiye'ye

Mısır'da geçirdiğim üç ayın ardından, o zamanlar bir Britanya mandası olan Filistin'de birkaç hafta kaldım. Annemle babam bana katılmak üzere Mısır'a gelmişlerdi ve birlikte yaklaşık olarak iki hafta geçirdiğimiz Kutsal Topraklara ilk ziyaretimi gerçekleştirdik. Safed ve Hayfa'ya gidebilmiştik ama tehlikeli görüldüğünden maalesef Kudüs'e gitmememiz tavsiye edilmişti. Ailemle, çok daha sonra yeniden döneceğim Tel Aviv'deki Hotel Samuel'de kaldık. Oradan bir Suriye ve Lübnan turuna çıktım. O zamanlar İsmaililer ile ilgili tezim üzerinde çalışmaya çoktan başlamıştım ve Suriye'deki İsmaili köylerini ziyaret etmenin faydalı olacağını düşünmüştüm. Bu köyler, ülkenin merkezinde, Hama şehrinin hem doğusunda hem de batısında yer alıyorlardı. Haçlılar döneminde esas olarak Müslüman ama bazen de Hıristiyan hedeflerine saldırılar düzenleyen korkunç Haşhaşilere yataklık etmişlerdi. Haşhaşilerin gücü on üçüncü yüzyılda sona ermişti; ama bazı İsmaili toplulukları günümüze kadar varlığını sürdürmüştü. Doktora tezimde kullanacağım ek materyal bulabilme umuduyla gittiğim İsmaili köyleri işte bunlardı.

İlk kitabım olan *The Origins of Isma'ilism* (İsmaililiğin Kökenleri) 1940 yılında Cambridge'de Heffer şirketi tarafından yayımlandı. Geçmişe dönüp baktığımda bu çalışmamdan çok da gurur duymuyorum. Normalde bir doktora tezi, geniş okur kitlesi pek de dikkate alınmadan, ince eleyip sık dokuyacak kişiler gözetilerek yazılır. En iyi tezler bile genellikle bir kitap halinde yayına hazır hale getirilmeden önce gözden geçirilmeye

ve genişletilmeye ihtiyaç duyar.

Fakat benimki farklı bir durumdu. Savaş çıkmıştı ve akademik yaşamı belirsiz ve hatta sıkıntılı sonuçları olabilecek bir savaş görevi için terk etmek üzereydim. Tezimin yayına hazır hale getirilebilmesi için gereken gözden geçirme ve editörlüğü yapabilmemin hiçbir yolu yoktu. Londra Üniversitesi yayın fonu, hiç kuşkusuz bu durumun farkında olarak, tezin yayımlanabilmesini kolaylaştırmak için bana bir hibe verdi ve bu sayede, bir yayıncı bulmam hiç de zor olmadı. Sübvanse edilen beş yüz kopyalık bir baskıydı. Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, savaş yıllarında yarattığı ilk etki çok zayıftı ve bu beş yüz kopyalık baskının tükenmesi on yıldan uzun sürdü. Ama yine de bir şey keyfimi biraz yerine getirmişti. Tez Arap dünyasında Arap bilim insanları tarafından iyi karşılandı ve beni son derece şaşırtacak bir biçimde Irak'ta bir Arapça tercümesi yayımlandı.

Savaşın ardından konunun en büyük ustalarından Jean Sauvaget'nin *The Origins* kitabım üzerine çok kibar birkaç yorum kaleme aldığını öğrendim. Savaş sırasında Alman işgali altındaki Fransa'da, İngiltere'de yayımlanmış bir kitap hakkında yazıyor olması belki de onun normal şartlarda olacağından çok daha hoşgörülü olmasını sağlamıştı.

1945 yılının sonunda akademik hayata geri döndüğümde, ilgim hayli farklı konulara yönelmişti ve İsmaililiğin kökenlerini oldukları yerde bırakmaktan hoşnuttum. İsmaililik çalışmalarına geri dönüşüm parlak bir Amerikan ortaçağ uzmanı olan Profesör John L. LaMonte'nin, meslektaşlarıyla birlikte derleyip yayımlamayı planladıkları, çok ciltli ve yazarlı bir Haçlı tarihine Haşhaşilerle ilgili bir bölümle katkıda bulunmamı istemesi üzerine gerçekleşti. Seve seve kabul ettim ve 1955 yılında Philadelphia'da yayımlanan *A History of Crusades*'de (Haçlılar Tarihi) '*The Isma'ilites and The Assassins*' (İsmaililer ve Haşhaşi-

ler) başlığıyla yer alacak bir bölüm kaleme aldım. Bu bölümün yayımlanmasının ardından, Suriye Haşhaşilerinin tarihiyle ilgili Arapça ve diğer kaynaklar, Selahattin ve Haşhaşiler arasındaki ilişkilerin tuhaf hikâyesi, Haşhaşi liderlerinden birinin kısa ve yayımlanmamış bir biyografisinin tercümesi ve edisyonu gibi konunun çeşitli veçhelerine ilişkin kimi kısa çalışmalar yaptım.

Bunların tümü, tabii ki, Suriye'deki Haşhaşilerle ilgiliydi. Fakat bunların tarihlerinin İran'daki Haşhaşi karargâhından bağımsız olarak bütünüyle anlaşılması mümkün değildi. Bu nedenle Haşhaşiler üzerine, Avrupa folklörü ve bilimindeki yerlerini, Orta Doğu'daki kökenlerini ve Haçlılarla ilişkileri de dâhil olmak üzere hem İran hem de Suriye'deki faaliyetlerini inceleyen ve "*Araçlar ve Amaçlar*" başlığını taşıyan, Haşhaşilerin terörist taktiklerini ve önderliklerinin devrimci stratejilerini ele alan bir sonuç bölümü de içeren bir kitap yazmaya karar verdim. Kitap, bir İslami terör dalgasının kitaba yeni bir anlam, hatta aciliyet kazandırmasından bir yıl önce, 1967 yılında Londra'da yayımlandı.

Bu kitabın daha sonraki bibliyografik tarihi ilginçtir. İngilizce edisyonu pek çok yeni baskı yaptı ve Fransızca çevirisi 1982 yılında Paris'te çıktı. Birbirinden bağımsız üç farklı Arapça tercümesi yapıldıysa da bunlardan yalnızca biri izinliydi. Farsça tercümesi Tahran'da, her ikisi de izinsiz olmak üzere, ilgili konular üzerine başka iki çalışma eklenmiş olarak, biri monarşi, biri de cumhuriyet döneminde iki baskı yaptı. Japonca, İspanyolca, Türkçe, İtalyanca ve Almanca çevirileri de kısa süre içinde birbirini takip etti.

Bu konuya yönelik ilginin değişen doğası en iyi, çevirmenlerin tercih ettikleri başlıklarda görülebilir. Özgün İngilizce metin sadece *Haşhaşiler: İslam'da Radikal bir Mezhep* adını taşıyordu. Yabancı bir dildeki ilk baskısı olan Fransızca çevirisinde

isim, *Haşhaşiler, Ortaçağ İslamında Terör ve Siyaset*'e; İtalyanca çevirisinde *Haşhaşiler: Radikal Bir İslami Mezhep, Tarihteki İlk Teröristler*'e; Almanca çevirisindeyse *Radikal İslam'da Dini Cinayet Geleneği*'ne dönüşmüştü.

Tüm bunların amacı açıktı: Kitapta anlatılan hareket ve eylemlerle, o dönem Orta Doğu'yu kasıp kavuran ve dünyanın büyük bir kısmını tehdit edenler arasında benzerlik kurmak.

İran'da ortaya çıkan ve Suriye ve Lübnan dağlarına yayılarak on birinci ve on üçüncü yüzyıllar arasında serpilen Haşhaşilerin hikâyesi öğretici olabilir. Ana akım İslami geleneği ya da oydaşmayı (konsensusu) temsil etmiyorlardı; bizatihi ana akım Sünni İslam'dan ayrılan Şii hareketin içinde aşırı bir dal, sapkınlık içinde sapkınlıktılar. Uygulama ve inanışları ana akım Sünnilik ve Şiilik tarafından benzer şekilde reddediliyordu ve sonunda ayrıksı inanışlarını muhafaza eden küçük azınlık tarafından bile terk edildiler. Ortaçağdan bu yana Batı'da yaygın olan, Haşhaşilerin öfke ve silahlarının Haçlılara yöneltildiğine ilişkin yanlış bir algı vardır. Bu doğru değildi. Kurbanları arasında görece az Haçlı bulunuyordu ve bunlar da Müslümanlar arasındaki bir takım hesaplaşmalar sonucunda öldürülmüştü. Kurbanlarının büyük bir çoğunluğu Müslümanlardan oluşuyordu; çünkü saldırıları yabancı bir güce değil, hâkim seçkinlere ve İslam'ın hâkim fikirlerine karşıydı.

Ortaçağ Haşhaşilerinin seçtikleri kurbanlar, İslam hükümdârları, idareciler, nazırlar, komutanlar ve önemli dini görevlilerdi. Kullanılan silah neredeyse her zaman aynıydı, görevlendirilmiş Haşhaşi tarafından bizzat kullanılan bir hançer. O zamanlar mevcut olan yay, arbalet ve zehir gibi daha güvenli silahlara neredeyse hiç başvurmadıkları kaydedilmeye değer. En zor ve ulaşılmaz hedefleri seçiyor ve kurbanlarını öldürdükten sonra kaçmak için hiçbir çaba sarf etmiyor, kimse de on-

ları kurtarmaya çalışmıyordu. Bilakis, bir görevin ardından hayatta kalmak utanç vericiydi. Bu açıdan, Haşhaşiler aslında günümüz intihar bombacılarının habercileriydiler. Her ikisi de modern terör pratiklerinin işaretleri haline gelen kaçırarak şantaj yapmak ve ayrım gözetmeden uzaktan kumandalı patlayıcı kullanarak cinayet işlemekle dikkat çekici bir zıtlık sergiliyordu.

İslam; Hıristiyanlık ve Yahudilik gibi etik bir dindir ve cinayet ve şantajın inanç ya da pratiklerinde hiçbir şekilde yeri yoktur. Yine de, bugün olduğu gibi o zaman da, dinleri adına cinayet işleyen topluluklar vardı ve bu nedenle ortaçağ Haşhaşi mezhebinin incelenmesi, –suikasta yönelik İslami tutumlara ilişkin bir rehber değil, bazı grupların din ve siyaset arasındaki temel İslami bağa nasıl radikal ve kanlı bir yön verdiklerine ve bunu kendi amaçlarına ulaşmak için nasıl kullanmaya çalıştıklarına bir örnek olarak– yararlı bir amaca hizmet edebilir. Haşhaşilerden çıkarılabilecek tüm dersler içinde belki de en önemlisi nihai ve topyekûn başarısızlıklarıdır.

Ortaçağ Haşhaşileriyle modern muadilleri arasındaki benzerlikler –Suriye-İran bağlantısı, terörün sonuçlarının hesaplanarak kullanılması, Haşhaşi ajanının, ebedi saadet beklentisiyle kendisini kurban edecek kadar davasına tamamen adanmış olması– gerçekten de çarpıcıdır. Fakat dikkat çekici farklılıklar da bulunmaktadır. Ortaçağ Haşhaşileri saldırılarını sadece hedef aldıkları kurbanla sınırlar ve etraftaki masumların zarar görmemesi için özen gösterirlerdi. Haşhaşiler kaçmaya kalkışmazlardı, çünkü görevi başarıyla tamamladıktan sonra yakalanmak bir şeref olarak görülürdü. Bu gelenek de, ne yazık ki, kaybolmuştur.

Haşhaşilerle ilgili bulabildiklerim beni hayal kırıklığına uğratmıştı, fakat diğer açılardan Suriye'ye yaptığım seyahat ilginç

ve hatta faydalı olmuş, hem bir konuşma dili olarak Arapçaya hem de Suriye kırsalındaki yaşam tarzına dair bilgimi arttırmıştı.

Tek yerel bağlantım, rehberim Profesör Gibb'in bir tanıdığı olan Danimarka arkeoloji heyetinin başkanıydı. Kendimi ona tanıttım ve çeşitli şekillerde bana yardımcı oldu, ama yardımlarından biri özellikle önemliydi. O zamanlar Suriye Fransız mandası altındaydı ve geleneksel İngiliz-Fransız rekabeti ve karşılıklı şüpheler Levant'ta hâlâ canlı ve güçlüydü. Öyle görünüyordu ki, Fransız siyasi subayı ziyaretimi duymuş, fakat ortaçağ İsmailileri üzerine bir tez yazmanın oradaki varlığımın gerçek sebebi olduğuna inanmamıştı. Benim Fransız karşıtı menfur faaliyetlere karışan gizli bir İngiliz ajanı olduğumdan şüphelenmişti. Seyahat masraflarımın *Royal Asiatic Society* tarafından karşılanıyor olması, sadece kuşkularını doğrulamaya yaramıştı. Neyse ki, Danimarka arkeoloji heyetinin başkanı onu akademik ve bilimsel iyi niyetim konusunda ikna edebildi. Ziyaretimi rahatsız edilmeden sonlandırmayı başardım.

Orada bulunduğum süre içinde kuzey Suriye'deki bir tepeye kurulmuş muhteşem bir Haçlı kalesi olan ünlü *Crac des Chevaliers*'i ziyaret ettim. Yerel köyden bir rehber vermişlerdi. Bir ara ihtiyacımı gidermem gerekti ve rehberimden beni en yakın tuvalete götürmesini istedim. Hayretler içinde o tür bir şey olmadığını söyledi. "İhtiyacınızı nerede gideriyorsunuz?" diye sordum. Elini tarlalara doğru sallayarak cevap verdi. Bunu duymaktan görünür şekilde mutsuz olmuştum ve o an rehberin aklına bir fikir geldi. Kaleyi gösterdi ve "Bu yeri inşa edenler de 'Frenkler'di ve muhtemelen bir W.C. de koymuşlardır. Hadi gidip bakalım." (Frenk Avrupalılar için kullanılan genel terimdi.) Aslında haklıydı. Haçlılar hayatı kolaylaştıran bu temel şeyi unutmamışlardı ve bunun için onlara minnettardım. (Ya da bel-

ki de böyle yaptıkları için rahatlamıştım demeliyim.)[2]

Türkiye'ye ilk ayak bastığımda, pek çok Batılı ziyaretçinin yaptığı gibi Batı'dan değil, tezim üzerine çalıştığım Suriye'den geliyordum. Akademik eğitimimde bir tarihçi ve bir Şarkiyatçı olarak, klasik İslam uygarlığı üzerinde uzmanlaşmıştım. Yaklaşımımın kaynağını günümüzden ve batıdan değil de, geçmişten ve güneyden alması, beraberinde ülkeye, kültürüne ve sorunlarına ilişkin farklı –ve daha iyi olduğunu iddia edeceğim– bir anlayış getirmişti. Pek çok hüküm ve değerlendirme, karşılaştırmaya dayanır ve kaçınılmaz bir şekilde kıyaslanan unsurlar tarafından şekillendirilir. Benimkiler alışıldık olanlardan belirgin bir şekilde farklıydı.

İlk İşim

1938 yılında neredeyse iki yıldır lisansüstü öğrencisiydim ve sonunda tezim üzerinde ciddi bir şekilde çalışmaya başlamıştım. Aynı zamanda, arada sıra "gerçek bir meslek" edinmek için hukuk sınavlarıma da çalışıyordum.

O yıl hemen hemen aynı günlerde hayatımın akışını değiştirecek iki şey vuku buldu. İlk olarak, hukuk çalışmalarımda ele almam gereken bir sonraki konu, gayrimenkul ve devir hukukuydu ve hukuk eğitimi alan herkes bilir ki bu son derece sıkıcı ve yorucu bir konudur. İkincisi, Londra Üniversitesi bana, İngiliz üniversitelerindeki en düşük pozisyon olan yardımcı öğretim görevliliği önerdi. Bir tercihle karşı karşıyaydım ve bir an bile tereddüt etmedim. O zamana kadar, hiçbir zaman bir avukat olamayacağımın farkına varmıştım. Hukuka dayalı bir medeniyeti anlamama yetecek kadar hukuk öğrenmiştim, ama be-

2 Yazar burada, rahatlamak ve tuvalet ihtiyacını gidermek anlamlarına gelen *relieve* sözcüğünü kullanarak kelime oyunu yapıyor. Ç. N.

ni bir avukata dönüştürmeye yetecek kadar değil.

İngiliz üniversitelerinde, o zamanlar doktora sınavı Amerikan sisteminde olduğundan çok farklıydı. Amerikan üniversitelerinde, en önemli mesele tezinizin danışmanınız tarafından kabul edilmesidir; danışman onun bir jüriye gönderilmesini önerir ve gerisi formalite icabıdır. Britanya üniversitelerinde durum böyle değildi. Doktora tezi; tez danışmanınızın, aynı üniversiten bir profesörün ve farklı bir üniversiten bir profesörün yer aldığı bir jüriye sunulmalıydı. Jürinin üç seçeneği vardı; Tezi kabul etmek, ki bu durumda adaya doktorası verilirdi; tezi reddetmek, ki bu durumda aday eli boş dönerdi ya da "tezin iadesi" olarak bilinen şeyi yapmak, ki bu "Git, şunu, bunu ya da ötekini yeniden yaz, yeniden sun ve sonra, eğer beğenirsek sana doktoranı veririz" anlamına geliyordu.

Londra Üniversitesi'ne bağlı *School of Oriental and African Studies*'de Yakın ve Orta Doğu tarihine yardımcı öğretim görevlisi olarak yıllık 250 poundluk kayda değer bir maaşla atandım (sanırım bunu Gibb ayarlamıştı). Tarih bölümünde görevlendirilmiştim. O zamanlar bölüm başkanı Hindistan tarihi uzmanı olan Profesör Dodwell'di. Beni Orta Doğu tarihine yapılan ilk atama olduğum için sıcak karşıladı. Kendimi tanıtmak için yanına gittiğimde, dosyama bakıyordu ve "Henüz doktoranı vermediğini görüyorum." dedi. Önümüzdeki aylar içinde bitirmeyi ümit ettiğimi söyledim. Bunun üzerine artık patronum olan Profesör Dodwell "O halde, ilk yılında fazla ders verme zahmetine girmek istemezsin. Sence özel bir ders vermeyi becerebilir misin?" diye sordu. Olumlu cevap verdim ve talihime şükrettim. Ne kadar da sıradışıydı!

Bu sayede verdiğim ilk ders İslami Yakın ve Orta Doğu tarihi üzerine bir deneme dersi oldu. Sadece dört öğrenci dersi almıştı: Bir Mısırlı, bir Filistinli Arap, bir Iraklı ve bir İranlı. Ba-

bam bunu duyunca şaşırmıştı. "Orta Doğu tarihi mi öğretiyorsun?" "Evet." Afallamış bir sesle devam etmişti, "Anlamıyorum. Neden Londra Üniversitesi Araplara Arap tarihi öğretmen için sana maaş ödesin ki?"

Bir başka soru daha vardı: Neden Araplar kendi tarihlerini çalışmak için İngiltere'ye gelmek istiyorlardı? Bu daha sonra yeniden karşıma çıkacak bir soruydu.

2. Bölüm

Savaş Yılları

1939 Baharında Naziler Çekoslovakya'nın geri kalanını da işgal ederek, Münih siyasetinin başarısız ve savaşın da kaçınılmaz olduğunu gösterdiklerinde, çeşitli kurum ve bireyler savaş hazırlıklarına başladılar. Genellikle yerleşmiş bulunduğu *Chatham House* adlı binanın adıyla anılan *The Royal Institute for International Affairs* (Kraliyet Uluslararası İlişkiler Enstitüsü), genç mensuplarına yönelik, benim de katıldığım bir dizi yoğunlaştırılmış eğitim programı başlattı. Savaş patladıktan sonra, kimilerimiz yardımcı sıfatıyla bir işe yaramak ve uluslararası ilişkilerin gerçeklerine dair bazı şeyler öğrenmek üzere Dış İşleri Bakanlığı'na gönderildik. Ekim ayındaki akademik yıl açılışına kadar, yaklaşık bir ay boyunca orada kaldık. Daha sonra da, artık pek de normal bir biçim altında olmasa da kendi normal uğraşlarımıza döndük.

Şaşırtıcı bir şekilde bakanlıkta bir Türkiye uzmanı yerine konmuştum. O zamana kadar Türkiye'de, birkaç günü Ankara'da geri kalanı ise İstanbul'da olmak üzere iki buçuk hafta geçirmiştim. Bu ülkeye dair doğrudan bilgim bu ziyaretten ibaretti. Bununla birlikte, biraz Türkçe biliyordum ve tabii ki çoğu yakın geçmişle ilgili olmasa da, Türk tarihi çalışarak epey zaman geçirmiştim.

Dış İşleri'ndeki bir aylık çıraklığıma dair canlı tek bir hatıram var. Bir gün yanına verildiğim memur, Türk büyükelçisiyle bir randevusu olduğunu söylemiş ve onunla gelmek isteyip istemeyeceğimi sormuştu. Çok sevinmiştim. Bu benim uluslararası ilişkilerin bu düzeyine attığım ilk adımdı. Daha da iyisi, o zamanlar Londra'daki Türk büyükelçisi, kısa bir zaman öncesine kadar Dışişleri bakanı ve Kemal Atatürk'ün yakın bir çalışma arkadaşı olan Tevfik Rüştü Aras'tı. Benim tabii ki katılmak yerine dinlemekle yetindiğim sohbet, şaşırtıcı bir şekilde Fransızca gerçekleşti. Türkiye'nin İngiltere Büyükelçisi ve eski Dış İşleri Bakanı, İngilizce; onunla konuşmak üzere gönderilen Dış İşleri uzmanı da Türkçe konuşamıyordu ve tek ortak dilleri Fransızcaydı. O zamanlar, Fransızca hâlâ diplomasinin uluslararası dili olarak genel bir kabul görüyor olsa da; modası çoktan geçmişti. Artık İngilizce *lingua franca* haline geldiğinden bu tür bir sohbetin Fransızca gerçekleşmesini tasavvur edemiyorum.

Sohbetin konusu tabii ki yeni başlamış olan savaş ve özellikle de Büyük Britanya ve Fransa ile bir ittifak antlaşması üzerine müzakere sürecinde bulunan Türkiye'nin oynayacağı roldü. 12 Mayıs 1939'da, ekim ayında imzalanacak resmi bir İngiliz-Fransız-Türk İttifak antlaşmasının yolunu açacak, ortak bir İngiliz-Türk deklarasyonu yayınlanmıştı bile. Fakat 1 Eylül'de savaşın başlaması, durumu önemli ölçüde değiştirdi. Büyükelçi iki noktaya değindi. "Biz Türkler," dedi, "güçlü bir tarih algısına sahibiz. Polonya'nın parçalanmasının Türkiye'ye yönelik bir tehdit oluşturduğunu biliyoruz. Ama ..." Ve Türkiye'nin, İngiltere ve Fransa ile imzalanan ittifakın gereği olarak Mihver güçlerine neden savaş ilan etmeye hazır olmadığını açıklamaya başladı. "Yerine getirilmesi için başkalarının yardımına bağımlı olacağımız yükümlülüklerin altına girmek bizim politikamız değildir." dedi. Daha sonra antlaşmanın "Türkiye tarafından

üstlenilen yükümlülükler bu ülkeyi, SSCB ile silahlı bir çatışmaya girmesine yol açacak ya da bu sonucu doğuracak eylemlere zorlayamaz." diyen ikinci protokolünü gündeme getirdi.

Bu o zamanlar, Moskova ile Berlin arasındaki yakın ilişkiler düşünüldüğünde, makul bir mazeretti. Türkiye'nin tarafsızlığına dair aynı meşrulaştırma, bu yakın ilişki Rusya'nın Almanya tarafından işgali edilmesiyle sona erdiğinde bile devam etti.

1939 yazı itibariyle savaşın kaçınılmaz olduğu artık belli olmuştu. Orta Doğu'daki çeşitli sorunlar üzerine raporlar hazırlamak için Dış İşleri'ne danışmanlık yapacak bir komitede yer almam istendi. Fakat bunun çok geçici bir şey olacağı açıktı. Hizmetlerimi sunmak üzere Savaş Bakanlığı'na yazdım ve onlar da bana, benim için istihbarat bölümünden bir subayın yapacağı bir mülakat randevusu ayarlanacağını bildiren bir cevap gönderdiler. Savaş Bakanlığı'na gittim ve usulüne uygun olarak mülakata alındım. Subay, beklendik soruların yanı sıra bazı beklenmedik sorular da sordu ve benim için bir iş bulabileceklerini düşündüğünü ve temas halinde kalacaklarını söyledi. Kısa bir süre sonra, ikinci bir mülakat için gelmem istendi ve beni kabul etmeye karar verdiklerini ve ocak ayında süvari olarak bir *OCTU*'ya (*officer cadet training unit:* aday subay eğitim birliği) gönderileceğimi bildirdiler. Pat diye, "Süvari mi, yani atları mı kastediyorsunuz?" deyiverdim. Başını evet anlamında salladı ve "Ama 1939'dayız. Bugünlerde kim süvari kullanıyor ki artık?" diye sordum. Bir bakış atarak, "Arabistanlı Lawrence'ı hiç duydun mu?" diye sordu. "Tabii ki" dedim. "Pekiyi, eğer at binmeyi bilmeseydi yaptıklarını başarabilir miydi? Doğru düzgün at binmeyi öğrenmeni istiyoruz." dedi. Hayatımda hiç at binmediğimi söyleyerek karşı çıktım. "Bu daha da iyi. O zaman kurtulman gereken kötü alışkanlıkların da yoktur" dedi.

Bu 1939 Eylül'ünde yaşanmıştı ve silah altına alınma tarihim

Ocak 1940'tı; ben de bununla ilgili bir şeyler yapmanın daha iyi olacağını düşündüm. Etrafı araştırdım ve Buckinghamshire'da eski bir süvari tarafından işletilen bir kiralık ahır bularak, adamdan bana süvari tarzında at binmeyi öğretmesini istedim. 1939-40 kışı sırasında hafta sonlarımı Buckinghamshire civarında, sol elimle dizginleri tutup sağ elimle hayali bir silah ya da kılıcı savurarak at sırtında geçirdim. Süvari subaylığı eğitimi için hazır olmaya kararlıydım.

Maalesef patronum, *School of Oriental and African Studies* müdürü Profesör Ralph Turner, aynı fikirde değildi. *SOAS*'ın savaşa kendi katkısını, kolektif bir bütün olarak sunması gerektiğine inanıyordu. Okulun tüm akademik personelini alıkoyabilmek için tüm askere alınma çağrılarını, gönüllülük başvurularını ve diğer her şeyi durdurdu. Beni son derece rahatsız ve mutsuz edecek şekilde, süvari birliğine çağrım da iptal edildi ve o sırada Cambridge'e taşınan okulda ders vermeye devam ettim. 1939-40 Akademik yılını Cambridge'deki *Christ's College*'da, bu kurumun misafirperverliğinin tadını çıkararak geçirdik. Aynı yıl içinde daha sonra, askere alınma çağrım geldi; ama bu sefer atlar değil mekanize süvari birliği söz konusuydu. Temel eğitimimi bir tank alayında süvari eri olarak yaptım.

Ya dillere yönelik doğuştan gelen yeteneğim, ya da tanklarla ilgili kabiliyetsizliğim nedeniyle, 1940 sonu ya da 1941 başlarında tankçı sınıfından istihbarat sınıfına alındım. Savaşın geri kalanını, *Official Secrets Act*[3] ile bağlı olduğumdan hâlâ ayrıntılı bir şekilde anlatma özgürlüğüne sahip olmadığım işler yaparak geçirdim.

İstihbarat sınıfına geçirildiğimde, bu o kadar gizliydi ki ne nereye gideceğim söylenmiş, ne de bana gönderilecek mek-

3 Resmi Sırlar Yasası: Britanya'da özellikle ulusal güvenlik konusunda resmi sır ve bilgilerin korunmasına yönelik yasal düzenleme. Ç. N.

tuplar için bir adres verilmişti. Beni Londra'daki Euston İstasyonu'na götürecek bir tren bileti verdiler. Oradaki askeri görevliye rapor verdim ve bana Waterloo İstasyonu'na rapor vermem söylendi. Waterloo İstasyonu'na giderek rapor verdim ve bana Winchester'a giden bir trene bilet verdiler. Winchester'da istasyonda karşılandım ve yeni ikametgâhıma götürüldüm. Tüm bu gizlilik içinde mektuplarım konusunda nasıl endişelendiğimi tahmin edebilirsiniz. Dert etmeme gerek yokmuş. Mektuplarım tankçı alayımdan, zarfın üzerine yazılmış yeni adresimle geliyordu.

Winchester'da temel istihbarat eğitimini tamamladım ve benim için uygun bir görev bulunana kadar bekletildim. İstihbarat eğitiminin önemli bir bileşeni olan arazide motosiklet sürme dersinde başarısız olmam, bu bekleyişi daha da zorlaştırıyordu. Daha önce hiç motosiklet sürmemiştim ve bu koşulu yerine getirmem için özel ders almam gerekmişti. Yol testinden geçsem de, bir tepe yamacında ağaçlar ve çalılıklar arasında aşağı yukarı gidip gelmek zorunda kaldığım arazi testinde kaldım. Bu nedenle bu koşulun aranmayacağı bir görev için beklemem gerekiyordu. Bu beni muharebe istihbaratının dışında bıraksa da, geriye pek çok başka imkân kalıyordu.

Oradayken, zamanımı boşa geçirmemi istemediler ve kayıtlarımdan üniversitede ders verdiğimi gördüler. "Ders mi veriyorsun? O halde burada da verebilirsin." dediler. Hemen eğitim ekibine verildim.

Öğretilmesi gereken şeylerden biri, resmi jargonda O&A olarak geçen ve organizasyon ve idare anlamına gelen bir konuydu. İstihbarata alınanlar genellikle askeri açıdan kıymet taşıyan pek az şey biliyor oluyorlardı. Askeri meseleler hakkında yoğunlaştırılmış bir eğitime ihtiyaçları vardı ve bana bunu üç haftalık bir ders içinde tamamlamam emredildi. Üniversite-

de eğer aynı dersi her yıl verirsek sıkılırdık. Aynı dersi her üç haftada bir vermeyi düşünün bir de! Görevim, yeni gelenlere genel olarak Britanya ordusunun, özel olaraksa istihbarat sınıfının yapısını anlatmaktı.

İstihbarat tarafından kabul edilebilmek için, iki koşulu yerine getirmeniz gerekiyordu. En azından iki kuşaktır Britanya doğumlu olmak ve bir yabancı dile hâkim olmak zorundaydınız. Bu koşullar genellikle nadiren bir kişide bir araya geliyordu ve koşulları taşıyan insanlar kimi tanımlanabilir kategorilere denk düşüyorlardı. Muhtemelen en geniş kategori karışık evliliklerden olma çocuklardı. İki kuşak kuralı her iki taraf için de geçerli olmak zorunda değildi (Nazi ırk yasalarından söz etmiyoruz sonuçta) ve bu nedenle gelen pek çok kişinin bir İngiliz, bir de yabancı ebeveyni vardı ve iki dil kullanarak büyümüşlerdi. Diğer bir kategori ise özellikle Fransızca, daha az ölçüde de Almanca öğreten eğitimcilerdi. Üçüncü kategori ise, sömürgelerden, özellikle de Cebelitarık, Malta, Kıbrıs gibi Avrupa'daki sömürgelerden, bir miktar da Asya'dakilerden, özellikle de Hong Kong ve Singapur'dan gelen kişilerdi. İmparatorluk tebaası olduklarından doğum ve soy itibariyle Britanyalıydılar ve genellikle bir başka dile, yerel dillerine de hâkimlerdi. Kimsenin öğrenmeye tenezzül etmediği şeyse İngilizceyi ne kadar iyi bildikleriydi.

Eğittiğimiz kişiler arasında kullanılan en yaygın dilse, transfer ettiğimiz pek çok Kıbrıslı sayesinde Yunancaydı. İkinci yaygın dil ise Malta diliydi. Buna ek olarak, şaşırtıcı şekilde, kayıtlı dilleri Fransızca olan, Fransa tarafından sömürgeleştirilip Napolyon Savaşları sırasında Britanya'ya katılan Şeysel adalarından gelen bazı kişiler de vardı. Bu adalardaki daha aristokratik beyaz yerleşimci nüfusu artık pek çok kuşaktır Britanyalıydı, ama dil, kültür ve belirli ölçülerde sadakat açısından tama-

men Fransız kalmışlardı. Bu kimileri hakkında soru işaretlerine yol açıyordu; de Gaulle'ün mü yoksa Vichy'nin mi destekçileriydiler?

Tüm bu farklı grupların sahip oldukları ortak şey, İngilizce dışında bir anadil konuşmalarıydı ve bu kimi zaman sorunlar çıkmasına neden oluyordu.

Özellikle Almanlar Yunanistan'ı işgal ettiklerinde aniden Yunanca bilen istihbarat personeli ihtiyacına düştüğümüzü hatırlıyorum. Karargâhtan biri, dosyaları incelemiş ve Britanya ordusunda Yunanca bilen ve hâlihazırda eğitim için Winchester'a gönderilmiş olan çok sayıda asker bulmuştu. İstisnasız hepsi Kıbrıslı Rum'du, kusursuz biçimde doğum ve soy itibariyle Britanyalıydılar ve Yunanca bilgileri mükemmeldi; fakat İngilizceleri genellikle çok sınırlı oluyordu. Büyük bir kısmı garsondu. Bir iki tanesi şef garsondu ve o zaman şef garsonun Yunancasının *archi-garsoni* olduğunu duymuştum. Bir keresinde eğitimli istihbarat personelimizi yolladığımız bir bölüm sorumlusu "Bana daha çok garson, daha az öğretmen gönderin" diyen bir mesaj yollamıştı.

Rumlardan oluşan sınıfım hayli gürültülüydü ve düzeni sağlamak mücadele gerektiriyordu. Askeri disiplini sağlamak üzere Muhafız sınıfından astsubaylarımız vardı. Her gün yoklama ile başlıyorduk ve Muhafızlar arasından gönderilen sıradan bir İngiliz çavuş, Pappadopoulos ve Athanasacopoulos gibi isimlerden oluşan bir listeyi, hayli komik şekillere sokarak birbiri ardına okuyordu.

Gençliğin verdiği budalalıkla, gelecek vadeden ajanlardan oluşan bir dinleyici grubu karşısında verdiğim dersleri, orduya ve onun istihbaratına saygısızlık etmenin pek de akıllıca olmayacağını aklıma getirmeden, arada sırada esprilerle neşelendirmeye çalışıyordum. Aslında bu nedenle sorun yaşamam ge-

rekirdi ve daha sonra neden yaşamadığımı anladım. Üstüm, rahmetli Binbaşı Jennings Bramley, dosyama "Mizah anlayışı kışkırtıcı olarak değerlendirilmemelidir." şeklinde kısa bir satır yazmıştı.

Sonunda birkaç ayımı şifre çözerek geçireceğim Bletchley Park'a gönderildim. Orada kaldığım süre boyunca dil bilgilerimi kullandım ve dillerle oynama konusunda yeni yetenekler geliştirdim. 1941'in sonuna doğru Londra'da bulunan bir başka istihbarat şubesine transfer edildim. Bize kullanmamız emredilen kalıp "Dış İşleri departmanına bağlı" idi. Bir şeyler yapmakta olduğunuzun bilinmesi gerekiyordu ve resmi formül de buydu. Aslında MI6'nın bir şubesiydik ve istihbarata yeni başlamış masum bir acemi olarak MI6 ile daha ünlü olan MI5 arasındaki farkı sorduğumda, "MI5'in işi, başkalarının, MI6'nın onlara yaptığı şeyi bize yapmalarını engellemektir" cevabını almıştım. İşimin büyük bir kısmı, genellikle Arapça metinleri özetlemek ve/veya çevirmekten ibaretti. İlginç olan şey, metinlerin elde edilme yöntemleriydi. Bu yöntemlerin bazıları büyüleyiciydi, pek çoğuysa sıradan. Genellikle sadece bir masa başı işiydi.

Yaşam boyu süren arkadaşlıklarımdan biri, görevli olduğum sırada bir meslektaşımla tanışmamla başladı. Benim gibi, Arthur Hatto da genç bir akademisyendi; çalışma alanı Alman çalışmalarıydı ve ortaçağ Alman edebiyatı, özellikle de ortaçağ Alman destanları üzerine uzmanlaşmıştı. Almanca konuşabilen birisi olarak acilen kendisine ihtiyaç duyulmuş ve MI6'nın bir başka branşına alınmıştı. Bir gün beklenmedik bir anda aradı ve beni görmeye gelip gelemeyeceğini sordu. Tabii ki kabul ettim. Ofisime geldi ve Alman casusluk servisine devşirilen ve Alman kaynakları vasıtasıyla tanıdığı bir Suriyeli'yi takip ettiğini anlattı. Acaba ona yardım etmemin herhangi bir yolu var mıydı? Şan-

sımıza, aynı Suriyeliyi Arap kaynaklarımdan tanıdığımı fark ettim ve böylece notlarımızı karşılaştırma ve elimizdeki bilgileri bir araya getirme fırsatımız oldu.

Savaştaki son görevim Londra'daydı ve hava saldırısı yıllarının büyük bir kısmını Londra'da yaşayarak, çalışarak ve daha da önemlisi uyuyarak geçirdim. Hava saldırısının ilk aşamalarında yer altı istasyonlarındaki sığınaklara iniyordum; ama kısa zamanda bundan yoruldum ve yatağımda kalarak şansımı denemeye karar verdim. İnsan her şeye alışabiliyor!

Kırk yıl sonra, Saddam Hüseyin İsrail'e, birkaçı Tel Aviv bölgesinde patlayacak *Scud* füzeleri fırlatmaya başladığında, bu ülkede bulunuyordum. O sıralar Tel Aviv'de bir akşam yemeğine davet edilmiştim ve randevu saati geldiğinde onu çok utandıracak şekilde davet sahibesinin kapısında belirdim. Tüm diğer davetliler arayıp gelemeyeceklerini bildirmiş ve benim de, söylemeyi unutmuş olsam bile aynı şeyi yapacağımı düşünmüştü. Cesaretime ve kararlılığıma methiyeler düzmeye başladı ve tüm samimiyetimle, herhangi bir özel kahramanlığın varlığını reddettim. Tüm *Scud* saldırısı sürecinin ancak Londra hava saldırılarındaki görece sakin bir akşama denk geleceğini belirttim. Bundan çok daha ağır koşullarda yaşamlarımızı sürdürmeye alışmak zorunda kalmıştık.

Neler Yaptıklarını Ortaya Çıkarmak

1939'da savaş patladığında tamamen bağımsız olan ve herhangi bir emperyal denetim, hâkimiyet ya da varlıktan azade bulunan tek Arap devleti Suudi Arabistan'dı. Suudilerin o dönemde, biri Londra, diğeri de Paris'te olmak üzere yurtdışında yalnızca iki büyükelçilikleri vardı. Gariptir ki, büyükelçilerin ikisi de Suudi değildi. Londra büyükelçisi Hafız Wahba bir Mısırlı;

Paris büyükelçisi Fuad Hamza ise bir Suriyeli'ydi. Muhtemelen ilki İngilizce konuşma ve İngilizlerle uğraşma, diğeri ise Fransızca ve Fransızlar konusundaki aynı yetenek ve deneyimi nedeniyle tercih edilmişti.

Fransa çökerek teslim olduğunda, Paris'teki Suudi büyükelçiliğinin durumuyla ilgili büyük bir endişe içindeydik. Fransız hükümeti teslim olduğu ve gerçekte bir Alman uydusu haline geldiği için Suudilerden Paris'teki elçiliklerini kapatmalarını istedik. Bu isteğimizi geri çevirdiler ve bunun yerine büyükelçiliği, bu şehirde bulunan Alman uydusu Fransız hükümetiyle temas halinde kalacağı Vichy'ye taşıdılar.

Vichy'deki Suudi temsilciliği şimdi, bizim açımızdan büyük önem arz eden ve ilgilenmemizi gerektiren bir yer haline gelmişti. Daha da önemlisi, Arap dünyası ile Mihver devletleri arasındaki en önemli iletişim mekânı olmuştu. Alman büyükelçisi Franz von Papen'in Arap dünyasıyla geniş bir iletişim ağı kurmayı başardığı, tarafsız Türkiye'deki Ankara şehri başta olmak üzere başka iletişim kanalları da vardı. Fakat Vichy'deki Suudi büyükelçiliği özel bir önem taşıyordu. Orada neler olup bittiğinden ve özellikle de Suudilerle Almanlar arasındaki ilişkilerden haberdar olmaya devam etmenin yollarını bulduk. Özellikle Üçüncü Reich'ın hizmetindeki önde gelen bir Arap uzman olan Dr. Fritz Grobba'nın etkinliklerine ilgi gösteriyorduk. Bu kişi, Vichy'deki Suudi Büyükelçiliği ile ve onlar vasıtasıyla da genel olarak Arap dünyasıyla yaygın ve ayrıntılı bir iletişim içine girmişti.

Büyükelçiliğin yazışmalarını ve telefonlarını takibe almıştık. Büyükelçi Fuad Hamza, Suudi Arabistan'da yabancıların girmesine izin verilen ve bu nedenle de, Suudi hükümetine akredite olmuş büyükelçiliklerin yerleştiği Cidde şehrinde bulunan Suudi dışişleri bakanına rapor veriyordu. Cidde'deki dışişleri ba-

kanı da, Riyad'da bulunan Kral İbn Suud ile iletişimini tamamen telefon üzerinden kuruyordu. Telefon konuşmalarının ne kadar savunmasız olduğunun farkında değillerdi ve sık sık ne yaptıklarına ve hatta ne düşündüklerine dair anında bilgi edinebilme yeteneğimiz karşısında şaşkınlığa düşüyorlardı.

Pek çok yıl boyunca, günlük işlerime bir önceki günün telefon konuşmalarının dökümlerini ve çeşitli insanlar arasındaki yazılı mesajları okuyarak başladım. Savaş sırasındaki deneyimim nedeniyle görüşmelerime yönelik neredeyse nevrotik bir korku geliştirdim ve halen bunu sürdürüyorum. Bu nedenle telefonda önem arz eden herhangi bir şey konuşmak konusunda son derece isteksizim.

Savaş sırasında diğer Arap hükümetleriyle bağlantılarımız zaman zaman hayli karmaşık olabiliyordu. Mısır Kralı Faruk bir dost ve müttefik olarak askeri planlarımızı bilmesine izin verilmesini talep ediyor ve ona tüm ayrıntıları vermemiz konusunda ısrar ediyordu. Ona güvenmiyorduk ve bütünüyle yanlış bir plan hazırlayarak kendisine verdik. Kuzey Afrika'daki İtalyan karargâhını ele geçirdiğimizde bu planın bir kopyasını bulduk. O zamanlar İtalya, tabii ki, Mihver'in bir mensubu ve Almanya'nın müttefiki idi.

Fransızlar Almanlara 1940 yılında teslim olduklarında, Fransız deniz aşırı imparatorluğunun büyük bir kısmı Almanların ulaşabileceğinden uzakta bulunuyordu ve sömürge valileri Vichy ile Londra'daki de Gaulle arasında tercihte bulunmakta serbestti. Fransız mandasındaki Suriye-Lübnan toprakları da dâhil olmak üzere ezici bir çoğunluk Vichy'yi seçti. Vichy yönetimi altında Suriye-Lübnan Nazi nüfuzuna tamamen açıldı ve Arap Orta Doğu'sunun kalbinde bir Nazi üssü haline geldi. Almanlar oraya yerleştiler ve savaşta çok önemli bir rol oynadılar.

Almanlar etkinliklerini Suriye'den Irak'a doğru genişlettiler

ve burada "meşhur" ya da daha doğru bir deyişle "mahut" Raşid Ali'nin liderliğinde Nazi yanlısı bir rejim kurdular. Bununla ilgili bir şeyler yapmamızın bir mecburiyet olduğunu düşünüyorduk. İlk önce Irak'la ilgilendik. Önce Suriye'ye, ardından da Hitler'in misafiri olarak Kudüs müftüsü olan arkadaşına katılacağı Berlin'e kaçacak Raşid Ali rejiminin düşürülmesi için küçük çaplı bir askeri harekât yeterli oldu. Daha sonra, bize meşruiyet zırhı sağlayan Özgür Fransızlar'ın yardımıyla Suriye ve Lübnan'ı işgal ederek, "Vichyciler"i yenilgiye uğrattık ve orada yeni bir Özgür Fransız rejimi kurduk. Britanya kuvvetlerinde bir gönüllü olarak hizmet veren Moşe Dayan'ın gözlerinden birini kaybetmesi, bu harekât sırasında oldu. Vichy yandaşlarının terk etmesinden sonra, Suriye-Lübnan'da, Fransız otoritesi altında, fakat Londra'daki de Gaulle merkezi tarafından kontrol edilen yeni bir rejim kuruldu.

O sıralarda Suriye'deydim ve en canlı izlenimlerimden biri Suriyelilerin Fransızlara karşı duyduğu şiddetli düşmanlık ve hatta küçümsemeydi. Diğer Araplar gibi tüm emperyal güçlerden nefret ediyorlardı; fakat süregiden Fransız varlığını özellikle aşağılayıcı buluyorlardı. Rakip emperyalistler, bir yanda Britanya ve daha sonra Amerika, diğer yandaysa Almanlar ve daha sonra da Sovyetler olarak görülüyordu. Fransızlar, Vichy'ye ya da de Gaulle'e sadakat duymalarından bağımsız olarak, ya Almanların ya da Britanya'nın hizmetçileri olarak değerlendiriliyordu. Onları özellikle kızdıran şey, de Gaulle'in Özgür Fransızları'nın, asker sıkıntısı nedeniyle, Fransız sömürge ordusundaki Senegal taburlarını Suriye'ye getirmesi olmuştu. Bu en büyük ve nihai hakaretti. Suriyeliler bunu "Artık sadece emperyalistlerin hizmetçileri tarafından yönetilmekle kalmıyoruz, emperyalistlerin hizmetçilerinin köleleri tarafından da yönetiliyoruz!" diyerek protesto ettiler. O vakit Şam'da asılmış olan bir

afiş, Fransız kepi ve Fransız üniforması giymiş siyah bir Senegalli askeri dişleri arasında bir bıçak tutar halde "*Je viens te civiliser!*" ("Sizi uygarlaştırmaya geldim!") derken gösteriyordu.

Downing Street[4] İçin Bir Mesaj

Mesajları ele geçirmek ve şifrelerini çözmek istihbarat dünyasının çok önemli bir veçhesiydi. Savaş sırasında, postaları ve özellikle de telgrafları okumak istihbarat faaliyetlerimizin hayati bir parçasını oluşturuyordu. Bu yalnızca düşmanlara değil, aynı zamanda tarafsızlara ve hatta, en azından resmen, dost olarak sınıflandırılanlara da uygulanıyordu. 1929 yılında Birleşik Devletler Dışişleri Bakanı Hanry Stimson dehşet içinde "Centilmenler diğer insanların postalarını okumazlar." demişti. Yine de savaş boyunca bunu çok yaygın olarak yaptık ve bu bilgi alış-verişleri kesinlikle paha biçilmez bir bilgi kaynağıydı.

O günlerde teleks cihazı kullanımı yaygındı ve bir seferinde gece nöbetindeyken, ofisin arka tarafındaki teleks cihazı takırdamaya başladı. Makineden çıkan, ele geçirilmiş Almanca bir mesajdı. Mihver bilgilerine dair ana kaynaklarımızdan birinin Berlin'deki Japon Büyükelçiliği olduğunu belirtmeliyim. Almanya ve Japonya arasında kara üzerinden kurulan bir temas yoktu; tüm iletişimlerini radyo yoluyla yapmak zorundaydılar ve Berlin'deki Japon Büyükelçisi General Oshima, Almanya'da neler olup bittiğine dair paha biçilmez bir bilgi kaynağıydı. Müthiş şifre çözücülerimiz şifreyi kırmışlardı ve gönderilen metinleri okuyup tercüme ediyorlardı; fakat her nedense, makineden çıkan yazı bu kanaldan değil, Alman kanallarımızın birinden geliyordu. O gece gelen Almanca metin, Britanya ve

4 Londra'da Başbakanlık konutunun bulunduğu Downing Sokağı, Başbakanlık kurumu için kullanılır. Ç.N.

Birleşik Devletler'e karşı Almanya ve Japonya arasında kurulan bir ittifak antlaşmasının metniydi. Pearl Harbor'dan hemen önce gerçekleşmesine rağmen, gelen bu mesajın çok önemli bir belge olduğunu fark etmiş ve hiç zaman kaybetmeden Almancadan İngilizceye çevirmeye başlamıştım ve teleks cihazı aracılığıyla Başbakan'ın *Downing Street* 10 numaradaki ofisine iletim. Daha sonra ne olduğunu bilmiyorum.

Savaş sırasındaki hayatımın en büyük trajedisi, Başbakan Bay Churchill'in, birimimi ilk ve tek ziyaret edişinde, kötü şansım nedeniyle orada bulunamamış olmamdı. Böylece Winston Churchill ile tanışabileceğim tek fırsatı da kaçırdım. Fakat çeşitli başka yollarla temas halindeydik. Churchill ile ilgili pek çok öykü dolaşıyordu örgüt içinde. Bunların bazıları daha sonra yayımlandı, bazılarıysa yayımlanmadı. Benim en sevdiğim ikisi ise şunlardı:

Almanlar Sovyetler Birliği'ni 1941'de işgal ettiklerinde, aniden Sovyetlerle müttefik olmuştuk ve Churchill aksi bir İskoç generalin başkanlığında Moskova'ya askeri bir heyet göndermişti. Tam da gerçek Sovyet tarzına uygun olarak Ruslar ona hiçbir şey anlatmamış ve hiçbir şey göstermemişlerdi. Aksi bir İskoç olan generalimiz, rapor vereceği hiçbir şey olmadığından, rapor göndermemeye karar vermişti. Churchill ise epey sinirlendi; Moskova'da askeri bir heyeti vardı ve onlardan hiçbir şey gelmiyordu. Tipik Churchill üslubuyla Moskova'ya epey sert bir telgraf gönderdi: "Londra, Başbakan'dan Moskova, Britanya Askeri Heyeti Başkanı'na. Bildiğimiz tek şey Moskova'da yağmur yağdığı. Daha fazla bilgi memnuniyetle karşılanacaktır." Moskova'dan gelen yanıtsa şöyleydi: "Moskova'daki Britanya askeri misyonu komutanı subaydan Londra, Başbakan'a. Mesajınızdan Moskova'da yağmur yağdığını öğrenmek ilginç. Burada pencereden dışarı bakmaya iznimiz yok."

Bir başka Churchill hikâyesi: Savaş yılları sırasında Londra'da Mihver devletleri tarafından işgal edilmiş çeşitli ülkelerden bir dizi sürgün hükümet bulunuyordu. Bunlardan biri de Londra ve Kahire arasında sıkıntı içinde dolanıp duran ve farklı partiler arasındaki bir koalisyondan oluşan ve şaşırtıcı olmayan bir şekilde koalisyonun sürekli bozulup yeniden kurulduğu ve sonra yeniden bozulup tekrar kurulduğu Yunanistan hükümetiydi. Bir ara güçlü bir asker olan General Plastiras ortaya çıktı ve bir hükümet kurdu. Beklenti onun bir tür Yunan De Gaulle'ü olacağı yönündeydi. Churchill kabineyi bu konuda bilgilendirmeye gitti ve bunu öyle bir şekilde yaptı ki, bu bilgi birkaç saat içince tüm örgütte konuşulmaya başlamış ve hatta benim düzeyime bile gelmişti. Churchill kabineye gitmiş ve şöyle demişti: "Pekâlâ baylar, yeni bir Yunan Başbakanımız var. General Plaster-kıç.[5] Umalım ki onun da gizli kusurları olmasın."

Churchill ile hiç karşılaşmadım, ama bir keresinde gizli servisin başı olan Sir Stewart Menzies, nam-ı diğer efsanevi "C" tarafından kabul edildim. Gizli servisin başında olan adamın ofisine girmekten tabii ki etkilenmiştim, ama onunla tanıştığımda daha da etkilendim. Cana yakın, güler yüzlü, iltifat eden biriydi ve kendimi sıra dışı bir şekilde iyi hissetmemi sağladı. Ne hakkında konuştuğumuzu artık hatırlayamıyorum, ama hatırlayabilseydim bile, burada aktarma iznim olmazdı.

Servis'te Yahudi Olmak

Üzerinden atmış yıldan daha uzun bir zaman geçti; ama hâlâ olayı ve konuşmayı hatırlıyorum. Gecenin ortasındaydı ve top mermisi ve bombaların rutin dağdağası dışında her şey göre-

5 Burada Churchill bir ses oyunu yapıyor. İngilizcede Plastiras'ın sonundaki as sesi, hafif bir telaffuz farkıyla argoda 'kıç' anlamına gelir. Ç. N.

ce sakindi. Benim de hizmet ettiğim *His Majesty's Service* (İngiliz İstihbaratı) şubesinde, ortaya çıkabilecek acil bir durumla ilgilenmek üzere, tüm gece boyunca bir seferde iki kişi olmak üzere sırayla uyanık kalırdık. O gece sıradan bir muhabbetle vakit öldürüyorduk. Arkadaşım başka bir departmandandı; bu nedenle iş hakkındaki konuşmamız "bilmen gereken kadar" kuralıyla sınırlıydı ve haliyle pek de ilginç değildi. Aniden arkadaşım George yeni ve çok farklı bir sohbet açtı. "Bağışla beni." dedi, "Burnumu sokmak istemem, ama senin Yahudi olduğunu düşünmekte haklı mıyım?"

"Evet haklısın. Ben Yahudiyim ve bağışlanmanı gerektirecek bir şey yok."

"Bağışla," dedi tekrar, "ama senin dindar ve kurallara uyan bir Yahudi olmadığın izlenimine kapıldım."

"Yine haklısın."

"O halde anlamıyorum" dedi. "Neden önemsiyorsun?"

"Şimdi ben de anlamıyorum" dedim. "Bununla ne kastediyorsun?"

"Açıklamaya çalışayım" dedi George. "Yahudi olmanın genellikle zor ve bazen de tehlikeli olabileceğine katılıyorsundur."

"Evet, öyle" dedim, 1942'de bir istihbarat servisinde bu önermeye karşı çıkmak pek de mümkün değildi.

"O halde anlamıyorum." dedi George bir kez daha. "Dini inançların nedeniyle eziyetle hatta ölümle karşılaşmaya hazır olabileceğini görüyorum. Ama bu inançlara göre yaşamıyorsan ya da onlara sahip çıkmıyorsan neden önemsiyorsun?"

George'un sorusunu ve hatta idrak edemeyişini şimdi anlamaya başlamıştım. George, belli ki İbraniliği diğer pek çoğu gibi bir mezhep ya da ibadet biçimi olarak görüyordu. Bu tür bir gruba mensubiyet ancak dindar ve ibadetlerini yerine getiren bir üyeyseniz anlamlıydı, aksi takdirde anlamsızdı. Böylesi

bir durumda üye olmaya devam etmek için herhangi bir mantıklı gerekçe kalmazdı, hele de üye olmanız bir rahatsızlığa ya da daha da kötüsüne yol açabilecekse.

George'a ve kendime, Yahudi olmanın dinen tanımlanmış bir topluluğa ait olmaktan –her ne kadar bu açıkça birincil bir öğe olsa da– daha fazla şey ifade ettiğini açıklamaya koyuldum. İnanç ve ibadet dışında önemli olan başka öğeler de vardı ve inanç kaybedilip ibadet bırakıldığında bile varlıklarını sürdürebilirlerdi. Yahudilik (bunu daha ziyade teolojik bir anlamı olan İbraniliğe tercih ediyorum) ortak bir hafıza ve yaşam deneyimiydi. Çok yönlü bir kültürdü; ayrıksı ama yine de diğer kültürlerle bağdaşabilir ve birleştirilebilir bir kültür. Bir kimlikti, kapsayıcı ya da dışlayıcı bir kimlik değil; ama tüm medeni insanların sahip olduğu çoğul kimliklerin önemli bir parçasıydı. Son olarak bin yıl boyunca cesaret, başarı ve sadakat ile korunmuş bir mirastı, ve tüm bu nedenlerden ötürü, üzerinde titizlenilecek ve bizden sonra geleceklere aktarılacak meşru bir gurur kaynağıydı.

Her zaman bu kimliği sürdürmeyi tehlikeli, zor ya da sadece külfetli bularak gerçekten de "önemsemeyen" kişiler olmuştu. Yüzyıllar boyunca, Yahudilere karşı düşmanlık, teolojik olarak tanımlanmıştı. Bu bir Yahudi'ye seçim özgürlüğü sağlıyordu. Basit bir ihtida eylemiyle eziyetten kurtulabilir ve hatta isterse eziyet edenlere katılabilirdi. On dokuzuncu ve yirminci yüzyılların ırksal olarak tanımlanmış düşmanlığı bu seçeneği ortadan kaldırdı ve Yahudiliğini en fazla kaybetmiş olanları bile, sadece ismen de olsa, neyseler o olarak kalmaya zorladı. Günümüzde, Orta Doğu'da yaşanan olaylar, ihtiyaç duyanlara Yahudi aleyhtarlığı için yeni bir gerekçe sağladı: Bu da sonuç olarak, isteyen Yahudiler için, bir süredir yitirmiş oldukları taraf değiştirme seçeneğini yeniden gündeme getirdi.

Fakat çoğu kişi için, hatta dini inançlarının en iyi ifadeyle pamuk ipliğine bağlı olduğu ve Yahudi kimliğinin başka, daha geniş kimliklerin gölgesinde kaldığı kişiler için bile, Yahudi kimliğinin inkârı, başkalarına olmasa da insanın kendisine yapacağı bir sahtekârlık olacaktır.

İngiltere'de kilise ve devletin birbirlerinden yasal olarak ayrılması söz konusu değildir. Monark (Yönetici), aynı zamanda kilisenin de başıdır; piskoposlar parlamentonun üst kanadının üyeleridir ve okullarda, orduda ve diğer kurumlarda dua etmek programın önemli bir parçasıdır. Dua toplantıları esas olarak Anglikan, yani İngiltere Kilisesi'ne göre düzenlenir; fakat yeterince büyük olan diğer gruplar için benzer dualar da ayarlanır. II. Dünya Savaşı sırasında bir kuzenim Oxford'da ve Bucks Hafif Piyade birliğinde görev yapıyordu. Bir gün albayı onu çağırmış ve bağırarak kendisini kilise ayininde görmediğini söylemiş ve bunun nedenini bilmek istemiş. Kuzenim de Yahudi olduğunu ve bu nedenle Anglikan kilise ayinine katılmasının pek de uygun düşmeyeceğini anlatmış. Albayı ise bunun bir mazeret olmadığını, zira farklı gruplar için ayrı kilise ayinlerinin olduğunu söylemiş. Yahudi kilse ayinine gitmeliymiş. Kuzenim de taburdaki tek Yahudi olduğunu ve kendi başına bir ayin düzenleyemeyeceğini anlatmış. Albay burnundan soluyarak sonunda "Evet, seni anlıyorum. Gidebilirsin." demiş. Kuzenim meselenin böylece kapanacağını düşünüyormuş, ama yanılıyormuş. Bir hafta sonra albay tarafından çağrılmış ve yolun otuz mil aşağısında içinde pek çok Yahudi bulunan ve düzenli olarak Yahudilere dini hizmetlerin verildiği bir Londra alayı olduğunu anlatmış. Albay, Yahudi ayinine katılması için kuzenime bir araba ve bir de şoför ayarlamış. Ve böylece, kuzenim orada kaldığı süre boyunca her hafta, hayatının bu ara döneminin ne öncesinde katıldığı ne de sonrasında katılacağı Yahudi ibadetine götürülmüş.

Orta Doğu'ya

Savaşın ilerleyen safhalarında Orta Doğu'ya gitmem emredildi ve İngiltere'nin güney sahillerinde bir yerde bulunan bir donanma üssüne yönlendirildim. Orada önce Malta'ya, kısa bir molanın ardından da Mısır'a uçan bir deniz uçağına bindim. Tahmin edebileceğiniz gibi rahat ya da keyifli bir yolculuk değildi ve çok uzun sürdü. Uçaklar çok küçüktü ve çok az kişi taşıyorlardı. Bir seferinde en fazla yarım düzine başka insanla birlikte uçmuşumdur.

Mısır'da kaldığım kısa bir sürenin ardından Bağdat'a gitmem söylendi. Yazın tam ortasıydı ve sıcaklık korkunç derecede yüksekti. Havaalanında uçaktan dışarı adımımı atmak, tıpkı bir fırına girmek gibiydi. Bir araba beni otelime götürdü. Yapmam gereken ilk şey, Britanya Büyükelçiliğine rapor vermekti. Oteldeki görevliye büyükelçiliğe nasıl gideceğimi sordum. Çok yakında, otelin bulunduğu sokağın üzerinde, yolun yaklaşık olarak dört yüz metre aşağısında olduğunu ve benim için bir taksi çağırabileceğini söyledi. Sadece dört yüz metrelik bir yol için taksiye ihtiyacım olmadığını ve yürüyeceğimi söyledim. Bana komik bir şekilde baktı ve "Siz bilirsiniz." dedi. Dışarı çıktım, yaklaşık beş metre yürüdüm ve geri dönerek "Haklısın, bir taksi çağır." dedim. Sıcaklık gölgede 51 dereceydi ve yürümek benim için fiziken imkânsızdı. Iraklılar bunu başarıyorlardı ama ancak büyük bir meşakkatle ve asgari ölçüde.

Savaş boyunca Kuzey Afrika'da ciddi bir yiyecek kıtlığı yaşanmıştı. Amerikalılar gerçek bir cömertlikle çeşitli konserve yiyeceklerden oluşan büyük bir yardım göndermişlerdi ve bunun büyük bir kısmı domuz jambonu ve pastırmasından oluşuyordu. Kuzey Afrika büyük çoğunlukla Müslümandı ve domuz yemek yasaktı. Amerikalı müttefiklerimiz konserve yiyeceklerinin

yerel nüfus tarafından öfkeyle reddedilmesi üzerine şaşırmış ve hatta biraz da alınmışlardı. Durumu kendilerine izah ettik; ama o günlerde İslam hakkında pek de bir şey bilinmiyordu.

Amerikan kuvvetleri Kuzey Afrika'ya indiklerinde, yerel olarak dondurmanın bulunmadığını fark ettiler. Bu düzenli olarak dondurma dağıtılan bir ordu için, özellikle de sıcak havada ciddi bir sorundu ve sıcak hava da Kuzey Afrika'da eksikliği pek de hissedilmeyen bir şeydi. Gerçek Amerikan yaratıcılığıyla kısa süre içinde bir çözüm buldular. Uçaklar düşman bölgelerine keşif, bombardıman ya da başka bir şey için uçuş yaptıklarında, arkada dondurma çalkalayan bir yayıkla bir adam otururdu. Kuzey Afrika'da bu tür bir şey yerde yapılamazdı; çok sıcaktı ve herhangi bir soğutma olanağı mevcut değildi. Fakat yükseklerde uçan bir uçakta bu mümkündü ve böylece Amerikan birlikleri en azından bir acil durum tedariğini sağlama almış oluyorlardı.

İstihbarattaki çalışma arkadaşlarımdan biri, İskoç alayından bir subaydı ve akıcı bir şekilde Arapça konuşabiliyordu. Irak'ta çalışıyordu ve "bağımsız görev" adını verdiğimiz bir görevle kuzeye gönderilmişti. Alayına katılmak üzere geri döndüğü sırada bizim "eşkıya" dediğimiz, kendilerininse "yurtsever" olarak adlandırdığı kişiler tarafından yakalanmış. Çok kibarlarmış ama yine de onu zorla tutmuş, ellerini kelepçelemiş ve onu öldüreceklerini ama o akşam şefleri gelene kadar sağ kalacağını söylemişler. Şefleri onu sorgulamak istermiş. İskoç onların tutsağı olduğunu ve kendisine neyi isterlerse onu yapabileceklerini söylemiş, ama kendisini ilgilendirdiği için, neden onu öldürmek istediklerini sormuş. "Çok açık." diye yanıtlamışlar. "Sen bir İngilizsin!" Öfkeyle eğer onu öldürmek istiyorlarsa öldürebileceklerini, ama bunu yanlış nedenle yapmamaları gerekti-

ğini söylemiş. "Ne demek istiyorsun?" diye sormuşlar. "Sen bir İngiliz subayısın, bir İngiliz üniforması giyiyorsun ve İngiliz ordusuna hizmet ediyorsun." Anlattığına göre, "Hayır, yanlış anlamışsınız. Ben bir Britanya subayıyım, bir Britanya üniforması giyiyorum ve Britanya ordusuna hizmet ediyorum; ama ben bir İngiliz değilim." demiş. "O halde nesin?" diye sormuşlar. Ve büyük bir gururla, "Ben bir İskoç'um." diye cevap vermiş. Daha önce hiç duymadıkları bu kelimenin ne anlama geldiğini sormuşlar. Biraz düşündükten sonra aklına bir fikir gelmiş ve şöyle demiş: "Bakın, burada Irak'ta Irak diye bir ülke var. Bir Irak hükümetiniz ve bir Irak ordunuz var ve size Iraklı deniliyor. Ama kuzeyde Kürtler var ve güneyde de Araplar. Hepiniz Iraklısınız, fakat bir Kürt, Arap değildir ve bir Arap da Kürt değildir. Bizde de aynen böyle. İskoçlar kuzeyde, İngilizler güneydedir; hepimiz Britanyalıyız, ama bir İskoç, İngiliz değildir." Kısa bir an için sessizlik olmuş ve "yurtseverlerden" biri elinde bir bıçakla ona yaklaşıp "Korkma." diyerek bağlarını kesmiş. "Bir Kürt kardeşimize zarar vermeyi aklımızdan bile geçirmeyiz. Yine de seni akşam yemeğine davet etmek isteriz, böylece liderimiz geri döndüğünde seninle tanışmak mutluluğuna erişebilir. İster misin?" Tabii ki akşam yemeği için ve hatta sabaha kadar kalmış ve gayet arkadaşça ayrılmışlar.

Yıllar sonra Türkiye'de Türk bir dostumla Kürt sorununu tartışırken, ona bu hikâyeyi anlattım. Neden Türklerle Kürtlerin, İskoçlarla İngilizlerin Birleşik Krallık'ta yaptıkları gibi birlikte yaşayamadıklarını sordum. Hemen cevap verdi, "Kürtler İskoç değildir, onlar İrlandalıdır."

Esprili bir tespit olsa da, bu pek de doğru değildi. Türkler de Kürtler de Müslümandı; İngilizlerle İskoçlar da çoğunlukla Protestan. İrlanda sorunu aslında, büyük Katolik çoğunluğa sahip ülkenin İrlanda'da yaşayan küçük bir azınlığın hâkimiyeti altın-

da bulunmasından kaynaklanıyordu. İrlanda kökenli Protestanlar Britanya devlet teşkilatında en yüksek düzeylere ulaşmakta herhangi bir zorluk çekmiyorlardı: Wellington Dükü ve Feldmareşal Montgomery bunun sadece iki örneğiydi. Fakat tüm İrlanda'da, Birlik devam ettiği sürece Katolikler iktidar mevkilerinden dışlanmış ve bütün ülke İrlanda tarihindeki deyişle "Protestan Hâkimiyeti"ne tabi kılınmıştı. İngiliz-İrlanda meselesi Orta Doğu'daki Sünni-Şii problemini açıklamak için kullanılabilir; fakat Türk-Kürt ya da Arap-Kürt meseleleri için değil.

Casuslar ve Dinlemeler

Bir ara üstlerim Türkçe olduğuna inandıkları bir dilde yazılmış bazı belgeler ele geçirmişlerdi. Dolayısıyla tercüme ve analiz için belgeler bana verildi. Belgelere göz attım ve Türkçe olmadıklarını bildirdim. Eğer Türkçe değilse hangi dilde diye sordular. Bilmediğimi, ama Arnavutça olduğunu sandığımı söyledim. Neden Arnavutça olduğunu düşündüğümü sorabilirsiniz. Türkçe, Farsça ya da Arapça olmadığını biliyordum. Yunanca ya da Slavca da değildi. O bölgedeki dillerden geriye bir tek Arnavutça kalıyordu. Aynı zamanda Arnavutluk'un başkenti olan Tiran'dan söz ediyordu. Üstlerim Arnavutluk Türkiye'ye yakın olduğundan, eğer Türkçe biliyorsam Arnavutçayı da kolaylıkla öğrenebileceğim şeklinde bir akıl yürüttüler. Bu mantığa tamamen katılmasam da, yine de denemek istedim ve bunun ilginç bir oyalanma fırsatı olacağını düşündüm. Denemek istediğimi ve büyük liderimizin söylediği gibi bana araçları verdikleri takdirde işi bitireceğimi söyledim. İhtiyacım olan araçlarsa bir Arnavutça gramer kitabı ile Arnavutça bir sözlüktü. Etrafa bakındılar ve her ikisini de tedarik ettiler. 1913'te basılmış olan gramer kitabı Almancaydı ve Arnavutçanın güneyde konuşulan

Geg lehçesinin gramerini anlatıyordu. Bu arada Arnavutçanın üç büyük lehçeye ayrıldığını öğrenmiştim: Geg, Tosk ve Lap lehçeleri. Bu kitap Gegçeydi ve üstüne üstlük muhtemelen kuzey, doğu ve batı Geg lehçelerinden farklı olarak güney Geg lehçesindeydi. Sözlük ise Arnavutça/Sırpça-Hırvatça sözlüğün A ve M arasındaki harflerle başlayan kelimelerini kapsayan birinci cildiydi. Sıprça-Hırvatça'yı hiç bilmiyordum, ama bir Balkan uzmanı olan bir çalışma arkadaşım vardı.

Yaptığım ilk şey, belgelerin gerçekten de Arnavutça olduğundan emin olmak için çok hızlı bir şekilde gramer kitabının üstünden geçmek oldu. Daha sonra metinler üzerinde çalışmaya başladım. M ve Z arasındaki harflerle başlayan kelimeleri baştan eledim. A ve M arasındaki harflerle başlayan kelimeler içinse Sırpça-Hırvatça sözlüğe bakıyor, daha sonraysa Balkan uzmanı arkadaşıma telefon edip şu kelime ne anlama geliyor diye soruyordum. Üçüncü "z"nin üzerinde bir aksan işaret var mı diye sordu? Bir aksan işareti de ne diye sordum. Ne olduğunu açıkladı ve ben de evet var dedim. O da bağlama göre kelimenin, öğleden sonra, karın ağrısı ya da at anlamına gelebileceğini söyledi. Daha sonra metne döndüm ve Kralımızın tabir-i caizse daha az resmi temsilcilerinden birisinin ele geçirdiği şeyin, bir Arnavut halı tüccarının iş yazışmaları olduğu sonucuna vardım. Bu keşfimi görece kolay kılan şeyse Arnavutçada halı için kullanılan sözcüğün Türkçe ile aynı olması ve farklı halıların Şiraz, Buhara ve bunun gibi isimlerle anılması idi. Raporumu buna göre verdim. Üstlerim açıkça hayal kırıklığına uğramışlardı ve içlerinden biri bir şaşırtmaca, bir tür şifre ya da başka bir şey olup olamayacağını sordu. O anda karşı çıkmam gerektiğini hissettim. Alman yüksek komuta kademesinin harekâtlarını güney Geg lehçesinde bir halı işi kisvesi altında yürütmesinden daha tahayyül etmesi zor bir şey olamazdı. Fikir birliğiyle meseleyi kapattık.

Yıllar sonra bir resepsiyonda Arnavutluk büyükelçisiyle tanıştırıldığımda bir Arnavutla ilk kez karşılaşma fırsatım oldu. Ona Geg mi, Tosk mu, yoksa Lap mı olduğunu sormaktan kendimi alamadım ve gözünü kırpmadan Geg olduğunu söyledi. Dayanamadım ve sordum "Güney Gegi mi?" Yorumlayamadığım bir jestle yanıtladı. Bazı şeyler tercüme edilemez, o kadar!

Savaş sırasında Alman düşmanlarımız, muharebe alanlarında ve havada hayli etkili olsalar da, istihbarat alanında dikkat çekici şekilde beceriksiz olduklarını gösterdiler. Britanya'da geniş ve önemli bir casus ağına sahiptiler; ama casuslarının hepsini biliyor ve titiz bir şekilde takip edebiliyorduk. Tüm iletişimlerini ele geçirip deşifre edebiliyor ve böylece Almanya'daki üslerinden yola çıktıkları andan, genellikle tarafsız İspanya ya da İrlanda üzerinden İngiltere'ye gelişlerine kadar her birini tespit edebiliyorduk. Normalde düşman ajanı tespit edildiğinde tutuklanmaz ve efendilerine iletmek üzere yanlış bilgiler edinmesine dikkat edilerek işini yapmasına izin verilir. Bu hem düşmanı yanlış yere yöneltmek hem de yeni casusları tespit etme meşakkatinden kurtulmak gibi ikili bir amaca hizmet eder. Bununla birlikte, bir ara, hiçbir zaman öğrenemediğim bir nedenden dolayı, üstlerimiz İngiltere'deki Alman casuslarını tutuklamaya karar verdiler. Tüm muhaberatlarını takip ettiğimizden, buna verebilecekleri tepkileri de ölçebiliyorduk. Beklendiği gibi, çılgına dönmüşlerdi. Nasıl olurdu da aptal ve beceriksiz Britanyalılar, çok yetenekli casuslardan oluşan muazzam şebekelerini açığa çıkarıp yakalayabilmişlerdi?

Bir süre bunu enine boyuna tartıştılar ve sonunda yanıtı bulduklarına karar verdiler: Suçlu İtalyanlardı. Bu fevkâlade etkili Alman casuslarını yakalamış olmamızın nedeni, onlara göre İtalyan müttefiklerinin beceriksizlik ve ihmalkârlıklarıydı. İtal-

yanlar hemen kendi yöntemlerini düzeltmeli ve –bir mesaja göre– Alman yöntemlerini benimsemeye zorlanmalıydılar. Ama gerçeği söylemek gerekirse, İtalyanlar işlerinde o kadar iyilerdi ki birini bile tespit edememiştik; hatta var olduklarını bile bilmiyorduk. Artık, Berlin'den gelen baskı altında, İtalyan casusluk şebekesi de Alman yöntemlerini benimsemişti ve onları da yakalayabilir hale gelmiştik.

İttifaklar ve Yanlış İttifaklar

Savaşı sırasında hayatımda yeni bir sayfa açıldı ve kapandı, yani ilk kısa evliliğim. Jean, pek çok açıdan benimkine benzeyen bir İngiliz-Yahudi ailesinin alımlı kızıydı. Benden bir yaş daha gençti ve ebeveynlerimiz tarafından tanıştırılmıştık. Her iki ailenin de muhtemelen, ismini öyle koymamış olsalar da, eski usulde kararlaştırılmış bir evlilik üzerinde konuşup anlaştıklarını ancak çok sonraları anladım.

Askere çağırılmamla kesintiye uğrayana dek, 1939'da yalnızca birkaç ay evli kalmıştık. Daha sonra, istihbaratta çalışırken, onu çalışma arkadaşlarımdan bazılarıyla tanıştırdım ve ona İtalya departmanında, savaşın geri kalanı boyunca çok iyi iş çıkardığını söyledikleri bir iş buldular. Savaş sırasında evliliğimiz sarsıldı ve sona erdi. Savaş sona ermeden önce karşılıklı rızayla ayrıldık ve herhangi bir şey talep etmeden ve birbirimizi suçlamadan boşandık.

Hayatta kalan herkesin hatırlayacağı üzere, savaş sırasında uzun ve yoğun can sıkıntısı dönemleri olurdu, hiçbir şey değişmez ve yapılacak hiçbir şey olmazdı. Diğer pek çokları gibi cebimde şartlar izin verdiğinde okumak üzere küçük bir kitap taşırdım. Sadece sevdiğimden değil, ama aynı zamanda ve belki de özellikle nesirle karşılaştırıldığında ağırlık ve hacim

açısından daha fazla okuma zamanı sunduğundan şiiri tercih ederdim. Daha sonra, bu oranın yabancı bir dilde şiir okunarak daha da arttırılabileceğini fark ettim. Aynı zamanda daha fazla konsantrasyon gerektiriyordu ve bu patlayan bombalar ve mermiler gibi dikkat dağıtıcı şeyleri duymazdan gelmede faydalı oluyordu. Bir noktaya geldiğimde dengeyi kendi rahatım yönünde daha da bozabileceğimi ve birkaç şiiri tamamıyla ezberleyip İngilizceye çevirmeye çalışarak kitaptan bütünüyle vazgeçebileceğimi fark ettim. Şiir ezberlemek çocuk oyunuydu, bu kelimenin gerçek anlamıyla böyleydi, zira İngiltere'de çocukken okulda çok sayıda şiir ezberlemek zorundaydık. Çeviri tabii ki daha zordu, ama bunu yaparken de, Virgil ve Horace'la başa çıkmak için edinilen yetenekler, Orta Doğu'nun hem kadim hem de modern şairleri üzerinde de kullanılabiliyordu.

İlk başta şiirleri, orijinalindeki metrik kalıbı ve kafiye yapısını korumak için İngilizce mısralar şeklinde tercüme ediyordum, ama daha sonra bundan vazgeçtim. Şiirsel değerdeki kayıp, biçimdeki herhangi bir kazancın fersah fersah ötesindeydi ve genellikle yaptığım şey şiirleri, şiirsel ama mısralara dökülmemiş, ritmik ama metrik olmayan bir İngilizceyle çevirmekti. Bugünlerde serbest nazım, şiir dilinin o kadar büyük bir kısmını oluşturuyor ki bunun şiir sanatında hayli kabul edilebilir olduğunu; düzyazıda da böyle olabileceğini düşünüyorum. Mısralara dökülmeden de şiirsel olunabilir ve bu tekdüze olunmasını gerektirmez. Arada sırada metrik tercüme denemeleri de yaptım, ama nadiren.

Her halükârda, nazım tercümesi gerçekten çok kısa ömürlü oluyor. Her kuşak Homer ya da Dante'yi kendi diline çevirmek zorunda. Shakespeare'in günümüz İngilizcesinden epey uzak olan on altıncı yüzyıl İngilizcesine katlanabiliriz; çünkü Shakes-

peare özgündür, onları o yazdı. Ama yabancı bir şeylerin modası geçmiş tercümesine katlanmamız için hiçbir neden yok. Bugünlerde Viktoryen dönem tercümelerinin büyük bir kısmı okunabilir değil; ve okunabilir olduklarında da, kabul edilebilir değiller. Şiir tercüme etmenin kendine has sorunlarının bulunmadığı Tolstoy ya da Dostoyevski'nin ilk İngilizce tercümelerine baktığınızda da, bunların işe yaramadıklarını görürsünüz.

Türkçe, Arapça ve İbranice şiir tercüme etme çabalarım, savaşın ardından da fasılalarla devam etti. Tercümelerimi ciddiye alan, şiirlerini çeşitli ciltler halinde İngilizceye çevirmiş olan David Rokaeh isimli bir İbrani şair vardı. Benim çevirilerimden bazılarını da kitaplarına aldığında gururum okşanmıştı.

Mistisizm ve felsefe konusunda uzman olduğundan etrafındaki dünyada akıp giden günlük yaşamdan biraz da uzak duran bir Fransız meslektaşım, savaş sırasında İstanbul'daydı. Türkiye tarafsızdı, ama yine de yabancıların girmesine izin verilmeyen belirli güvenlik bölgeleri vardı. Meslektaşım, gezintileri sırasında, yanlışlıkla bu güvenlik bölgelerinden birine girip derhal gözaltına alınmış, polis karakoluna götürülmüş ve komiser tarafından sorgulanmış. Sonunda komiser Mösyö'nün bir casus ya da sabotajcı değil de hayli zararsız bir misafir olduğuna ikna olmuş. Ortamdaki atmosfer yeterince gevşediğinde, komisere, girilmesi yasal bölgeler olduğu halde neden yasak bölge ya da giriş yasak gibi uyarı levhaları koymadıklarını sormuş. Komiser hayretle ona bakmış ve "Eğer koysaydık, kimseyi yakalayamazdık." diye yanıt vermiş.

1944'ün sonlarına doğru, Almanya'nın savaşı kaybetmekte olduğu belli olmuştu ve artık savaşın Müttefiklerin tam zaferiyle sona ermesi bir an meselesiydi. Bunun farkında olan Türkler tarafsızlıklarını gözden geçirmeye başlamış ve savaşın sona

ermesinden hemen önce Şubat 1945'in sonlarında Mihver devletlerine savaş ilan etmişlerdi.

Fakat Mihver devletlerine resmen savaş ilan etmeden önce de, Türklerle çeşitli düzeylerde, özellikle de istihbarat alanında gayriresmi işbirliği başlamıştı. Türkiye'deki gelişmeleri mümkün olduğunca yakından takip ediyorduk ve Türk istihbaratının, tarafsız bir ülkede kaçınılmaz olduğunu düşündüğüm modern teknolojik gelişmeleri takip edemediğinin ve tehlikeli ölçüde geçirgen olduğunun farkındaydık. Daha sonra doğrulanacağı üzere, bizim yapabileceklerimizi Almanların da yapabileceğini varsayıyorduk ve ilişkilerimiz gerçek bir ittifaka dönüştükçe, bu gerçek bir tehlike kaynağı haline geliyordu. Bu nedenle Britanya istihbaratı tarafından, Türk istihbaratına yöntemleri geçerliliğini yitirmiş ve örgütleri de ehliyetsiz olduğundan ortak hedefler açısından bir tehdit oluşturduklarını açıklamak üzere irtibat maksadıyla bir kişinin gönderilmesi gerektiğine karar verildi. Ben seçildim ve çok ilginç gözüken bu görevi dört gözle beklemeye başladım. Daha sonra üstlerimizin fikirlerini değiştirip, bu görevin savaşa katılmış geçici birisi tarafından değil de, bir profesyonel tarafından yapılması gerektiğine karar vermeleri üzerine, yerime başkası seçildi.

Bu maceradan uzak kaldığım için, o zaman derin bir hayal kırıklığına uğramıştım, hatta içim burkulmuştu. Geriye dönüp baktığımda, bu göreve beni göndermedikleri için üstlerime içten bir teşekkür borçluyum. Bizim istihbarat servisimizde, tam zamanlı profesyonellerle, savaş sırasındaki geçici görevliler arasında açık bir şekilde anlaşılmış ve genel olarak kabul edilen bir ayrım vardı. Savaş sona erdiğinde, geçiciler farklı işlerine geri döndüler ve istihbarat işleriyle bir daha hiçbir ilişkileri olmadı. Ama Türklerin bunu anlayıp kabul edecekleri konusunda şüphelerim var. Eğer Türkiye'ye bu tür bir görevle

gitmiş olsaydım, hayatım boyunca bir casus olarak yaftalanacaktım. Bu hiç kuşkusuz Türk dostlarımla ve meslektaşlarımla ilişkimi bütünüyle değiştirirdi. O zamanlar bir talihsizlik olarak gördüğüm şeyin, uzun vadede bir lütuf olduğu ortaya çıktı.

Türkler Britanyalı bir araştırmacının arşivlerinde çalışmasını istiyorlardı; fakat aynı imtiyazı bir Britanyalı casusa vermeye pek de istekli olmayacaklardı.

Kepenkleri indirmek

Savaşın belirli bir aşamasında, İtalya'da Mussolini devrildi ve kuzeydeki Almanlara sığındı, İtalyan hükümetinin başınaysa Mareşal Badoglio geçti. İtalya'nın statüsü düşmandan müttefike dönmüştü. Bu nedenle pek çok seviyede İtalyanlarla iletişim kurmak zorundaydık ve İtalyanca bilen kişilere yönelik acil bir ihtiyaç hâsıl olmuştu. Britanya kuvvetlerinde böyle az sayıda insan vardı, ama büyük bir kısmının kökleri güney İtalya ve Sicilya'ya dayanan pek çok İtalyan kökenli Amerikalı olduğundan, Amerikalı müttefiklerimizin böyle bir sorunu yoktu. Gerekli emirler gönderildi ve bir süre sonra, pek çok Amerikan askeri, servisin diğer şubelerinden İtalyan otoriteleriyle iletişime yardım etmek üzere İtalya'ya gönderildi. Bir seferinde, aslen Floransalı bir centilmen olan ve İngilizce konuşabilen İtalyan irtibat subaylarından biri, şaşkınlık içinde feryat etmişti, "Kim bu insanlar? Amerikan subayları gibi gözüküyor, Sicilyalı köylüler gibi konuşuyorlar!"

Savaşın büyük bir kısmında Londra'daydım; fakat 1945 yazında Orta Doğu'ya esas amacı istihbarat faaliyetlerimizi sonlandırmak olan bir seyahat gerçekleştirdim. O sıralarda Avrupa'daki savaş sona ermiş ve Almanlar teslim olmuştu. Japonya ile savaşsa devam ediyordu ve bunun anlamı, Orta Doğu'nun,

en azından savaş çabaları açısından, artık aşırı önem taşımıyor olmasıydı. Uzak Doğu'ya odaklanmak üzere operasyonları sona erdirmeye çalışıyorduk. Seyahatim beni bölgenin pek çok yerine sürükledi: Önce Kahire, sonra Kudüs, Bağdat, Şam, Beyrut ve tekrar Kudüs ve tekrar Kahire. Seyahatim kimi zamanlar epey eğlenceliydi. Beyrut'ta, Alay denilen şehrin dışındaki tepelere gitmiştim. Orada General Holmes komutasındaki Dokuzuncu Ordu'nun karargâhının bulunduğu askeri bir üssümüz vardı. İşim generalle değil, istihbarattan sorumlu albaylaydı. Albayla görüştüm ve ona ziyaretimin amacı hakkında bilgi vererek, kepenkleri indirmeye çalıştığımızı anlattım. Şunları şunları durdurabilir miyiz diye sordum. Artık onlara ihtiyacı kalmadığından durdurabileceğimizi söyledi. İşte bu iyi haberdi. Sonra generalle tanışmayı isteyip istemeyeceğimi sordu. Generalle tanışmaya yönelik bir isteğim yoktu ama teklifi geri de çeviremezdim. Böylece generali görmeye gittik ve şundan bundan lafladık. Sonra general bana orada ne yaptığımı sordu. Açıkladım. Bana "Yo hayır, bu görevlerden hiçbirinden vazgeçemeyiz; hepsine ihtiyacımız var." dedikten sonra istihbarattan sorumlu albaya dönerek "Öyle değil mi?" diye sordu. Albay da, "Tabii tabii, kesinlikle" diye cevap verdi. Ayrıldık ve albay bana tereddüt etmeden "Cevabınızı aldınız, bu görevlere ihtiyacımız var." dedi.

Bu olaydan sonra Kudüs'e gittim ve Ağlama Duvarı'nı ilk kez ziyaret etme fırsatı buldum. Küçük bir kâğıda Tanrı'ya yönelik bir mesaj yazmak ve onu duvardaki çatlak ya da oyuklardan birine sıkıştırmak bir Yahudi âdetiydi. Bunun, mesajın ulaşmasını sağlayacağına inanılıyordu. Geleneğe uydum; ziyaret hayli dokunaklıydı.

Kudüs'te bulunduğum sırada şehirde Britanya ordusunun Güney Staffordshire alayında binbaşı rütbesiyle bulunan Aub-

rey Aban'ı gördüm. (Ona Aubrey derim çünkü İngiltere'deyken böyle çağrılırdı; "Abba" İsrail'e yerleştiğinde benimsediği bir uyarlamaydı.) İlk olarak öğrenciyken tanışmıştık ve lisans eğitimimiz sırasında onu daha da yakından tanımıştım. Aynı şeylerle ilgilenirdik. 1939-1940 akademik yılında epey görüşmüştük. *SOAS* Cambridge'e taşındığından, ikimiz de o yılı Cambridge'de geçirmiştik. İstihbaratın farklı şubelerine girmiştik. Aubrey, Britanya hükümetinin o zamanlar Kudüs'te kurduğu Arap çalışmaları merkezinde görevlendirilmişti. Arap çalışmaları derken akademik bir merkezden söz etmiyorum. Burası, görevlerini icra etmek için Arapça ya da Arap dünyası hakkında bir şeyler öğrenmek zorunda olan askeri ve sivil personelin eğitimi için kurulmuş askeri bir merkezdi.

O ziyarete kadar onu bir daha görmemiştim. Birlikte öğle yemeği yedik ve o günlerde herkesin konuştuğu mesele hakkında sohbet ettik: Bütün bunlar sona erdiğinde ne yapacaktık? O zaman artık savaşın sona ermekte olduğu iyice belli olmuştu ve birkaç ay içinde özgür kalacağımızı ve geçtiğimiz beş yıl boyunca kesintiye uğrayan hayatımıza kaldığımız yerden devam etmek zorunda olacağımızı umuyorduk. Aubrey, üç teklif aldığını söyledi. Cambridge'deki koleji ona önce büyük bir bursa, sonra da benim de yaptığım türden akademik kariyere dönüşecek küçük bir burs önermişti. İkinci teklif, onu Avam Kamarası'na ve Britanya siyasetine sokacak, mücadele edeceği bir seçim bölgesi öneren İngiliz İşçi Partisi'nden gelmişti. Üçüncü teklifse, ordudan terhisini Kudüs'te iken ayarlamasını ve İngiltere'ye dönmek yerine burada kalarak çoktan ufukta görülmeye başlamış siyasi mücadelelerde yardım etmesini öneren Kudüs'teki Yahudi Ajansı'ndandı. Hangisini tercih ettiğini biliyoruz. Bu artık tarihin konusu. Ama o zamanlar bu üçü arasında gidip geliyor ve özellikle Avam Kamarası'na girme fikri ilgisini

çekiyordu. Aubrey o günlerde çoktan etkili bir hatip olmuştu. Bana "Konuşma üslubumun Avam Kamarası için uygun olacağını düşünüyor musun?" diye sorduğunu hatırlıyorum. "Hayır, belagat üslubun bence Lordlar Kamarası için çok daha uygun olur" diye cevap vermiştim.

Savaşın Sonu

Hiroşima'ya bombanın atıldığı gün, bir grup çalışma arkadaşımla birlikte arabayla Kudüs'ten Kahire'ye gidiyorduk. Yol saatlerce sürdü ve Kahire'ye vardığımızda şehirdeki asayişten sorumlu binbaşıya konaklama sağlaması için gelişimizi bildirmemiz gerekiyordu. Dışarı çıktığımızda şoförümüz, "Savaş sona erdi, efendim" dedi." Ne demek istiyorsun?" diye sorduk. "Yoldan geçen bazı başka askerler bana savaşın bittiğini söylediler." Aslında savaş bitmemişti. Bomba Hiroşima'ya atılmıştı. Ama neredeyse bitmek üzereydi ve birkaç gün içinde sona ermiş olacaktı. Savaşın bittiğini ve artık eve gidebileceğimizi hissetmek inanılmaz bir şeydi. Hayatımın en önemli deneyimi sona ermişti.

Savaşın sonlarına doğru ve sonrasında daha da fazla, yavaş yavaş Nazi yönetimi altındaki Avrupa'da Yahudilerin kitlesel biçimde katledildiğinin farkına vardık. Güvenli bir cennete ulaşabilen felaketzedelerin karşılaştıkları güçlükler de dikkatimizi daha fazla çekmeye başladı. Zaman zaman yaptığım gibi, duygularımı mısralara dökmeye çalıştım. 29 Eylül 1945'te kalemme aldığım bir şiiri, edebi bir deneme olarak değil, ama çağdaş bir tarihsel belge olarak, kitabın sonuna ekledim.

Savaşın sonlarına doğru o anki şefim bir nişanla ödüllendirildi. Âdetlere uygun olarak kutlamak üzere onu ziyaret ettim ve söylediklerini canlı bir şekilde hatırlıyorum. "Oyun oyna-

mayalım. İkimiz de gayet iyi biliyoruz ki, bu nişanı senin çalışman sayesinde aldım. Ama sistem böyle işliyor işte. Ben bunu son savaşta şefim aldığında hak etmiştim, ve sen de bir sonraki savaşta, altındakiler onu hak ettiklerinde alacaksın." Neyse ki, böyle bir şey olmadı.

Savaş bittiğinde, mesleğim nedeniyle hızlandırılmış bir şekilde terhis edildim. 1939 ve1945 yılları arasında genç kadın ve erkekler, birbirini takip eden her yeni yılda liseyi bırakıp orduya katılmışlardı. Şimdiyse mümkün olan en kısa süre içinde kayıt yaptırmak isteyen ve yılların potansiyel üniversite öğrencilerinden oluşan bir yığılma vardı. Bu, aynı anda tahmin edilemeyecek kadar çok sayıda öğrenciyle ilgilenmek zorunda olan üniversiteler üzerinde çok büyük bir baskı oluşturuyordu. Bu nedenle üniversite hocalarını, akademik pozisyonlarına geri dönebilmeleri için terhis etmeye yönelik mutlak bir âciliyet hâsıl olmuştu. Ben de bundan faydalandım.

Görece rahat bir savaş geçirmiş ve savaştan canlı ve sakatlanmamış bir şekilde çıkmış olmamdan dolayı, kendimi çok şanslı sayıyorum. Bir tarihçi olarak gelişimim açısından bakıldığında bile, bu beş yılın bütünüyle kaybedilmiş bir zaman olmadığını düşünüyorum. Orduda görev almış olan herkes, tarihin önemli bir bölümünü oluşturan askeri tarihten daha iyi anlar. Gibbon'un, otobiyografisinde, Hampshire milislerindeki gönüllü hizmetinden bahsettiğini ve bunun ona Roma İmparatorluğu'nun büyük savaşlarını anlamasında yardımcı olduğunu söylediğini hatırlıyorum. Kimileri bunu biraz gülünç bulabilir. Ben hiç de gülünç olduğunu düşünmüyorum. Bir orduda görev almak, gerçekten gerçekleşene kadar asla tahayyül edemeyeceğiniz türde bir şeydir; savaş sırasında bir orduda görev yapmaksa çok daha fazla...

1941'de MI6'ya transfer edildikten sonra yaptığım şeyse özel olarak öğreticiydi, hele de bir Orta Doğu tarihçisi açısından. Öğrendiğim şeylerden biri de hikâyenin tümünü anlatmayan yazılı belgelere derin bir güvensizlik duymaktı. Kaynaklara nasıl bakılacağını ve bir belgenin nasıl değerlendirileceğini de öğrendim. Belgeler ancak bir bütün olarak değerlendirildiklerinde işe yararlar; tekil dokümanlar pek de bir şey ifade etmezler.

Kendi zamanlarında vuku bulan olaylara iştirak eden tarihçiler daha iyi tarihçilerdir; çünkü birincisi insan eylemlerine, insan dürtülerine dair daha derin bir kavrayış geliştirirler ve ikincisi, süreçlerin geride bıraktıkları izler olan belgelere daha şüpheci ve eleştirel bir yaklaşımları vardır.

Her tarihçi kaçınılmaz olarak kendi zamanında vuku bulan olaylardan etkilenmiştir. Bir tarihçi, tarihçi olmanın gereği olarak, çok daha uzak geçmişteki tarihe olduğu kadar yaşanmakta olan tarihe de ilgi duyar. Hepimiz kendi zamanımızın eseriyiz ve kendi zamanımızın sorunlarının aklımıza düşürdüğü soruları geçmişe sormamız tabiidir. Bu sadece meşru değil, aynı zamanda gereklidir de. Aksi takdirde, her yeni tarihçi kuşağı ne için çalışacaktır? Kabul edilemez olan şey, herhangi bir siyasi ya da ideolojik amaca hizmet etmek üzere ulaşılan sonuçlara şekil verilmesidir. Bu, tarihçiliğin ruhuna ihanettir.

3. Bölüm

Osmanlı Arşivlerinde

O zamanlar farkında olmasam da, İngiltere'nin herhangi bir yerinde görev yapan ilk profesyonel Orta Doğu tarihi hocası olduğum için çok şanslıydım. O zamana kadar Orta Doğu tarihinin, daha özel olarak da Arap tarihinin incelenmesi ve kaleme alınması, ya Arapça bilmeyen tarihçiler ya da kısıtlı bir tarih kavrayışına sahip Arabistler tarafından üstlenilmişti. Arap ya da diğer Orta Doğu çalışmaları için üniversitelerde açılan kürsüler, daha çok dil, edebiyat ve bazı örneklerde de ilahiyatla ilgileniyorlardı. Hocam Gibb'in bana birden fazla kez söylediği gibi, Arap tarihi çalışacak, öğretecek ve kaleme alacak ilk profesyonel tarihçiydim; tabii ki İngiltere'de. Fransa'da zaten bir kişi vardı, Claude Cahen isimli, ilerleyen yıllarda tanışacağım bir öncü.

Britanya üniversitelerindeki olağan uygulamaya koşut olarak, Londra Üniversitesi bir dizi şeref derecesi programı, yani bir çalışma alanında uzmanlaşan iki ya da üç yıllık programlar açıyordu. Benimkinin ismi "Yakın ve Orta Doğu Tarihi" idi. Atanmamdan önce, Orta Doğu tarihi Arapça, Farsça ve Türkçe profesörleri tarafından öğretiliyordu; sadece Bizans kısmı ve Doğu Sorunu dersleri profesyonel tarihçiler tarafından veriliyordu. Yıllar geçtikçe Orta Doğu tarihi giderek daha yakıcı ve

gerekli bir alan haline geldi; hem tarihsel yöntem hem de dil alanlarında eğitim almış bir dizi yeni tarihçi ortaya çıktı. Bunların içinde benim bir dizi öğrencim de vardı. Her ne kadar kendi meziyetlerime bağlı olmasa da, benim için, özellikle de mesleki gelişimim açısından, bu gelişmenin öncüleri arasında olmak büyük bir şanstı. Bu mesleki gelişme savaş sırasında ikinci bir önemli atılım yaşadı.

O zamanlar Arapça bilen insan sayısı çok azdı, bütün Birleşik Krallık'ta muhtemelen yüz kişiden azdı ve bunlar arasında pek azı Arap tarihinin bütününe dair bir tarihçi algısına sahipti. Savaş yıllarında aniden önem kazanan meseleyse, bunların pek çoğunun Arap olması ve sadakatlerinin şüphe götürmesiydi. Benzer bir sorun Soğuk Savaş sırasında, Arap dünyası Birleşik Devletler ve Sovyetler Birliği arasında bir mücadele alanı haline gelip, bölgede ve bölge dışında bulunan pek çok Arap, seleflerinin Üçüncü Reich'ı tercih etmesine benzer sebeplerle, yani hâkim Batılı güçlere büyük bir meydan okumayı temsil ettiğinden, Sovyetler Birliği'ni seçtiğinde de gündeme geldi.

1945 Eylül'ünde üniversiteye geri döndüğümde akademik uğraşlarımdan uzak kalmış; fakat bölgede nelerin olup bittiğini yakından takip eder haldeydim. Savaş beni çağdaş Orta Doğu'nun ve hayli faal bir meşguliyetin kucağına atmıştı. İşverenlerimin ortaçağ tarihiyle ilgilenmedikleri aşikârdı. Onlar tarih çalışmaktan ziyade tarih yapmakla ilgileniyorlardı. Orta Doğu için hayli ilginç zamanlardı ve onu çok yakından izlemek, kesinlikle paha biçilmezdi.

Orduya katılmadan önce Londra Üniversitesi'nde bir ders verme görevine atanmış olduğumdan, savaşın sonunda o iş beni bekliyordu ve ben de bıraktığım yere geri döndüm. Bununla birlikte, mesleğimi yeniden, en baştan öğrenmem gerekiyordu. Savaş yıllarında modern Orta Doğu tarihinin bazı sınırlı veçhe-

lerine dair çok kişisel ve uzmanlık gerektiren bilgiler edinmiştim; ama bunlar lisans öğrencilerine ders verirken pek de işe yaramıyordu. Kitaplarıma geri dönmek ve hem konumun içeriği hem de onu nasıl öğreteceğim üzerine çalışmam gerekiyordu. Hepsi tamamen yeni olmasa da, yıllardır bu işi yapmadığımdan, neredeyse her şeyi baştan öğrenmek zorundaydım.

Geçirdiği yıllar açısından genç, ama deneyim ve belki de bilgelik açısından erken yaşlanmış bir kuşaktandım. Savaş sonrası dönemin hemen başları, kariyerlerine yeni başlayan ya da yeniden başlayan genç araştırmacılar için iyi bir dönemdi; üniversitelerde hızlı ve geniş kapsamlı bir atılım yaşanıyordu. Derslere katılmayı bekleyen altı öğretim yılının öğrencisi vardı ve hükümetin de işleri yoluna koymaya yardım etmek için parası.

Ruth Oppenheim ile 1946'da bir partide tanıştım. Parlak bir Danimarkalı Yahudi ailesinden geliyordu ve liseyi bitirdiğinde İngilizcesini geliştirmesi için İngiltere'ye gönderilmişti. Savaş çıktığında tarafsız Danimarka'ya dönmektense İngiltere'de kalmayı seçmişti –talihli bir seçimdi, zira ertesi yıl Danimarka işgal edilmiş ve Danimarkalı Yahudiler, ailesi de dâhil olmak üzere toplama kamplarına gönderilmişti. Tanıştıktan bir sonraki yıl evlendik. Bu, tabii ki İngilizcesini geliştirdi.

İlk öğrencilerim mezun olduklarında, içlerinden biri, bir Mısırlı, karısıyla birlikte beni ve yeni evlendiğim Danimarkalı eşimi de davet ettikleri küçük bir parti verdi. Ruth, öğrencime tez konusunu sordu. Öğrencim konusunu anlattığında, şaşkınlıkla "Ama bu Mısır tarihinin konusu." dedi. "Evet" dedi öğrencim, "Ben Mısırlıyım. Mısır tarihi çalışmamda bu kadar garip olan nedir?" Ruth, "Senin Mısır tarihi çalışıyor olmanda garip bir şey yok. Garip olan şey, Mısır tarihi çalışmak için Londra'ya gelmek zorunda olman. Bir Danimarkalının fen bilimleri, ya da başka

bir İngiliz meselesi üzerine çalışmak için İngiltere'ye gitmesini tahayyül edebilirim, ama bir Danimarkalının yapacağı son şey Danimarka tarihi çalışmak için İngiltere'ye gitmek olurdu."

Öğrencim bunu duyunca biraz şaşırdı ve çok isabetli olduğunu düşündüğüm bir cevap verdi. "Buraya gelmiş olmamın aslında üç nedeni var. İlki, Kahire'de daha çok materyal olsa da, Londra'daki materyaller daha kolay ulaşılabilir ve bu sınırlı bir zaman diliminde bir proje bitirmek açısından çok önemli. İkinci neden, burada modern bilimsel yöntemle eğitildik ki bunu, kendi ülkemizde yapamazdık. Ve üçüncü neden de, açık olmak gerekirse, Mısır'da İngiltere'den alınmış bir doktora, Mısırdan alınmış bir doktoradan daha geçerli." Öğrencimle gurur duyuyordum, bunun samimi ve zekice bir cevap olduğunu düşünmüştüm.

Eşim ona "Pekâlâ, bahsettiğin üç nokta içinde gerçekten önemli olanı, modern bilimsel yöntem." dedi. Öğrencim de "Evet buna katılabilirim." diye yanıtladı. Ruth ise bunun üzerine "Öyle tahmin ediyorum ki Mısır'a geri dönüp ders vermeye başladığında, İngiltere'de öğrendiğin modern bilimsel yöntemi de öğreteceksin." Olumlu yanıt alınca da "Böylece senin öğrencilerin de kendi tarihlerini çalışmak için artık Batı'ya gitmek zorunda kalmayacaklar." Doğru diye cevap verdi öğrencim. Ruth bir süre dalıp, "Söylesene, ne kadardır Mısırlı öğrenciler Mısır tarihi çalışmak için İngiltere'ye geliyorlar?" diye sordu. Ölümcül bir sessizlik oldu.

Tarihte Araplar

1946 Ağustos'unun başlarında, beklenmedik bir anda, içimi tarif edilmez bir sevinçle dolduran bir mektup aldım. Mektup, Oxford Üniversitesi'nde modern tarih alanında Regius profesö-

rü ve çok ünlü bir ortaçağ tarihçisi olan, büyük ve meşhur tarihçi Sir Maurice Powicke'den geliyordu. Okur da, tıpkı benim yaptığım gibi neden bir ortaçağ tarihçisinin modern tarih profesörü koltuğunda oturduğunu merak edebilir. O zamanlar yapılan açıklama, Oxford Üniversitesi'nde modern tarihin Roma'nın düşüşüyle başlatıldığıydı.

Sir Maurice'den gelen mektup, bir davet içeriyordu. Hutchinson yayınevi tarafından yayımlanacak yeni bir kısa tarih kitapları dizisinin genel editörü olduğunu yazıyor ve aslında bana (burayı mektubundan alıntılıyorum) "Tarihte Araplar üzerine 60.000 kelimeden oluşan kısa bir kitap yazmayı isteyip istemeyeceğimi" soruyordu. (Okurun fark edeceği üzere kitabın başlığı ona aitti.) Dizinin neyle ilgili olduğunu genel olarak belirten ve özel olarak da bu kitap için benden ne beklediğini açıklayan bir belge de koymuştu zarfın içine. Tekrar alıntılıyorum: "Bir ders kitabı ya da sıkıştırılmış bir referans çalışması istemiyorum; istediğim şey daha çok akademik ve güncel bir yazın deryası içinde kısa bir klasik haline gelebilecek canlı bir deneme: sarih, iyi hazırlanmış, yetkin ve okunması kolay. Bence ihtiyaç bu ve sen de bir araştırmacı ve ilişkilerle ilgilenen bir adam olarak kabul edilme fırsatı bulacaksın." (Bu 1946'nın diliydi, o nedenle yanlış anlaşılmamalı.) Sir Maurice devamında, eğer "Bu öneriyi kabul etmeye meyyalsen, kitabı tasarlarken bir yandan da kapsam ve ele alış biçiminle ilgili olarak beni bilgilendirirsen sevinirim." diyordu. Tabii ki, daveti heyecanla kabul ettiğimi belirttim ve istediği genel planı kendisine gönderdim.

İlk mektuptan iki hafta sonra, Sir Maurice "Araplar üzerine olan kitabı" yazma konusundaki hevesimden duyduğu memnuniyeti belirten ve yeni önerilerde bulunan ikinci bir mektup gönderdi: "Kitabın düzenine dair genel fikrini memnuniyetle kabul ediyorum. Sadece senden en fazla önem atfettiğim hu-

susu aklından çıkarmamanı istirham ediyorum. Çok fazla ayrıntı yüzünden sanatsal bir çalışma niteliğine halel gelmesin. Bu kadar geniş, önemli ve kapsamlı bir konuda, bir seçki ortaya koymaktan daha fazlasını yapmak imkânsızdır ve denemenin edebi biçimini, amacına dair dikkatin dağılması nedeniyle berbat etmek ölümcül bir biçimde kolaydır. Bu genç bir bilim adamı için büyük bir şans, çünkü sadece bir bilim adamı bunu yapabilir."

Birkaç gün sonra postayla daha da şaşırtıcı bir belge geldi –gerçek bir yayıncı tarafından gönderilmiş, tamamlanmış el-yazmasının teslimi ve kabul edilmesi halinde ödenmek üzere, avans olarak 75 pound sözü veren gerçek bir sözleşme. Bugün 75 pound çok büyük bir miktar olarak görülmeyebilir; ama o zamanlar İsveç'te bir aylık bir balayı satın almama ve böylece savaş sonrası Britanya'nın yokluklarından kaçarak kısa bir süre için tarafsızlığın lüksünü tatmama yetiyordu. Yardımcı okutman olarak atandığım zaman aldığım ilk maaşın yıllık 250 pound olduğunu ve o sıralar yıllık 600 pound gibi büyük bir rakama ulaştığımı söylersem sanırım bir fikir vermiş olurum. Yani bu avans iktisadi durumumda kesin bir değişiklik anlamına gelecekti.

Neredeyse yarım asır sonra geriye dönüp baktığımda, hâlâ iki şey karşısında şaşkınlık ve hayrete düşmekten kendimi alamıyorum: Sir Maurice'in bu öneriyi yaparken bana duyduğu güven ve benim kabul ederken gösterdiğim gözüpeklik. Her şeyden önce hâlâ bir "klasik" yazmak için çok gençtim ve mesleğimde görece acemiydim; ve bu Sir Mausrice'in tarif ettiği şekliyle, daha çok araştırmaya, öğretmeye ve düşünmeye adanmış bir ömrün sonunda yazılabilir türde bir kitap gibi gözüküyordu. Sir Maurice'in teklifini aldığımda, Londra Üniversitesi *School of Oriental and African Studies*'deki ilk görevimden

bu yana teknik olarak sekiz yıldır üniversite hocası olduğum doğruydu; ama bunun yalnızca üç yılı üniversitede fiilen hocalık yaparak geçmişti: ilk ikisi ve sonuncusu. Zamanın geri kalanında geçici olarak ücretsiz izindeydim ve askerlik ve benzeri savaş görevleriyle meşguldüm. Savaşta üstlendiğim görevler bana, çağdaş Orta Doğu'nun kimi veçhelerine dair ayrıntılı ve hayli uzmanlık gerektiren bilgiler kazandırmıştı; ama aynı zamanda akademik yeteneklerimi, hem araştırma hem de yazıya dökme açısından, maalesef köreltmişti.

Sir Maurice'in mektubu elime geçtiğinde mesleğimi yeniden öğrenmeye henüz başlamıştım. Yayımlanmış çalışmalarım çok azdı; doktora tezimin kısaltılmış ama geliştirilmemiş bir versiyonundan ibaretti. Yayıma hazır olduğu için değil, savaşa katılacağım ve Londra Üniversitesi yayın komitesi önerdiği ve belki de yayımlanmak için son şansı olduğu için yayınlanmıştı. Tezin dışında, başka birkaç ıvır zıvır da yayımlamıştım ki bunlara şimdi gururdan ziyade utançla dönüp bakıyorum.

Neden ben? Sir Maurice'in başkası yerine bu teklifi bana yapmış olmasının nedeni, tabii ki itibarım değil, zira o zamanlar hemen hiç yoktu, eski hocam Profesör H. A. R. (daha sonraysa Sir) Hamilton Gibb'in tavsiyesiydi. Neden diğer öğrencilerinden birini değil de beni Sir Maurice'e önerdiğini biliyorum. Daha önce bana defalarca, bildiği kadarıyla, Britanya'da Arap tarihi çalışacak ve öğretecek ilk profesyonel tarihçi olduğumu söylemişti.

Bence Gibb kendisine ve bazı başka bilim adamlarına, bir miktar haksızlık ediyordu. Hemen aklıma iyi birer Arabist ve kelimenin gerçek anlamıyla tarihçi olduklarına inandığım Christian Snouck Hurgronje ve Julius Wellhausen gibi isimler geliyor. Fakat işkolu olarak adlandırılabilecek bir bağlamda tarihçi olmak için gereken profesyonel nitelikleri –tarih ya da muadili

bir alanda şeref derecesine ve bir tarih bölümünde tam zamanlı bir işe sahip olmak– taşımak açısından bakıldığında, muhtemelen sadece Paris'te bulunan Claude Cahen ile benim var olduğum konusunda haklıydı. Benim 1938 sonbaharında "Yakın ve Orta Doğu Tarihi" için açılan yardımcı okutmanlık kadrom, bilebildiğim kadarıyla, bir tarih bölümündeki ilk ve uzunca bir süre de bu türdeki tek görevlendirmeydi. Ve Şarkiyat ve Afrika çalışmalarının kırkların sonları ile ellilerin başlarındaki büyük yükselişine kadar Britanya'da, Birleşik Devletler'de ya da Batı dünyasının diğer ülkelerinde yeni yeni kadrolar yaratılmayacaktı. Princeton'a taşınıp ilk defa kendimi tarih yerine Yakın Doğu çalışmaları profesörü olarak bulacağım 1974 yılına kadar, Londra Üniversitesi'ndeki tarih okulunun aktif bir mensubu olarak kaldım.

Kitabı yazmam üç ayımı aldı; ama savaşın hemen ardından yayımlanması zaman alan ve zor bir işti. 1950'ye kadar kitap piyasaya çıkmadı. Kitabın vaftiz babalarının ikisi de, hem Sir Hamilton hem de Sir Maurice, tatmin olduklarını söylediklerinde sınırsız bir rahatlama hissettim. Kitap, İngiltere'de günlük ve haftalık basında ve daha sonra da hem yerli hem de yabancı akademik dergilerde geniş ve olumlu değerlendirmeler aldı. Özellikle kitabın Arap dünyasında, genel olarak sıcak bir şekilde karşılanmasından memnundum. Dönemin seçkin Mısırlı tarihçilerinden Shafik Ghorbal kitabı, Oryantalist bilimin Arapların kendi miraslarını, kendi tarihlerini o zamanlar pek de bilmedikleri daha geniş bir tarihsel bağlama oturtarak zenginleştirmelerine yardımcı olabilecek değerli katkılarının bir örneği (olayların daha sonraki gidişatı düşünüldüğünde bu hoş bir şekilde ironikti) olarak nitelediği, daha sonra bir makale olarak yayımlanacak bir radyo konuşmasının konusu yaptı. Kitap iki saygın Arap tarihçi olan Nabih Faris ve Mahmud Zayid tara-

fından Arapçaya da çevrildi ve iyimser bir başlıkla, *Dar al-'Ilm li'l-Malayin* (Milyonlar için Bilim [Kapısı, ç.n.]) adı altında Beyrut'ta yayımlandı. Daha da şaşırtıcı olan, Arap Birliği'nin Washington ve New York'taki Enformasyon Ofisi tarafından Araplar ve tarihleri hakkında daha çok şey öğrenmek isteyen Amerikalılar için hazırlanan kısa okuma öneri listesine dâhil edilmesiydi. Çinceye, Japoncaya, hem Doğu hem de Batı Avrupa dillerine, son bölümü hariç İbraniceye ve pek çok başka İslam diline (Türkçe, Malayca ve Endonezce) çevrildi. İbranice çeviride son bölümün çıkarılmasının nedeniyle ilgili iki farklı açıklama yapıldı: Biri yayımcının parasının bittiği, ikincisiyse son bölümü beğenmedikleriydi. Hangisinin gerçek neden olduğunu bilmiyorum, muhtemelen her ikisiydi de. Dikkat çekici karşılıklardan biri de Yugoslav yayımcının Zagreb'de bir bankada bana uygun olan herhangi bir zamanda kullanabileceğim 40 dinarlık bir banka hesabım olduğunu bildirmesiydi. Bunu kullanmaya hiçbir zaman vakit bulamadım.

Herkes kitaba yönelik değerlendirmelerinde hemfikir değildi. Kitap yeni kurulmuş olan Pakistan Cumhuriyeti'nde, ortaçağ Avrupa'sındaki önyargıların ve bağnazlığın örneği olarak Dante'den yaptığım alıntıda Peygambere saygısızlık ettiğim gerekçesiyle hemen yasaklandı. Yaptığım alıntı Dante'nin cehenneme yaptığı yolculukta "*seminator di scandalo e di scisma*" (*Inferno xxviii, 35*) sözleriyle suçladığı Peygamberle karşılaştığı ünlü pasajdı. Yakın zamanlarda kitap özellikle ve aslında esas olarak yeni bir epistemoloji okulunun taraftarları tarafından, aynı ölçüde ağır nedenlerle bir kez daha saldırıya uğradı.

İngilizce orijinali geniş bir kesim tarafından okunmuşa benziyor; zira beş basımı ve çok daha fazla sayıda baskısı yapıldı. O zamandan beri ve açık sözlü olmak gerekirse hâlâ da, kitabın süregiden başarısı ve piyasada bulunmaya devam etmesi

karşısında kafa karışıklığı ve hatta (bu okura saçma gelebilir) zaman zaman bir tür rahatsızlık yaşamış olduğumu söyleyebilirim. Bu, genç, olgunlaşmamış ve deneyimsiz bir araştırmacı tarafından üç ayda yazılan bir kitaptı. Her şey bir yana, o zamandan bu yana, daha derin araştırmaya ve geniş bilgiye dayanan, deneyimin ve umuyorum ki daha büyük bir bilgeliğin meyvesi olan, hazırlanması aylarla değil yıllarla ölçülen başka şeyler kaleme aldım. Ama 11 Eylül'den sonra halkın Orta Doğu'ya dair ilgisinin aniden artmasına kadar hiçbiri, gençliğimin bu günahının devam eden popülaritesinin yanına bile yaklaşamadı. Yukarıda sözü geçen yorumlardan, okurun da, kitabın başarısının, bana doğru yönü gösteren, beni iten ama sonra kendi yolumu bulmama izin veren Sir Maurice Powicke'e çok şey borçlu olduğu fikrine katılacağına eminim. Kitabın hâlâ basılıyor olması, tahmin ediyorum ki, esasen Arap tarihiyle ilgilenen aynı kısalıkta ve aynı genelleme düzeyine sahip rakip kitapların azlığına bağlıdır.

Osmanlı Arşivleri

1949 sonbaharında, otuz üç yaşımda, profesörlüğe yükseldim ve Londra Üniversitesi'nde yeni kurulmuş olan Yakın ve Ortadoğu Tarihi kürsüsünün ilk sahibi oldum. Tarihlerini öğretmek ve yazmak görevini üstlendiğim ülke ve halkları daha yakından tanıyabilmem için bir yıllık izin aldım. Özellikle de, bu tür bir öğretimin ve tarih yazımının temelini oluşturmak için gerekli olan kütüphane, arşiv ve diğer dokümantasyonu incelemeye can atıyordum.

1949 sonbaharında eşimle birlikte İstanbul'a doğru yola çıktığımızda, bölge tanınamayacak ölçüde büyük bir dönüşüm geçirmişti. Daha önce Arap dünyasının Arap Yarımadası dışındaki

büyük bir kısmı, Britanya ya da Fransa'nın kontrolü altındaydı ve bu bölgelere ulaşım zor değildi. Bağımsızlığını yeni kazanan Arap devletleri, artık vize başvurusu yapanlardan dinlerini belirtmelerini istiyorlardı ve dinlerini Yahudi olarak beyan edenlerin vize başvuruları düzenli olarak reddediliyordu. Bazı Yahudi meslektaşlarım, özenli bir şekilde "Ortodoks" ya da "Üniteryen" gibi muğlâk kavramları kullanarak bu kuralın etrafından dolanıyorlardı. Hatta New York'tan zeki bir hanımefendi kendisini "Yedinci Cadde Adventisti" olarak tanımlamıştı. Bazılarıysa düpedüz yalan söylüyordu. Ama çoğumuz, dine inanmayanlarımız bile, akademik kariyer uğraşı için olsa bile, bu tür tavizler vermeyi ahlaken imkânsız olarak görüyordu. Bu gidilebilecek ve çalışılabilecek yerlerin sayısını hatırı sayılır ölçüde azaltıyordu. Kuzey Afrika ile ilgilenenler için erişim hâlâ mümkündü ve aslında günümüze kadar da öyle kalmaya devam etti; ama Arap doğusunun büyük bir kısmı Yahudilere kapalıydı.

O zamandan bu yana, Arap ülkelerinin bir kısmında bu kural biraz olsun gevşetildi, ama o zamanlar Orta Doğu ile ilgilenen Yahudi araştırmacılar için sadece üç ülke açıktı: Türkiye, İran ve İsrail. Atmışlarda ve yetmişlerde Batı Avrupa ve Birleşik Devletler'de yaşanan İran ve Türk çalışmalarındaki büyük gelişme, kısmen bu durumdan kaynaklanmış olabilir.

Bu nedenle 1949-1950 akademik yılını bu üç ülkede geçirmeyi planladım. Kütüphane ve arşivlerinin eşi benzeri bulunmayan zenginliği nedeniyle bir Orta Doğu tarihçisi açısından özel bir cazibesi olan İstanbul'la başladım ve aslında zamanımın büyük bir kısmını da burada geçirdim. Türk kütüphanelerindeki Arapça ve diğer İslami elyazması koleksiyonlarını kullanabileceğime güveniyordum; ama aynı zamanda, pek bir beklentim olmasa da, Osmanlı İmparatorluk arşivlerini kullanmak için de izin başvurusunda bulundum. Bu arşivler çeşitli Türk

araştırmacılar tarafından tasvir edilmiş ve bir dizi belge de, yıllar içinde, çoğunlukla Türk dergilerinde olmak üzere yayımlanmıştı. Danışman olarak getirilen çok az sayıda uzman arşivci dışında hiçbir Batılının arşivlere girmesiyse kabul edilmemişti.

Bunlar, yüzlerce yıllık bir döneme yayılan ve en uzak bölgelerden gelen kayıtları bile içeren Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi arşivleriydi. Arşivlerin on binlerce defter ve dosyayla, milyonlarca belge içerdiği biliniyordu. Bu arşivlerin, zamanında Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olmuş tüm toprakların ve hatta daha az da olsa imparatorlukla ilişki kurmuş olanların da tarihleri açısından çok kıymetli ve aslında olmazsa olmaz bir kaynak olduğu açıktı. Arşive giriş izni ise sadece sınırlı sayıda Türk araştırmacıya veriliyordu.

İzin başvurumu arşivden sorumlu kişilerin daha hoşgörülü bir politika benimsedikleri ve artık erişimi sadece kendi vatandaşlarıyla sınırlamadıkları bir dönemde yapmış olmam, kendi meziyetlerimden ziyade talihimin bir sonucuydu. Gıptayla bakılan izni aldığımda hem şaşırmış hem de çok mutlu olmuştum. Oyuncak mağazasında kaybolmuş bir çocuk ya da Ali Baba'nın mağarasına giren biri gibi, ilk önce nereye bakacağımı şaşırmıştım.

İmparatorluk üzerine çalışan Batılılar tarafından belirli miktarda eser yayınlanmıştı ve bunun bir kısmı da gayet iyiydi, ama Batı arşiv ve kaynaklarını temel almışlardı. Ulaşabildikleri tek Osmanlı kanıtları kronik ve diğer edebi eserlerden oluşuyordu. Arşivlerin açılması, hem Osmanlı hem de daha geniş olarak Avrupa tarihinin incelenmesinde ve anlaşılmasında çok büyük bir değişim getirmişti.

Arşivlerin dili, yüzyıllar boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nda kullanılagelen Osmanlı Türkçesiydi. Temel olarak Türkçe bir yapıya ve İngilizcedeki Latince, Yunanca ve Norman Fransızcası kelimelerin ağırlığına benzer şekilde, Arapça ve Farsçadan

alınmış engin bir kelime hazinesine sahipti. Osmanlı Türkçesi, Arapçada var olmayan bazı Türkçe sesleri göstermek üzere eklenmiş birkaç harfi de içeren Arap alfabesiyle yazılıyordu. Farklı belge türleri için ve farklı amaçlarla, farklı yazı biçimleri kullanılıyordu. Bu belgelerin çözülmesi modern araştırmacı için hatırı sayılır sorunlar yaratır. Neyse ki, yayımlanmış pek çok belgeyle sayıları fazla olmasa da kimi sözlük ve gramer kitaplarından oluşan Osmanlı Türkçesinde basılmış çok miktarda materyal bulunmaktadır. Bunlar arşivlerde çalışmaya başlayacak bir araştırmacı için iyi bir başlangıç noktası oluşturur.

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından, Atatürk'ün modernleştirme programı, Osmanlı Türkçesinde muazzam bir değişime yol açtı. Arap alfabesi Latin alfabesinin modifiye edilmiş bir versiyonuyla değiştirildi ve Arapça ve Farsça sözcükleri eski ya da yeni icat edilmiş Türkçe sözcüklerle değiştirmeye yönelik bir çabaya girişildi. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında yürütülen geniş dil reformları, Osmanlı dilini, modern Türk okurlar için bile antika ve esrarlı bir dil haline getirdi. Meydana gelen değişimi anlamak için İngilizcedeki tüm Fransızca ya da Latince kökenli sözcüklerin terk edildiği ve diriltilen ya da yeni icat edilen Anglo-Sakson kelimelerle değiştirildiği ve aynı zamanda da alfabenin tamamen yeni bir alfabeye yerini bıraktığı bir devrim hayal edin. Bir örnek vermek gerekirse, "remorse of consciense" (vicdan azabı, Ç. N.) "againbite of inwit" haline dönüşecektir (üstelik farklı bir alfabeyle).

Arşivlerde çok çeşitli türde kayıtlar bunuyordu ve fiziki biçimleri açısından iki kategoriye ayrılmışlardı: defterler ve belgeler. Pek çok kayıt, kâtiplerin önemli belgeleri kopyaladıkları büyük ve ciltlenmiş defterlerden oluşuyordu. Diğer kategori olan belgeler ise müstakil dokümanlardan ibaretti ve kelimenin gerçek anlamıyla bunlardan milyonlarca vardı.

Öyle gözüküyordu ki arşivciler, gelen belgeleri koruyup sınıflandırmak için hiçbir zaman etkili bir sistem geliştirmemişlerdi; kaybolup gitmeyenler, muhtelif koleksiyonlarda bir araya getiriliyordu. Bununla birlikte arşivciler bu sorunun farkındalardı ve bununla, etkili ama basit bir yöntem yardımıyla başa çıkıyorlardı: Her giden mesaj, cevap verilen mesaj ya da raporun özeti ile başlıyordu. Giden mesajlar titizlikle kopyalanıyor ve ciltlenmiş defterlerde dosyalanıyordu.

Pek çok ciltlenmiş defter çeşidi vardı. Bir kategori, sultanın hükümetinden gönderilen emirlerin kopyalarından oluşuyordu. İster imparatorluk içinde ister dışında, şehirde ya da eyaletlerde, nerede olursa olsun, imparatorluk kâtipleri tarafından yayınlamış her emrin kopyası bir deftere çıkartılıyordu. Titiz bir tarih sırasına göre dizilmiş bu türden yüzlerce cilt vardı. Bunun yanı sıra şu subay veya bu valinin ya da şu veya bu düşük rütbeli memurun kötü davranışlarına dair şikâyet defterleri bulunuyordu. Bu şikâyetler itinayla araştırılır ve hükümler açıklanırdı. Yine bölge bölge ve her bir bölge içinde tarihlerine göre sınıflandırılmış, şikâyetlere dair raporlardan oluşan kelimenin gerçek anlamıyla yüzlerce defter vardı.

Nüfus ve vergi kayıtları da titizlikle saklanırdı. Çeşitli yabancı konsolosluklara ve onlarla ilişkilere dair defterler de bulunurdu. Farklı azınlık cemaatleri için özel kategoriler vardı; farklı mezheplerden Hıristiyan defterleri ve Yahudi defterleri gibi. Her şehir ve köyü ev ev kapsayan, mali meselelere ayrılmış defterler de bulunuyordu. Her köy için ne yetiştirdikleri, ne kadar ürün aldıkları ve vergi olarak ne verdiklerine dair bir mali beyan olurdu. Ve içeriği hâlâ tam olarak bilinemeyen muazzam miktarda materyal söz konusuydu.

Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa'nın geniş bir bölgesini neredeyse yarım binyıl boyunca yönetmişti. Balkan Yarımada-

sı'nı yüzyıllarca, Macaristan'ı ise bir buçuk yüzyıl boyunca elinde tutmuştu. Osmanlılar iki kez Viyana önlerine kadar gelmişlerdi. Kısa bir süre için İtalya'ya çıkmış ve Otranto'ya sahip olmuşlardı ve tabii ki İran'ın batısında kalan bütün bir Güneybatı Asya ile Fas sınırına kadar Kuzey Afrika da onlarındı. Bu aynı zamanda hayli okur yazar ve sofistike bir imparatorluktu. Osmanlıların kendi tarihleri, kendi tarihçileri, vakanüvisleri, şairleri ve yazarları vardı ve kayıt tutmak hususunda çok da titizdiler. İstanbul'daki arşivler hükümetin yüzyıllara yayılan faaliyetlerini belgeler ve Budapeşte'den Basra'ya ve Cezayir'den Bağdat'a kadar imparatorlukla ilgili meselelere dair çok ayrıntılı bilgiler barındırır. Eyalet merkezlerinde yer alan diğer arşivler ise ancak yeni yeni keşfedilip kullanılmaya başlamıştır.

Arşivlerin açılmasından önce, bir tarih kitabında şu ya da bu sultanın bir cami inşa ettiğini okuyabilirdiniz. Bu tam olarak ne anlama geliyordu? Sultanın bir mimarı çağırıp "Benim için bir cami yap." demesi anlamına gelirdi. Böylece biz de önermeyi düzeltip aslında mimarın camiyi inşa ettiğini söyleyebiliriz. Eğer şanslıysak, dönemi kayıt altında alan çağdaş tarihçiler, caminin inşasının ne kadar sürdüğüyle ilgili bir şeyler söylemiş olabilirler ve nadiren de ne kadara mal olduğuyla. Ama hâlen daha fazla bilgi sahibi sayılmayız. Emri veren sultanın ve camiyi tasarlayan ve inşasını denetleyen mimarın isimlerini biliyoruz. Mimarlık tarihçisi için en çok ilgilendiği şey olan cami, yani gerçek bina orada duruyor. Ama arşivlere giderseniz, caminin inşaatına dair çalışma belgelerini, sıvacıların, duvarcıların, halıcıların ve inşaatta çalışan tüm diğer kişilerin listesini veren günlük kayıtları bulabilirsiniz. Bu insanların kaç kişi olduklarını, nerelerden geldiklerini, hangi işleri yaptıklarını, kendilerine ne kadar ödeme yapıldığını ve buna benzer şeyleri öğrenirsiniz. Bu paha biçilemez bir tarihsel bilgidir. Toplumsal ve ik-

tisadi tarihle uğraşan bir kişi için muazzam önemi haiz bir hazine sandığıdır.

Osmanlı imparatorluk bürokrasisi, yüzyıllarca gayet iyi işlemiş, ama sonra imparatorluktaki diğer her şey gibi, işler ters gitmeye başlamıştır. Herkes arşivlerde işlerin yanlış gitmesini takip edebilir. Onların giderek baştan savma ve özensiz hale geldiklerini görebilirsiniz. Yeni tahrirler hazırlamak yerine, sadece eskilerini tekrar eder hale gelmişlerdir, ya da buna benzer şeyler. O döneme ait bir tarihte, bir ara yeni bir baş nazırın geldiğini ve her şeyin yolunda gitmesi için işleyişi yeniden düzenlediğini okumuştum. Bu yaklaşık yirmi yıl sürmüş ve adamın ölümüyle birlikte işler eski haline dönmüştür. Eğer arşivlere bakarsanız, bir değişim görebilirsiniz; belgelendirme aniden yine daha etkin ve titiz bir hale gelir. Bu bir süre devam eder ve sonra her şey eski haline döner.

Öğrenciyken hem Türkçe hem de Arapça çalışmış olmama rağmen, daha önceki çalışmalarım Türkiye'den ziyade Arap ülkelerine, Osmanlı döneminden çok da ortaçağ üzerine yoğunlaşmıştı. Bu yüzden, arşivlerdeki ilk araştırma projemin konusu olarak Osmanlı idaresinin Arap topraklarındaki ilk yüzyılı olan on altıncı yüzyılı seçmek iyi bir fikir gibi görünmüştü. Daha önceki çalışmalarım, doktora tezim de dâhil olmak üzere, İsmaililer ve Haşhaşiler üzerine odaklanmıştı ve merkezi Suriye'deki İsmaili bölgeleriyle başlamaya ve Fatımi, Eyyubi ve Memluk dönemlerinden (on birinci yüzyıldan on altıncı yüzyılın başlarına kadar) aşina olduğum eski dostlarımın Osmanlı yönetimi altında neler yapıp ettiklerini görmeye karar verdim. Zengin arşiv materyali daha önceki dönemler için sahip olmadığımız ve bu nedenle özel bir ilgi hak eden türde materyaller sunuyordu.

Fakat ne yazık ki, kısa süre içinde bir zorlukla karşılaştım –bu cemaatleri topraklarında ziyaret etmem imkânsızdı. Da-

ha önce, daha rahat zamanlarda bazı Suriye İsmaili köylerinde bulunmuştum ve bunların bir kısmını belgelerde de tespit edebildim. Ama tespit edemediğim diğer köyler de vardı ve oraya tekrar dönmemin hiçbir yolu yoktu. Bir Yahudiydim bu yüzden hoş karşılanmazdım. O sırada daha iddialı bir proje üzerine düşünmeye başladım –çok sayıda ilgili kayıt tespit ettiğim Bereketli Hilal'in bütününe dair bir çalışma. Kısa bir süre sonra hem pratik hem de akademik nedenlerle, başlamak için en iyi yerin Şam eyaletinin en güneyindeki dört bölge, yani Safed, Nablus, Kudüs ve Gazze sancakları olduğuna karar verdim. Bu tercihin arkasında yatan akademik neden bu dört bölgenin, Osmanlı doğusunun başka hiçbir eyaletiyle karşılaştırılamayacak şekilde, Hıristiyan ve Yahudi seyahat ve dini yazınının sağladığı en zengin bağımsız dokümantasyonu sunmasıydı. Pratik gerekçeyse bu dört bölgenin büyük bir kısmının yeni kurulmuş bulunan ve herhangi bir engelle karşılaşmadan gidebileceğim, gezebileceğim ve çalışabileceğim İsrail Devleti'ne dâhil edilmiş olmasıydı.

İsrail ve İran

1950 baharında İstanbul'dan, elimdeki verilerin bir kısmını kontrol edebileceğim ve bu konuyla ilgilenen İsrailli meslektaşlarımla tanışabileceğim İsrail'e gittim. Bunlar arasında merhum, J. W. Hirschberg, U. Heyd ve Filistin ve Osmanlı döneminde burada bulunan Yahudi yerleşimleri üzerine yazdığı kitapta elimdeki materyalin bir kısmını da kullanmış olan Isaac Ben-Zvi vardı. Osmanlı kayıtlarına dayanan ilk derslerimi de o zaman verdim. Derslerden biri, kimi ek materyallerle birlikte, Kudüs'te 1952 yılında *Israel Oriental Society* tarafından bir kitapçık olarak basıldı.

Her ne kadar bir süredir temel ilgi alanım ana akım İslam tarihi olmuş olsa da, beni Orta Doğu çalışmaları alanına ilk kez yönlendiren İbraniliğe ve Yahudiliğe dair ilgimi de hiçbir zaman kaybetmemiştim. Bu alandaki ilk yayımlanmış denemem, savaştan hemen önce Londra'da tanışma şansı bulduğum gerçekten dikkat çekici bir kişinin inisiyatifiyle gerçekleşmişti. Polonyalı bir mülteci olan Dr. Simon Rawidowicz, Birleşik Devletler'e taşınmadan önce yıllarca İngiltere'yi evi bilmişti.

Rawidowicz inatçı bir enerjiye ve sınırsız bir kararlılığa sahipti. Tüm Kıta Avrupası'nın Nazi Almanyası tarafından yönetildiği, sindirildiği ya da tehdit edildiği bir dönemde, Avrupa'daki son özgür Yahudiler olan İngiliz Yahudilerinin konumunun keskin bir şekilde farkındaydı. Bunun onlara özel kimi yükümlülükler getirdiğini hissediyordu ve bunlardan en önemlisi de Yahudi kültürünü korumak, özellikle de İbrani yazını ve çalışmaları için bir forum sağlamaktı. Bu nedenle, İbrani dilinde, bilime ve edebiyata adanmış bir dergi kurmaya karar vermişti.

İngiltere'nin tek başına kaldığı ve kuşatma altında olduğu bir dönemdi. Savaş sırasında İngiltere'de kalem ve baskı tesisleri de dâhil olmak üzere her şeyin kıtlığı yaşanıyordu. Yeni bir yayın çıkarmak için izin gerekiyordu. Bu tür izinler çok az veriliyordu ve verilenler de sadece savaş faaliyetleriyle ilgili olan yayınlar içindi. Diğer arkadaşlarla birlikte, Rawidowicz'e imkânsız bir işe kalkıştığını ve yılmış memurları bilime adanmış İbranice bir derginin Britanya'nın savaş faaliyetleri açısından asli bir mesele olduğuna ikna etmenin hiçbir yolu olmadığını anlattım. Yanıtını canlı bir şekilde anımsıyorum, "Siz İngilizler izinler hakkında hiçbir şey bilmiyorsunuz. Bu sizin için tamamen yeni ve bunu anlamıyorsunuz. Benim geldiğim yerde, doğmak için, büyümek için, yemek için, soluk almak için,

yaşamak için ve hatta ölmek için bile izin almanız gerekir. Ben nasıl izin alınacağını bilirim."

Ve gerçekten de dediğini yaptı. Herkesi hayrete düşürecek şekilde yalnızca izni bulmakla kalmadı, savaş sırasında Londra'da düzensiz aralıklarla yayımlanacak İbranice bir derleme olan *Metsuda*'yı ("Kale") çıkarmak için gereken baskı makinelerini, kâğıdı ve parayı da buldu.

Söyleyecek bir şeyi olan, bunu İbranice söyleyebilecek olan ve bunu yapmaya zamanı olan birilerini bulmak, editörlük faaliyetinin hiç de kolay olmayan bir parçasıydı. Beni katkıda bulunmaya ve zaten dar olan boş vaktimin bir kısmını Arap topraklarındaki Yahudilerin tarihinin belirli veçhelerine dair kısa yazılar yazmaya ayırmaya ikna etmişti. Bunları İbranice yazıyordum ve Rawidowicz düzeltiyordu ki bu bana pek de dokunmuyordu, zira Rawidowicz anadili İbranice olanlar da dâhil olmak üzere herkesin İbranicesini düzeltiyordu. Daha sonraki yıllarda İbranice bir ya da iki makale daha yazdım ve hatta bu dilde birkaç konuşma yapmaya da cesaret ettim, ama daha sonra İngilizce devam etmeye karar verdim. Söylemek istediğimi tam olarak ve söylemek istediğim biçimde, ancak anadilimde söyleyebiliyorum. Başka herhangi bir dilde, bildiğim kelime ve deyimlerin sınırlarıyla bağlıyım.

1950'de ilk kez İran'a gittim. İran tarihi üniversitede verdiğim dersin bir parçasıydı ve doğrudan kişisel bir deneyimin gerekli olduğunu düşünüyordum. İran Türkiye ile komşuydu, bu nedenle İstanbul'dan seyahat etmesi çok zor değildi. O zamanlar Tahran'da su şebekesi yoktu. Su şehrin etrafında açık kanallar içinde dolaşıyordu ve temiz su elde etmek bir sorundu; içme suyu satın alabilirdiniz, ama yıkanmak için alamazdınız. Banyo suyunu ve ısıtıcıyı otelde bulabilirdiniz, tabii eğer şanslıysanız.

Oraya gider gitmez Britanya Büyükelçiliğine kayıt olarak orada olduğumu bildirmem gerektiği söylenmişti. Büyükelçiliğe gittim ve ismimi ve otelimin adını söyledikten sonra, olağan rehberlik ve uyarı hizmetini aldım. Sonra büyükelçilikteki görevli bana dikkat etmem gereken bazı şeyler olduğundan elçilik doktoruna görünmemin iyi olacağını söyledi. Bir randevu ayarlandı ve doktora gittim. Beni şunu yemem veya bunu içmemem konusunda uyardıktan sonra banyoyla ilgili olarak ne yapacağımı sordu. Bunun bir sorun olduğu konusunda hem fikirdim. Eğer istersem elçilikte yıkanabileceğimi söyleyince çok şaşırdım. Elçiliğin kendi kaynağından gelen özel bir su şebekesi vardı ve tek yapmam gereken ayarlamaları için onlara haber vermekti. Çok müteşekkirdim, teşekkür ettim ve bu tekliften düzenli olarak faydalandım.

Birkaç hafta boyunca ülkenin büyük bir kısmını gezdim ve İran'ın etkileyici ve misafirperver bir yer olduğunu düşündüm. İnsanlar, bölük pörçük Farsçama büyük hoşgörü gösteriyordu.

Yemek

Yemeğin tarihiyle bir öğrenciyken ilgilenmeye başlamış ve daha önce bilmediğimiz patates, domates ve çikolata gibi ürünleri bizle tanıştıran Amerika'nın keşfi sayesinde hayat zevkimizin nasıl zenginleştiğini öğrenmiştim. Damak zevkimizin zenginleşmesine Batı kadar, keşif, imparatorluk, ticaret ve tarım yoluyla Doğu da katkıda bulunmuştu. Farsça çalışmalarım sırasında yiyecek ve içecekleri tatlandırmada yararlanılan bir madde için *sheker* ve *qand* sözcüklerinin kullanıldığını öğrendim. Bunlar tabii ki *sugar* ve *candy*'nin kökleriydi. Greko-Romen dünyada bilinmeyen şeker, İran'dan öğrenilmişti ve muhtemelen kökenleri daha da Doğu'daydı. Şeker, Doğu ve Batı dünya-

ları arasındaki ticaretin önemli bir kalemi haline gelmişti.

Ama belki de en ilginç hikâye kahveninkiydi. Çoğu durumda, doğal üründen yediğimiz ya da içtiğimiz nihai ürüne kadar olan süreç epey kısa ve basittir. Kahve çekirdeğinden bir fincan kahveye giden yolsa uzun ve karmaşıktır ve bu armağanı insanlığa ilk kez sunan Etiyopya halkının yaratıcılığı karşısında insan yalnızca parmak ısırır. Kahveye dair ilk belgelere, Etiyopya'dan Yemen'e ihraç edildiğini işittiğimiz on beşinci yüzyıl başlarında rastlarız. Kızıl Deniz'in en güney ucundan her iki kıyı boyunca kuzeye doğru yayılmış ve sırasıyla Mısır, Suriye ve Türkiye'ye ulaşmış; burada da Barılı seyyahlar tarafından keyifle keşfedilmiştir.

Osmanlı arşivlerindeki çalışmalarım, yemek tarihi çalışmalarında yeni kapılar açtı ve ortaya yeni fırsatlar çıkardı. Bir yandan imparatorluğun her tarafındaki köylerden gelen tarımsal üretimin vergilendirilmesine dair kayıtlar, hangi bölgelerde, hangi niceliklerde, hangi tarım mahsullerinin yetiştirildiğini gösterdi. Diğer yandansa, İstanbul'daki imparatorluk sarayının arşivleri, özellikle de mutfaklarınkiler, hangi yemeklerin ne ölçülerde pişirilip tüketildiğini ve bazen de hangi bölgeden geldiklerini ortaya koydu.

Yemek tarihi zaman zaman şaşırtıcı ayrıntılar ortaya çıkarır. Örneğin, İngilizlerin *turkey* adıyla bildikleri kuş Batı yarıküresine ait, Amerika'nın keşfinden önce Doğu yarıküresinde bilinmeyen bir hayvandı. İngilizler bu garip kuşa akıllarına gelen en egzotik ülkeden esinlenerek *turkey* adını verdiler. Yakın Doğu'ya daha aşina olan Fransızlarsa "Hindistan'dan" anlamına gelen *dinde* kelimesini tercih ettiler. Zamanla, hindi Orta Doğu'ya getirildiğinde, kimi yerlerde, akıllara gelen en egzotik isim olan *habashi*, yani Habeş (Etiyopya) kuşu olarak adlandırıldı. Aslında bu kuşa "Amerikan" demek belki de daha doğ-

ru olacaktır, ama o zamanlar insanlar ne bu isme ne de bu yere aşinaydı.

Türk Demokrasisi

Hayatımın en etkileyici deneyimlerinden biri o yıl gerçekleşti. O yıl Türk hükümeti, başarısızlıkla çıkacağı serbest ve gerçekten adil bir seçim –1950 seçimi– düzenledi. Daha da dikkat çekici olan şu ki, hükümet seçimlerden sonra sessizce ve gerektiği gibi çekildi ve iktidarı muzaffer muhalefete bıraktı. Bu Türkiye halkı ve hatta herhangi bir İslam ülkesi için tamamen yeni bir deneyimdi. O sırada orada bulunmak ve buna tanıklık etmek benim için de önemli ve öğretici bir deneyim olmuştu.

Savaş sırasında Türkiye'yi ziyaret etmemiştim, ama savaş görevlerim sırasında orada neler olup bittiği hakkında bilgi ediniyordum. Britanya ile 1939 yılında bir ittifak antlaşması imzalamış olmasına karşın, Türkiye savaş sırasında kararlı bir şekilde tarafsızlığını sürdürmüştü. Mihver devletlerine 1945 Şubatına kadar savaş ilan etmediler. Türkiye'nin sicili, en hafif deyişle, güvenilmezdi ve 1950 yılındaki demokratik başarı, bu sicilde gerekli ve sıcak karşılanan bir düzelme sağladı.

Daha sonra olanları ancak katastrofik olarak niteleyebilirim. Seçimi kazanan partinin lideri olan Adnan Menderes, kısa bir süre içinde iktidarı kendi geldiği yolla bırakmaya dönük hiçbir niyeti olmadığını gösterdi. Bunu bir rejim değişikliği olarak gördü ve seçim süreciyle hiç alakası olmadığını düşündü. Türkiye halkı bunun farkına varmaya başladı. Menderes rejiminden yıllarca sonra Ankara'daki Siyasal Bilgiler Fakültesi salonunda oturduğumu canlı bir şekilde anımsıyorum. Farklı siyasi kurum ve biçimlerin tarihi üzerine tartışıyorduk. Profesörlerden biri, aniden "Türkiye'de demokrasinin babası Adnan Men-

deres'tir." dedi. Diğerleri şaşkınlık içinde etraflarına bakınmaya başladılar. "Adnan Menderes Türk demokrasisinin babası mı? Ne demek istiyorsun?" "Eh," dedi Profesör, "demokrasinin anasını düdükledi."

Modern Türkiye'nin Doğuşu

1950 yılında Londra'ya döndüğümde Chatham House olarak bilinen Royal Institute of International Affairs ve Oxford University Press, ilki tarafından desteklenip ikincisi tarafından yayımlanmak üzere modern Türkiye üzerine bir kitap yazmamı istedi. İslami dünyayla Batı arasındaki karşılıklı ilişkiler konusunda tasarladıkları bir dizi çerçevesinde yayımlanacaktı. Fikir hoşuma gitti, kabul ettim ve bu proje için Türkiye'ye gerçekleştireceğim ilk seyahatimi hevesle kararlaştırdım.

Destekçilerim Britanya Büyükelçisi Sir James Bowker'a kendimi tanıtmamın faydalı olabileceğini söylemişlerdi, ben de öyle yaptım. Beni öğle yemeğine davet etti; akşam yemeği kadar iyi olmasa da sadece kahve içmeye davet etmesinden iyiydi. Yemekte, âdet olduğu üzere, kahve servis edilene kadar konuşmamız gereken iş dışında, ne var ne yoksa konuştuk. Sonra Sir James neden orada bulunduğumu ve benim için yapabileceği bir şey olup olmadığını sordu. Görevimi, Türkiye üzerine bir kitap yazacağımı ve bunun kaynak toplamak için yapacağım pek çok ziyaretten ilki olduğunu anlattım. Sir James "Size yardım etmek için ne gerekiyorsa yaparım. Muhtemelen siyasetçilerle ve hükümet yetkilileri ile görüşmek isteyeceksinizdir; kimle görüşmek istediğinizi bana söyleyin, sizin için görüşmeleri ayarlayayım." dedi. "Bunun akıllıca olacağına emin misiniz? Dünyanın bu tarafında insanların ne kadar hassas olabileceklerini biliyorsunuz. Bu kitabın neye benzeyeceğini bilemi-

yorum. Onu beğenebilirler ya da beğenmeyebilirler, diğer yandan bunun Türk karşıtı ve hakaretâmiz olduğunu düşünebilirler ki bu durumda beni resmi olarak tanıştırmış olmanız sizi sıkıntıya sokabilir" dedim. "Bu almamız gereken bir risk. Siz Britanyalı bir bilim adamısınız ve ben de sizin büyükelçinizim, size yardım etmek benim görevim." diye yanıt verdi. Gerçekten de etti. Neyse ki, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* kimi açılardan eleştirel olsa da, Türkler kitabı beğendiler, tercüme ettiler ve yarım yüzyıldan fazla bir süredir baskısı yapılmaya devam etti.

Bu kitabın ilk adımları İstanbul'da geçirdiğim akademik yıla kadar gider. Orada bulunmamın esas nedeni Türk Devlet Arşivleri'nde çalışmaktı; fakat o dönemde Türkiye'de yaşayarak, etrafımda vuku bulan ve gelişme hızlarıyla beni derin bir şekilde etkileyen ve hatta bana ilham veren çok önemli olayları takip etmekten kendimi alamadım. Chatham House ve Oxford University Press'den gelen davet bana modern ve yakın tarihe dair bu yeni ilgimin peşinden koşmak için bir fırsat verdi.

1950'ler boyunca Türkiye'ye, kısmen başka yerlerde bulunamayan Türkiye kütüphanelerindeki kitap, dergi ve gazeteleri okumak, kısmense süregiden değişim sürecini bizzat gözlemlemek amacıyla kalış süreleri değişen bir dizi seyahat gerçekleştirdim. 1952'de Türkiye'nin NATO'ya kabul edilmesinden kısa bir süre sonra Ankara'da yemekli bir davete katıldım. Türkiye'de bu bir kutlama sebebiydi ve insanların çoğu tam üye olarak kabul edilmelerinden ötürü gururlu ve çok mutluydu. Davet sırasında, misafirlerden biri, bir Tük general, hatırlamaya değer bir yorum yaptı. Birisi ona Türkiye'nin NATO'ya katılması hakkında ne düşündüğünü sormuş ve Türk general de "Amerikalılarla müttefik olmanın esas sorunu, hiçbir zaman ne vakit arkalarına dönüp kendilerini sırtlarından bıçaklayacaklarını bilememeniz." diye yanıtlamış.

Daktiloyla kaleme aldığım metin 1960 yılında bitti ve *Modern Türkiye'nin Doğuşu* 1961 yılında Oxford University Press tarafından yayımlandı. Ne yazar, ne de yayınevi, neredeyse beş yüz sayfalık, çok sayıda dipnot içeren ve artık pek de büyük olmayan tek bir ülkeyle ilgili bir kitaptan çok miktarda satış bekliyordu. Ciltli olarak dört baskı yapmasını görmek hem şaşırtıcı olmuş hem de büyük bir memnuniyet uyandırmıştı. Bu beklenmedik başarı, 1968 yılında yayımlanan karton kapaklı baskı için önemsiz olsa da epey geniş ölçekli düzeltmeler yapmama izin vermek hususunda yayıncının cömertliğine katkıda bulundu.

İkinci baskının hazırlanması beni önemli bir soru ile karşı karşıya bırakmıştı. Ellilerin ortalarında ve sonlarında yazdığımdan, kitabın sona erdiği nokta olarak 1950 yılındaki genel seçimleri tercih etmiştim –ki bu seçimler tamamen özgür ve adil olarak gerçekleştirilen ve iktidarın iktidar partisinden muhalefete geçtiği ilk seçimlerdi. Kitabım, ortaçağlara kadar uzanan ve güncel meselelerle ilgilenmeyen bir tarih kitabı olduğundan, bu noktada sona erdirmek bana doğru gözükmüştü. O günün Türkiye'sinin hızlı değişimine yetişmeye çalışmaksa tamamen farklı bir yaklaşım gerektiriyordu.

Gözden geçirilmiş ikinci baskıyı hazırlarken de aynı fikirdeydim. Kitabı gözden geçirdiğim dönemki gelişmeler, ilk yazım dönemindekiler gibi, daha önceki dönemlere dair algılarımı mutlaka biçimlendirmişlerdi; ama yine de 1950'yi son nokta olarak korumaya ve bu gözden geçirme fırsatını, o arada ortaya çıkmış olan hatırı sayılır miktardaki yeni kanıt ve çalışmaları değerlendirmek için kullanmaya karar verdim. İngilizce metnin yeniden basımları, daha önceki düzeltmelerde her nasılsa gözden kaçmış birkaç inatçı hataya ilişkin küçük tashihler dışında, 1968 baskısı temel alınarak yapıldı. Aynı metin, hemen takip eden yıllarda yapılan üç tercümeye de temel oluşturdu; ki-

tap Ankara'daki Türk Tarih Kurumu tarafından Türkçe'ye[6], Varşova'daki Bilimler Akademisi tarafından Lehçe'ye ve Kudüs'teki İbrani Üniversitesi Yayınevi tarafından İbranice'ye çevrildi.

1988 yılındaki Fransızca baskı, hem kitaba hem de ele aldığı konuya bir kez daha bakmam için olanak sağladı. Yazmaya başladıktan otuz yıl, son gözden geçirmemden ise neredeyse yirmi yıl sonra kendi çalışmamı okumak, kimi açılardan terbiye edici, kimi açılardansa rahatlatıcı bir deneyimdi. Kaçınılmaz olarak, kitabı şimdi yazıyor olsam daha farklı şekilde düzenleyeceğim ya da sunacağım noktalar vardı; ama bunlar esas olarak kitabın yapısından ziyade sunuş biçimine ve vurgulara yönelikti. Birkaç yerde, yeni kanıtları ya da yeni düşünceleri – hem kendimin hem de başka insanların– ve daha sonraki olayların sağladığı yeni fikirleri değerlendirmek üzere küçük değişiklikler yaptım. Ama esas sunum ve yorum olduğu gibi kaldı ve geçen zamana ve artan bilgi ve deneyime rağmen, böyle yaptığım için içim rahattı.

Nedense, Fransız yayımcılar başlığımı bir alt başlık haline getirmiş ve kitaba yeni bir başlık koymuşlardı: *Islam et Laicité: la naissance de la Turqui moderne* ("İslam ve Laiklik: Modern Türkiye'nin Doğuşu"). Yayınevinin temsilcilerinden birine bunun nedenini sorduğumda, "*L'Islam se vend; la Turqui ne se vend pas*" (İslam satar; Türkiye satmaz) şeklinde kuru bir yanıt vermişti. Yeni Fransızca başlık, vurguyu değiştirse de, yanlış değildi; zira kitabın esas temalarından biri gerçekten de bir İslam imparatorluğundan seküler ve demokratik bir cumhuriyetin doğuşuydu. 1994'de Tahran'da tam bir Farsça tercümesinin yapılmış olması da, tam da bu nedenle daha da dikkat çekiciydi. Tabii ki bu tercüme herhangi bir sözleşme yapılmadan ya

6 Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 3. Edisyon, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2008.

da onay alınmadan yapılmıştı. İranlı yayıncı ve çevirmenin ilk olarak 1961'de yayımlanmış, hikâyesi 1950'de sona eren, komşu bir ülke üzerine uzun ve ayrıntılı bir kitabı neden tercüme edip yayımlamaya değer buldukları üzerine ancak tahmin yürütülebilir. Acaba izlenmesi gereken bir model mi, yoksa kaçınılması gereken korkunç bir örnek mi teşkil ediyordu?

Geriye dönüp bakınca görülüyor ki, kitabın temel yaklaşımını, kitapta hâkim olan anlayışı ve nihai sonuçları belirleyen pek çok etmen vardı. İlki, eğer ilk sıraya koymam mazur görülürse, kendi entelektüel formasyonumdu. Bir tarihçi ve Şarkiyatçı olarak akademik eğitimimde, klasik İslam medeniyeti üzerine uzmanlaşmıştım. Türkçeye başlamadan önce Arapça ve Farsça çalışmıştım. Tarih çalışmalarıma önce ortaçağ İslamı ile başlamış daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'na ve sonra da Türkiye Cumhuriyeti'ne ilerlemiştim. Kuşkusuz, seküler, modern ve demokratik bir ulus-devlet yaratmaya yönelik sürekli uğraşı göz önüne alarak, kalkıştıkları işin muazzamlığının ve karşılaştıkları zorlukların kuvvetle farkındaydım ve sonuç olarak, kazanımlarının nitelik ve büyüklüğünün hakkını teslim etmeye daha fazla kadirdim.

En azından ilki kadar önemli olan ikinci bir belirleyici etmen de, hem beni şekillendiren hem de kitabı yazdığım yıllardaki dünya ahvaliydi. O kuşağın erkeklerinin ve kadınlarının bütün düşünceleri ve tüm yaşamları, katıldıkları ya da gözlemledikleri devasa mücadeleler tarafından etkilenmiş ve hatta biçimlendirilmişti: Faşizmin, demokratlar ve komünistler arasındaki ittifak tarafından yenilgiye uğratılıp çökertilmesi ve bunu takip eden, bu uyumsuz müttefikler arasında dünyanın geleceğini şekillendirecek olan mücadele. Ellilerde, bu meseleler önemli bir yere sahipti ve önümüzdeki tercihler, savaş yıllarında sahip olduk-

ları ve daha sonra kaybolan berraklık ve hatta sadeliklerinden hâlâ bir şeyler koruyorlardı.

Tercihlerdeki bu berraklık, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*'nun tasarlandığı ve yazıldığı zamanlarda Türkiye'de gerçekleşen dramatik gelişmelere çoktan özel bir önem kazandırmıştı bile. Kendisini kadim bağlardan kurtaran bir ulusun -demokrasiye yüzünü çeviren yıllanmış otoriter alışkanlıklara ve geleneklere sahip bir ülkenin; kendi seçim yenilgisini hazırlamak, organize etmek, yönetmek için sistematik bir biçimde çalışan, on yıllar boyunca fiili bir iktidar tekelinden yaralanmış bir rejimin– sergilediği büyük gösteriden daha aydınlatıcı, zaferin getirdiği ve Soğuk Savaş'ın henüz heba etmediği bir iyimserlik haliyle daha fazla uyum içinde ne olabilirdi ki?

Çocuklarımın Doğumu

Kızım Melanie, 1952 yılında dünyaya geldi ve iki yıl sonra da oğlum Michael doğdu. Beklenenden biraz geç dünyaya gelmişti ve maalesef dünyaya geldiği gün Londra'da bulunmam mümkün olmamıştı. Cambridge'deki çok büyük bir uluslararası konferansın ev sahiplerinden biriydim ve orada bulunmam gerekiyordu. O sabah kaldığım kolejden çıktım; hiçbir haber gelmemişti, fakat toplantının düzenlendiği koleje vardığım sırada haberler ulaşmış ve yolda olduğumdan bana ulaşamayan konferansın organizatörleri, doğum haberlerini hoparlörlerden duyurmuşlardı. Toplantıya geldiğimde meslektaşlarımdan biri yanıma gelerek "Tebrikler, Lewis Baba" diye beni kutladı. Yakında duran bir başkası da şaşkınlık içinde "Lewis'in kutsal bir tarikatta olduğunu bilmiyordum." dedi.

4. Bölüm

Kültürel Diplomasi

1920'lerde Londra'da büyüyen bir çocuk olarak, yerkürenin üçte biri üzerinde dolaylı ya da doğrudan egemenlik kurmuş ve dünyanın farklı bölgelerine barbarlığın yerine medeniyet, ve imparatorluğun farklı bölgelerine tiranlık ya da en iyi ifadeyle otoriter yönetim yerine özgürlük ve adalet getirmiş olan, zamanının kuşkusuz en geniş imparatorluğunun ve muhtemelen de tarihteki en büyük imparatorluklardan birinin parçası olduğum gerçeğinin gururla farkındaydım.

Bu kişisel tatmin hali ne evrenseldi, ne de meydan okumalardan azade. On beş yaşımdayken bir gün, tarih öğretmenimizin sınıfa gelerek, derse "Bugünkü konumuz Britanya imparatorluk idaresi. İmparatorluğun idaresi iki ilkeye dayanır: çizme ve kamçı; fakat sınavlarınızdan geçmenizde yardımcı olmak için size kimi pekiştirici ayrıntılar vereceğim." diyerek başladığını hatırlıyorum.

Takip eden yıllarda, imparatorluğa ve oynadığımız olumlu role duyduğumuz inanç, hem ülke içinde hem de yurtdışında pek çok yerden saldırıya uğradı. İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte Britanya'nın emperyal çağının da nihayete erdiği artık açıktı. En önemli değişim 1947'de Hindistan'dan çekilmesiydi. Hint İmparatorluğu'nun sona ermesiyle birlikte,

Britanya'nın Orta Doğu'ya yönelik emperyal ilgisinin ardındaki en önemli neden de yok olmuş ve bunu da kısa bir süre sonra bölgede Britanya yönetiminin sona ermesi takip etmişti. Bu ülkelerde milliyetçiliğin yükselmesi de süreci hızlandırmıştı. İngiltere'de de emperyal rolü sürdürmeye yönelik artan bir tereddüt ve hatta isteksizlik –diğer ülkeleri yönetmeye ve onların sorunlarıyla başa çıkmaya hakkımız olmadığına ve dahası bunun bizim görevimiz olmadığına dair bir his– vardı.

Avrupa emperyalizminin Asya ve Afrika'daki etki ve neticelerini değerlendirirken işe, başta gelen Avrupalı emperyal güçlerin –Britanya, Fransa, Rusya, Hollanda, Portekiz ve İtalya– olumlu ya da olumsuz kazanımlarını ve sicillerini karşılaştırarak başlamak gerekir. Fakat daha da dramatik ve yol gösterici bir karşılaştırma, aynı emperyal güçlerin farklı tâbi halklar üzerinde yarattıkları etkilerin mukayesesiyle yapılabilir. Hong Kong, Singapur ve Aden'in üçü de Britanya Taç Sömürgesiydi[7]. Her biri emperyal boyunduruktan kurtuldular ve şimdi çok farklı görünümlere sahipler. Hindistan, Pakistan ve Bangladeş'in üçü de benzer deneyimler yaşadılar ama bu deneyimlerin sonuçları çok farklı oldu. Benzer karşılaştırmalar, Orta Doğu'nun farklı bölgeleri için de yapılabilir.

Savaşın hemen sonrasındaki dönemde, militan terörist hareketler üç bölgede, Kıbrıs, Filistin ve Aden'de, Britanya birliklerine saldırılar düzenlediler. Ortak amaçları emperyal yöneticilerinden kurtulmalarını hızlandırmak ve böylece bağımsızlık kazanma sürecine hız vermekti. Bu üç hareket içinden biri Hıristiyan, biri Yahudi ve biri de Müslümandı. O zamanlar her üçü de "terörist" olarak adlandırılsa da, eğer faaliyetleri bugünün terörist hareketlerininkilerle karşılaştırılacak olursa, her üçünün

7 1981 yılına kadar Britanya İmparatorluk sistemi içinde valilerin Monark tarafından atandığı sömürge idaresi biçimi. Ç. N.

de dikkate değer ölçüde centilmence davrandığı görülür. Nadir istisnalar dışında saldırılarını askeri hedeflerle sınırlandırmış ve hatta zaman zaman "tali hasar" oluşmasını engellemeye de özen göstermişlerdi.

İktidarın devredilebileceği uygun bir rejim ya da örgütün bulunmayışı nedeniyle, Afrika sömürgelerinin çoğunda emperyal yönetim biraz daha devam etti; ama orada bile siyasi, toplumsal ve kültürel kurumlar inşa etmeye ve bu ülkeleri nihai bağımsızlığa hazırlamaya yönelik dikkate değer adımlar atıldı. Bu sürecin bir kısmı da eğitimle ilgiliydi.

İngiltere'deki kariyerim Britanya İmparatorluğu'nun parçalanmasının son yıllarına denk gelmiş olsa da, hiçbir zaman imparatorluk istihbaratının bir parçası olmadım ve hatta savaş sırasında Britanya istihbaratındaki görevim de, Britanya hâkimiyetini korumaktan ziyade Mihver nüfuzunu engellemeye yönelikti. Bununla birlikte, daha sonra hayli farklı bir rol oynayacaktım. Britanya İmparatorluğu'nda, diğer pek çok imparatorluğun aksine, imparatorluk yetkilileri eğitim ve özellikle de yüksek öğretime büyük önem verirlerdi. Amaç, Britanya sömürgelerinin her birinde en azından bir üniversite bulunması ve bu üniversitelerde insanlara tarih, özellikle de kendi ülkelerinin tarihinin öğretilmesi için zaman ve emek harcanmasıydı. Bu, örneğin Fransız Afrika'sıyla gözle görülür bir tezat teşkil ediyordu. Bu bölgedeki tek üniversite, esas olarak *colon*'ların devam ettiği ve sadece Fransız tarihinin öğretildiği Cezayir'deki Fransız üniversitesiydi. Batı Afrikalılar için açılan okullarda tarih kitapları "Atalarımız, Galyalılar ..." diye başlıyordu.

Britanya sömürgelerinde bir miktar Britanya ve imparatorluk tarihi de öğretiliyordu; ama esas vurgu o ülkelerin kendi tarihleri üzerineydi. Bazı sömürgelerde bu, daha önce kaydedilmemiş ve yazılmamış tarihlerin keşfedilmesine ve yazılması-

na yönelik bir ihtiyaç doğuruyordu. Bazı Afrika sömürgelerinde mümkün olduğu yerlerde içeriden, genellikle de sözel olarak aktarılan kaynaklardan, diğerlerinde ise bazen çelişen yabancı anlatılardan bir tarihsel kayıt bulmaya ya da yaratmaya yönelik dikkate değer çabalar harcandı. Londra'da sömürgelerdeki yüksek öğretimle ilgilenen bir komite, esas olarak bu tür görevleri üstlenen Londra Üniversitesi'nden bir dizi araştırmacıyı bir araya getiriyordu. Ben de onlardan biriydim ve söylemeliyim ki, bunu hem öğretici hem de faydalı bulmuştum. Benim temel ilgi alanım hâlâ şu ya da bu ölçüde sömürge idaresi altındaki tek Arapça konuşan ülke olan Sudan'dı.

Sudan

Araplar yedinci yüzyılda Mısır'ı fethetmelerinin ardından, güneydeki toprakları da işgal etmiş ya da keşfetmiş ve Mısır ile Habeşistan (Etiyopya) arasındaki bölgeye genel olarak, esasen Siyahların ülkesi anlamına gelen *Bilâd al-Sudân* adını vermişlerdi. Bu isim yüzyıllar boyunca yaşadı ve 2011 yılında ikiye bölünecek olan egemen ve bağımsız bir ülkenin resmi adı haline geldi. Batılı gözlemci için Sudan ismi pek de uygun gözükmeyebilir, ama bu, kuzeyden güneye tüm sakinleri gerçekten siyah olduğundan pek de yanlış değildir. Tabii ki beyaz bir bakış açısından siyah. Ama Hartum Üniversitesi'nin misafiri olarak Sudan'a gittiğimde keşfettiğim üzere, kendi bakış açıları biraz daha karmaşıktı. İlk olarak, renkler farklı görülüyordu. Bir Batılının kahverengi diyebileceği kuzeyliler "kızıl", gerçekten çok koyu siyah olan güneylilerse "mavi" olarak biliniyordu.

Renk meselesine dair klasik olarak nitelenebilecek Arap algısı, milattan sonra onuncu yüzyılın başlarında İbn el-Fakîh adlı bir Arap yazar tarafından yalın bir şekilde orta konmuştu. Ona

göre, ideal renk, Irak halkının rengiydi, "en münasip ve hakiki renk olan soluk kahverengi. Onlar rahimde tam kıvamında pişirilmiş olanlardır. Slav kadınlarının ya da benzer bir açık renge sahip olanların rahimlerinden düşmüş çocuklar gibi, sarı, devetüyü renginde, ağarmış ya da cüzamlı arası bir renkle doğmazlar; rahimde Etiyopyalılar ya da onlara benzeyen diğer siyahlar gibi, siyah, bulanık, pis, leş kokulu ve kıvırcık saçlı doğacak şekilde, yanana kadar fazla da pişirilmemişlerdir. Iraklılar ne az pişirilmiş ne de yanmış bir kabuktur, bu ikisinin arasındadır." İbn el-Fakîh'in Iraklı olduğunu söylemeye gerek yok tabii.

Bu metni ve benzerlerini, 1972 yılında *Race and Color in Islam* (İslam'da Irk ve Renk) ismiyle basılan küçük kitabımda ve 1990'da bunun *Race and Slavery in the Middle East* (Orta Doğu'da Irk ve Kölelik) başlıklı genişletilmiş versiyonunda kullanmıştım. Moskova'da söyleyegeldikleri gibi, bu iki kitabın tüm kitaplarım içinde en az yeniden basılan ve tercüme edilen kitaplar olması "bir tesadüf değildi, yoldaşlar". Mesele yayıncıların ilgisini çekmek için fazlasıyla hassastı.

Sudan'daki farklılık renkle sınırlı değildir. Ülkenin kuzey ve orta kısımlarında yaşayanlar, büyük oranda Arapça konuşan Müslümanlardır; güneyin derinliklerinde yaşayan halklarsa ya İngilizce ya da Afrika dilleri konuşur veya Hıristiyanlığa ya da Afrika dinlerine inanırlar. Uzun bir süre boyunca iki Sudanlı grup arasında hem kişisel hem de kamusal düzeyde gerilim sürmüş ve yer yer çatışmalara dönüşmüştür. Güneyden gelen bir Hartum Üniversitesi öğrencisiyle yaptığım sohbetimi hatırlıyorum. O zamanlar resmi eğitim dili İngilizceydi ama öğrencilerin büyük bir çoğunluğu Arapça konuşan kuzeylilerdi. Siyah, ya da belki de mavi demeliyim, olan çocuk güneyden gelen bir Hıristiyandı ve üniversitedeki bu özelliğe sahip az sayıdaki öğrenciden biriydi. Ziyaretçilerden biri öğrenci nüfusunun

çoğunluğunu oluşturan Arapça konuşan Müslümanlarla ilişkilerinde ne türden sorunlar yaşadığını sordu. Cevabı şaşırtıcıydı. Onlarla ilişkileri zordu, ama bunun sebebi Arapça konuşmaları ya da Müslüman olmaları değildi. Kısa sürede onlarla iletişim kurmasına yetecek kadar Arapça öğrenmişti ve İslam da onun için bir sorun değildi. "Asıl sorun," dedi, "bu insanların *Oriental* olmaları." Burada biraz açıklama yapmak gerekiyor. Amerika'daki kullanımında "Oriental"ın anlamı genellikle Uzak Doğu ile sınırlıdır. Bu kelimenin Sudan'da da o zamanlar hâkim olan (Britanya da dâhil olmak üzere) Avrupai kullanımına göre ise, Orient Akdeniz'in doğu kıyılarından başlar. Öğrencinin kastettiği şey hiç kuşkusuz yalnızca farklı bir dine değil, aynı zamanda farklı bir medeniyete de sahip olduklarıydı. Bu gözlemiyle kuzey ve güney Sudan arasındaki ilişkilerin temel sorununa parmak basmıştı. Takip eden on yıllar içinde, kuzey ve güney arasındaki ilişkiler daha da gergin bir hal aldı ve sonunda ayrılığa yol açtı.

Sudan'da esas yüksek öğretim kurumu, Gordon Memorial College adında bir lise olarak faaliyetine başlayan ve sonra tedricen gelişerek bir üniversiteye dönüşen Hartum Üniversitesi idi. Bu üniversiteyle ilişkim 1960'larda birkaç yıl boyunca sürdü. Pek çok kuşaktan öğrenci Hartum'dan Londra'ya gelerek derecelerini ve bazı örneklerde de tarih doktoralarını aldı. Bunların büyük bir kısmı ülkelerine geri döndü ve Hartum Üniversitesi'ne dönüşen kurumda dersler verdi. Biz Londra Üniversitesi'nde Hartum Üniversitesi'yle çok yakın bir ilişkiye sahiptik ve özellikle de şimdi Orta Doğu tarihi ve ilgili alanlarda profesör olan bir dizi Sudanlı öğrenci yetiştirdik.

Her yıl sınavlara yardımcı oluyordum ve bir yıl seçmelere katılmak üzere Hartum'a gitmem istendi. Bu seçmeler üniversitedeki lisans diploması sınavlarıydı. O sıralar Hartum Üniver-

sitesi'nde ders veren üç ya da dört eski öğrencim beni Fakülte Kulübü'nde karşıladılar ve birlikte gayet hoş zaman geçirdik. İçlerinden biri öğrencilerle tanışmak isteyip istemediğimi sordu. Hemen kabul ettim. Bu belli ki daha önceden ayarlanmıştı. Nil kıyısında kısa bir süre yürüdük ve Öğrenci Kulübü'ne geldik. İçeride öğrenciler toplanmış bizi bekliyorlardı. Ev sahibim onlara dönerek "Bu, Londra Üniversitesi'nden Profesör Bernard Lewis" dedi ve bana dönerek öğrencileri gösterdi ve "Torunlarınız" dedi. Bu gerçekten de çok hoş bir andı.

Herkes yeterince rahatlayıp arkadaşça bir ortam oluştuğunda, çalışmalarıyla ilgili ne düşündüğümü sordular. Sudan'daki öğrencilere hocalarının ağzından çıkan her bir kelimeyi yazmaları öğretilmişti. Bunu yürekten benimsemişler ve öğrendiklerini sınav kâğıtlarına da aynen kusmuşlardı. Sınavla ilgili nihai kararı ben verdiğimden bu beni çok yormuştu –aynı cevaplar, aynı noktalar, aynı örneklerin birbiri ardına dizildiği aynı silsile. Ziyaretimden bir yıl önce bir rapor yazmış ve öğrencilerin yalnızca hocalarından ve ders kitaplarından öğrendikleri şeyleri tekrarlamalarının gerçekten yazık olduğunu belirtmiş ve bu meseleler hakkında kendi görüşlerini geliştirmelerinin çok daha hoş olacağını söylemiştim. Ertesi yıl yine aynı şeyi yapmışlardı. Öğretmenlerinin onlara öğrettiklerini aynı noktalar ve aynı örneklerle kusmuşlardı; ama bu kez her cevap "Kanımca" diye başlıyordu.

Bu nedenle Hartum'da öğrenci ve hocalarla buluştuğumda, çok hoş bir bahçe kulübünde Nil nehrinin kıyısında oturup sohbet ederken, neden sadece onlara öğretilenleri tekrarlamak yerine kendi fikirlerini yazmadıklarını sordum. Hocalar araya girdiler ve "Bunu onlara söyleyip duruyoruz. Onlara sadece bizim anlattıklarımızı anlatmamalarını, kendi başlarına da bir şeyleri düşünmelerini söyleyip duruyoruz." Öğrencilerden

biri, o halde cevabın doğru olup olmadığını nasıl bilebilirim diye sordu. Dedim ki, "Bu bir tarih sınavı, cevabın ya doğru ya da tamamen yanlış olduğu bir matematik testi değil. Tarih büyük oranda bir yorum ve görüş meselesidir. Aynı olgulardan yola çıkarak hocanızdan ya da sınavınızı yapan kişiden çok farklı sonuçlara ulaşabilirsiniz." O bir kez daha tekrarladı "Ama hangisinin doğru olacağını nasıl bileceğiz?" Ben de gerçek olgulara dayanan ve akıllıca tartışılan her cevabın doğru cevap olduğunu söyleyerek yanıtladım. Olgularla ne yaptığınız, anlamlı olduğu sürece sizin işinizdir. Sizinle aynı fikirde olmam gerekmez, sadece sizin fikrinizi ortaya koyuş biçiminize saygı duymam gerekir. İçlerinden biri, "Hocanın kabul edeceğini bildiğimiz şeyi yazmak bizim için daha güvenli değil mi?" diyerek karşı çıktı. "Eğer bu şekilde yaparsanız, sınavı geçmek konusunda güvende olabilirsiniz, ama hiçbir zaman iyi bir not alamazsınız. Demek istiyorum ki hiçbir zaman en iyi ya da en iyi ikinci, diğer bir deyişle A ya da B gibi yüksek bir not alamaz, sadece güvenli bir C alırsınız" diye yanıtladım. Bu konu üzerinde biraz daha tartıştık ve sonunda içlerinden biri "Bu çok tehlikeli" dedi. Diğerleri de ona katıldı ve soruları aynı şekilde cevaplamaya devam ettiler.

Ev sahibim daha sonra Hartum'dan çok da uzak olmayan Omdurman'daki İslam Enstitüsü'nü ziyaret etmeyi isteyip istemeyeceğimi sordu. Memnuniyetle kabul ettim ve müdür tarafından karşılandım, pek çok profesörle tanıştım ve çeşitli sınıflara götürüldüm. Daha sonra benimle tanıştırılmak için orada bulunan çok sayıda profesör ve öğrenciyle bahçede bir araya geldik. Bu arada belirtmeliyim ki ziyaretim Müslümanların oruç tuttukları Ramazan ayına denk gelmişti. Ev sahibim "Bir şey içmek ister misiniz?" diye sordu. İstemediğimi söyledim ama o yine de ısrar ederek "Bir Pepsi getirin." dedi. Özel olarak Pep-

si'yi sevmezdim ama yine de kutuyu alıp terleyen susuz profesör ve öğrenciler bana karmaşık hislerle bakarken Omdurman İslam Enstitüsü'nün avlusunda içmek zorunda kaldım.

Yıllar boyunca Hartum Üniversitesi Tarih Bölümü ile ilişkimi sürdürdüm. Bu ilişki 1974 yılında Birleşik Devletler'e gitmek üzere ayrılmamla birlikte zayıfladı ve Sudan toplumu ve kültürünün yeni rejim altında bütünüyle dönüşüm geçirmesiyle birlikte sona erdi.

Amerika Misyonu

Britanya Dışişleri Bakanlığı (*Foreign Office*) düzenli olarak Britanyalı bilim adamlarının Amerikan üniversitelerinde ders vermesini organize ederdi –bir tür kültürel değişim. *Modern Türkiye'nin Doğuşu* üzerine çalışırken, bu tür bir ziyaret gerçekleştirmem istenmiş ve Birleşik Krallık politikalarına aykırı düşmek hususunda tamamen özgür olduğum, ama bunu bir Dışişleri sözcüsü olarak değil kişisel olarak yaptığımı açıklamam gerektiği söylenmişti. Ben de kabul ettim.

Bu ilk seyahatim için Birleşik Devletler'e 23 Şubat 1954'de vardım ve eve 13 Nisan'da döndüm. Bu yedi hafta içinde New York, Philadelphia, Cambridge, Waltham, Detroit, Ann Arbor, Spokane, Tacoma, Portland, San Fransisco, Berkeley, Sacramento, Los Angeles, Rivirside, Salt Lake City, Albuquerque, Kansas City, St. Louis ve Washington DC'de konuşmalar yaptım. Konuşmalarımın büyük bir kısmı üniversitelerde, kolejlerde ya da dünya meseleleriyle ilgili dernek ya da konseylerde gerçekleşti. Bir dizi yemek kulübüne ve cemaat topluluğuna da seslendim. Bu şehirlerin pek çoğunda radyolara mülakat verdim ve New York ile Hollywood'da televizyon programlarına katıldım.

Gittiğim yerde sadece tanıştığım kişilerin değil, daha da önemlisi dinleyicilerin de gösterdikleri cana yakınlığa hayran kaldım. Pek çok yerde konuşmaların ardından ekseriyetle samimi bilgi ya da görüş isteklerinden oluşan bir dizi soru alınıyordu. Soruyu soran kişinin kötü niyetli ya da iğneleyici olduğunu gösteren bir işaret fark ettiğim çok az sayıda soru oldu. Sadece iki yerde güçlü bir muhalefetle karşılaştım –Ann Arbor'daki Michigan Üniversitesi'nde ve Kaliforniya Üniversitesi Berkeley'de. Her ikisinde de Orta Doğulu (Amerikalı olmayan) öğrencilerin sert sorgulamalarına hedef oldum. Michigan'da sorular, İslam'daki yönetim gelenekleri üzerine yaptığım kimi gözlemler etrafında döndü ve aslında herhangi bir güncel siyasi meseleyle ilgili değildi. Diğer yandan Berkeley'de, bir saatten fazla bir süre boyunca Aslan Yürekli Richard'dan Irak yönetimine kadar Britanya'nın Orta Doğu'daki işlediği günahlara dair çapraz sorguya tâbi tutuldum. Bazen *Kur'an*'dan ya da başka bir İslami kaynaktan yaptığım uygun bir Arapça alıntıyla soruyu soran kişinin silahlarını düşürebiliyordum. Soruların pek çoğu konuşma sırasında söylediklerimle epey alakasız oluyordu ve daha sonra Arap öğrencilerin kurduğu bir komitenin Britanyalı ya da Fransız konuşmacılara düzenli olarak bu tür hoş geldin karşılamaları örgütlediğini öğrendim. Berkeley'deki akademik camianın benim için düzenlediği resepsiyonsa, aksine, bütün seyahatim içinde en dostça geçeniydi.

Orta Doğu'ya yönelik hayli yoğun bir genel ilginin varlığı göze çarpıyordu; bu ilginin büyük bir kısmı, bölgeye dair herhangi bir bilgiye sahip olunmadığı ya da bölgeye ilişkin sorunların çetrefilliğinin farkına varılmadığı için basitti. Sık sık Adlai Stevenson'un "Amerikalılar için her sorunun bir yanıtı vardır ve her hikâye mutlu sonla biter" deyişini düşündüm. Ama buna bir şerh koymalıyım: Cevap aynı zamanda basit olmalı ve

hikâyede de mutlaka bir kahraman ve bir kötü adam bulunmalı. Öyle görünüyor ki Orta Doğu'nun temelde Orta Batı'ya çok benzediğine ve oradaki insanlarla "bir araya gelinip" "kötü adamlardan" ve sorun çıkartanlardan kurtulunabilirse her şeyin yoluna gireceği ve güçlüklerin bir Hollywood kahramanının yolundaki engeller gibi yok olup gideceğine dönük altta yatan bir fikir var. Bu tavır bazen, Britanya'nın Orta Doğu'da ya da başka bir yerde karşılaştığı güçlüklerin, Britanya tutuculuğu ve soğukluğundan kaynaklandığına ve ancak Britanya, Amerikalıların yaptığı gibi kucağını açarak diğer halklarla "bir araya gelirse" her şeyin yoluna gireceğine yönelik bir şüpheye yol açıyor.

Sorular epey sabit hatları takip etti. O sıralar Soğuk Savaş'ın zirvesindeydik ve herkes Rus tehdidi ve onun karşısında ne yapacağımız, komünizmin Orta Doğu'daki beklentileri, Süveyş Kanalı ve İran petrolü ile ilgili bir şeyler öğrenmek istiyordu. Kıbrıs, New York dışında hiçbir yerde gündeme gelmedi, Filistin'se arada sırada, ama beklediğimden çok daha az soruldu.

Britanya'ya ve Britanya'nın karşı karşıya bulunduğu güçlüklere dair hayli yoğun bir sempatinin var olduğunu gördüm; ama bunların ne olduğuna dair pek bir fikir yoktu. Sömürge karşıtı argümanlar, Kral III. George'un kırmızı urbalılarını her çalının ardında görmeye devam eden bazı Amerikalılar arasında hâlâ çok etkiliydi, ama bu grubun giderek daha azalan bir önem taşıdığı izlenimini edindim. Pek çok yerde, işlerin aslında tam da onların düşündükleri gibi olmadığına dair bir anlayışın görülmeye başladığını ve hatta onları yanıltanlara yönelik bir öfkenin de açığa çıkmakta olduğunu gördüm. Fikirler hâlâ müphemliğini korusa da, her güçlük için sihirli bir formül bulunduğuna ve devlet adamının görevinin de bunu bularak doğru bir şekilde dile getirmek olduğuna dair belirli ve evrensel bir kanaat bulunuyordu. Amerikalıların hakkında pek az şey

bildikleri ama daha fazlasını öğrenmek istedikleri Afrika ve Hindistan'daki gelişmelere yönelik dikkat çekici bir alaka vardı. Pek çok farklı yerde Hindistan'dan gelen ziyaretçilerinkilerden kısa bir süre önce yapılan Britanya yanlısı gözlemler karşısında, insanların kafalarının bir hayli karıştığını gördüm.

Bir hadise burada anılmaya değer. St. Louis'de öğretmen kolejindeki öğrencilere bir konuşma yaptım. Tarih profesörü bir önceki hafta bir Mısırlı öğrencinin, kendilerine, üzerlerinde büyük bir etki yaratan bir konuşma yaptığını söyledi. "Neredeyse Londra'ya bir hidrojen bombası atmaya hazırlardı." dedi. Bu nedenle Britanya konsolosluğuna, bir başka bakış açısı sağlayabilecek bir konuşmacı için danışmışlardı ve ben de bu sayede oraya gitmiştim. Dış ilişkiler meselelerinde Amerikalı öğrencileri etkileyen en güçlü etmenin, ilgili ülkelerden gelen öğrencilerin varlığı olduğunu anlattı. Amerikan üniversitelerinde biraz daha fazla Britanyalı öğrenci olması halinde, bunun Britanya'nın bakış açısına, ne kadar parlak olurlarsa olsunlar bir dizi konuşmacıdan daha fazla empati yaratacağını düşünüyordu.

Seyahatlerim sırasında kişisel irtibata sahip olduğum yerlerle olmadıklarım arasında şaşırtıcı bir fark göze çarpıyordu. Harvard, Columbia, Michigan, Brandeis, Berkeley ve Los Angeles gibi irtibatta olduğum yerlerde, konuşma önceden iyi duyurulmuş oluyor ve öncesinde ya da sonrasında öğretim üyelerinin katıldığı resepsiyonlar ve öğle ya da akşam yemekleri düzenleniyordu ve genelde etkinliklere geniş ve örnek bir dinleyici kitlesi katılıyordu. Detroit ve Seattle gibi bir iki yerde, enformasyon ya da konsolosluk yetkilileri de aynı etkiyi yaratmayı başardılar, ama diğer yerlerde ziyaretlerim çok daha sınırlı bir etki yaratmışa benziyordu. Konuşmalarım aslında sıradan lisans sınıflarına yönelikti ve muhtemelen bu tür konuşmaların normalde yaptıklarından daha fazla etki bırakmadılar.

Seyahatim Batılı güçlerin Orta doğu politikaları ile ilgili bir konuşma yapmak üzere Orta Doğu Enstitüsü tarafından davet edildiğim Washington DC'de sona erdi. Britanya Büyükelçiliği'nden bir diplomat, oturum başkanı olarak çağırılmıştı. O hafta daha önce önemli bir skandal yaşanmıştı. Başkan Eisenhower (ismi 1972'de Sri Lanka olarak değiştirilen) Seylan'a büyükelçi olarak seçim kampanyasına cömert katkılarda bulunmuş zengin bir iş adamını atamıştı. Bu sıradan bir uygulamaydı ve elçilik atamalarını onaylaması gereken Senato Dış İlişkiler Komitesi, cana yakın bir yaklaşım göstermişti. Ona çok zor sorular yöneltmemişlerdi. Sri Lanka'ya varır varmaz yapacağı ilk işin ne olacağını sormuşlardı. İtimatnamesini krala sunacağını tahmin ettiğini söylemişti. Ülkede kral olmadığından, Sri Lanka'daki yönetim biçiminin ne olduğuna dair hiçbir fikre sahip olmadığı aşikârdı. Kanın tadını alan komite bastırmaya devam etmiş ve adamın bütün cehaleti acı bir şekilde ortaya çıkmıştı. Kendisine eşlik eden Dışişleri bakanlığı görevlisi, tabii ki bakanlıktan rehberlik ve talimatlar alıyor olacağını söylemişti.

Bu olayın ardından birkaç gün sonra Orta Doğu Enstitüsü'nde konuşmamı yaptım. Sorular sırasında bir kişi, bu ülkeye gelen bir ziyaretçi olarak, Birleşik Devletler'in büyükelçilerini seçme şekliyle ilgili ne düşündüğümü sordu. Bu, beni gerçekten zor durumda bıraktı. Orada Britanya Büyükelçiliği'nin himayesinde yarı-resmi bir misafir olarak bulunuyordum ve elçilikten bir kişi de bana eşlik ediyordu. Ani bir ilhamla ve iyi bilinen diplomatik formülü kullanarak "Söyleyebileceğim tek şey, mutlak yetkili olmasalar da, elçilerinizin kuşkusuz fevkalade olduklarıdır."[8] dedim. Bu cevap hayli hoş karşılandı ve Washington'u on yıl sonra tekrar ziyaret ettiğimde bana hatırlatıldı.

8 Yazar burada 'tam yetkili fevkalade elçi' olarak bilinen, büyükelçinin altında yer alan ikinci dereceden diplomatik yetkililere atıfta bulunuyor. Ç. N.

Bu seyahat çok ilginç ve değerli bir tecrübe olmuştu. Birleşik Devletler üniversitelerindeki kendi alanımdan hoca ve öğrencilerin yanı sıra, hem resmi hem de gayrı resmi diğer bölge uzmanlarıyla da iletişim kurmamı sağladı. Bu arada seyahatten sonra, misafir öğretim üyesi olmam için beş teklif aldım ve bunlardan UCLA'den geleni daha sonra kabul ettim.

Los Angeles'da Bir Yıl

1955 sonbaharında UCLA'da misafir öğretim üyesi olarak geçireceğim yıla başlamak üzere İngiltere'den Los Angeles'a New York üzerinden uçtum. Fakülte dekanı beni havaalanından aldı. Los Angeles'ın dışındaki tepelerde bulunan kendi evine götürdü ve ilk akşamımı burada geçirdim. Bana çok uzun bir yolculuk yapmış olduğumu hatırlatarak, erken kalkmamamı ve istediğim kadar yatakta kalmamı önerdi. Kendisine teşekkür ettim ve uykuya daldım, gayet iyi uyudum. Benim için bir araba bırakmış ve hazır olduğumda üniversiteye gelmemi ve orada sohbet edebileceğimizi söylemişti. Evden kampüse kadar arabayla gitmem gerekiyordu ve bu, ne uzun ne de karmaşık bir yoldu. Sorun Birleşik Krallık dışında ilk kez araba kullanıyor olmamdı. Arabanın yanlış tarafındaydım ve araba da yolun yanlış tarafındaydı; ve buna ek olarak, araba otomatik vites ve hidrolik direksiyona sahipti ki, ikisini de daha önce hiç görmemiştim. Evden kampüse kadar tepeden aşağı yaptığım bu yolculuk, korkunç bir deneyim oldu.

Kısa süre içerisinde Los Angeles'da yaşayabilmek için bir araba edinmem gerektiğini ve bundan dolayı da bir Kaliforniya sürücü ehliyeti almak zorunda olduğumu öğrendim. O zamanlar Britanya ehliyeti Birleşik Devletler'de tanınıyordu ama Kaliforniya'da, UCLA'da misafir öğretim üyesi olan bir profesör

olsam bile, hâlâ bir devlet memuruydum. Bir devlet memurunun Kaliforniya sürücü ehliyeti sahibi olması gerekiyordu ve bu nedenle bir Kaliforniya sınavına girmem lazımdı. Zaman ve yer ayarlandı ve sınava gittim. Arabaya oturdum; sınavı yapan kişi yanıma oturarak bana bloğun etrafında dolanmamı söyledi. Bloğun etrafında dolandım ve "Bu iş görür." dedi. "Hepsi bu mu?" diye sordum. "Bu araba kullanıp kullanamadığını göstermen için yeterli," dedi. Sonra da "ama yine de yapman gereken bir şey daha var." diye ekledi. "Nedir o?" diye sordum. "Paralel park etme." dedi. Park etmiş iki araba arasında boşluk bulunan bir yere geldik ve "Üç hareketten daha fazlasını yapmadan oraya girmelisin." diye uyardı beni. Kendimi çaresiz hissettim. Arabanın yanlış tarafındaydım, araba da yolun yanlış tarafındaydı ve bunu üç hamlede yapamadım. Bir sonraki hafta yeniden sınava girdim ve neyse ki bu kez geçtim.

Birleşik Devletler'i daha önceki ziyaretimde, İngiltere'de tahayyül bile edilemeyecek olan kurumsallaşmış anti-Semitizm karşısında şok geçirmiştim. O zamanlar bazı otellerin Yahudi misafir kabul etmemeleri olağandı. İngiltere'de bunu yapmaya kalkışacak herhangi bir otel lisansını kaybederdi.

İlk seyahatim sırasında New York'ta, İngiltere'de hiç bulunmamış bir Yahudi avukatla sohbet etme fırsatım olmuştu ve bana İngiltere'deki Yahudilerle ilgili çeşitli sorular yöneltmişti. Parlamento'da hiç Yahudi milletvekili var mı diye sormuştu. Evet dediğimde, kaç tane olduğunu öğrenmek istemişti. Normalde buna cevap veremezdim, ama kısa bir süre önce Avam Kamarasındaki Yahudi milletvekillerine dair bir makale okumuş olduğumdan, otuz küsur diye yanıt verebildim. Hayrete düşmüş ve İngiltere'de o kadar Yahudi olduğunu bilmediğini söylemişti. İngiltere'de aslında otuz beşten fazla Yahudi var diye yanıtlamıştım. "Hayır, hayır, onları seçecek kadar demek

istiyorum" demişti. Onların sadece Yahudiler tarafından seçilmediğini anlatmak zorunda kalmıştım. Yahudiydiler ama kendi partilerinin mensupları olarak seçilmişlerdi. "Oh," dedi, "burada bu olmaz. Kongre'deki tek Yahudi üyeler büyük oranda Yahudilerin yaşadığı bölgelerden seçilir. Yahudi olmayan bölgelerden seçilen hiç Yahudimiz olmadı." dedi. O zamanlar için bu doğru olmuş olsa da, artık doğru değildi ve hiç kuşkusuz İngiltere için de böyle bir yaklaşımdan söz edilemezdi. Milletvekillerinin çoğu, ya çok az Yahudinin olduğu ya da hiç olmadığı bölgelerden geliyordu.

Yüzyıllar boyunca İngiltere'de yaşamaları bile yasaklanmış olan Yahudilerin nasıl ilk kez Avam Kamarası'na girdiklerini sordu. Yahudiler 1290 yılında çıkarılan bir yasayla İngiltere'den sürülmüşler ve 1656'da Oliver Cromwell bir cemaat ve sinagog kurmaya ilişkin bir Yahudi teklifini kabul edinceye kadar da tekrar kabul edilmemişlerdi. Bunu neden yaptığına dair çeşitli gerekçeler ileri sürülmüştü. Bunlardan biri, onların faydalı ve üretken bir unsur olacaklarını düşünmesiydi. Daha muhtemel bir diğer açıklama ise, Yahudilerin sürgün sonrası dağılmalarının Mesih'in ikinci kez gelişinden önce tamamlanması gerektiğine inanmasıydı. Yahudileri Avam Kamarası'ndan dışlayan bir yasa yoktu, ama koltuğa oturmadan önce edilmesi gereken Sadakat Yemini'nde, "bir Hıristiyan'ın gerçek imanı üzerine" sözlerini içeren bir cümle vardı. Bu, açık bir biçimde Hıristiyan olmayanları dışlıyordu.

On dokuzuncu yüzyılın ortalarında, Rothschild ailesinin bir üyesi, Londra şehrinden Liberallerin adayı olmuş ve seçilmiş. Parlamento'daki koltuğunu almaya gitmiş ve Kamara'nın rahibi ona yemini ettirmeye çalışmış. Rothschild üzgün olduğunu, ama bir Yahudi olarak "bir Hıristiyan'ın gerçek imanı üzerine" yemin edemeyeceğini söylemiş. Rahip de bunu Kamara'ya sun-

muş. Kamara tartışmış ve yemini edemeyeceğinden seçimin geçerli olmadığına ve bu nedenle bir ara seçim yapılması gerektiğine karar vermiş. Britanya sisteminde, eğer bir koltuk herhangi bir nedenle boşa düşerse, bir sonraki genel seçimin beklenmesi gerekmez ve bir aday gösterme yetkisine sahip herhangi bir kişi de yoktur. Sadece o bölgede bir ara seçim yapılır. Böylece ara seçime gidilmiş ve Rothschild yeniden aday olmuş ve yeniden kazanmış. Aynı şey ikinci kez tekrarlanmış. Seçim geçersiz ilan edilmiş. Ve üçüncü kez seçim yapılmış. Rothschild'in üçüncü kez seçilmesinin ardından, Avam Kamarası, seçmenlerin isteklerini gerçekten görmezden gelemeyeceğine karar vermiş ve Sadakat Yemini'ndeki sözleri değiştirmiş, o günden sonra Yahudilerin Kamara'ya üye olarak seçilmeleri mümkün hale gelmiş. Rothschild koltuğuna 1858'de oturmuş. Seçildiği bölge olan Londra şehri kuşkusuz bir Yahudi şehri değildi.

Amerika'da Yahudi meseleleriyle İngiltere'de olduğundan çok daha fazla muhatap olunuyordu. Nasıl olduğunu tarif etmek çok zor olsa da, Amerika'da hem Yahudiler hem de diğerleri bir ayrımın var olduğunun tamamen farkındalardı. Bir karşıtlık ya da düşmanlık değildi bu; sadece bir ayrımdı. İnsanlar farklılıklarının bilincindeydi. Bunu UCLA'daki görevlendirildiğim ilk derste fark etmiştim. Akademik yıl boyunca UCLA tarih bölümünde kalacaktım ve birkaç ay içinde bölümdeki hemen her öğretim üyesinin hangi dine bağlı olduğunu öğrenmiştim. Hiçbir zaman bunu sormamış ya da bu tür bir bilgi edinmeye çalışmamıştım, zaten hiçbir şekilde umursamıyordum; ama sadece bölümde ortak bilginin bir parçası olduğu için bunu biliyordum. Bundan evvel on yedi yıldır bir İngiliz üniversitesinde ders vermiştim ve İngiliz meslektaşlarımın dini ya mezhepsel aidiyetlerine dair hiçbir bilgim yoktu. Bu bir mesele değildi ve kimse de umursamıyordu.

Modern dünyada kendilerini çoğunluk kültürüne uydurabilmiş ve buna yönelik ya büyük bir hınç ve küçümseme ya da aşırı bir hayranlık ve hatta ikisinin bir bileşimini geliştirmiş Yahudiler vardır. Benim ve bana bezeyen başkalarının durumu söz konusu olduğundaysa, kendimizi çoğunluk kültürüne uydurmak istemiyorduk ya da buna ihtiyaç duymuyorduk; biz çoğunluk kültürünün bir parçasıydık zaten. Batı Avrupa kültürüne yönelik herhangi bir hayranlık beslemiyordum. Doğum, köken ve yetişme açısından zaten onun bir parçasıydım ve bu kültürün sahibi olmaya yönelik iddiam onun içinde doğup büyümüş başka herhangi birisininkinden daha az değildi.

Çok uzun zaman önce Londra Üniversitesi'nde katıldığım bir akşam yemeğini hatırlıyorum. Ana yemek olarak keyfini çıkardığım sülün servis edilmişti. Meslektaşlarımdan kafası karışmış bir şekilde bana bakmış "ama ben senin kurallara uyan bir Yahudi olduğunu ve sülün yemenin de yasak olduğunu düşünüyordum" demişti. Bir an düşündüm ve sonra, "Evet, haklısın, yasak, ama ben o kadar ileri gitmiyorum" dedim. "Ama sen her zaman jambon, domuz eti ya da domuz pastırması içeren bir yemeği reddedersin. Eğer onları yemiyorsan sülünü de yememelisin. Fark nedir?" diye sordu. "Ben büyürken dünya domuz yiyen insanlarla yemeyen insanlar arasında bölünmüştü" diye yanıtladım. Domuz eti ve jambon kimlikleri ayıran temel şey haline gelmişti. Kimse sülün yemediğinden, bu başka türlü bir şeydi.

Daha sonra Birleşik Devletler'de bir restoranda bir Reform hahamı ile birlikte yemek yerken, kurallara uyan bir Yahudi'nin, hiç kuşkusuz yasaklar listesinde yer alması gerken karides sipariş etmesi bana o yılları hatırlatmıştı. Hayretle "Karides yiyorsun!" demiştim. "Evet, bizi Reformcuyuz, katı değiliz." diye yanıtladı. "Ama," dedim "hiç domuz eti ya da pastırması ye-

miyorsun." "Aynı şey değil." demişti. "Karides ve deniz ürünleri *trafe*'tır (kosher olmayan); domuz eti ve pastırması ise anti-Semitik."

Bir Okul Seçmek

1957 yılında, kızım Melanie beş yaşına girdiğinde, eşim ve ben onu bir gündüz okuluna yerleştirmenin zamanının geldiğine karar verdik. O zamanlar Londra'da bölgenin en iyileri olarak genel kabul gören, kızlar için iki gündüz okulu vardı. İlki olan St. Paul's, İngiltere Kilisesi'ne bağlıydı; diğeri, South Hampstead Kız Okulu ise büyük şans eseri, yaşadığımız yere beş dakikalık yürüme mesafesindeydi. Her ikisini de denemeye karar verdik. St. Paul's'da, müdire kızın ebeveyniyle tanışmak istediğini söyledi. Okula gittik; bize çeşitli sorular sordu, hepsini cevapladık ve sonra ona "Kızımla tanışmak istemez misiniz?" diye sordum. Şaşırmış bir şekilde bana baktı ve "Beş yaşında bir çocukla görüşerek ne öğrenebilirim ki?" diye sordu.

Komşu okulun tavrı ise çok farklıydı. Her yıl otuz civarında kız kabul ediyorlar, yüz kadarıyla da mülakat yapıyorlardı. Ebeveynler olarak kızlarınızı okula götürüp, orada çeşitli prosedürler sonucunda kızların yarısını seçecek öğretmenlerle başbaşa bırakmak zorundaydınız. Daha sonra, onları daha sonraki bir prosedür için bir araya getirip, içlerinden nihai olarak kabul edecekleri otuz tanesini seçeceklerdi. Bu okul İngiltere'de adlandırıldığı şekliyle *"direct grant school"* idi, yani belirli bir miktar devlet yardımı alan özel bir okuldu. Devlet yardımı aldığından, devlet okullarının eğitim kurallarına tabiydi ve bu kurallardan birisi de başvuru yapanlara dinlerinin sorulmasına izin verilmemesiydi. St. Paul's de elbette bunu yapabiliyorlardı ve yaptılar da. St. Paul's esas olarak Anglikan çocukları içindi; ama

diğer mezheplerden de sınırlı sayıda da olsa öğrenci alıyorlardı. South Hampstead'de bu tür bir seçim katiyyen yasaktı. Yıllar boyunca bu özel okulun sınıflarında, hemen hemen sürekli bir biçimde üçte bir oranında Yahudi olduğu gerçeği ilgimi çekti ve insanlara dinlerini sormadan bu düzeyi korumayı nasıl başardıklarını merak ettim. Mülakatların son gününde, nihai kararlarını verirlerken, sorumlu olan kıdemli bir kadın öğretmen kızımla ilgili çeşitli sorular sordu ve sonra tam ayrılacağımız sırada: "Son bir şey daha. Bildiğiniz gibi, müfredatın parçası olarak bir kitabı mukaddes dersimiz var. Kızınız her iki *Ahit*'i de mi yoksa yalnızca *Eski Ahiti* mi çalışacak?" Gizem çözülmüştü.

Okul, geçişi kolaylaştırmak için, genellikle Çarşamba günü açılırdı. Kızımın okula başlamasından sonraki cumartesi günü, anne ve babam her zamanki gibi bizi ziyarete geldiler. Melanie'nin kafası tamamen yeni deneyimiyle meşguldü ve bunun hakkında konuşmaya can atıyordu. Beni gerçekten hayrete düşüren şey annemle kızım arasında anında ve eksiksiz bir şekilde kurulan iletişim oldu. Annem de okula, yarım asırdan uzun bir süre önce, beş yaşında başlamıştı; ama deneyimlerini, kuralları, oyunları ve diğer şeyleri paylaşarak okul hakkında konuştuklarında, sanki ikisi de aynı günde aynı yerde bulunmuş gibiydi. Annem okula Kraliçe Victoria'nın hâlâ tahtta oturduğu 1900 yılında başlamıştı, Melanie ise yarım asırdan daha uzun bir süre sonra; ama benzerliğin ve sürekliliğin derecesi dikkat çekiciydi. Bu şimdi görebileceğiniz türden bir şey değil. Çok fazla değişim ve dönüşüm yaşandı ve bugün İngiltere, bırakın ebeveynleriminkini, benim yetiştiğim İngiltere'den bile çok farklı. Ama o zaman için süreklilik çok açıktı. Melanie'nin annesi iyi İngilizce biliyordu; ama İngiltere'ye ilk kez onlu yaşlarının sonunda ayak basmış ve İngiltere'de hiç küçük bir kız olarak yaşamamıştı. Ayrıca ne babam ne de ben küçük birer

kız olmuştuk. Muhabbeti büyülenmiş bir şekilde dinliyorduk ama katılamıyorduk. Torunlarımdan herhangi biriyle bu türden bir alışverişe girdiğimi düşünemiyorum bile. Bizimkisi yalnızca farklı bir çağ değildi, farklı bir ülke ve bir anlamda farklı bir dünyaydı.

Pakistan

1957'nin başlarında Pakistan'ı ziyaret etmek üzere bir davet aldım. Çağrıldığım etkinlik Lahor'daki Pencap Üniversitesi'nin yeni kampüsünün açılışıydı. Aynı zamanda, o sıralarda Lahor'da İslam çalışmaları üzerine düzenlenecek bir uluslararası konferansa katılmak için de davet edilmiştim. Pencap Üniversitesi ile Batı Pakistan hükümetinin ortak davetlisiydim. (Bu, Doğu Pakistan ayrılıp Bangladeş adını almadan önceydi.) Hevesle kabul ettim ve Pakistan'a yapacağım tek, Hindistan altkıtasına yapacağım ilk seyahat için yola koyuldum.

Ziyaretime, birkaç gün geçireceğim ve aralarında benim de hukuk öğrencisi olduğum yıllardan tanıdığım kimi eski arkadaşları görme fırsatı bulduğum Karaçi'den başladım. Bu arkadaşlarımdan biri artık önemli bir mevkie yükselmişti ve beni evine akşam yemeğine davet etti. Gittiğimde çeşitli İskoç viskileri ve diğer içeceklerle dolu bir dolap açarak içki ikram etti. O zamanlar Pakistan'da, tabii ki Müslümanlar için geçerli olan, katı bir alkol yasağı bulunduğundan şaşırmıştım. Otel, restoran ve diğer benzeri kamusal mekânlarda barlar vardı ama buralarda sadece gayrimüslimlerin ve kafayı çekme ihtiyaçları için tıbbi bir neden gösterebilen "tasdikli alkoliklerin" içki içmesine izin veriliyordu. Bu nedenle önde gelen bir hukuk görevlisi olan ev sahibim, içki dolabını açıp bana ikram ettiğinde, yaşadığım şey küçük bir şaşkınlıktan fazlasıydı. "Kendini de ko-

vuşturacak mısın?" diye sordum. "Yo, hayır, ben tasdikli bir alkoliğim." diye yanıtladı.

Önde gelen bir yerel Şii aile tarafından da yemeğe davet edilmiştim. Yemek masasındaki tartışma sırasında ev sahibim bir ara, biraz sitem ederek *Tarihte Araplar* kitabımda Muaviye'nin devlet adamlığını övdüğümü ve hatta bir ölçüde meşruluğunu teyit ettiğimi söyledi. Şiiler için Muaviye, Peygamber'in halifeliği için verdikleri mücadelede yenilgilerinin esas sorumlusu olan baş düşmandı; saf kötülüğün simgesiydi. Onu övmek Hitler'i Yahudilere övmeye eşdeğerdi. Ev sahibim çok nazikti ama ne hissettiği konusunda kafamda hiçbir soru işareti bırakmamıştı. Kendi hissiyatım ise (entelektüel değil ama toplumsal) bir utançtı.

Bu seyahate dair en canlı hatıralarımdan biri de Pakistanlı subayların sofrasına katıldığım bir akşam yemeğine dair. Bir ara sohbet Süveyş Krizi olarak da bilinen ve İsrail'in, Kızıldeniz'de seyrüseferi engellemesi üzerine Britanya ve Fransa'nın yardımıyla Mısır'a girdiği 1956 yılındaki son savaşa geldi. Başkan Eisenhower müdahale ederek Mısır'ı terk etmelerini emretmiş, onlar da öyle yapmışlardı. Bir general olan Pakistanlı ev sahibime bu sürece dair fikrini sordum ve cevabı gerçekten şaşırtıcı oldu: "Bizim konumumuz çok açık. Biz askeri saldırganlığa şiddetle karşıyız, özellikle de yarım bırakıldığında."

Anthony Eden'in dul eşinin anıları yayımlandığında, 1956'dan kısa bir süre sonra onun ve kocasının "Neden devam etmediniz?" diye soran bir Amerikalı diplomatla sohbetlerini anlattığı satırları okuyunca Pakistanlı generalin bu sözü aklıma geldi. Biri Pakistanlı, diğeri de Amerikalı iki kişiden gelen bu yorumlar, gerçek niyetin ne olduğuna ilişkin ilginç sorular doğuruyor –tabii ki bu, tamamen farklı bir konu.

Daha sonra, resmi bir şekilde karşılanarak otelime yerleşti-

rildiğim Lahor'a gittim ve orada katılacağım etkinliğe dair ayrıntılı bir prosedür başladı. Üniversitedeki törenle yeni kampüsün açılışı kutlandı. Kendi üniversitemin resmi temsilcisi olarak orada bulunduğumdan kepimle cüppemi giymiştim ve geleneksel ve basmakalıp akademik konuşmalardan birini yaptım.

Pakistan'da davet edildiğim diğer ve daha ilginç hadise ise Uluslararası İslam Çalışmaları Kongresi idi. Bu esas olarak Müslümanların –İslam ülkelerinden ve dünyanın her yanındaki İslam cemaatlerinden pek çoğu din adamı olan temsilcilerin– bir araya geldiği bir toplantıydı. Misafir olarak etkinliğe davet edilip katılan az sayıdaki (yaklaşık yarım düzene) gayrimüslim İslam çalışmaları uzmanından biriydim. Kimi zaman hoş, kimi zaman zor, ama her halükârda ilginç ve öğretici bir deneyimdi.

Özellikle iki olay aklımda kalmış. Toplantının sonunda Kaliforniya Üniversitesi'nde Yakın Doğu tarihi profesörü olan Gustave Grunebaum'la birlikte binadan dışarı çıkarken bir Pakistanlı bizi durdurarak kendisine bizi otelimize bırakma ayrıcalığını bahşetmemizi rica etti. Kabul ettik. Yola çıkar çıkmaz meseleye girdi: "İslam uzmanları olarak siz iki beyefendiye sormak istediğim bir sorum var. Sorumu dinlemek ister miydiniz?" Bundan mutluluk duyacağımızı söyledik. Amcası kısa bir süre önce vefat etmiş ve ona hatırı sayılır bir miras bırakmış. Amcasının hiç çocuğu yokmuş ve kendisi onun tek varisiymiş. Zihnini meşgul eden soruysa şuydu. Amcası servetini borsada hisse senedi alıp satarak biriktirmiş. Kendisiyse dindar bir Müslümanmış, ama pek bilgili değilmiş. Ticaret ve kâr etmeye izin verildiğini biliyormuş ama borç ve faiz, kumar olarak görüldüğünden yasakmış. Borsada para kazanmanın hangi kategoriye girdiğini merak ediyormuş –yani helal miymiş yoksa haram mı? Dindar bir Müslüman olarak yasa dışı yollarla kazanılmış bir parayı kabul edebileceğini sanmıyormuş.

Bize sorduğu şeyin bilimsel bir görüş değil, dini bir hüküm, bir fetva olduğunu söyledim. Kuşkusuz kendi hukukçularından birine danışmalıydı, kâfir Şarkiyatçılara değil. Tiksintiyle yüzünü buruşturarak şöyle dedi: "Bizim hukukçularımız mı! Eğer paranın kokusunu alırlarsa her şeye izin verir onlar. Sizin biliminize onların dindarlığından daha fazla güveniyorum."

Gustave ve ben utanç içinde birbirimize baktık ve akademisyenlere gayet tabii gelecek türden muğlâk ve kesin olmayan bir cevap verdik. Bedelini ağırlaştırmadan hayatını kolaylaştırmaya çalışıyorduk.

Diğer anımsamaya değer olaysa, konferansa katılan gayrimüslim Şarkiyatçıların büyük İslam ideoloğu Ebu'l-'Ala Mavdudi tarafından evine davet edilmeleriydi. Mavdudi İslam dünyasında önde gelen bir figürdü ve kendimizi hem müşerref hem de imtiyazlı hissediyor ve bizlere söyleyeceği şeyleri duymaya can atıyorduk.

Konuşmayı açarken söyledikleri şaşırtıcı değildi: "Siz Şarkiyatçılar, hepiniz aynı hataya düşüyorsunuz."

"Hay Allah," diye düşündük "İşte başlıyor..." Ama çok yanılmıştık. "Hepiniz Arapça öğreniyorsunuz, çoğunuz Farsça bir kısmınız da Türkçe öğreniyor. Bir zamanlar bu kabul edilebilirdi, ama artık o günler geride kaldı. Bugün İslam dünyasının merkezi burada Pakistan'da ve İslam'ın hâkim dili de Urduca. İslam dünyasında nelerin olup bittiğini öğrenmek istiyorsanız, bunu ancak Urduca bilerek yapabilirsiniz" diyerek devam etti. Şaşırtıcı ve ilginç bir yorumdu ve tamamen yanlış da değildi. Uzmanlık alanımı İslam'ın Orta Doğu'daki kalbiyle sınırlamaya karar vermiş olduğumdan, hiç Urduca öğrenmeye kalkışmamıştım.

Ziyaretim sırasında Bangladeş hâlâ Doğu Pakistan'dı ve konferanstaki ev sahiplerim, benim de canı gönülden kabul ettiğim üzere, Pakistan'daki seyahatimin bir parçası olarak oraya

da gitmemi önerdiler. Doğu ve Batı Pakistan arasında hiç doğrudan kara bağlantısı yoktu. Uçabilir ya da Hindistan üzerinden gidebilirdiniz. Hiç Hindistan'da bulunmamıştım ve bu, bana ilginç bir fırsat gibi gözüktü. Pakistan ve Hindistan arasındaki ilişkiler en iyi ifadeyle soğuktu ve orada Pakistan'ın misafiri olarak bulunduğumdan, izin istemeden Hindistan'da duraklamamın doğru olmayacağını düşündüm. Bu nedenle Pencap Üniversitesi'ndeki ev sahibimle konuştum ve Doğu Pakistan'a giderken yol üzerinde kısa bir süre Hindistan'da durmama bir itirazı olup olmadığını sordum. "Katiyen," dedi, "bilakis, Hindistan'da Müslüman kardeşlerimizin nasıl baskı altında tutulduğunu kendi gözlerinizle görmenizi isteriz." Bunun üzerine Lahore'dan Yeni Delhi'ye uçtum ve Doğu Pakistan'a devam etmeden önce orada birkaç gün geçirdim. Bu kısa ziyaret sırasında, Delhi'deki İslam cemaatiyle ve tabii ki hâkim Hindu akademik ve bilim dernekleriyle kimi irtibatlar kurdum. Bu, çoğunlukla Delhi'ye, bir kez Mumbay'a ve daha da uzun bir süre için misafir öğretim üyesi olarak Aligarh'daki İslam Üniversitesi'ne yapacağım bir dizi müteakip seyahate kaynaklık etti.

Bu ziyaretlerden yetmişlerin sonlarına doğru yaptığım birinde, Yeni Delhi'deki İslam Çalışmaları Enstitüsü tarafından konuşma yapmak üzere davet edilmiştim. Konuşmanın ardından ev sahiplerim, kuşkusuz alışık olduğum türden bir konuşma ücreti ödemelerinin mümkün olmayışını anlayışla karşılayacağımı ümit ettiklerini, ama minnettarlıklarını göstermek için bir önerileri olduğunu söylediler. Kaşmir Gölü'nde bir yüzen ev kiraladıklarını ve benimle birlikte Türk yol arkadaşımı da oraya götürecek uçuşu ayarladıklarını, orada karşılanacağımızı ve göl etrafındaki gezimiz için hazır bekleyen yüzen eve götürüleceğimizi anlatmaya koyuldular. Büyüleyici bir deneyim ve pek çok açıdan bir konuşma karşılığında aldığım en tatminkâr ödüldü.

Afganistan

1960'larda bir ara, Britanya hükümeti o zamanlar ismi Afganistan Krallığı olan ülkeyle kültürel faaliyet değişimi için bir anlaşma imzaladı. Anlaşmayı imzaladıktan sonra şimdi ne yapsak ki diye düşünmeye başladılar. Bunun cevabı pek de belli değildi ve sonra birisinin aklına bir dizi konuşma yapmak, kimi insanlarla iletişim kurmak ve nelerin mümkün olabileceğini araştırmak üzere beni Afganistan'a gönderme fikri geldi. Kulağa ilginç geliyordu ve Afganistan'da hiç bulunmadığımdan ve her zaman listeme bir ülke daha eklemeye istekli olduğumdan o yaz birkaç aylık bir ziyaret için Afganistan'a gittim.

O zamanlar İngiltere'den Afganistan'a direk uçmak mümkün değildi, bu nedenle Tahran üzerinden gittim. Tahran'da uçağa bindiğimde Hamburg Üniversitesi'nden pek az tanıdığım bir kişiyi görünce çok şaşırdım. Batı Almanya hükümeti Afganistan Krallığı'yla daha yeni bir kültürel konvansiyon imzalamış olduğundan onun da benimkine benzer bir görevle Kabil'e gittiğini öğrendim.

Her ikimizin de programı üniversitenin en büyük oditoryumunda kamuya açık büyük bir konuşmayla başlıyordu ve şansıma onun konuşması ilk sıradaydı. Alman, Avusturya ve İsviçre büyükelçiliklerinin mensupları ile Almanca konuşan topluluğun diğer üyeleri ön sırada olmak üzere Eğitim Bakanı, üniversitenin ileri gelenleri ve diğer VIP konuklar platformda oturuyorlardı. Oditoryum öğretim görevlileri ve öğrenciler tarafından dolup taşıyordu.

Alman meslektaşım konuşmasına Almanca başladı ve konuşması tercüman tarafından paragraf paragraf çevrildi. Berlin'deki sponsorları, tıpkı Londra'daki kendi sponsorlarımın bana yaptığı gibi "Onlara fotoğraf göster." demişlerdi. Bu neden-

le, benim gibi bazı slaytlar getirmişti ve slayt gösterisi için ışıklar söner sönmez çıkış kapılarına doğru panik halinde bir kaçış başladı.

Ama yetkililer bunu bekliyorlardı. Çıkışlar öğrencileri koltuklarına geri gönderen sert Peştu savaşçılar tarafından tutulmuş, kapatılmış ve korumaya alınmıştı –ve konuşma devam etti. Aman Tanrım, diye düşündüm, nereye düştüm ben böyle?

Ertesi gün konuşma yapma sırası bana gelmişti. Meslektaşımın yaptığı gibi başladım ve sonra slaytlarımı göstermek için ışıkların söndürülmesini rica ettim. Bunu hatırı sayılır bir endişeyle yaptım. Hiçbir şey olmadı. Dinleyiciler koltuklarında kaldılar ve konuşmama devam ettim. Öyle sanıyorum ki fena gitmedi. Belki de Kabil'de İngilizce bilenler Almanca bilenlerden fazlaydı. Bu tabii ki doğruydu, ama konuşmam bittiğinde keşfedeceğim gerekçe, bu değildi. Afganistan'da konuşmaların ardından soru alınan bir bölüm olmazmış; sadece konuşma olurmuş o kadar. Konuşmam bitip de ayrıldığım sırada, pek çok öğrenci gelip konuşmam için bana teşekkür etmek istediklerini söylediler ve sonra, epey çekinerek, kimi sorular yöneltmek için izin istediler. Olumlu cevap verdim ve sorularını özür diler gibi sordular. "Bu sorularla sizi rahatsız ettiğimiz için özür dileriz, ama anlıyorsunuz ya, yarın sizin konuşmanızdan sınava gireceğiz." Öğrencileri koltuklarında tutmanın yollarından biri buymuş.

Afganistan'ın iki ulusal dili vardı. Peştu ve Darî. Peştu Hint ailesinden gelen ve Pakistan'da yaygın bir şekilde konuşulan bir dildi. Darî ise Farsça'nın bir diğer ismi. Darî tam olarak İran'da konuşulan Farsça ile aynı değildi, ama Britanya ve Amerika İngilizcelerinin birbirine olduğundan daha yakındı. Fakat yine de kimi farklılıklar vardı. Bazı örnekler verebilirim: Ev sahiplerim bana bir araba ve şoför vermişlerdi. Kimi görev-

lilere yaptığım bir ziyaretin ardından dışarı çıktığımda arabadan hiçbir iz olmadığını gördüm. "Arabam ve şoförüm nerede?" diye sormak istedim. İran Farsçasında, şoför, "şoför-i mâşîn"dir, şoför, şoför, *mâşîn* de araba demektir; bu nedenle ben de şoför-i mâşîn dedim. Kimse anlamadı. Nihayet şoför göründüğünde bana "sorduğunuz şey "*driver-i motor*"" dediler. Tabii ki!

Kabil'de kaldıktan sonra Herat'a uçtuğumda, bagajım kayboldu. Sadece bir valizden ibaretti, ama sahip olduğum tek şey oydu. Nerede olduğunu sormak istiyordum ama esas sorunum bagajı nasıl söyleyeceğimdi. Her zamanki Farsça kelimeyi denedim ama işe yaramadı. Arapça denedim, o da olmadı. Bir tür uluslararası dil olarak "bagaj"ı denedim; o da tutmadı. Sonunda birisi elinde valizle göründü. "İşte orada." "Ah, Tamam" dedi, "*Box-i şomâ!*" Bagaj için Afgan-Farsçasında kullanılan sözcük "box" (kutu) idi.

O zamanlar Afganistan ile ilgili çarpıcı ve bölgedeki diğer ülkelerden farklı olan şeylerden biri, halkının açık sözlülüğü ve dürüstlüğüydü. Üniversiteden görevlilerle buluştuğum bir gün, ziyaretimin amacını anlatırken, genç bir profesör bana dönerek "Anglo-Afgan kültürel işbirliği ile ilgili asıl soru, Britanya üniversitelerinin verdiğimiz derecelerin eşliğini kabul etmeye hazır olup olmadıklarıdır" dedi. Bu sorunun cevabını tahmin edebilirsiniz. Diplomatik bir cevap bulmaya çalışırken, seyahatim sırasında tanışmış olduğum eğitim bakanı, ona dönerek "Aptal olma. Nasıl olur da bizim derecelerimizin eşliğini kabul ederler" dedi.

Bu olaydan kısa bir süre sonra eğitim bakanı Kabil'deki yabancı topluluk mensuplarını ve eşlerini, ki o zamanlar pek de kalabalık bir grup sayılmazdı, davet ettiği bir resepsiyon verdi. Amerikalı bir diplomatın eşi ve sağlam bir feminist olan bir kadın, eğitim bakanının insafına kalmasının kaçırılmayacak bir

fırsat olduğunu düşündü. Onu köşeye sıkıştırarak kızların eğitimi için neden daha çok şey yapmadığını sordu. Haklı bir soruydu bu. Üçüncü Dünya ülkelerindeki eğitim bakanlarının birçoğunun, bu tür bir soru karşısında bocalayarak, sırasıyla geçtiğimiz yıl şunları yaptık, şimdi bunları yapıyoruz ve gelecek yıl daha da fazlasını yapacağız kabilinden şeyler söylemesini beklerdim. Ama Afganistan'da böyle olmadı. Bakan kadına hayretle baktı ve "Madam, erkek çocukları için yeterince okulum yok, bir de beni kızlarla uğraştırmayın." dedi. Düşüncesini esefle karşılamıştım ama açık sözlülüğüne de hayran kalmıştım.

Bu açık sözlülüğe alışmaya ve hatta böyle davranmaya başladım. Afganlar ülkeleri dağlarla çevrili olduğundan ve iki komşularıyla, yani Pakistan ve İran'la aynı dilleri konuştukları halde kendine has güçlü bir kimliğe sahip olduklarından, ülkelerini İsviçre ile mukayese etmekten hoşlanırlardı. Kabil'den Herat'a gerçekleştirdiğim yerel bir uçuş sırasında yanımda oturan genç Afganla sohbet ederken Afanistan'ın Asya'nın İsviçresi olduğunu söylemişti. Benim için bu kadarı da fazlaydı. Artık, pek de kibar olmayan bir cevapla yakamı sıyırabileceğimi biliyordum. Kol saatimi göstermiş ve "Bunun gibi bir tane yapabildiğinizde size inanırım." demiştim. Neyse ki, kabalığımı üzerine alınmamış, bunun yerine gülmüştü.

Taşrada gezmem için bir Land Rover ve bir de şoför verilmişti. Afganistan'ın batı kısmına doğru seyahat ederken bir sabah, geçmemiz gereken bir nehire rastladık. Pek de olağandışı olmayan bir şekilde, etrafta köprü yoktu. Afganistan'daki genel uygulama nehir boyunca devam etmek ve suyun daha sığ olduğu ve çatallaştığı bir yer bulunca karşıya geçmekti. En yakındaki "en iyi yere" yönlendirildik ve oraya vardığımızda, çamurlu suya tamamen gömülmüş bir Amerikan Jeepi ile bir Alman Volkswagen'ı gördüm. Britanyalı Land Rover'ımız doğru-

ca karşıya geçti. Vatanseverlik duygularımın kabardığını itiraf etmeliyim.

Afganistan'da resmi bir görevle bulunduğumdan, Britanya Büyükelçiliği'nde bir hayli vakit geçirdim. Meşhur yazar Walter de la Mare ile aynı adı taşıyan Büyükelçi de la Mare, Kanal Adaları'ndan bir aileden geliyordu. Eşi, büyükelçiler için sıra dışı bir şekilde, Britanyalı değil, Boston'lu bir Amerikalıydı. Her iki taraftan da saf İngiliz soyundan geldiğini tekrarlamak için hiçbir fırsatı kaçırmazdı. Bir gün üçümüz yalnız öğle yemeği yiyorduk ve şansıma, bu konuyu uzun uzadıya tekrar açtı. İngiltere'den Kuzey Amerika'ya doğru Atlantik'i geçen ilk kuşağa kadar her iki taraftan da bütün ataları İngiliz'di. Bitirdiğinde, kocasına döndü ve "Senden daha fazla İngiliz'im, ne de olsa Kanal Adaları'ndan geliyorsun." dedi. Büyükelçi, yavaş, derin bir nefes aldı ve "Evet, hayatım, benim olduğumdan daha fazla İngiliz'sin, ama ben de senin olduğundan daha fazla Britanyalıyım." dedi.

Seyahatim birkaç ay devam etti ve öyle görünüyor ki başarılı geçti. Takip eden yıllarda Britanya ve Afganistan arasındaki kültürel ilişkiler devam etti. Afgan öğrencilere İngiliz üniversitelerinde okumaları için burslar sağlandı ve kimi uzman değiş-tokuşları yapıldı. Bir seferinde, adalet bakanı yardımcısı Muhammad Shafiq, resmi bir ziyaret için Londra'ya gelmişti. Afganistan yeni bir anayasayı henüz kabul etmişti ve Londra Üniversitesi de bu konuda bir konuşma yapması için kendisini davet etmişti. Sözlerine "Bu, Afganistan'da bir anayasaya ilk kez sahip oluşumuz değil. Otuz yıl kadar önce de bir anayasa kabul edilmişti, ama işlemedi. Ne hükümet ne de halk onu dikkate aldı ve ölü bir belge haline geldi. Bir kez daha denemeye karar verdik" diyerek başladı.

Daha sonra yeni anayasayı anlatmaya geçti. Bitirdiğinde,

dinleyiciler soru sormaya davet edildi. Bir kişi, daha önceki anayasa ne hükümet ne de halk tarafından ciddiye alınmışken, bu yeni anayasanın ciddiye alınacağına inanmamız için ne gibi sebepler olduğunu sordu. O dönemlerdeki Afganların karakteristiği olan özel bir tür açık sözlülüğe ve dürüstlüğe sahip olan Shafiq, doğrudan soruyu soranın gözlerinin içine baktı ve "Ne dediğimi dikkatli bir şekilde dinlememişsiniz. Yeni anayasanın başarılı olacağını ya da ciddiye alınacağını söylemedim. Bir kez daha denemeye karar verdik dedim. Başarılı olacağını umuyorum; ciddiye alınacağını umuyorum, ama böyle olacağına dair size güvence veremem." dedi.

Onunla bir sonraki karşılaşmam, şehrin kuruluşunun bininci yılı münasebetiyle kızımla birlikte Kahire'ye gittiğimde gerçekleşti. Büyük açılış töreninde aniden sırtıma birinin vurduğunu hissettim. Arkama döndüğümde Shafiq karşımdaydı. "Sıcak bir şekilde selamlaştık ve ona "Burada ne işin var?" diye sordum. Biraz hüzünlü bir şekilde "Afganistan'ın Mısır Büyükelçisiyim" dedi. Kendisini tebrik ettim, çok nazik ve yardımseverdi ve Melanie'ye şehrin etrafında gezinmesi için bir araba ve bir şoför ayarladı. Afganistan'a geri döndüğünde, önce dışişleri bakanı ardından da başbakan oldu. 1979'da Ruslar geldiğinde, kendi bahçesinde asıldı. İyi ve nazik bir adamın üzücü sonu.

Moskova'da Bir Konferans

XXV. Şarkiyatçılar Kongresi için 1960 yılında Moskova'ya seyahat eden Batılı katılımcıların pek çoğu biraz endişeliydi.[9] Etrafta bir propaganda çılgınlığı düzenleneceğine ve Komünist ülkelerden siyaseten seçilmiş delegelerden oluşan bir topluluk

9 Bu tasvir SOAS için o dönem yazmış olduğum bir rapora dayanmaktadır.

geleceğine dair ürkütücü dedikodular dolaşıyordu. Bu nedenle kendimizi o zamanki Başkan Yardımcısı Anastas Mikoyan başkanlığındaki bir grup ileri gelenin bize uzun uzadıya ve büyük bir coşkuyla hitap edeceği açılış oturumu için, geniş bir salona kadar eşlik edilir halde bulduğumuzda endişe yerini şaşkınlığa bıraktı. Açılış konuşması (Sovyet olmayan) Asya ve Afrika halklarının sömürgecilikten kurtuluşları ve buna eşlik eden Şarkiyat araştırmalarının sömürgeci Şarkiyatçıların boyunduruğundan kurtuluşunu ele alıyordu. Konuşmalar, iyi yönetilen üç aşamalı bir senfoni oluşturuyordu. İlkinde, Batılı konuklarını aşağıladılar; ikincisinde, Doğulu konuklarını pohpohladılar ve üçüncüsünde (sentez miydi acaba?) açık bir içtenlik ve hazla Ruslar kendilerini övdüler.

Konge'deki tebliğler alışılmış bir cansızlık ve verimsizlikle devam etti. Bu, içinde bulunduğumuz yabancı ve garip ortama, hoş bir aşinalık havası katıyordu. Birbirleriyle alakalı konuları ele alan oturumlar, birbirlerinden belki de yarım millik bilinmeyen topraklarla ayrılmış çok uzak mesafelere yerleştirilmişlerdi ve bu da birinden diğerine rahat bir şekilde hareket etmemizi imkânsız kılıyordu. Program hiç haber verilmeden ya da küçük uyarılarla değiştiriliyor, bazı tebliğler iptal ediliyor ve bazıları da daha önceden ilan edilmeden programa sokuşturuluyordu. Programda bazı dikkat çekici değişiklikler vardı, özellikle de bölümlere ayırma konusunda. Kongre başladığından bu yana ayrı bir bölüm teşkil eden İslam, tümüyle kaybolmuş ve İslam bölümünde yer alması gereken tebliğler, bu değişiklikler yüzünden Arap, Fars, Türk vs. dili, edebiyatı ve tarihiyle ilgili bölümlere serpiştirilmişti. Buna mukabil Afgan çalışmalarına ayrılmış bütünüyle yeni bir bölüm ortaya çıkmıştı. Bu konuyla ilgili tebliğler daha önceki yıllarda İran ya da Hindistan bölümlerine dâhil edilirdi ve öyle anlaşılıyordu ki bu ye-

ni bölüm programa Moskova'daki Afgan büyükelçiliğinden gelen taleplerin ardından açılmıştı. Bu bölümün mensuplarının bir hayli boş vakti vardı.

Kongreye sunulan çok sayıdaki tebliğ hem tema hem de daha ziyade kalite açısından büyük çeşitlilik gösteriyordu. Batılı misafirlerin dikkatini çeken meselelerden biri, Sovyet Şarkiyatçılarının çok sayıda tebliğle katılıyor olmalarıydı. Dil meseleleriyle ilgili olan tebliğlerin iyi ve genellikle hatırı sayılır bir önem taşıdıklarına, arkeolojiyle uğraşanların yararlı ve ilgi çekici materyaller içerdiklerine, ama tarih, toplumsal bilimler ve siyasi baskıya açık olan diğer konulardakilerin genel olarak zayıf olduklarına dair genel bir mutabakat var gibi görünüyordu. Bunların pek çoğu yalnızca nitelik itibariyle propagandaya yönelik olmakla kalmıyor, aynı zamanda çok iptidai ve yavan bir düzeye tekabül ediyordu. Gerçek bir tarih algısına sahip her Rus bilim adamı, ve özellikle de Rus olmayan Sovyet bilimciler, tarih dışında bir konu seçmiş gibi görünüyordu. Tebliğlerin kimileri, örneğin Türk İstiklal Savaşı döneminde Sovyet-Türk dostluğu üzerine olan bir tanesi, akademik bir oturumdan ziyade dini bir töreni andıran bir atmosferde okunmuştu.

Ev sahiplerimizin esas siyasi çabaları, bir sonraki Kongre'nin gerçekleşeceği yerle ilgili kritik meselelere ilgilenen komitenin üzerinde yoğunlaşmıştı ve bazılarımız, görevi Sovyet görevlileriyle müzakere etmek olan meslektaşlarımıza karşı kafamızda birden bir şimşek çakmış ve onların hallerinden anlamaya başlamıştık.

Araştırmacıların bu tür toplantılardan elde ettikleri temel kazançlardan biri, toplantıların diğer ülkelerden araştırmacılarla kişisel temasların kurulması ya da yenilenmesi için sağladıkları fırsatlardı. Bu kez, kişisel temas fırsatları sınırlıydı. Kongre'nin sonuna dek bir katılımcı listesi dolaştırılmadı, ayrılmamızın he-

men öncesine kadar tüm katılımcılara yönelik genel bir resepsiyon verilmedi ve üniversitenin salonları ve sergi odaları dışında bir araya gelmek için ortak bir mekân da yoktu. O zamanlar Moskova'da kafe ve barlar pek bilinmiyordu ve içki içmek gizli bir kusur ve yemek yemek de tatsız bir angaryaydı. Aynı otelde kaldığımız SOAS delegasyonundaki meslektaşlarımla iletişimim bile güçtü; zira ortada oteldeki misafirlerin numaralarını gösteren hiçbir alfabetik liste gözükmüyordu. Bununla birlikte, oturumlarda ve genel olarak üniversitede bir nebze de olsa bir araya gelme şansı vardı ve doğal olarak temas kurmaya en çok hevesli olduğumuz kişiler de Sovyet meslektaşlarımızdı. Ruslar genel olarak bakıldığında içten olmaya eğilimliydiler, ama daha ziyade mesafeli duruyorlardı ve pek azımız aynı alandaki meslektaşlar arasında olağan olan türde dedikoduyla karışık bir iş muhabbetine girme şansı bulabildi. Sovyet Doğusu'ndaki bölgelerden gelen araştırmacılarla kendi dillerinde sohbet etme imkânına sahip olanlarımız için bu, esas olarak akademik meselelerle sınırlı olsa da açık ve dostça bir sohbet imkânı sağlıyordu. Yine de kimi anlamlı yorumlar da vardı. Sovyet Asyası cumhuriyetlerinin birinden gelen bir araştırmacı, Marksist dogmaya uygun olarak Orta Çağlarda ülkesinde feodal bir rejim olduğuna gerçekten inanıp inanmadığı sorulduğunda, "Hayır, ama şimdi var." diye yanıtlamıştı. Bir başkasıysa neden özel olarak, uzak ve pek bilinmeyen bir araştırma konusunu tercih ettiği sorulduğunda, "Çünkü Sovyetler Birliği'nde nasıl yapacağımı söyleyecek birisinin olmadığı başka bir konu yok." diye cevap vermişti.

Kalacağımız yerler, ulaşımımız vb. pratik düzenlemeler acınacak haldeydi. Bir misafirin belirttiği gibi, Ukrayna Oteli'ndeki ilk günler, orduda geçirilen ilk günlere çok benziyordu; tek farkla ki, tüm bunların anlam ve amacına dair hiçbir ipucu yok-

tu. Intourist (Rus seyahat acentası), miskinlik ve küstahlık arasında gidip gelen çalışanları ve anormal ve karmaşık delirticilikteki organizasyonuyla Kafka romanlarından çıkıp gelmiş bir kâbus gibiydi.

Belki de son bir yorum için Sovyet meselelerine dair hatırı sayılır bilgi sahibi bir İngiliz konuğun sözlerine başvurulabilir. Sovyet meslektaşlarımızın üzerimizde ne tür bir etki yarattıklarını umursayıp umarsamadıklarını sorduğumuzda, "Esas korkunç olan şey iyi bir etki yarattıklarını düşünmeleri." diye yanıtlamıştı.

5. Bölüm

Neden Tarih Çalışmalı?

Henüz ders vermekle fiilen iştigal ettiğim sırada, her yeni gelen lisansüstü öğrenci grubunu seminer masasının etrafında toplar ve teker teker kendilerini tanıtmalarını, araştırmalarını hangi konuda sürdürmeyi tasarladıklarını söylemelerini ister ve sonra da onları her seferinde şaşırtmayı başaran bir soru sorardım: Neden? Neden tarih çalışmak istiyorlardı? Neden araştırmalarını bu belirli alanda yapmayı seçmişlerdi?

Yanıtları gayet iyi tanımlanmış kategorilere denk düşüyordu. Özellikle de Üçüncü Dünya ülkelerinden gelen öğrencilerin verdiği ortak yanıtlardan biri, ülkelerine hizmet etmek istedikleri şeklindeydi. Bu tamamen meşru ve kabul edilebilir bir cevaptı, tabii eğer bir kişinin ülkesine hizmet etmesinin en iyi yolunun illa ki, o ülkedeki hâkim ideoloji ve iktidardaki liderliğin istediği şekilde bir tarih yorumu ortaya koymak olduğu varsayımına dayanmadığı sürece. Bu, benim düşünceme göre, insanın ülkesine hizmet etmesi değildir. Bu mesele üzerine yürütülecek bir tartışma, hakikat, dürüstlük ve nesnellikle ilgili –ki bu kuşkusuz tarafsızlık ve mesafelilikle aynı şey değildir– ilginç soruları gündeme getirir. Öğrencilerimden onları yakından ilgilendiren meseleler karşısında tarafsız ya da mesafeli olmalarını hiçbir zaman istemedim. Onlardan böyle bir şey bek-

lemek hiç de makul olmazdı. Ama onlardan istediğim şey dürüstlüktü. Genellikle üzerinde durduğum şey, eğer ülkenizin, partinizin, sınıfınızın, kilisenizin ya da kendinizi tarih yazmanızın ya da okumanızın amaçları ile özdeşleştirdiğiniz herhangi bir başka grubun tarihine dönüp bakar ve kendi grubunuzla diğer gruplar arasındaki her ihtilafta, kendinizinkinin haklı ve diğerlerinin de haksız olduğunu keşfederseniz, o vakit, yürüttüğünüz araştırmaya temel teşkil eden hipotezleri yeniden gözden geçirmelisiniz; çünkü her zaman haklı olmak insan varlığının doğasına aykırıdır.

Komşu ülkeyle toprak anlaşmazlığı yaşayan bir ülkeden gelen bir öğrenciyi hatırlıyorum. Anlaşmazlık çok uzun bir süredir iki ülke arasında bir mesele olagelen küçük bir toprak parçasından kaynaklanan önemsiz bir ihtilaftı. Öğrenci doktora tezini bu küçük bölge üzerine yazmak ve binlerce yıldır bu küçük bölgenin diğer ülkeye değil, kendi ülkesine ait olduğunu göstermeyi istediğini söylemişti. Bunu nereden bildiğini sordum. "Bunu herkes bilir." diye yanıtladı. Ben de "Herkesin bildiği bir şeyi söyleyerek doktora alamazsın. Doktora alabilmek için bilinmeyen bir şey ortaya koyman gerekir." dedim. Buna yanıtıysa "Ama hiçbir zaman bilimsel olarak kanıtlanmadı. Ben bilimsel olarak kanıtlamak istiyorum." şeklinde oldu. "Eğer seninkine değil de diğer halka ait olduğunu keşfedersen ne olacak?" diye sordum. Bu üzerinde durmayı basitçe reddettiği bir ihtimaldi ve doktora yapmak üzere başka bir yere gitti.

Bu çok basit bir örnekti; tuzakların üzerlerinin daha iyi örtülmüş olduğu başka örnekler de vardır. Sorun evrensel bir sorundur. Kan davası güden kabileler, rakip ozanlar tarafından söylenen birbirlerine karşıt menkıbelere sahiptirler ve aynı gelenek modern ulusal tarih yazımının da büyük ölçüde temelini oluşturur. Bunun dini muadili de mezhepçi tarih yazımıdır.

Bir Arabın ya da Hintlinin yahut ele alınan meselenin içinde yaşayan birinin kendi kültürünü, bir yabancının yapacağı bütün araştırmalara rağmen, ondan her zaman çok daha iyi bileceği muhakkak. Batıya bunun için gelmedikleri açık. Buraya gayet pratik bazı şeyler için geliyorlar. Bunlardan biri de kişinin kanıtları kendilerini nereye götürürse götürsün takip edeceği veya bir araştırmaya önceden tayin edilmiş ya da herhangi bir şekilde önceden saptanmış sonuçlar olmaksızın başlayacağı, miras alınmış tutum ve dayatılmış tahditlerden azade bir tarih yaklaşımıdır. Bu özgürlük, siyaseten doğruluk yüzünden modern Batı'da büyük oranda azalmış, fakat tamamıyla sona ermemiştir.

Bugün tarih araştırmacısının emrinde, eleştirel bilim için gerekli olan bir dizi yeni ve sofistike teknik bulunmaktadır. Bunun bir kısmı teknik ve hatta mekaniktir. Artık elimizde daha önceden okunamayan metinleri okumamıza ve daha önceden çözülemeyen yazıları çözmemize imkân sağlayan araçlar var. Bu kütüphanedeki bir yazı parçası, binlerce kilometre uzaklıktaki şu üniversitede bulunan bir parça ile eşleştirilebiliyor. Örneğin artık, üzerine tekrar tekrar yazılmış bir parşömende, kızılötesi tarayıcılar kullanarak her defasında neler yazılmış olduğunu okuyabiliyoruz. Bir kişinin toplayabileceği, işleyebileceği ve sınırlı bir süre zarfında kullanabileceği bilgi katlanarak artmış durumda. Deneyimli bir araştırmacı için geçmişte aylar ve hatta yıllar alan veri toplama işini, artık bazen bir acemi bile yarım saat içinde yapabiliyor.

Fakat giderek gelişen araştırma teknolojisinden daha da önemli olan şey, yöntemin giderek daha gelişkin hale gelmesi. Tarihsel araştırma, kanıtlara gitmek ve soru sormak demektir. Kanıtlara sorular sorar ve sonra da tercihen işkenceye başvurmadan yanıtlar elde etmeye çalışırsınız. Kanıtları inceleme ve

sorgulama yöntemimiz çok daha sofistike bir hal aldı ve daha önce öylesine bir tarafa atılan türde kanıtları kullanıyoruz. Örneğin, önemli bir Batı kütüphanesindeki neredeyse yetmiş beş yıl önce yayımlanmış bir elyazması kataloğunda, Mısır kökenli bazı erken ortaçağ belgeleri, "iş mektupları olmaları nedeniyle değersiz" diye göz ardı edilmişti. Kataloğu derleyenler için yalnızca edebi ya da tarihsel el yazmaları değer taşıyordu. Eğer bir elyazması, şu tarihten şu tarihe kadar olan şu şu kralların tarihi olduğunu belirtiyorsa, değerli bir tarihsel kanıt oluşturuyordu. İş ya da özel yazışmalar bir kenara atılıveriyordu. Kim bin yıl önce Kahire'de yaşamış bir tüccarın iş kayıtlarıyla ilgilenirdi ki?

Modern tarihçiler bu tür belgelere büyük ilgi göstermeye başladılar. Daha fazla ihtiyaç duyulmadığı için çöpe atılan belgeleri, tabiri caizse atık kâğıt kutusunun içindekileri inceleyerek, daha önceden haklarında pek de bir şey bilinmeyen meselelere ışık tutmanın yollarını buldular. Bunlar arasında mektuplar, muhasebe kayıtları ve her türden notlar vardı. Bu türden materyalin kullanımı tarih araştırmalarını inanılmaz ölçüde zenginleştirdi. Bu yenilikler, ilk olarak Batı tarihi çalışan Batılı öğrenciler tarafından geliştirildikten sonra kendileri ve tilmizleri tarafından, bu tür belgelerin bulunabileceği diğer toplumlara da yaygınlaştırıldı.

Bunun önemli örneklerinden biri "*Genizah*" olarak bilinen koleksiyondur. Bu materyal üzerinde çalışmadım; sadece onun üzerinde çalışmış araştırmacıların kitap ve monografilerinden edindiğim ikincil bilgilere sahibim. Bunlar arasındaki en önde gelen kişi, herkesten çok daha üstün olan, Princeton'da yıllarca komşum ve arkadaşım olmuş merhum Profesör S. D. Goitein'di. Gerçekten büyük bir bilim insanıydı ve onun *Mediterranean Society* (Akdeniz Toplumu) kitabını ortaçağ İslam dünyası üzerine modern zamanlarda kaleme alınmış en önemli ça-

lışma olarak görürüm. Kapsam, derinlik ve önem açısından onunla kıyaslanabilir başka bir eser düşünemiyorum.

Gelecekteki bir zamanda kendi üniversitenizin tarihini yazmaya çalıştığınızı hayal edin. İhtiyaç duyacağınız şey çeşitli dairelerdeki kayıtlar olacaktır. Şimdi de bir yangın sırasında tüm kayıtların yok olduğunu ve geriye sadece bir atık kâğıt yığınının kaldığını düşünün. Goitein'ın yaptığı rastgele hayatta kalmış muhtelif atık kâğıt kutularından yola çıkarak bir Orta Doğu tarihi yazmaktı. Tek bir Orta Doğu ülkesindeki küçük bir azınlık cemaatinin, Kahire Yahudilerinin çöpleriyle başladı. Ama bu cemaatin mensupları, kişisel, kamusal, özel, ailevi, işle ilgili, devletle ilgili, diğer ülkelerle ilgili ve aynı ülkedeki diğer cemaatlerle ilgili her tür faaliyetle iştigal ettiklerinden, bu azınlık cemaatinin dağılmış kalıntılarından, bu belgelerin kapsadığı yüzyıllar için ortaçağ İslam dünyasındaki yaşama dair kapsamlı bir resim elde etmesi mümkün oldu. Muazzam ölçüde aydınlatıcıydı; başka herhangi birinin yapabildiğinden ya da yapabileceğinden çok, çok daha fazla.

Goitein'in geçmişi büyük ölçüde, klasik-filolojik-Şarkiyatçı geleneğe dayanıyordu. Çalışmalarında ilerleme kaydettikçe, yaptığı şeyin artık klasik Şarkiyatçılık değil, toplumsal ve iktisadi tarih olduğunu fark etti. Böylece kendisini bir toplumsal ve iktisadi tarihçiye dönüştürdü. Kendisi için tamamıyla yeni olan bu disiplinlerin yöntem, kavram ve yaklaşımlarıyla haşır neşir oldu ve bunlarda harikulade bir iş çıkarmasına yetecek kadar ustalaştı. O yaşta bu ölçülerde bir değişim gösterebilmek gerçekten de sıradışıdır. İddialardan ve yanlış zanlardan sıyrılmış son derece mütevazı bir adam, gerçek bir bilim insanıydı. En sevdiği vecizelerden biri, bilim insanları arasında prenslerin ve köylülerin bulunduğuydu ve o her zaman bir köylü olduğunda ısrarcıydı. Bense buna katılmıyorum.

Propaganda ve Tarih

Bir tarihçinin sorumluluğu, gördüğü şekliyle gerçeği, bütünüyle gerçeği, gerçeği ve yalnızca gerçeği anlatmaktır. Bir propagandacıya dönüşmesine ya da propagandacılar tarafından kullanılmasına izin vermemelidir. Bu, bir meslek olarak tarihçiliğin karşı karşıya olduğu en büyük tehlike ve tarihçiyi baştan çıkarabilecek en büyük şeydir, çünkü tarih neticede, neredeyse her tür siyasi dava için kullanılabilir. Aynı olay dizisi çok farklı biçimlerde yorumlanıp sunulabilir. Tarihsel gerçeklerin yalnızca bir doğru cevabın bulunduğu, geri kalanlarınsa yanlış olduğu matematiksel gerçeklere benzediğini varsaymak büyük bir hatadır. Eğer tarihiniz olayların basit bir anlatısıysa, yanlış ve doğru cevaplar vardır; ama bunlar kimse için büyük bir değer taşımaz, kimsede büyük bir merak uyandırmazlar. Tarih yoruma açıktır, ama yorum söz konusu olduğunda bile doğruluğa ihtiyaç vardır. Doğru olmayan tarih, hiç tarih olmamasından daha kötüdür. İnsanlar yanılsama ve mitlerle yetiştirilebilirler.

Modern tarihçi arşivlere, kamusal ve mümkün olduğunda özel belgelere ve tabii ki iyi kütüphanelere erişebilmeye ihtiyaç duyar. Dünyanın pek çok bölgesi hâlâ bunlardan yoksun. Yine zaman zaman eksikliği hissedilen ya da sınırlı olarak bulunan bir diğer bir gereklilik de, özgürlüktür –herhangi bir düşünceyi dile getirme, bir argüman ortaya koyabilme ve herhangi bir bakış açısını eleştirebilme kabiliyeti. Özgür bir toplumda, bilim insanları fikirleri alıp onları bir seminer masasının etrafında enine boyuna tartışabilirler. Bu sürekli fikir teatisi, öğretme ve araştırma heyecanının bir parçasıdır. Bir grup insan, genellikle de öğretim üyesi ve öğrencilerden oluşan karma bir grup, bir masanın etrafında otururlar, bir kişi ortaya bir fikir atar ve diğerlerinin bunu nasıl karşıladığına bakar. Bir tez üzerine ça-

lışan öğrenciler bir bölümün taslağını yazar ve onu bir seminerde okurlar; öğrenci arkadaşları da onu, hiç kuşkusuz aynı şeyin müteakip haftalarda kendilerine de yapılacağını bilerek, hallaç pamuğu gibi atarlar. Bu araştırma ve tartışma özgürlüğü, bizim, –pratik, siyasi, ideolojik, din, ya da benzeri– bazı sınırlar nedeniyle kendi tarihlerini etkin bir şekilde inceleyemeyen kimi diğer halkların tarihlerini çalışabilmemizin ve çalışmak zorunda olmamızın da altında yatan gerekçedir. Ve burada, belki de yardım etmek hususunda ahlaki bir görev taşırız.

Tarihin değerine derinden inanıyorum. Tarihsel bilginin kusurlarının gayet farkındayım ve ona bu değeri kazandıranın tam da bu kusurlar olduğunu düşünüyorum. Tarih müspet bir bilim değildir. Eksik, parçalı, tutarsız, çoğunlukla çelişkili ve boşluklarla dolu kanıtlara dayanır ve tam da bu yönüyle insanlığın açmazlarını yansıtır. Hayatın ve bilginin kesin ve hatta her zaman sarih olmayan yanına dair sezgiler sunar. Modern dünyadaki sorunların pek çoğu, bazı kişilerin, insani ilişkilerin mühendislerin kullandığı türden tasarımlarla incelenip yönlendirilebileceğine inanmalarından kaynaklanmıştır. Ama insanlık bu tür bir kesinliğe kâdir, insan toplumları da bu tür bir yönlendirmeye müsâit değildir.

Yirminci yüzyılda milyonlarca insan, insan toplumunu bu şekilde yönlendirmeye yönelik yanlış çabalar nedeniyle çok büyük acılar çekti. İnsani gelişmelerin tasarlanıp amaçlı bir şekilde yönlendirilmesine kimi zaman toplumsal mühendislik adı da verildi. Belirli bir ölçüde rehberliğin mümkün olduğu ve hatta yararlı da olabileceği ortadadır. Bununla birlikte, bir kişinin tarihin akışını yönlendirebileceği fikri bana zararlı ve yıkıcı bir yanılsamaymış gibi geliyor. Tarih çalışarak bu evrendeki insanlığın vaziyetine, neleri yapıp neleri yapamayacağımıza ve biraz da şansın yardımıyla nereye gittiğimize dair daha iyi

bir kavrayış geliştirebiliriz. Tarih bize bir rehber ya da bir öğretmen olarak hizmet edebilir. Ama onu bir araç olarak kullanamayız. Tarihi "işe yaramaz" diye mahkûm edip onu işe yarar hale getirmeye çalışanlar, onu faydasız diye göz ardı edenlerden daha da tehlikeli olabilirler.

Batı dünyasında gelişmiş bulunan ortak bir görüşe göre, tüm bilimsel çalışma ve araştırmanın esas amacı bilmek ve anlamaktır. Geçmişi bilme tutkusu, insanlar açısından neredeyse evrenseldir; neredeyse evrensel ama tamamen değil. Tarihi çok da fazla önemsemeyen toplumlar da vardır. Ama toplumların büyük bir kısmı tarihe önem atfeder. Özellikle İslam toplumları tarihe her zaman büyük bir önem atfetmişlerdir, ama yalnızca kendi tarihlerine. Onlar için tarih, İslam'ın tarihi demektir ve ancak Tanrı'nın insanlık için arzu ettiklerinin nasıl işlediğini ortaya koyduğu müddetçe değerlidir. Onlar için İslami olmayan tarih, kendi İslam öncesi tarihleri de dâhil olmak üzere, değersizdir ve bu nedenle de erken modern döneme dek hiçbir ilgi görmemiştir.

Tarih öğretmedeki amaç, insanların sorular, gayet temel sorular sormalarını ve sürekli bir kendini gözden geçirme sürecine girmelerini sağlamaktır. Bir not aldığımda neden o notu alıyorum? Önceki ya da sonraki üç satırı değil de bu üç satırı defterime geçirmemin altında yatan hipotez nedir? İnsan kendi kendisini sorgulamalı ve bilinçsiz ve sarih olmayan varsayımlara karşı uyanık olmalıdır. İyi bir hoca, yetişmekte olan tarihçiye, tarihsel sürecin sonsuz karmaşıklığına ve bitmek bilmeyen belirsizliklere dair bir fikir aşılamaya çalışmalıdır. Anatole France'ın müthiş bir sözü vardır; kitaplarından birinde bir bilim adamı hakkında "Gerçekten büyük bir tarihçi; kendi konusunu yeni bir belirsizlikle zenginleştirdi." der.

Genç tarihçilerin kafasına sokmaya çalıştığım bir diğer nokta da adil olmanın önemidir. Başka birinin argümanlarını reddetmek ve aksini ispat etmek tamamen meşrudur, ama işinizi kolaylaştırmak için karşı tarafın argümanlarını çarpıtmamalısınız. Ne yazık ki bu, yalnızca günümüzde mesleğimizi lekeleyen bazı itibarsız tarihçi bozuntularının değil, arada sırada bu günaha teslim olan bazı ciddi tarihçilerin de başvurduğu bir yoldur. Eğer bir argümanın aksini ispatlamak istiyorsanız, hedef olarak karşı çıkmaya çalıştığınız bakış açısını mümkün olan en iyi şekilde yansıtacak adil bir önerme seçmelisiniz.

Lisansüstü öğrencilerin verdikleri bölüm taslaklarını okurken genellikle dikkat edilmesi gereken bir diğer mesele de, bir şeyi doğrudan söylemek için gerekli kanıtlara ya da cesarete sahip olmadıklarında, dolaylı olarak ima etmemeleridir. Eğer kanıtınız varsa ve bu kanıta dair belirli bir yorumun doğru olduğuna ikna olmuşsanız –bunu böyle söyleyin ve hem kanıtı hem de açıklamasını sunun. Daha çok kanıt ve daha az açıklama olabilir; daha az kanıt ve daha çok açıklama da; fark etmez. Ama bir araya getirilmiş kanıt ve açıklamanın kendi fikrini ortaya koymak için yeterli olmadığını düşünüyorsanız, bunu doğrudan söylemek yerine, dikkatlice seçilmiş fiil ve sıfatlarla, duygusal olarak yüklenmiş bir dille ya da kasıtlı müphemliklerle ima etmeye çalışmayın. Tarihsel araştırmada pek çok belirsizlik vardır ve çoğunlukla araştırmadan elde edilecek önemli bir kazanım daha önce kesinlik bulunan bir yere kuşku tohumları serpmek olabilir. Belirsizlik ancak daha fazla araştırma ve daha fazla fikir davet ediyorsa yararlıdır. Ama kesinlik altına saklanmış belirsizlik tehlikelidir.

Ders Vermek mi Araştırma mı?

Bazı insanların araştırmadan ziyade ders vermede, bazılarınınsa ders vermekten ziyade araştırmada iyi oldukları söylenir. Bu da genellikle akademik terfiler dağıtılırken zorlu tartışmalara yol açar. Bu tanıdık bir ikilemdir. Yıllar boyunca, özellikle de üniversite terfilerinin tamamıyla araştırmaya dayandığına ve böylece belki de kötü ya da lakayt birer hoca olan iyi araştırmacılar yükselirken, sınırlı araştırması bulunan ya da hiç araştırma yapmayan fakat iyi ve adanmış hocaların küçümsendiğine inanan kişilerden pek çok şikâyet duydum.

Tarih dışındaki alanlara ya da eğitim sürecinin üniversite öncesi düzeylerine dair konuşamam; ama üniversitelerdeki tarih eğitimi söz konusu olduğunda, bunun bana yapay bir ayrım olarak göründüğünü söyleyebilirim. Üniversite öğrencilerine tarih öğretirken, tam olarak neyi öğretmeye çalışıyoruz? Dersler açmak, seminerler düzenlemek ve üniversite öğrencilerine tarih çalışmalarında rehberlik etmekten ibaret olan tüm bu işin amacı nedir?

Bu aşamada, tarih eğitimi yalnızca geçmişle ilgili olgusal bilgi parçalarını öğrencilere vermek anlamına gelmez. Eğer sadece bu olsaydı, dert etmeye gerek kalmazdı. Olgusal bilgi tabii ki gereklidir; ama öğrenciler üniversiteye geldiklerine ya bu bilgiyi ya da onu nerede bulacaklarını biliyor olmalıdır. Bir üniversite hocasının yapması gereken şey, öğrencilerine tarihsel bilgiye ulaşma sürecine dair bir kavrayış kazandırmaktır. Hoca, geçmişte yaptığı ya da daha iyisi, hâlâ sürdürmekte olduğu araştırmalar vasıtasıyla bu sürece dair doğrudan bir kişisel tecrübeye sahip olmadığı takdirde, bunu yapamaz.

Tabii ki, araştırma yapmayan iyi hocalar da vardır ve bunlar daha alt düzeylerde ve belki de diğer alanlarda önemli işlevler

üstlenirler; ama bana kalırsa bir üniversite disiplini olarak tarihin esas değeri sadece edinilen, saklanan ve başkalarına aktarılan bilgi parçalarından oluşan bir birikimden daha fazlası olduğu gerçeğinde yatar. Bu tür bir tarih çok az değer taşır. Yalnızca bir antikacılıktır.

İster tarih alanında isterse başka alanlarda olsun, sadece ve sadece bir tek önemli kitap yazmış, genellikle doktora araştırmasının gözden geçirilmiş ve genişletilmiş bir versiyonuyla, kitaptan arta kalanlar ya da kitapta değinilmiş meselelerle ilgili yeni gelişmeler üzerine yazılmış olan bir dizi makaleden oluşan tek bir araştırma projesine sahip yaygın üniversite hocası fenomeninin hepimiz farkındayız. Bunun kötü olduğunu ya da bunu yapanların hocalığı hak etmediklerini söylemiyorum. İnandığım şey, sadece tarih kitapları okuyan ve bu okuduğu kitaplardan yola çıkarak tarih öğreten bir hocanın, tarih alanında gerçekten saygın bir üniversite hocası olamayacağıdır.

Yıllar önce, bir tarihçinin tezini kanıtlamaya kalkışıp onu kuracak materyali seçmemesi; kanıtı kendisini nereye götürüyorsa oraya kadar takip etmesi gerektiğini öne sürmüştüm. Bazı meslektaşlarım buna karşı çıkmışlardı. "İnsanın aklında kanıtlara başvurarak kanıtlamayı isteyeceği bir tez olması gerekmez mi?" diye sordular. "Neticede, müspet ve toplumsal bilimlerde böyle çalışılır, önce bir tez formüle edilir ve sonra onu kanıtlayacak kanıtların peşine düşülür. Tarihte de aynı şekilde çalışılmaz mı, çalışmak gerekmez mi?"

Kendimi daha açık bir şekilde ifade etmek için bir tez ve bir hipotez arasında bir ayrım yapmalıyım. Bu bağlamda, tezle bir tarihçinin çalışmaya başlamadan önce kafasında bulunan bir önerme ya da önermeler dizisini kastediyorum. Bunlar ona tezini destekleyen kanıtlar bulmasında rehberlik eder ve bir vaka sunmasını mümkün kılar. Diğer yandan tarihsel araştırma-

da, bilimsel faaliyetin tüm diğer alanlarında olduğu gibi, araştırmacının bir hipotez ya da hipotezler formüle etmek zorunda olduğu doğrudur. Neticede, bir araştırmacı her not aldığında bir hipotez formüle etmektedir; kaynağındaki bir şeyin not almaya değdiği, önceki ya da sonrakilerin ise değmediğine dair bir hipotez.

Dürüst tarihsel araştırmada iki koşul normal kabul edilmelidir. İlki, hipotezler bilinçli olmalıdır, bilinçsiz değil. İkincisiyse, araştırmacı herhangi bir aşamada hipotezlerini güncellemeye ya da tamamen terk etmeye, yani kanıtları izlemeye hazır olmalıdır. Kitaplarımın pek çoğunda, hem okumalarım sırasında hem de kitabı yazarken fikirlerim pek çok değişim geçirdi. Bitirdiğimde konuyla ilgili fikirlerim, hiçbir şekilde başladığım zamankilerle aynı değildi; eğer öyle olmuş olsaydı zamanımı boşa harcamış olurdum. Herhangi bir bilimsel ya da akademik araştırma toplumsal, müspet ya da doğal bilimlerde olduğu gibi, tarihte de hipotezler oluşturmayı içerir; fakat bu sürekli bir güncelleme süreci olmalıdır. Bilim insanı, kanıtlar karşısında hipotezlerini test eder; kanıtlarını hipotezleri karşısında test edip, hipotezlerine uyup uymadığına bakarak onu kabul ya da reddetme yoluna gitmez.

Öğrencilerimin kafasına gayet günlük bir mevzuyu, araştırma tekniklerini sokmayı çok önemli bulurdum. Neler dipnota atılmalıdır? Neler atılmamalıdır? Bir dipnot nasıl oluşturulmalıdır? Bir bölüm nelerden oluşur? İyi bir tezle vasat bir tez arasındaki farkı yaratacak pek çok pratik şey vardır. Bugünlerde bu tür pratik meselelere pek az dikkat gösteriliyor. Nedense bunların öğrencilere gökten zembille ineceği ya öğrencilerin bunları şans eseri bulacakları varsayılıyor.

Bir kişi yazmanın son aşamasına geldiğinde, bütün bu not yığınını ve biriktirilen devasa nicelikteki bilgiyi, yani elinde-

ki her şeyi bir şekilde sıkıştırmaya çalışmasının yarattığı büyük tehlikeden bahseden etkileyici bir paragraf yazan Adolf von Harnack idi sanıyorum. Bazı insanlar, arşivlerde ya da bir kitap okuyup not çıkararak, hiçbir şey elde edilemeden ya da pek az şey kazanılarak geçirilen tüm o günleri kaybetmenin korkunç bir trajedi olduğunu düşünürler. Von Harnack'ın üzerinde ısrarla durduğu nokta şu: "Her şeyi göstermeye çalışmayın." Onun daha zor olan önerisiyse şöyle: "Kendinizi geriye kalanları yakma sürecine teslim edin."

Genellikle öğrencilerime bunun çok acı olduğunu düşündüğümü söylemiş ve onlara fazla notlarını gelecekteki makaleleri için saklamalarını salık vermişimdir. Bunun daha nazik bir öneri olduğunu düşünüyorum, ki pek çok makale de böyle çıkar.

İslam Tarihi ve Kültürel Kibir Tehlikesi

Bir tarihçi, tüm âdemoğulları gibi, insani duygulardan azade değildir. Sadakatleri ve önyargıları, tarihi algılayış ve sunuş biçimlerini şekillendirebilir; ama eleştirel tarihçi bunun farkındadır ve bunu düzeltmeye çalışır. Geçmişte, Batılı olmayan uygarlıklara bakan bir Batılı, Batılı olan her şeyin iyi olduğunu varsayma eğilimindeydi; ama şimdilerde, Batılı olan her şeyin kötü olduğunu varsaymak moda haline geldi, ki bu da aslında aynı önyargının tersyüz edilmiş halidir. Bugünlerde Batı ile ilgili iyi bir şeyler söylemeyi imkânsız bulan insanlar, aslında son derece etno-merkezci ve kibirliler. Yanlış giden her şeyin Batı'nın suçu olduğunu iddia ederek, Batı'nın her şeyin kaynağı olduğu ve dünyada olup biten her şeyin Batı tarafından belirlendiği şeklindeki eski iddiayı hâlâ koruyorlar. Şimdi bunun kötü olduğunu söylüyorlar, geçmişte ise bunun iyi olduğunu söylüyorlardı; fakat her ikisi de benzer türde bir kibrin ürünü.

Kültürel kibir tehlikesi karşısında önlem alınmalı, zira bu kibre tamamen yanlış olan bir soruyu sorarak çok kolay bir şekilde kapılabiliriz: Bir şeyin neden gerçekleşmediğini sorarak. Neden İslam bunu yapmadı? Ya da, Orta Doğu neden şunu geliştirmedi? Bu, "Bizim yaptığımızı neden onlar yapamadı?" anlamına gelir. Bu bir hatadır. Bir şeylerin neden gerçekleşmediği değil, neden gerçekleştiği sorulmalıdır. Eğer Batı'nın neden Amerika'yı keşfettiğini öğrenmek istiyorsanız, bu makul bir sorudur. Ama Müslümanların İspanya ve Fas'taki limanlarından yola çıkarak neden Amerika'yı keşfetmediklerini sormak makul bir soru değildir.

Kendime karşı eleştirel yaklaşarak bilimsel tarafsızlığımı korumaya çalışırken, üç önyargı kaynağı karşısında uyanık olmam gerektiğini biliyordum: Batılı, Britanyalı ve Yahudi. Semitler ve Anti-semitistler üzerine yazdığımda, dikkat etmek gereken şey tabii ki Yahudi bakış açısıydı. Eğer Orta Doğu üzerine yazıyorsam bu, Batılı bakış açısıydı. Bunu söylerken basitçe kendi kültürel geçmişime sırtımı döndüğümü kastetmiyorum; bu bir o kadar aptalca, aslında çok daha aptalca olurdu. Buradaki sorun sempatiden ziyade empati sorunudur. Ve burada açık bir şekilde şoven olarak görülebilecek bir önermede bulunacak ve bu empati yeteneğinin, yani başkalarının duygularını dolaylı olarak deneyimlemenin, özel olarak Batılı bir özellik olduğunu söyleyeceğim. Bu insana, diğer uygarlıkları öğrenme tutkusu ve onları anlayabilme yeteneği kazandırır. Şüphenin nedeni genellikle anlayışsızlıktır.

İlk Batılı arkeologlar Orta Doğu'yu kazmaya gittiklerinde, pek çok Müslüman hayrete düşmüştü. Hiçbir zaman etrafta yatan şanlı atalarından geriye kalanlara dair en ufak bir ilgi göstermemişlerdi; çünkü bu işlerine yarayan, dikkate değer bir tarih değildi. İslam öncesine aitti ve bu nedenle önemsizdi. İn-

sanların kendilerini tehlikeli ve rahatsız bir ortama girmelerine ve uzun süre önce göçüp gidenlerden arta kalanları ortaya çıkarmak için yüksek meblağlarda para harcamalarına akıl sır erdiremiyor ve bu nedenle bunun arkasında başka bir güdü olduğunu düşünüyorlardı. Başka nedenler arıyorlardı –casusluk, hazine avcılığı ve tanrı bilir daha neler. Gerçekten de İmparatorluğun hizmetinde olan bazı Şarkiyatçılar vardı, ama yine de pek çoğu İmparatorluğa karşı hayli eleştireldi. Gerçek gerekçe, yani bilgi arayışı, kulağa saçma geliyordu.

Bir Müslümanın bakış açısından tarih derin ve hatta dini bir öneme sahiptir. İslam'ın ilerleyişi tarihsel kanıtlar vasıtasıyla bilgisine ulaşılabilecek tarihsel bir olaydır. Ana akım İslami hukukun gelişimi, Sünnet yani Peygamber ve sahabesinin koydukları kurallar ve uygulamalar temelinde şekillenmiştir. Bu açıdan Sünnet bir tür tarih, geçmişteki eylemlerin ve söylenen sözlerin bir kaydıdır. Bu nedenle bir Müslüman için tarih dini bir önem taşır ve tarihin doğru olması hayati önemdedir. Peygamberin söylediği bir söz, hadis, şu ya da bu olay karşısında Peygamberin ne söylediği ya da yaptığını anlatan tarihi bir ifadedir. Bu nedenle hadislerin kaydedilmesi, toplanması ve kritiği bir tür tarih yazımıdır. İslam tarih ve uygarlığının başından itibaren sadece geçmişi bilmeye değil, aynı zamanda bu bilginin doğru olduğundan emin olmaya dair de derin bir ilgi var olmuştur. İslam'ın ilk zamanlarında bile, İslam âlimleri mevcut geleneklerin doğruluğuna büyük bir ilgi göstermişler ve doğru ve yanlış hadisleri birbirinden ayırmak için büyük emek harcamışlardır. Sadece doğru ve yanlış şeklinde değil, kesin, muhtemel, zayıf ve yanlış şeklinde daha sofistike bir sınıflandırmaya gitmişlerdir. Aynı zamanda hadisi, içerik, aktarılma zinciri ve güvenilirlik açısından incelemek ve sınıflandırmak için karmaşık bir metodoloji de geliştirmişlerdir.

Tarihin doğru olup olmadığını sormak, kuşkusuz tarihin bazen yanlış da olabileceğini ima eder. Neden yanlış olsun ki? Birisi tarihi neden ve nasıl tahrif eder? Bu tüm toplumlardaki tarihçilerin karşısına çıkan en büyük sorunlardan biridir. Bin yıl önce Müslüman bir hadis uzmanının kafasında bir yanlış hadis sorunu ve bir de zayıf hadis sorunu vardı. Bu ayrım bir hadisin bazen tamamen uydurulmuş olabileceği, biri tarafından icat edildiği ya da bazen gerçek bir anlatıya dayansa da aktarım süreci içerinde bir şekilde değişmiş olabileceği anlamına gelirdi. Ben size bir hikâye anlatırım, siz onu bir başkasına anlatırsınız, o da bir başkasına anlatır ve ellinci yeniden anlatışın ardından hikâye artık kimse tahrif etmek istemese ya da tahrif etmeye çalışmasa da çok farklı bir şeye dönüşür. Buna gerçeğin doğal erozyonu adını verebiliriz. Aynı zamanda gerçeğin kasti şekilde çarpıtılması da söz konusudur. Neden tarih tahrif edilir? Tarihsel bilginin bir ölçüde erozyona uğraması bir açıklama sağlar, ama neden birileri çıkıp da kasten tarihi çarpıtır ya da uydurur?

Tarihin esas amaç ve kullanımlarından biri meşrulaştırmaktır, yani geçmişi bugünü meşrulaştırmak için kullanmak. Monarşist tarih monarşiyi meşrulaştırır; cumhuriyetçi tarih monarşinin meşruluğunu yıkar ve cumhuriyeti meşrulaştırır. Sömürgeci tarih sömürge rejimini meşrulaştırır: Barbarlara uygarlık getirdik ve onları daha yüksek bir seviyeye taşıdık. Sömürgecilik karşıtı tarihse tamamen zıt bir amaca hizmet eder: Yabancı zulmünün boyunduruğundan kurtularak özgürlüğümüzü kazandık. Ve tabii ki, bugün değiştikçe, geçmiş de onunla birlikte değişir. Değişmez ve sabit bir şey olarak geçmiş fikri, eğer herhangi bir şeye işaret ediyorsa, o da tarihin sözünü ettiğim farklı anlamlarından yalnızca ilki, yani olup biten şeyler olarak tarihtir. Fakat ne olup bittiğinin belgelenmesi, araştırılması, yorumlanması ve sunulması sürekli olarak değişim geçirir. Tari-

hin ya da daha doğrusu tarihçinin amacı bugünü meşrulaştırmak olduğu ölçüde, bugün değiştikçe geçmiş de onunla birlikte değişmek zorundadır ve resmi tarihçiler sürekli olarak yeni ihtiyaçları karşılamak üzere geçmişi yeniden kaleme alırlar.

Resmi yeniden yazım uluslararası tarihi ulusal tarihlerden çok daha fazla ekiler. İki ülke arasındaki bir savaşı örnek olarak alalım. Açıktır ki, aynı kanıtları ve yöntemleri kullansalar bile, bir ülkede yazılan tarih, diğerinde yazılandan farklı olacaktır. Bu daha ziyade ilkel bir tarih türüdür, ama insanlığın kaydedilmiş tarihinin büyük bir kısmı için, bu elimizde olan tek türdür. Bu tür kimi tarihlerde, örneğin yirminci yüzyıldaki Birinci Dünya Savaşı ve İkinci Dünya Savaşı örneklerinde, müştereken kabul edilmiş bir olgusal çekirdek olabilir. Daha yakın tarihli bazı savaşların ulusal tarih yazımlarındaysa bu sınırlı uzlaşma da bulunmaz ve tarih, mitoloji ve ideoloji karşısında boğulur.

Bağlam önemlidir. Hepimizin Britanya emperyalizmine karşı verdiği uzun mücadele ve nihayetinde elde ettiği başarı karşısında hayranlık duyduğumuz Gandhi, medeni ve demokratik bir düşmana karşı savaştığı için başarılı oldu. Hitler ya da Stalin ve hatta Saddam Hüseyin karşısında bir hafta bile dayanamazdı. Acı bir şekilde, Gandhi'nin Alman kontrolü altındaki savaş dönemi Avrupa'sındaki Yahudilere, Hitler'e karşı "pasif direniş"le mücadele etmelerini salık verdiğini hatırlayalım. Hitler'in Britanyalı olmadığı gerçeğini biraz göz ardı etmiş gibi görünüyor.

6. Bölüm

Akademik Yaşamdan Kesitler

Atmışların ortalarında Japon İmparatorluk Akademisi'nden, Londra'daki *British Academy*'ye özel bir mesaj gönderildi. Bu, savaş sonrası dönemde iki ada krallığı arasındaki ilişkileri geliştirmeye ve güçlendirmeye yönelik daha genel bir çabanın parçasıydı. Japon Akademisi karşılıklı olarak misafir öğretim üyelerinin gönderilmesini öneriyordu. *British Academy* tarafından seçilecek bir Britanyalı bilim insanını davet edecekler ve akademik kurumları ziyaret etmek ve genel olarak bilim ve kültür dünyası hakkında bilgi edinmek üzere bir ay boyunca ona Japonya'da ev sahipliği yapacaklardı. Karşılığındaysa *British Academy* bir Japon bilim insanını, benzer bir amaçla, benzer bir ziyaret için İngiltere'ye davet edecekti. *British Academy* öneriyi kabul etti ve Uzak Doğu uzmanlarından birini önerdi. Şaşırtıcı bir şekilde, Japonlar bu öneriyi kabul etmek konusunda gönülsüzdüler. Uzak Doğu uzmanlarımızı çok yakından tanıyor ve daha farklı bir şey tercih ediyorlardı. O sıralarda *Academy*'nin Şarkiyat çalışmaları ile ilgili bölümünün başkanlığını sürdürdüğümden, *Academy* yönetiminin tercihi benden yana oldu. *Academy*'nin bir misafiri olarak Japonya'yı ziyaret etme olasılığının aşikâr çekicilikleri vardı. Japonlar da bunu kabul ettiler ve ilk adım olarak bana Londra-Tokyo-

Londra arasında Japon havayollarından bir gidiş dönüş uçak bileti gönderdiler.

Academy'deki meslektaşlarımı şaşkınlığa düşüren şeyse biletin *first-class* olmasıydı. Hiç bu şekilde düşünmemişlerdi. Onların da benzer bir şekilde karşılık vermeleri ve Japon misafirleri için *first-class* gidiş dönüş bileti almaları gerektiği açıktı ki bu, mali kaynakları pek de güçlü olmayan *Academy* için epey ağır bir masraftı. Fakat bu konuyla ilgili yapılabilecek hiçbir şey yoktu ve bu sırada lüks ve zevk içinde Tokyo'ya giden bir uçuşta *first-class* yolcusu olarak yerimi almıştım.

Havaalanında Japon İmparatorluk Akademisi'nden bir temsilciyle buluştuk ve otelime kadar eşlik ederek güven içinde ve rahatça odama yerleştiğimden emin oldu. Tüm faturalı masraflarım *Academy* tarafından ödenecekti; fakat cepten yapacağım harcamaları karşılamam için bana bir çek vermesi söylenmişti ve çeki bozdurmak için bir an evvel hemen yandaki bankaya gitmemizi önerdi.

İşte sorunlarımız burada başladı. Bankadaki görevli, çekin ödemesini elden yapamayacağını anlattı; paranın öncelikle bir hesaba aktarılması ve sonra hesaptan çekilmesi gerekiyordu. Hiç hesabım yoktu ama kaldığım süre boyunca kullanmak üzere bir tane açmayı arzu ediyordum. Japonya'ya geçici olarak gelmiş misafirler özel bir izin olmadan hesap açtıramadıklarından ve eğer bu izin verilse bile uzun bir süre alacağından bunun imkânsız olduğu söylendi. Refakatçim bu sorunla tipik bir Japon işbilirliğiyle ilgilendi. Çeki kendisine emanet etmemi istedi ve bankada hemen bir hesap açtırarak, çeki bu hesaba yatırdı. Daha sonra tüm meblağı nakit olarak çekti ve bana teslim etti, sonrasındaysa hesabı kapattı. Sorun çözülmüştü.

Ama başka sorunlar da vardı ve en önemlisi de hayatımda ilk defa sokak isimlerini bile okuyamadığım bir ülkede bulu-

nuyor olmamdı. Taksi ile bir yere gitmek görece kolaydı. Normal olarak bir kişi elinde Japonca olarak adresin yazılı olduğu bir parça kâğıt bulundurur ve bunu şoföre verirdi. Fakat etrafta yürüyüşe çıkmayı da seviyordum ve kaybolmak çok kolaydı; özellikle de hiçbir görsel hafıza ve yön duygusuna sahip olmayan benim gibi biri için. Kendi arka bahçemde bile kaybolabilirdim.

Üssüm Britanya Büyükelçiliği'ydi ve her güne ilk olarak benim için ne tür ayarlamalar yapıldığını görmek üzere oraya giderek başlıyordum. Bunu taksiyle yapıyordum. Üzerinde Japonca "Britanya Büyükelçiliği" yazan bir parça kâğıdım vardı ve her sabah bunu şoföre veriyordum, o da beni doğruca oraya götürüyordu.

Benim gibi dile meraklı bir kişinin, en azında Japonca "Britanya Büyükelçiliği" demeyi öğrenmesi gerektiğini hissettiğimden, ev sahibime bunu nasıl söyleyeceğimi sordum. Bir kâğıda yazdım, ezberledim ve ertesi gün taksiye bindiğimde Britanya Büyükelçiliği'ne gitmek istediğimi Japonca olarak söyledim. Şaşkınlık içinde bana baktı; bir kez daha denedim ve bu kez daha da şaşırmış görünüyordu; üçüncü bir kez denediğimdeyse "Bu saçmalığa bir son ver ve kâğıdını uzat." anlamında gelecek açık bir mesaj taşıyan bir jest yaptı, ben de dediğini yaptım.

Benim mizacım açısından bu yalnızca moral bozucu değil, ama aynı zamanda aşağılayıcıydı da. Japon ev sahibime bir kez daha Britanya Büyükelçiliği'nin nasıl söyleneceğini sordum ve bu kez nerede hata yaptığımı anladım. Sözcüklerim doğruydu ama tonlamam değildi ve tonlama hem çok önemliydi hem de durumdan duruma değişiklik gösterebiliyordu. Bir sonraki sefer, diş açıklığımı daralttım ve sözcükler gırtlağımın derinliklerinden döküldü. Varacağım yere götürüldüğümde ne kadar da kıvançlıydım.

İngiltere'den Japonya'ya gitmenin mümkün olmadığı yıllarda Japonca öğrenmeye çalışan bir meslektaşımı hatırladım. Her nasılsa Japon bir kızla tanışmış, ona âşık olmuş ve evlenmişti. Londra'da mutlu bir şekilde yaşıyorlardı ve Japoncayı akıcı bir şekilde konuşabiliyordu. Savaştan sonra, ilk kez Japonya'ya gitti ve Japonca konuştuğu her yerde insanlar, ona gülmemek için açıkça kendilerini zor tutuyorlardı. Sonunda onlara bunun sebebini soracak cesareti topladığında aldığı cevap "Japonca'yı genç bir kız gibi konuşuyorsun." olmuştu.

Programım ileri gelen bilim insanlarıyla toplantıları, kurum ziyaretlerini ve olağan konuşmaları içeriyordu. Benim gibi Japonya'da konuşma yapan yabancılar için, ki bu sık karşılaşılan bir durumdu, üç ihtimalin bulunduğu söylenmişti. İlki, konuşmayı takip etmek ve tartışmaya katılmak için dile yeterli ölçüde hâkim olan sınırlı bir dinleyici kitlesi karşısında İngilizce konuşmaktı. Bu nadiren vuku buluyordu, ama bulduğunda da işe yarıyordu. İkinci olarak, çoğaltılıp dinleyicilere dağıtılacak basılı bir metin hazırlanabilir ve böylece dinleyiciler konuşmacı metni okurken takip edebilirlerdi. Üçüncü ve en sık başvurulan yolsa, konuşmacının konuşmasını İngilizce yapması ve hemen yanında duran bir tercümanın onu cümle cümle çevirmesiydi. Bu genel olarak en etkili yöntemdi ve konuşmacı ile dinleyiciler arasındaki en yüksek iletişim seviyesi bu şekilde yakalanıyordu. Bir defasında İngiliz bir konuşmacının epey uzun ve derme çatma bir fıkra anlattığını ve tercümanın da çok kısa bir cümleyle fıkrayı çevirmesi üzerine dinleyicilerin kahkahalarla güldüğü bir olayı hatırlıyorum. Refakatçim bana tercümanın aslında "Bu bir fıkra, lütfen gülün." dediğini söylemişti.

Savaştan önce Paris'teki öğrencilerimden biri Kyoto'dandı ve daha sonra Kyoto Üniversitesi'nde profesör olmuştu. Onu yeniden görmeyi ve tanışıklığımızı tazelemeyi istiyordum. Ge-

rekli ayarlamaları yaptık ama bir Japon şehrinden bir diğerine yapılacak basit bir tren yolculuğunun inanılmaz bir biçimde karmaşık olduğu ortaya çıktı. Ne okuyabiliyor ne de konuşabiliyordum ve fiziki engellilere karşı o günden sonra da koruduğum gerçek bir empati geliştirdim. Yine de oraya varmayı başardım.

Birkaç yıl sonra Japonya'ya ikinci bir ziyaret gerçekleştirdim, bu kez Japon üniversitelerinden birinde misafir öğretim üyesi olarak. Sürekli olarak yanımda bulunan bir tür rehber/tercümana sahiptim ve bu kuşkusuz her şeyi çok daha kolaylaştırıyordu.

Japon kraliyet ailesinin doğrudan yönetim işleriyle meşgul olmayan mensuplarının bir meslek seçerek kendi kariyerlerini yapmaları, belli ki çok eski bir gelenekti. Normalde, silahlı kuvvetleri tercih ederlerdi. Japonya Mikado'sunun (İmparatorunun) küçük kardeşi Prens Mikasa, farklıydı ve akademiyi seçmişti. Daha özel olaraksa, Orta Doğu tarihi ve arkeolojisiyle ilgileniyordu. Bu konular hakkında derin ve yaygın bir akademik çalışma yapmış ve sonunda bir Japon kolejine profesör olarak atanmıştı. Onunla pek çok kez Orta Doğu'da karşılaşmıştım ve bu ziyaret sırasında da Tokyo'daki Saray'da bir öğle yemeğinde misafiri oldum.

Ev sahibim, beni kutsal bir mabedi ziyaret etmek ve dini liderle tanıştırmak üzere Tokyo'nun dışındaki dağlara götüreceği bir gezi ayarlamıştı. Britanya Büyükelçiliği beni, Kraliçe'nin bir kraliyet ziyareti için Japonya'ya geleceği ve Büyükelçilikte Britanya cemaatinin mensuplarının davet edileceği bir resepsiyon düzenleneceği hususunda uyarmıştı. Bana resepsiyonun gününü belirtmişler ve ben de o gün için herhangi bir söz verip vermediğimi kontrol etmiştim. Bir süre sonra Büyükelçilikteki arkadaşım aradı ve üzgün olduğunu fakat bir hata yapıl-

dığını, resepsiyonun o gün değil de bir sonraki gün gerçekleşeceğini bildirdi. O sırada çoktan Japon ev sahiplerime o gün boş olduğumu söylemiştim ve onlar da dağa yapılacak gezi için gerekli tüm ayarlamaları yapmışlardı. Bu durumu Büyükelçiliğe açıkladım ve planımı son dakikada değiştiremeyeceğimi ve bu nedenle de resepsiyona katılmamın mümkün olmadığını bildirdim.

Bu bir şekilde üniversitedeki ev sahiplerimin kulağına gitmiş ve dağa gittiğimiz gün onlarla gelmek için "Kraliçe'yi ekmem" karşısında gururlarının ne kadar okşandığını ve taltif edildiklerini söylediler. Tam olarak doğru değildi, ama tamamen yanlış da değildi.

Buckingham Sarayı'nda Öğle Yemeği

Kraliçe Hazretleri tarafından öğle yemeği için Buckingham Sarayı'na ilk ve tek davet edilişim 1960'ların ortalarında gerçekleşti. Britanya hükümeti Arabistan'daki Körfez şeyhliklerinde bulunan tüm Britanya kuvvetlerini geri çekme niyetini beyan etmişti ve Körfez şeyhleri de bu beklenmedik ve aceleci geri çekilmenin doğuracağı sorunlarla nasıl başa çıkacaklarını tartışmak üzere birbiri ardına Londra'ya doluşuyorlardı. Kamusal olarak Britanyalıların gitme kararından ne kadar memnun olduklarını açıklıyorlardı. Özel olaraksa endişelerini dile getiriyor ve kararın biraz daha ertelenmesini rica ediyorlardı. Her ne kadar küçük de olsa hepsi birer devletin başında bulunduklarından, münasip bir şekilde karşılanıp ağırlanmaları gerekiyordu ve birkaç haftaya yayılmış kraliyet ve yarı-kraliyet etkinliklerinden oluşan mütekâmil bir program vardı. Misafir listesi uzadıkça uzadı ve benim seviyeme bile ulaştı. Kraliyet tacını taşıyan ve beni ve eşimi Majesteleri ve Prens Philip'le kim bilir han-

gi Körfez şeyhi onuruna verdiği bir öğle yemeğine davet eden bir mektup tarafıma ulaştığında heyecanlanmıştım. Daveti hevesle kabul etmiş ve daha sonra başka talimatlar da almıştık. Münasip kıyafet, "sabah elbisesi" olarak bilinen kuyruklu uzun bir gri ceket ve bir tür papyondan oluşuyordu. Tabii ki elimde bunlardan herhangi biri bulunmuyordu ve bir tane satın almaya da hiç niyetim yoktu; ama kiralayabilirdim. Aynı zamanda bir Buckingham Sarayı park etme izni de almıştım; fakat saklamayı ne kadar çok istesem de izni kullandıktan sonra iade etmek zorundaydım.

Yarım asır sonra, iki hatıra aklımda kalmış. İlki tanıştırma faslıydı. Sayıları yaklaşık olarak on beş-yirmiyi bulan misafirler, bir resepsiyon salonunda toplanmış ve bir yarım daire şeklinde sıralanmışlardı. Daha sonra misafir listesini oluşturan ve düzenlemeleri yapan görevlinin eşliğinde Kraliçe geldi. Yarım dairenin etrafında dolaştılar ve görevli bizi Majestelerine teker teker ismimizle ve kim olduğumuzu açıklayarak tanıştırdı. Bu sona erdiğinde, birkaç dakikalığına ferahlatıcı bir şeyler içerek ayakta bekledik ve sonra şeref misafirleri, yani şeyh ve maiyeti geldi. Onlar da aynı şekilde yarım daireyi dolaştılar, ama bu sefer misafirlere liderlik eden Kraliçeydi. Beni gerçekten şaşırtan şey, herhangi bir yazılı metin ya da görünür bir sufle olmadan, Kraliçe'nin misafirlerine, her birimizi isimlerimiz ve görevlerimizle doğru bir şekilde tanıtmasıydı. Ya mükemmel bir hafızası ya da bu iş için gizli bir aygıtı vardı.

Öğle yemeğinden önce içkilerimizi yudumlarken, bir hizmetkâr aniden yanıma yaklaştı ve bana Prens Philip'in benimle konuşmak istediğini söyledi. Yanına gittim ve ortada bir iletişim sorunu bulunduğunu anladım. Prens Philip Körfez şeyhiyle sohbet ediyordu. Prens hiç Arapça bilmiyordu ve şeyhin İngilizcesi de çok azdı. Bir tercümanları olsa da, şu ya da bu

nedenden dolayı, tercüman meselenin üstesinden gelememişti; ya kullandıkları sözcükleri anlamıyor ya da tercüme edemiyordu. Şeyh söylemek istediğini bana Arapça olarak anlattı ve neyse ki onu anlayarak İngilizce tekrar edebildim. Benim için çok büyük bir gurur anıydı, ama maalesef meselenin ne ile ilgili olduğuna dair en ufak bir şey hatırlamıyorum.

Öğle yemeğinin kendisi heyecan verici olmaktan uzaktı ve yemekler en iyi durumlarında ılıktı. Kraliçenin nedimelerinden biri olan masadaki refakatçim, bana Saray ziyafetlerinde servis edilen yemeklerin hiçbir zaman sıcak olmadıklarını, kraliyet mutfaklarından kraliyet masalarına olan mesafenin çok uzun olduğunu söyledi.

Tarih ve Şimdiki Zaman

Tarihçinin ilgilendiği esas şey geçmiştir, bulabildiği her kaynağı kullanarak onu inceler ve incelemesinin sonuçlarını yazarak ya da ders vererek başkalarıyla paylaşır. Her nedense, tarihçilere sık sık bundan sonra ne olacağı sorulur. Çoğumuz bu soruyu işimizin gelecekle değil geçmişle ilgili olduğunu ve bizim birer kâhin değil tarihçi olduğumuzu söyleyerek yanıtlarız. Fakat bu cevap ısrarlı sorgucular için genellikle kâfi değildir. Roma'da tarihçilerin geleceğe dair tahminler yürütmeye çalışmalarının doğru olup olmadığını tartıştığımız, tarihçiler arasındaki bir toplantıyı hatırlıyorum. Aramızdaki bir Sovyet meslektaşımız tartışma boyunca sessizliğini korumuş ve biz de sonunda ona bu konudaki fikrinin ne olduğunu sormuştuk. "Sovyetler Birliği'nde, tarihçinin en zor görevi geçmiş hakkında tahmin yürütmektir." demişti. Hiç kuşkusuz, Komünist hiyerarşi tarafından geçmişin sürekli bir biçimde yeniden yazılmasına atıfta bulunuyordu.

Tarihçiden geleceğe dair tahminler yürütmesini beklemenin makul olmadığını düşünüyorum; ama tarihçinin yapabileceği ve yapması gereken belirli şeyler de vardır. Eğilimleri ayırt edebilir. Neyin yaşandığına ve o an neyin yaşanmakta olduğuna bakarak gelişmekte olanı görebilir. Böylece, tahminler demesek de, ihtimalleri, alternatif ihtimalleri, gerçekleşebilecek şeyleri, değişen etkileşimler içinde şu ya da bu yöne gidebilecek şeyleri formüle edebilir. Uzak geleceğe dair tahminlerde bulunmak, yakın geleceğe dair tahminlerde bulunmaktan tabii ki daha güvenlidir. Ama yine de, tarihçinin, şu ya da bu nedenle, şimdiki zamana, yalnızca tarihsel süreci gözlemleyerek ve onu kayıt altına alarak değil, ama onu etkileyerek, ona tesir ederek ve hatta onu yönlendirerek müdahil olacağı durumlar da vardır.

Pek çok tarihçinin bu türden tecrübeleri olmuştur. Savaş yıllarında Majestelerinin emrindeki çalışmalarım, bu başlık altında ele alınabilir diye düşünüyorum. Akademik yaşama döndükten sonra bile, pek çok meslektaşım gibi, zaman zaman siyasete yön veren toplantılar vasıtasıyla tarihsel sürecin bizzat kendisiyle yüz yüze geldiğim anlar oldu. Yıllar boyunca, Orta Doğu'ya gerçekleştirdiğim sayısız ziyaretimde, farklı devletlerin büyükelçileriyle olduğu kadar, kralları, başkanları, başbakanları ve diğer yüksek görevlileriyle de toplantılarda bulundum. Çeşitli mevzular hakkında konuştuk ve zaman zaman onlara, bazen bir soruya cevap olacak şekilde bazense doğrudan kendi fikirlerimi aktardım.

Bir tarihçi olarak, bir tarihçinin teknik profesyonel metodolojisini kullanarak yaptığım çalışmalarımın, tarihsel süreci kesin olarak etkilemiş göründüğü belirli bir kesiti anımsıyorum. 27 Mayıs 1971'de, o zamanlar Sovyetler Birliği ve Birleşik Arap Cumhuriyeti olarak bilinen Rusya ve Mısır, Kahire'de bir "Dost-

luk ve İşbirliği Antlaşması" imzaladılar. O dönemde Orta Doğu'daki vaziyet göz önünde bulundurulduğunda bu antlaşmanın imzalanması, uluslararası siyasi süreçler üzerinde dikkate değer etkilerde bulunacak, önemli bir hadiseydi.

Antlaşma, Rusya ile bir Arap hükümeti arasında imzalandığından, Arapça ve Rusça olarak iki dilde hazırlanmış, imzalanmış ve tasdik edilmişti ve her iki metin de geçerliydi. Hem Sovyet hem de Mısır hükümeti antlaşmanın, biri Rusça metne, diğeriyse Arapça metne dayanan birer İngilizce tercümesini yayınlamışlardı. İngilizce tercümeler her ne kadar resmi olsalar da bağlayıcı değillerdi. İlginç bir şekilde İngilizce metnin hem Sovyet hem de Mısır versiyonları Amerikan değil Britanya imlasını kullanmışlardı, ama diğer taraftan birkaç noktada birbirlerinden farklılık gösteriyorlardı.

Bu farklılıkları gayet akademik bir yolla tespit etmiştim. Antlaşmanın elimdeki kopyası olan Mısırlıların hazırladığı İngilizce tercümesiyle birlikte Arapça metin, Mısır Büyükelçiliği tarafından sağlanmıştı. Şans eseri ertesi gün uluslararası vaziyetle ilgili bir tartışma grubuna katılacaktım. Bir ara antlaşmadan alıntı yapmak istedim ama kendi kopyamı yanımda getirmemiştim. Doğu Avrupa meseleleri konusunda uzman olan bir meslektaşımın yanında oturuyordum ve ona bir ihtimal antlaşmanın kendi kopyasını yanında getirip getirmediğini sordum. Getirmişti ve nazik bir şekilde kullanmam için bana iletti. Onun kopyası Sovyet Büyükelçiliği tarafından basılmıştı ve hem Rusça metni hem de İngilizce tercümesini ihtiva ediyordu. Metne bakar bakmaz, iki versiyon arasında belirli farklılıkların bulunduğunu fark ettim. Bu nedenle Sovyet metninin bir kopyasını edindim ve profesyonel bir tarihçinin yapacağı gibi iki metni karşılaştırarak incelemeye koyuldum.

Farklılıklar önemli ve kapsamlıydı ve beni hem bu antlaş-

ma hem de Sovyetler Birliği'nin müttefikleri, uyduları ve tarafsız güçlerle imzaladığı diğer antlaşmalar üzerinde daha da fazla karşılaştırma yapmaya yöneltti. Bu farklılıkları ortaya koyan ve daha sonra bilimsel bir dergide basılan uzun bir makale kaleme aldım.

Bu uzun yazı, âdet olduğu üzere, akademik camianın dışında pek de etki yaratmadı. Fakat bilimsel bir dergi için yazdığım bu bilimsel makalenin yanı sıra, 8 Ekim 1971'de Londra'da *The Times*'da yayımlanan kısa bir gazete makalesi de kaleme almıştım. Belli ki bu Mısır diplomatik teşkilatında bir şok yaratmış ve hatta Sovyetler Birliği ile ilgili müteakip ilişkilerinde bir miktar etkide de bulunmuştu. Ertesi yıl, 18 Temmuz 1972'de, Başkan Sedat Sovyet ordusunun Mısır'ı terk etmesini emretti.

Bir süreliğine endişeli bir merak hâsıl oldu; gidecekler miydi, yoksa Çekoslovakya ve Macaristan'da yaptıkları gibi harekete geçip yönetimi ele geçirerek mi yanıt vereceklerdi. Sovyetler risk almamaya karar verdi ve barışçıl bir şekilde davrandı. Mısır siyasetinde radikal bir değişim için yol artık açılmıştı.

Cezayir'de Türk Muamelesi Görmek

O Londra'da bir konsolos yardımcısı, bense üniversitede bir asistan okutmanken, bir Türk diplomatla tanışmıştım. Aynı yaşlardaydık, kariyerimizde tecrübesizlik ve küçük çocuklar gibi benzer sorunlarla meşguldük. Kısa süre içinde anlaştık ve onun tüm yaşamı boyunca sürecek bir dostluk geliştirdik. Bir seferinde, ben hâlâ Londra'dayken, ondan artık Cezayir büyükelçisi olduğunu ve onu ziyaret ederek, evinde misafir olarak kalmamı istediğini belirten bir mektup aldım.

Sonuç, büyüleyici bir ziyaretti. Misafirleri olduğunda doğal olarak ben de evde bulunurdum ve misafirlere de karşı davet-

te bulunduklarında beni de dâhil etmeleri mesajı verilirdi. Artık Türkçem gelişmişti. Normal olarak onunla ve büyükelçilik çalışanlarıyla Türkçe konuşuyordum ve bana öyle geliyordu ki, Cezayirliler bana diğer Türk görevlilerden biriymişim gibi davranıyorlardı. Bu, insanların kendilerini fikir ve davranışlarını ifade ederken, bir Batı Avrupalının mevcudiyetinde yapmayacakları şekilde davranabilecekleri anlamına geliyordu. Bu çok öğreticiydi. 1967 Savaşı sırasında katıldığım bir sohbeti örnek olarak verebilirim. Akşam yemeğinde yanımda oturan kişi, pek çok Arap başkentinde Britanya ve Amerika büyükelçiliklerini korumak için askeri birlikler sevk edilmesi gerektiğini, ama Cezayir'de Mısır büyükelçiliğinin korunmak zorunda kalındığını belirtti. Nedenini sordum. Cezayir, uzun ve acı dolu bir bağımsızlık mücadelelerinin ardından bağımsız bir devlet kurduğunda, Mısır hükümeti tarafından hem sivil hem de askeri bir dizi heyetin gönderildiğini anlattı. Bu heyetlerin mensupları bir üstünlük havasıyla gelmişler ve ev sahiplerine işleri nasıl idare edeceklerini anlatmaya çalışmışlardı. Cezayirlileri tam anlamıyla çileden çıkarmışlardı. Hiçbir dikkate değer askeri geçmişleri olmayan Mısırlılar, Fransızlara karşı daha yeni etkileyici bir zafer kazanmış Cezayirlilere ders vermeye çalışıyorlardı. Öfkenin seviyesi hatırı sayılır ölçüdeydi. Bana Filistin davasını başka herhangi bir nedenle değil de, emperyalizme karşı bir Üçüncü Dünya davası olduğu için desteklediklerini de anlattılar. Bunun karşısında ne denir bilememiştim.

Ziyaretimin başlarında, bir ülkeyi ilk kez ziyaret ettiğimde her zaman yaptığım şeyi yaptım: Nelerin yayımlandığını ve insanların ne okuduğunu görmek için kitabevlerini gezdim. Şaşırtıcı şekilde, kitabevlerinde yalnızca Fransızca kitaplar bulunduğunu, hiç Arapça kitap olmadığını gördüm. Teker teker dükkânları aradım taradım, ama hiç Arapça kitap bulamadım. So-

nunda bir dükkân sahibine neden hiç Arapça kitap olmadığını sordum ve önemsemez bir el hareketiyle "Arapça kitaplar istiyorsan Kasbah'a git. Orada bulursun." dedi. Eski kale olan Kasbah'a ve etrafındaki dükkânlara gittim, kitabevlerini buldum ve gerçekten de Arapça kitaplar vardı. Ama sorun şuydu ki ellerindeki tek Arapça kitaplar ders kitaplarıydı.

Bir süre sonra Cezayir şehrindeki bir akşam yemeğinde, kendimi bir kütüphanecinin yanında otururken buldum. Arapça kitaplar bulmaya yönelik başarısız girişimlerimden söz ettim ve bu durumun sebebini sordum. "Fransızlar buradayken sadece Fransızca kitaplar vardı, hiç Arapça kitabımız ve Arap kültürümüz yoktu. Bağımsızlığımızı kazandığımızda, Arapça kitaplar ithal etmeyi denedik; Mısırdan beraberlerinde kitap getiren ve bizi modern Arap edebiyatı ve kültürüyle tanıştırmaya çalışan bir heyet geldi. Büyük bir hayal kırıklığıydı; her şeyden önce, Fransız yönetimi altında, belirli bir kültürel ve entelektüel seviyeye alışmıştık."

Türkiye

Atmışlarda, İngiltere ile Türkiye arasındaki kültürel ilişkileri düzenleyen kapsamlı bir anlaşma vardı ve bildiğim kadarıyla muhtemelen halen de devam ediyor. Bu anlaşmanın koşullarına göre, üçü Britanyalı üçü Türk altı kişilik bir komisyon bir yıl Ankara'da bir yıl da Londra'da bir araya gelirdi. Uzun bir süre boyunca komisyonun Britanyalı üç üyesi Ankara'daki *British Council*'ın temsilcisi, Londra'daki ilgili hükümet dairesinin başı ve benden oluştu. Türk üyelerse kültürel ilişkilerle ilgilenen Dışişleri Bakanlığı mensubu, dış ilişkilerden sorumlu Milli Eğitim Bakanlığı görevlisi ve Ankara Üniversitesi'nden bir İngilizce profesöründen oluşuyordu. Dört memur sürekli değişiyor-

du; müteakip toplantılarda aynı kişileri görmek bile çok zordu. İki profesörse, profesörlerin hep yaptığı gibi, ebediyen göreve devam ediyordu.

Bir toplantının hatırası hâlâ aklımda. Toplantılar normalde İngilizce yürütülüyordu, ama bu defa iki Türk görevliden biri hiç İngilizce bilmiyordu, o yüzden tercüman kullanmamız gerekmişti. Görevli Fransızca bildiğinden Fransızca devam edebilirdik, ama bu kurallara aykırıydı. İngiltere ve Türkiye arasında kültürel ilişkilerle ilgilendiğimizden, eğer İngilizce kullanamıyorsak, tercüman kullanmalıydık. Bu nedenle bizim Türkçe söylenenleri İngilizceye çeviren bir tercümanımız, onların da bizim İngilizce söylediklerimizi Türkçeye çeviren bir tercümanları vardı. Türkçeyi epey iyi anladığımdan, tercüme sırasında bazı şeylerin ne hale geldiğini dinlemenin çok ilginç bir tecrübe olduğunu düşündüm.

O sıralar Türk öğrencilere Britanya üniversitelerinde çalışmalarını sürdürmek üzere devlet-destekli ve rekabete dayalı bir dizi burs veriyorduk. Türk heyetinin başı, bu bursları sağladığımız için kendisinin ve ülkesinin ne kadar minnettar olduğunu heyecanlı bir şekilde belirten ağdalı bir konuşma yaptı. Bu konuyu ayrıntılandırarak bir süre daha konuştu ve her zaman mevcut burs sayısından daha fazla aday olduğunu ve eğer Majestelerinin hükümeti, Türk öğrenciler için sağlanan bursların sayısını arttırmanın bir yolunu bulabilirse, çok yardımcı olacağını söyleyerek devam etti.

Bu tercümanımız tarafından dikkatli bir şekilde İngilizceye çevrildi ve diyebilirim ki bu, doğru bir çeviriydi. Bizim heyetimizin başı da eşit derecede ağdalı bir konuşma yaparak bu burslardan dolayı duyulan memnuniyeti ve değerli olduklarını işitmekten ne kadar hoşnut olduklarını ve iki ülke arasındaki kültürel ilişkilerin geliştirilmesine muazzam bir önem atfettik-

lerinden kuşku duymadığımızı söyledi. Bursların sayısının arttırılmasına ihtiyaç duyulduğunu düşünmelerinden özellikle etkilenmiştik ve o sıralar, çeşitli bütçe sebeplerinden dolayı, hemen, herhangi bir söz veremiyorduk, ama önümüzdeki yıllarda sayıyı arttırmak için elimizden geleni yapacaktık. Tüm bunları ifade etmek için, Türk tercüman basitçe olumsuz tek bir kelime kullandı, "Yok".

Hiç kuşkusuz tamamıyla doğru bir tercümeydi.

Yabancı Öğrenciler ve Büyükelçilikleri

Bir bilim insanı olmanın sağladığı pek çok tatmin vardır. En aşikâr olanı her halükârda yapmak isteyeceğiniz bir işi yaparak para kazanmanızdır. Bilim insanı için, bu sadece bir meslek ve geçim yolu değil, bir adanma, hatta bir tutkudur. Pek çok emekli akademisyenin emekliliklerinin ardından bu kadar uzun yaşamalarının nedeni de muhtemelen budur. Diğer pek çok mesleğin aksine, yaşama şeklimizde çok az değişiklik olur. Bağımsız olarak çalışma ve kendi heves ve inançlarınızın peşinden gitme olanağına sahipsinizdir. Aynı zamanda sadece öğrencilere değil, tabiri caizse tilmizlere de sahip olmanın hazzını yaşarsınız. Mesleğimin sağladığı en büyük tatminlerden biri, eski öğrencilerimin meşhur bağımsız bilim insanları, hocalar ve araştırmacılar haline gelmedeki başarılarını izlemektir. Pek çok kez kendimi "gururlu bir babaymışım" gibi hissettim.

Şimdiye kadar pek çoğu emekli olmuş olsa da, Kahire'de, İskenderiye'de, Kudüs'te, Tel Aviv'de, Amman'da, Şam'da, Beyrut'ta, Bağdat'ta, Basra'da, Riyad'da, Tahran'da, Tebriz'de ve Pakistan'ın pek çok yerinde ders veren eski talebelerim oldu. Öğrenciler kendi özgür iradeleriyle gelir ve tam bir araştırma ve ifade hürriyetinden faydalanırlardı. Sömürgeci varlığımızın hâlâ

güçlü olduğu dönemlerde bile, Britanya emperyalizminin kötülüklerini ortaya koyan araştırmalar yapmak üzere sömürgelerden gelen öğrencilerimiz olurdu. Ve bunu Britanya burslarıyla yapar ve bunun için Britanya Doktorası alırlardı. Buna demokratik emperyalizm de diyebilirsiniz.

Lisans öğrencilerinin önemli bir kısmı ve lisansüstü öğrencilerin büyük bir çoğunluğu kariyer olarak ders vermeyi seçerlerdi. Zamanla tüm Orta Doğu'da eski öğrencilerden oluşan bir ağa sahip oldum. Bu yararlı bir iletişim sistemi sağlıyordu. Eski öğrencilerimle mümkün olduğu ölçüde temas halinde kaldım ve ülkelerine gittiğimde sık sık onları da ziyaret ettim.

Koşulları genellikle çok kötü olurdu. Az sayıda akademik kuruma sahip zengin petrol devletleri sayılmazsa, üniversite hocaları az maaş alır ve çok çalışırlardı. Ders yükleri Batılı ülkelere kıyasla, normal ya da kabul edilebilir ölçülerin çok daha ötesinde ağır olurdu. Maaşlarıysa kendilerini ve ailelerini ancak ayın ilk on günü geçindirecek seviyedeydi. Netice katastrofikti. Defalarca, mükemmel tezler yazdıkları halde ülkelerine döndükten sonra dikkate değer hiçbir şey üretememiş yetenekli ve gelecek vadeden öğrenciler için üzüldüm. Bazıları sundukları ya da gözden geçirdikleri haliyle tezlerini yayımlatmayı başardılar; ama pek çoğu buna zaman bile bulamadı. Bu yeteneklerin kaybı karşısında ancak trajik sözcüğünü kullanabilirim.

İlgilenmem gereken Londra'daki Orta Doğulu görevliler arasında, genel olarak konuşursak, en ilgili ve en sempatik olanlar Mısırlı görevlilerdi. Kişisel olarak öğrencileriyle tanışırlar, onların sorunlarının farkında olurlar ve yardımcı olmak için ellerinden geleni yapmaya çalışırlardı. Gerçekten de, özellikle de o zamanlar büyük çoğunluğu oluşturan, hükümetlerinden burs alan ve bu nedenle büyükelçilik tarafından kendilerine ödeme yapılan öğrencilerin sorumluluğunu taşırlardı. Yüksek öğretim

için İngiltere'ye gönderilen öğrencilerin pek çoğuna hükümetleri tarafından ödeme yapılır ve bu öğrencilere büyükelçilikleri tarafından göz kulak olunurdu. Bu büyükelçiliklerin büyük bir çoğunluğu, tek görevi öğrencilerle ilgilenmek olan bir eğitim ataşesine sahipti. Pek çoğu anlaşılabilecek makul insanlardı. Ama hepsi değil.

Eğer Mısırlı bir öğrenciyle ilgili bir sorun yaşarsam Mısır Büyükelçiliği'ndeki eğitim ataşesine telefon edebilirdim. Hemen öğrencinin kim olduğunu ve sorunlarının neler olabileceğini bilirdi ve öğrenciye yardım etmek için neler yapabileceğimize dair makul bir tartışma yapabilirdik.

SOAS'ta geçirdiğim tüm süre boyunca bunu Irak Büyükelçiliği'yle hiçbir zaman yapamadım. Her şeyden önce öğrencilerini tanımazlardı. Onlar sadece birer dosyaydı ve dosyayı getirtmeleri gerekirdi. İkinci olarak, bir öğrenciyle ilgili olarak en ufak bir sorunu bile onlarla paylaşmaktan çekinirdim; çünkü tüm sorunlar için akıllarına gelen ilk çare, öğrenciyi Bağdat'a geri göndermek olurdu. Hiç merhametleri yoktu ve öğrencilere pislikmişler gibi davranırlardı. Onlar hükümetin öğrencileriydi ve bir seyahat etmek istediklerinde ya da bir belgenin kopyasına ihtiyaç duyduklarında hükümet iznine tabiydiler. Benden sürekli olarak bir sertifika isterlerdi, bu ihtiyaç duydukları para içindi. Bir keresinde, eğitim ataşesini bunların öğrenci ve beyefendi oldukları ve bu şekilde takip edilmeleri gereken adi suçlular olmadıklarını söyleyerek uyarmıştım. En ufak bir etkim bile olmadı.

Bir defasında kayıt transferi ile ilgili bir sorun çıkmıştı. Tüm yüksek dereceli öğrencilerimiz ilk olarak bir yüksek lisans programına kayıt olurlardı. Kimse doğrudan doktora programına kayıt olamazdı. İlerleme hızlarına bağlı olarak ya yüksek lisans sınavına alınırlar ya da yüksek lisansı bypass ederek doğ-

rudan doktoraya devam ederlerdi. Ama bu zaman alırdı. Yazılı çalışma ve raporların bulunması gerekirdi ve transfer çeşitli komiteler tarafından onaylanmalıydı.

Son derece iyi bir Iraklı öğrencinin, kendi hatası olmayan, üniversitedeki idari bir gecikme nedeniyle, akademik yılın son toplantısını kaçırdığını ve ekim ayında yeni akademik yıl başlayana dek hiçbir şey yapılamadığını anımsıyorum. Irak Büyükelçiliği'nden bursu kesmeye karar verdiklerini belirten bir telefon almıştım. Sebebini sordum. Doktora kaydına transfer edilmediği için olduğunu söylediler. Onu Londra'ya doktora için göndermişlerdi ve eğer bir doktora alamayacaksa onu orada tutmakla ilgilenmiyorlardı. Ama alacak dedim ve kendilerine durumu açıkladım. Bunun kendi meseleleri olmadığını ve transfer edilmediğinden evine yollayacaklarını söylediler. Tartıştıkça tartıştık, ama son derece kararlılardı. Bunun hiçbir şekilde öğrencinin hatası olmadığını belirttim. Mayıs ayındaydık ve ekime kadar hiçbir şey yapılamazdı. Sonunda, sınırlı ölçüde olsa geri adım attılar ve "Onu geri göndermeyeceğiz, ama bursunu da devam ettirmeyeceğiz." dediler. "Yani onu herhangi bir mali destek olmadan yüzüstü mü bırakacaksınız?" diye sordum. "Bu doğru." dediler. "Öğrencilerin kafalarına bir tabanca dayayarak iyi sonuçlar elde edebileceğinizi sanmıyorum." dedim. "Bu ifadeye içerledim." dedi. "İyi, size bunu ihtiva eden bir mektup yazarım." dedim ve bunu da yaptım. Sonunda, öğrenciyi geri göndermeseler de bursunu kestiler. Üniversitenin kasasından onu birkaç ay idare edecek miktarda para buldum ve arkadaşları da bir araya gelerek az miktardaki paralarından ona ekim ayına kadar yardım edecek kadar para bağışladılar. Aslında, ekim ayından sonrasında da idare edecek kadar, çünkü ekimde kaydı değiştirilse de bursunun tekrar bağlanması birkaç hafta daha aldı.

Mesele sadece büyükelçiliklerin öğrencileri geri göndermesi değildi; geri gönderdiklerinde öğrencileri o güne kadar kendileri için harcanmış tüm parayı geri ödemekle de yükümlü tutuyorlardı. Öğrenciler bir tür köleliğe mahkûm ediliyorlardı. Kendileri ve aileleri sorumlu tutuluyordu. Bu öğrenci de iki yıldır Londra'da bulunuyordu ve Irak hükümeti kendisine makul bir miktar harcamıştı. Eğer bu aşamada evine geri gönderilirse, kendisi için yapılan tüm harcamalardan, harcırah ve burslardan sorumlu tutulacaktı. Her şeyi geri ödemesi gerekebilirdi. Zor bir durumdu ve genellikle okul idaresi de zor durumda kalıyordu. Ne kadar önemsiz bir sınav olursa olsun bir Iraklı öğrenciyi bırakmaya asla cesaret edemezdik, zira bırakırsak onu geri gönderir ve köleleştirirlerdi. İntihar eden bir Iraklı öğrencimiz olmuştu. Nevrotik değildi; tamamen normal ve iyi bir öğrenciydi, ama bir sınavdan kalmıştı. Böyle şeyler olur. Bir sınavdan kaldı dediğimde, gerekli seviyeye ulaşamadı demek istiyorum. Çok da kötü değildi, ama gerekli olan seviyeye ulaşamamıştı ve büyükelçilikten bursuna son verildiği bildirildi. Acilen Irak'a geri dönecekti ve her şeyi geri ödeyecekti. Zavallı çocuk kendisini vurdu.

Öğrencilerimin hepsi ülkelerine döndüklerinde akademik kariyeri tercih etmiyorlardı. Kimileri ya memurluk ya da siyaset vasıtasıyla devleti seçiyordu. Ama bunlar kuşkusuz azınlıktaydı. Filistinli bir öğrenci özellikle bahsedilmeyi hak ediyor. Musa Abdullah el-Hüseyni Kudüslü ünlü Hüseyni ailesinin bir mensubuydu ve hafızam beni yanıltmıyorsa, kötü şöhretli Büyük Müftü'nün yeğeniydi. Mezun olan ilk sınıfımdaydı ve 1940 yılında Orta Doğu tarihi alanında lisans derecesini şeref listesine girerek kazanmıştı. Mezun olmasının ardından Kudüs'e dönmeden önce söylediğine göre tatil için tarafsız İspanya'ya gitmişti. Aslında İspanya'dan Almanya'ya geçmiş ve ora-

da amcası ile buluşarak, savaşın geri kalanını Almanya'da geçirmişti. Orada bir Alman üniversitesine kaydolmuş ve bir doktora almaya çalışmıştı. Bu nedenle, 1940 tarihli bir İngiliz lisans diploması ve 1943 ya da 1944 tarihli bir Alman doktorası sahibi olmak gibi dikkat çekici bir konumdaydı. Savaşın ardından beni görmeye Londra'ya geldi. Bana önce İspanya'ya, ardından da Almanya'ya nasıl gittiğini ve Üçüncü Reich'ın yenilgisinin ardından Britanyalılar tarafından nasıl tutuklanıp onun gibi insanlar için kurulan bir esir kampının bulunduğu Seyşel Adaları'na gönderildiğini anlattı. Söylediğine göre orada zamanının büyük bir kısmını tenis oynayarak ve at binerek geçirdiği çok hoş ve rahatlatıcı bir tatil yapmıştı. Sonunda serbest bırakılmış ve sonra Kudüs'e dönerek o zamanlar Ürdün Krallığı'nın bir parçası olan Eski Şehir'de bir seyahat acentesi açmıştı. Farklı savaş tecrübelerimize dair anılarımızı paylaşmak için beni görmeye de oradan gelmişti.

Kudüs'e geri döndü ve Ürdün Kralı Abdullah'ın Kudüs'te öldürüldüğü 1951'e kadar ondan haber alamadım. Söylemekten utanıyorum ki, Musa Abdullah el-Hüseyni tutuklanmış ve Kralın öldürülmesiyle suçlanmıştı. Suçunu itiraf etti ve idam edildi.

Hatırlamaya Değer Bir Mülakat

Akademik dünyada zaman zaman üstlenmemiz gereken işlerden birisi de, üniversiteye kabul edilmek isteyen öğrencilerle mülakat yapmaktı. Londra'da bir süre, lisans programına kabul edilmek için başvuran adaylarla mülakat yapan komitede yer aldım. Adaylardan biri Galler sınırındaki bir okuldan gelen genç bir hanımefendiydi. Çin tarihi çalışmak için Çince öğrenmek istediğini söylemişti. Bu, ülkenin o köşesinden gelen epey şaşırtıcı bir istekti. Sebebini öğrenmek istedik ve bize

kendisini bildi bileli Çin karşısında büyülendiğini söyledi. Çin hakkında elinin altında bulabildiği her kitabı okumuş; Çin tarih ve kültürünün öğrenebileceği her veçhesini öğrenmiş ve şimdi de en içten dileğini yerine getirmek, yani Çin tarihini daha ciddi bir şekilde çalışmak için Çince öğrenmek üzere üniversiteye gidecekti.

Çince ve Çin tarihi ile ilgili biraz bilgi sahibi olan meslektaşlarım ona uygun sorular sordular. Çince ya da Çin tarihi hakkında hiçbir şey bilmiyordum ve sıra bana geldiğince, Batılı tarihçilerin normal sınıflandırmasını kullanarak alışıldık bir tarihçi sorusu sordum. "Çin tarihiyle ilgilendiğini söyledin. Esas olarak antik, ortaçağ ya da modern tarihle mi ilgileniyorsun?" Genç hanımefendi fark edilir bir süre boyunca tereddüt etti ve sonra "Efendim, eğer bu sözcüklerin Çin tarihi ile ilgili olarak ne ifade ettiklerini bana söyleyebilirseniz, sorunuzu cevaplamaya çalışırım."

Bu dikkat çekici şekilde zekice ve ortam düşünüldüğünde cesur bir cevaptı. Onu kabul ettik ama maalesef gelemedi, muhtemelen başka bir yerden daha iyi bir teklif almıştı ya da belki de profesörlerin bu kadar aptalca sorular sordukları bir okula gitmek istememişti. Fakat verdiği cevap o günden beri aklımda ve hatta sadece Çin tarihine değil, aynı düşüncenin uygulanabileceği İslam tarihine olan kendi yaklaşımımı da yeniden değerlendirmeme yardımcı oldu.

Londra'dan Ayrılmak

1974'de Birleşik Devletler'e gitmek için ayrılmadan önce İngiltere'de geçirdiğim son iki yıl boyunca, hayatım çok meşakkatliydi, öyle ki belki de ıstırap içindeydi demek abartılı bir ifade sayılmaz. Bitmekte olan evliliğim günlük yaşamımın her

veçhesini etkiliyordu. Hâlâ mesleki görevlerimi ifa edebiliyordum (lisans öğrencileri için ders vermek ve tezlere danışmanlık yapmak); fakat yeni tarihsel araştırma projelerine başlamak için gerekli enerji ya da isteği kendimde bulamıyordum. O sıralarda hem araştırma yapmak hem de yazmak, kapasitemin ötesindeydi.

Kurtuluş, Harper&Row isimli bir Amerikalı yayımcının gönderdiği bir mektupla birlikte geldi. Ortaçağ Orta Doğu tarihi üzerine, seçme orijinal kaynakların İngilizce tercümelerinden oluşacak bir kitabın editörlüğünü üstlenmek isteyip istemeyeceğimi soruyorlardı. Bu bana tam da, o an yapmam gereken en doğru şeymiş gibi gözüktü ve hemen kabul ettim. O zamanki ruh halimle okumak ve seçmek yapabileceğim en iyi şeymiş gibi görünüyordu.

Fikir, dizideki diğer kitaplarda olduğu gibi katkımın zaten yayımlanmış olan ve İngilizcede hatırı sayılır miktarda bulunan tercümeler içinden seçmeler yapmakla sınırlı olmasıydı. Yayımcıma göre, bu tür bir kitaba ve tarih öğrencilerinin orijinal kaynakların tadına bakmalarını sağlamaya gerçekten ihtiyaç vardı. Ve yine yayımcımın belirttiği gibi, bu hızlı ve kolay bir şekilde bitirilebilecek yalnızca bir kes yapıştır işiydi. Çalışmaya bu iki varsayımla başladım.

İlk varsayım kuşkusuz doğruydu. Fakat ikincisinin yanlış olduğu ortaya çıktı. Gerçekten de Arapçadan ve diğer Orta Doğu dillerinden İngilizceye yapılmış çok sayıda tercüme vardı; fakat tarz, karakter, ilgi alanı ve hepsinden önemlisi doğruluk açısından büyük bir çeşitlilik sergiliyorlardı. Kaçınılmaz olarak, tercümanların, yaşadıkları zamanın, hedefledikleri okuyucuların zevk ve alakalarını yansıtıyorlardı ve bu nedenle tarihçi açısından hayati önem taşıyan şeylerin pek çoğu bu tercümelerde yoktu. Var olan tercümelere dayanacak bir derleme, ancak ter-

cümanları temsil eden bir antoloji olabilirdi, yoksa ortaçağ İslam tarihi ve medeniyetini değil.

Tercüme başlı başına bir sanattır ve çağdaş bir dille yapılmalıdır. Ama çok da çağdaş olmamalıdır, kimse gıcırdayacak kadar modern olmasını da istemez ve ben de bir ortaçağ metnini argo bir İngilizceye çevirmek istemem. Fakat kuşkusuz arkaik bir İngilizce kullanarak arkaik bir etkiyi yeniden üretmeye de çalışmam. Her şeyden önce, yazdıkları şey arkaik değildi. En büyük sorun, herhangi bir tercüme işinin ilk aşaması olan, metnin ne dediğini anlamaktır. Fakat herhangi bir edebi nitelik arz eden bir metin söz konusu olduğunda ikinci ve çok daha zor olan bir diğer problem, İngilizce çeviride bu niteliği ya da en azından bir kısmını muhafaza etmeye çalışmaktır.

Çalışmama önce kes yapıştır derlememe ekler yaparak başladım ve sonunda onu tamamıyla bir kenara bırakıp yeni bir başlangıç yapmaya karar verdim. Yayımcılar tek bir cilt istemişlerdi; fakat o şevkle iki cilt için yeterli malzeme çıkardım ve onlar da yayımlamayı kabul ettiler.

Ortaya çıkan ciltler Arapça, Farsça, Türkçe ve İbranice yazmalardan İngilizceye yapılan bir dizi seçme tercümeden ve gerektiğinde de açıklayıcı notlardan oluşuyordu. Birinci cilt siyaset ve savaş, ikinci ciltse din ve toplum konularını kapsıyordu ve genel başlık *Islam, from the Prophet Muhammad to the Capture of Constantinople* (Hz. Muhammed'den İstanbul'un Ele Geçirilmesine Kadar İslam) idi.

Bir çoksatan olmasa da istikrarlı bir satış düzeyi yakaladı ve Oxford University Press tarafından yayımlanan karton kapaklı baskısı hâlâ bulunabiliyor. Muhtemelen çeşitli yayınlarım arasında en çok atıf alan ve en çok kabul gören de bu oldu. Sebebi aşikâr: İnsanlar Orta Doğu halklarının kendileri ve kendi tarihleri hakkında söylediklerine kolayca ve yeterince pek de sık ulaşamazlar.

Princeton'dan arkadaşım olan Charles Issawi, zaman zaman bana acı veren bir soru sorardı –bundan yüzyıl sonra kitaplarından hangisi hâlâ okunacak, tabii eğer biri okunacaksa? Eğer yayınlarımdan herhangi biri bu nitelikteyse, zannediyorum ki o muhtemelen budur.

Londra'daki son yılımda, evliliğimin sona ermesi, büyük oranda eşimle *SOAS*'taki meslektaşlarımdan biri arasındaki ilişkiden kaynaklandı. Hatta bu, basında da bir haber olarak çıktı. O yıl boyunca Birleşik Devletler'den bir misafir öğretim üyemiz vardı. Bir gün sohbet ederken bana "Biliyorsunuz, buradaki meslektaşlarınız gerçekten birer beyefendi." dedi. "Evet." diye cevapladım, "Öyle sanıyorum, ama size bunu dedirten nedir?" "Boşandığınızı duydum" dedi, "Meslektaşlarınızla bu konu hakkında konuşmaya çalıştım, ama hiçbirinin ağzından bir tek kelime bile çıkmadı. Ne zaman konuyu açsam ya mevzuyu değiştiriyorlar ya da yürüyüp gidiyorlar. Gerçekten de birer beyefendiler." Bunun doğru olduğuna inanıyorum ve bunun için onlara gerçekten minnettarım.

School of Oriental and African Studies'deki son yılımda, Princeton Üniversitesi'nden gelen bir misafir öğretim üyesi olan Avrom Udovitch, hayatımın tüm karmaşasına tanıklık etmişti. Boşandığım gün aldığım üç telgrafı da ayarlayan oydu: Biri Princeton Üniversitesi Yakın Doğu Çalışmaları Bölüm Başkanı'ndan gelen bir kadro önerisi, diğeri *Institute for Advanced Study* Direktörü'nden bir üyelik daveti ve üçüncüsü de üniversite rektörünün bu eşzamanlı atamaları kabul etmemi ısrarla tavsiye eden bir telgrafıydı. Bu iki kurumun, bu şekilde işbirliğine gittiği ilk ve tek durum buydu. Mevzubahis kurumların tamamen birbirinden bağımsız olduklarını ve aralarındaki tek bağın aynı şehirde bulunuyor olmalarından kaynaklandığını belirtmeliyim.

1974'te Londra'dan Princeton'a taşınmamdan önceki aylarda Princeton'dan Londra'ya henüz taşınmış olan eski bir arkadaş ve meslektaşımla, Taki Vatikiotis'le bir miktar vakit geçirdim. Bu sayede karşılıklı olarak faydalı bilgiler paylaşmamız ve birbirimizi yönlendirmemiz mümkün oldu. Söylediği şeylerden biri çok çarpıcıydı. "Burada, Londra'da" dedi, "arkadaşların var. Princeton'da ise meslektaşların, komşuların ve bazı durumlarda da müttefiklerin olacak, ama kelimeyi burada anladığın ve kullandığın anlamda arkadaşların olmayacak."

7. Bölüm

Atlantik'i Geçmek

1974. Tamamen yeni bir yıl. Beni tüketen boşanmam sonuçlandı ve ülkemi, işimi, hayatımı geride bıraktım. Princeton, New Jersey'e vardım; yeni bir ülke, iki yeni iş, yeni bir yaşam ve yeni bir kadınla yeni bir ev.

Princeton'a geldiğimde mali durumum pek de iyi değildi. Avukatım ve eski eşimin avukatı yıllık bir nafaka yerine toplu bir ödeme yapmanın her ikimizin de faydasına olacağı konusunda anlaşmışlardı. Bunu kabul etmiştim, fakat toplu ödemeyi karşılamak için büyük miktarda borç almam gerekmişti. Sonuçta parasız ve büyük bir borç yükü altında kalmıştım ve Londra'dan Princeton'a taşındığımda o zamanlar sterlin bölgesinin dışına çıkarılmasına izin verilen miktar kadar bile param yoktu. Günü kurtaran şey Princeton Üniversitesi'nin mali yılının temmuzun ilk gününde başlıyor olması ve Princeton'a 1 Eylül'de akademik yılın başlangıcında vardığımda, iki aylık maaşımın beni bekliyor olmasıydı. Bundan sonra ders ücretleri ve kitaplarımdan gelen telifler sayesinde mali durumum düzelmeye başladı.

Princeton'daki ilk yıllarımda mali durumumu düzeltmeme büyük yardımı dokunan bir diğer faktör de, şaşırtıcı bir biçimde, İsrail Teknoloji Enstitüsü, *Haifa Technicon* tarafından Har-

vey Ödülü'ne layık görülmemdi. Ödülün miktarı 30.000 dolardı. Bunun üçte birini Fas'a gerçekleştirdiğim bir seyahate harcadım, üçte birini borsaya yatırdım ve geriye kalan üçte birini de, evime bir değişiklik yapmakta kullandım ki bu, en kalıcı ve değerli harcamaydı. Eski yatak odası on beş bin kitaplık kütüphanemin en azından yarısını alacak bir depo biçiminde tasarlanmış kitap raflarıyla dolu çalışma odama dönüştü. Geri kalan kitaplarımsa bodrumda benzer bir biçimde inşa edilmiş depoya kaldırıldı.

İngiltere'yi terk etmemden çok da uzun olmayan bir süre önce başlayan bir ilişkim, yaşamıma ve özellikle de bu küçük şehre ayak uydurmama çok yardımcı oldu. 1974'ün başlarında İran Büyükelçiliği'ndeki bir resepsiyonda aristokrat bir Türk hanımefendiyle tanışmıştım. O sıralarda sadece Londra'dan geçiyordu; fakat birbirimize "kanımız kaynadı" ve ilişkimizi o yılın sonlarında ben Orta Doğu'dayken de sürdürdük. Boşanmamızın ardından eski eşim evliliğimizin bitmesinin bu kadından kaynaklandığını ileri sürmeye çalıştı. Bu yanlıştı. İlk kez boşanma davası için gün alındığı zaman tanışmıştık ve ilişkimiz boşanmamız nihayete ermeden önce ilerlememişti. Sonra hızlı bir şekilde gelişti ve Amerika'ya taşınacağım sırada o da benimle birlikte gelmek istedi. Üniversitenin bize bulduğu bir eve yerleştik.

Evliliğimin yıkıcı sonundan sonra yeniden ayağa kalkmamda bu kadının muazzam ve paha biçilmez katkıları oldu. Hayata ve kendime duyduğum inancı tazeledi. Beni yeniden toparladı ve bu yüzden ona son derece minnettarım. Aynı zamanda muhteşem *alla Turca* akşam yemekleri düzenleyerek Princeton'daki sosyal hayatıma başarılı bir başlangıç yapmamı da sağladı. Beklenmeyen bir ödül de Türkçemin çarpıcı bir biçimde gelişmesi oldu.

Zamanla ilişkimize dair farklı algılarımızın olduğu ortaya çıktı; on yılın ardından ilişkimizi bitirmeye karar verdik ve o, Türkiye'ye geri döndü. Arkadaş olarak kaldık.

Boşandığım sırada, eski eşimle evi ve içindekileri eşit bir şekilde paylaşmaya karar vermiştik. Ev bir sorun oluşturmuyordu; çünkü büyük bir borcu vardı ve borcun ödenmesinin ardından kalan dikkate değer bir meblağ değildi. Daha zor olansa evin içindekilerin paylaşılmasıydı. Ben Amerika'ya taşınırken o Londra'da kaldığından mobilyaların büyük bir kısmının onda kalması ve benim de diğer şeylerle tazmin edilmem makuldü. Kısa bir süre önce bir hekim ile evlenip kocası bir Amerikan hastanesinde iş bulunca Birleşik Devletler'e taşınan kızım, tartışmaya sert bir şekilde müdahil olmuş ve tüm halıları benim almam gerektiğini söylemişti. Halılar Türkiye, İran, Afganistan ve Orta Doğu'daki diğer yerlerden geliyordu ve Melanie bunların "benin kim olduğumun ve ne yaptığımın" vazgeçilmez bir parçası olduğunu belirtti. Eşim bunu kabul etti, ama bu kızımla eşim arasında sürecek bir tür gerilime neden oldu.

Bu Amerika'ya gelip yeni bir eve taşındığımda bir sürü halı ve tablomun olduğu, fakat hiç mobilyamın bulunmadığı anlamına geliyordu. Bu açığı kapatmaya koyuldum.

Bu konuda çok talihli bir tesadüf bana yardımcı oldu. Princeton'a taşınmamdan birkaç hafta önce buraya yaptığım kısa bir ziyarette bir meslektaşım ve komşum tarafından akşam yemeğine davet edildim. Meslektaşımın evindeki mobilyaların güzellik ve zarafeti karşısında çok etkilenmiştim. Bana Japon kökenli bir Amerikalı olan ve Princeton'dan çok da uzak olmayan New Hope, Pennsylvania'da bir atölyesi bulunan George Nakashima tarafından yapıldıklarını söyledi. Bunun peşinden gitmeye değer bir şey olduğunu düşündüm ve Princeton'a ta-

şındığımda yaptığım ilk işlerden biri Bay Nakashima ile temasa geçmek oldu.

Yöntemleri sıradışıydı. Sadece sipariş üzerine mobilya üretiyor ve prosedür müstakbel müşterinin atölyeyi ziyaret etmesi ve onunla istediği mobilyanın fiyatı hakkında konuşmasını gerektiriyordu. Bazı çizimler yapıyor ve misafirini atölyede bir gezintiye çıkarıyordu. Biraz tartışmanın ardından, müşteri ve sanatçı mobilyanın şekil ve boyutu üzerinde bir anlaşmaya varıyor ve daha sonra birlikte her bir mobilya için hangi ahşabın kullanılacağına karar veriyorlardı.

Geriye fiyat meselesi kalıyordu. Nakashima'nın yöntemi ayrıksıydı. Kapora talep ediyor ya da kabul etmeyip proje üzerinde çalışmaya hazır olana kadar bekliyordu. O vakit bir taslak sunuyor, fakat bu kez de kapora değil de tüm meblağın ödenmesini talep ediyordu. Bu aklınıza gelebileceğinden daha az endişe vericiydi, zira eğer gördüğünüzde ortaya çıkan ürünü beğenmezseniz geri almayı ve bütün parayı da geri vermeyi kabul ediyordu.

Bunu sıradışı bulmuştum, ama yine de kabul ettim. Bir süre sonra beni çağırdı ve ne kadar ödeyeceğimizi söyledi. Bu, mobilyaları bir dükkândan satın almam halinde ödemem gerekecek miktarla aşağı yukarı aynıydı. Kabul ettim ve birkaç haftalık bir süre sonunda ürünler teslim edildi. Muhteşemdiler. Daha sonra Nakashima mobilya üreticiliği sanatında ünlü bir isim oldu ve çalışmaları, ölümünün ardından atölyesinde üretilen mobilyalar da dâhil olmak üzere büyük itibar gördü ve büyük fiyatlara satıldı.

Londra'da büyüdüğüm sırada bütün ailem, her iki taraftan büyükanne ve büyükbabalarım, amca ve dayılarım, hala ve teyzelerim, kuzenlerim, herkes yirmi dakikalık bir otobüs yolculuğu mesafesinde yaşıyordu. Şimdi ailem ve çocuklarım, torunla-

rım ve onların çocukları, nihayetinde tüm ailem, farklı zamanlarda, farklı vesilelerle yerleştikleri Birleşik Devletler'e dağılmış durumda. Artık tamamen Amerikalı bir aileyiz. Ancak nadiren ve özel durumlarda onlarla yüz yüze bir araya gelebiliyorum. Telefon ve e-posta bir ölçüde telafi sağlıyor, ama yakınlığın yerini kesinlikle tutmuyor.

Princeton

Princeton'a taşındığım için bir an bile pişmanlık duymadım. Bilakis, bunun hayatımda aldığım en iyi kararlardan ve yaşamımdaki en yaratıcı değişikliklerden biri olduğunu düşünüyorum. Princeton'da küçük bir üniversite şehrinin hem konforlu sessizliğine hem de sağladığı mesleki dayanışma ortamına sahiptim, üstelik burası New York-Washington koridoru içindeydi. Mimari çoğunlukla sevimliydi, yani İngiltere'den henüz gelmiş biri için hayli tanıdıktı. Birleşik Devletler'deki yüksek öğretim kurumlarının mimarileri genellikle pseudo-phony ve neo-bogus[10] üsluplarının bir karışımıdır. Princeton, ya da büyük bir kısmı, kendi döneminin, daha doğru bir deyişle inşa edildiği birbirini izleyen çeşitli dönemlerin otantik bir ürünüydü.

Taşınmamın ardından pek çok önemli avantaj elde ettim. Bunlardan ilki daha fazla boş zamandı. İki kuruma birden atanmam sayesinde sadece bir sömestr ders vermek mecburiyetindeydim ve zamanımın geri kalanında herhangi bir ders yükümlülüğüm bulunmuyordu, tabii ki tezlerini hazırlayan lisansüstü öğrencilere danışmanlık yapmak dışında. Bu, öğrencilerine karşı sorumluluk duyan bir hoca için, ki pek çoğumuz böyle-

10 Her üçü de sahte anlamına gelen bu sözcüklerle yazar New England bölgesindeki mimarinin İngiltere'yi taklit etmesine göndermede bulunuyor olmalıdır. Ç. N.

yizdir, tüm yıl boyunca süregiden bir görevdir. İkinci bir avantajsa başka bir ülkeden yeni gelmiş birisi olarak, İngiltere'de on yıllar boyunca karşıma çıkan idari ve bürokratik engellerden azade olmamdı. Beni en fazla rahatlatan şey buydu. Hiçbir zaman idari görev ve sorumluluklara karşı bir ilgim ve hatta itiraf etmeliyim ki kabiliyetim de olmamıştı. Eğer böyle bir şey arzu etseydim ya gerçek paranın peşinde iş hayatına ya da gerçek iktidarın peşinde siyasete atılırdım. Paranın da iktidarın da gerçek olmadığı üniversitede kalmazdım. Bir bilim insanının hayatının sunduğu tatmin çok farklı bir niteliğe sahiptir.

Bir diğer avantajsa, Princeton'ın yaşamak için çok hoş bir yer ve çok yüksek bir kapasite ve yetenek standardına sahip öğrencilerin ve birlikte çalışabilecek uzlaşılabilir meslektaşların bulunduğu, ders vermek için mükemmel bir üniversite olmasıydı. Princeton'da ders verme üslubumu değiştirmem gerektiğini öğrendim. Birleşik Devletler'de İngiltere'de entelektüel diskurun olağan bir parçası olan hafif ironinin ya yanlış anlaşıldığını ya da hiç bulunmadığını fark ettim. İnsanlar ya onu görmüyor ya da anlaşılması zor bir biçimde, bir şekilde kendileriyle dalga geçildiğini hissediyor ama bunun sebebini anlayamıyorlardı. Benim içinse, ironi kullanamıyor olmak, tuz ya da biber kullanmadan yemek pişirmeye benziyordu. Son olaraksa, Princeton'da kütüphaneye gidip kendi başıma kitap bulmak yerine bunu benim için yapacak öğrenci asistanlar işe almak gibi, İngiliz üniversitelerinin sağlayamadığı türde bir altyapıya sahiptim. Bu sayede kazandığım zaman da muazzamdı.

Bir başka önemli değişim daha vardı: Giderek yaşlanıyordum, en azından fiziki olarak ve bazı dosyaları kapatmanın zamanının geldiğine karar verdim. Bir araştırmacı, bir hoca ve belki de hepsinden çok basit bir okur olarak çalışmalarım sırasında, bende özel bir ilgi uyandıran konularla ilgili bir dizi dos-

ya biriktirmiştim. Bu konularla alakalı bir şeye rastladığım zaman, not alıyor ve onu uygun dosyaya koyuyordum. Princeton'a geldiğimden beri yapmakta olduğum şeyse, on yıllar boyunca biriktirdiğim bu malzeme yığınını ele alarak onları kitaplara dönüştürmek oldu. Emeklilik sonrası dönemimde, ders verdiğim çok daha uzun dönemde kaleme aldığım daha az sayıdaki ürünümle kıyaslandığında sıradışı olarak görülebilecek üretimimin –on beş kitap– açıklaması budur.

Bir akademisyenin, özellikle de bir tarihçinin yazmaya karar verebileceği iki farklı türde kitap vardır. Bunlardan biri, monograf adını verebileceğimiz türdür. Belirli bir anda tarihçi şu ya da bu konu üzerine bir kitap yazmaya karar verir. İlgili ve ulaşılabilir tüm malzemeyi tespit etmeye, okumaya ve incelemeye başlar ve üç, dört, beş, altı ya da bilmem kaç yıl sonra oturur ve kitabını yazmaya koyulur. Tarihsel kitapların büyük bir kısmı ve bilimsel dergilerde yayımlanan tarihsel makalelerin neredeyse tümü bu kategoriye girer. Daha genç tarihçiler gibi ben de bu kategoride bir dizi çalışma ürettim ve daha yaşlı tarihçiler gibi de, diğer kitap kategorisinde de şansımı denedim. Bu kategoride tarihçinin kaynak malzemesi, bir anlamda, bir medeniyete ya da en azından onun bir dönemine ilişkin tüm literatürdür. Tarihçinin görevi burada basitçe bir kitap için gerekli malzemeyi toplamak ve sonra da kitabı yazmak değildir. Onun malzemesi bir ömür süren okumaların verdiği birikimdir.

Bunun bir örneği 1974'de, New York City'deki Yeshiva Üniversitesi'nde Gottesman Lecture'a konuşmacı olarak davet edildiğimde başıma geldi. Etkinlik ve dinleyiciler düşünüldüğünde, bu uzmanlaşmış çalışma alanımın katı sınırlarının dışına çıkmam ve hem bir disiplin hem de meslek olarak tarihin doğasına bakmam için bir fırsat ve hatta bir davetti. Verdiğim açıklayıcı örneklerin çoğu doğal olarak en aşina olduğum alandan

yani tarih çalışmalarından seçilmişti, fakat daha geniş perspektifere dair daha derin bir kavrayış geliştirmeye ve kimi daha genel sonuçlara ulaşmaya çalıştım. Yaptığım konuşmalar ilk olarak *History Remembered, Recovered, Invented* (Hatırlanan, Sağaltılan ve İcat Edilen Tarih) başlığıyla 1975'te Princeton University Press tarafından yayımlandı ve ondan sonra da çeşitli baskıları yapıldı. Kitap, o zamanlar iyi karşılanmıştı.

Ele aldığım dosyalardan iki tanesi Avrupa'nın Müslümanlar tarafından keşfi ve Müslüman topraklarındaki Yahudilerin durumları ile ilgiliydi. Bir diğeri de İslam'ın siyasi diline, yüzyıllar boyunca İslam dünyasında siyaset ve yönetimde kullanılan terimlere dair semantik ve tarihsel bir incelemeydi. Bir başkasıysa Orta Doğu'da ırk ve kölelik üzerindeydi.

Belirli konular hakkındaki çeşitli monografiara ek olarak, çeşitli dillerden çevirdiğim ve ana çalışmalarımın dışında kalan konularda yazdığım parça parça şeylerden oluşan bir derleme de hazırladım. Bu yazılar *A Middle East Mosaic* (Bir Orta Doğu Mozaiği) isimli kitabıma ilginç ve zaman zaman da eğlenceli bir çeşitlilik kattılar. Bu kitap, bir İtalyan'ın muzla ilk kez karşılaşması, Fransa'da Atlantik med-cezirini ilk kez gören bir Türk diplomat ve Batı dünyasında kadınların davranış ve terbiyelerine dair bir dizi şaşkın yorum gibi değerli taşlardan oluşuyordu. Bu en gözde kitaplarımdan birisiydi ve en sevdiğim eleştirilerden birini almıştı. Bana, bilim insanlarının ve sıradan okuyucuların, gerekli dilleri öğrenmek ya da kitapları okumak zorunda kalmadan çok geniş bir konu yelpazesinde birincil kaynaklardan atıf yapmalarını sağladığım için teşekkür ediliyordu.

Üniversite bana yetenekli ve aktif meslektaş ve öğrencilerin teşvikini ve aynı zamanda hem rahatlatıcı hem de uyarıcı olabilen büyük bir bilim çevresinin parçası olma hissini sağladı. Aynı zamanda, gerçek dünya ve gerçek insanlarla, özellikle de ye-

tişmekte olan öğrenci kuşağıyla temas etme imkânını da verdi. Tek olumsuzluk, yarı-zamanlı çalıştığımdan, idari süreçler hakkında bilgi sahibi olmamı sağlayacak bir prosedürün bulunmayışıydı. Fısıltı gazetesi genellikle etkili bir iletişim aracıdır, ama hem gecikmeyle hem de yanlışlıkla maluldür.

Bir gün, Princeton'daki ofisimde çalışırken, bir Çin tarihi profesörü telefon ederek boş olup olmadığımı ve birkaç dakikalığına ofisine uğrayıp uğrayamayacağımı sordu. Pekin Bilimler Akademisi'nden ilgimi çekeceğini düşündüğü bir misafiri ile tanışmamı istiyordu. Misafiri Çin'in batı eyaletlerindeki pek çoğu Türkî diller konuşan Müslüman azınlıklar konusunda uzmandı. İlgimi çekmişti. Beyefendi hiç İngilizce ya da başka bir Avrupa dili bilmediğinden benim de hiç Çincem olmadığından, meslektaşım tercümanlık yapabileceğini ama ancak son çare olarak buna başvurmamızı söyledi. Bir iletişim yolu bulabilmemiz gerektiğini düşünmüştü.

İlginç bir tecrübe yaşandı. Misafiri Uygur Türkçesi konuşuyordu ve Orta Asya Türk dillerine bir miktar aşinalığı vardı. Ben İstanbul Türkçesi konuşuyordum ve ben de Orta Asya dillerine az da olsa aşinaydım. Bu diller arasındaki ilişki, Danca ile Norveççe arasındaki kadar yakın ya da Fransızca ile Portekizce arasındaki kadar mesafeli olabilirdi. Eğitimli akademisyenlerin yapacağı gibi, ses değişim kurallarını tespit etmeye çalışarak başladık. Önce sayılarla yola koyulup, sonra vücudun parçaları ile devam ettik ve sonunda sınırlı bir konu yelpazesinde hayli basit bir iletişim biçimi kurmayı başardık.

Bir ara Çinli misafirimiz Kaifeng'deki kadim ve artık yok olmuş Çin Yahudileri cemaatinden geldiğinden söz etti. Ona İbranilikle ilgili herhangi bir şey bilip bilmediğini sordum. Dört kelime ile yanıt verdi, "Tek Tanrı. Domuz Yok."

Princeton'daki en parlak meslektaşlarımdan biri toplumsal

tarihçi Lawrence Stone idi. Bir gün fakülte ve yemek salonunda çalışanlar grevdeyken, profesörler, şehirdeki bir restorana gitmeyi tercih etmiyorlarsa eğer, kendi öğle yemeklerini getirmek zorunda kalmışlardı. O gün Bayan Stone eşinin öğle yemeği için bir tavuk getirmişti ve ikisi fakülte salonunda tavuğu paylaşmak üzere oturdular. Oradan geçerken onları birlikte gören biri, "İki Stones (taş) ve bir kuş"[11] diye bağırdı.

The Institute for Advanced Study

Institute for Advanced Study'yi ilk kez, Birleşik Devletler'e taşınma fikri aklımda bile yokken ziyaret etmiştim. Bir seferinde, ben hâlâ Londra'dayken, enstitünün müdürü beni aramış ve belirli bir mevzuda kendisine yardımcı olmam için Princeton'a kısa ve özel bir seyahat gerçekleştirmek isteyip istemeyeceğimi sormuştu. Daha önce enstitüde temsil edilmeyen bir alanda, bir akademisyen seçilmesini öneriyordu. Bu öneriye bir miktar direniş gösterilmişti ve benden bir toplantıya katılıp, bu akademisyenin lehine bir konuşma yapmamı ve sonra geri dönmemi istemişti. Kabul ettim ve bu nedenle, söz konusu atamanın yapılmasını savunmak üzere, sadece iki günlüğüne aceleye getirilmiş bir Atlantik ötesi seyahat gerçekleştirdim. Beyefendi hak ettiği üzere atandı. Fakat tabii ki, atamanın hangi koşullar altında yapıldığına dair bir fikri yoktu.

1974 yılında, üniversite ve *Institute for Advanced Study*'nin ortak bir tam zamanlı görevlendirmesiyle Princeton'a döndüğümde, enstitünün ilginç yapısını daha iyi anlama şansı buldum. Enstitü, bir tarafta matematikçiler ve fizikçiler, diğer yandaysa tarihçiler olmak üzere iki ana gruptan oluşuyordu; bu

11 Stone, taş anlamına geldiğinden, İngilizce'de de aynı anlamı taşıyan "bir taşla iki kuş vurmak" deyimiyle ilgili bir şaka. Ç. N.

ikinci grup daha sonra sosyal bilimcileri de içerecek şekilde genişletilecekti. Her akademisyene kütüphanesi için yeterli bir alana sahip bir ofis, ihtiyaç duyulması halinde bir asistan ve cömert bir burs veriliyordu. Aynı zamanda enstitü, akademisyenlerinin çok makul koşullarla, ofislerine kolayca ulaşabilecekleri bir mesafede kalabilecekleri kendi dairelerine de sahipti. Bu düzenleme normalde emekliliğin ardından da devam ediyordu, ama her zaman değil. Neyse ki Princeton'daki evim enstitüye değil, üniversiteye aitti ve bu nedenle emekli olmam halinde evi boşaltma tehlikesi ile karşı karşıya değildim.

Bana, yarı-zamanlı olarak üniversiteye, yarı-zamanlı olaraksa enstitüye atanmamın kendi türünün ilk örneği olduğu söylenmişti. Bu ikili atama sayesinde hayli üretken olmamı sağlayabilecek zaman ve koşullara sahip olmuştum. Bu, benim açımdan mükemmel bir düzenlemeydi. Enstitü bana boş vakit, mekân ve mahremiyet sağlıyordu ki her üçü de, özellikle de sonuncusu hayli boldu. Mahremiyet meselesinin diğer yönü ise enstitü kurulduğunda tasavvur edilen disiplinlerarası karşılıklı etkileşimin bulunmayışıydı. Fakat bunu da üniversitede bulmayı başardım.

Bununla ilgili bir dipnot vermek gerekirse, 1986'da emekli olduktan sonra, üniversite nazik bir şekilde yerleşkedeki ofisimde kalmama izin vermiş ve bana daha da nadir ve kıymetli bir şey olan park yeri tahsis etmişti. Aynı zamanda enstitüdeki ofisimi de korumayı tercih ederdim, zira bütün kütüphanemi yerleştirdiğim ve çalışmalarımın büyük bir kısmını yaptığım yer burasıydı; ama fakülte üyelerinden biri enstitüdeki görevlendirmemin sona erdiği ve bu nedenle kullandığım ofisi boşaltmam gerektiği konusunda ısrarcıydı. Bu hayli ciddi bir sıkıntıya yol açtı. Bir kere, daha önce ayarlanmış Fransa'daki bir konuşma gezisini iptal etmek zorunda kaldım. İkinci olarak, o

güne kadar bana ayrılan bölümde sakladığım ve enstitüden getirtmek zorunda kaldığım on beş bin ciltlik kütüphanemi ve kâğıtlarımı koymak için evime bir eklenti inşa etmem gerekti. Sıkıntıya neden olan kişi, ona hiç bahsetmesem de, kendisi için, enstitüye katılmak üzere davet edilmesini sağlayan özel ziyareti gerçekleştirdiğim kişiydi.

Siyaset

Washington siyasetiyle olan ilişkimin başlangıcı, hâlâ İngiltere'de yaşadığım ve Birleşik Devletler'e göç etmenin aklımın ucundan bile geçmediği zamanlara kadar uzanır. Bağlantım, Amerika'daki konuşma gezilerinden birinde Orta Doğu'daki durum ve yabancı güçlerin izledikleri politikalar hakkında küçük bir davetli grubuna konuşmamla başlamıştı. Dinleyiciler arasında o zamanlar Senatör Henry M. "Scoop" Jackson'ın asistanı olan Richard Perle isimli genç bir adam vardı. Konuşmamı dinleyince, senatörün benimle tanışmasının ve görüşlerimi doğrudan dinlemesinin iyi olacağını düşünmüştü. Bir toplantı ayarladı ve toplantı sırasında Senatör Jackson'la tanışıp sohbet ettik, pek çok sohbetin ilki ve 1983 yılında, yetmiş bir yaşındaki zamansız vefatına kadar sürecek yakın bir kişisel ilişkinin başlangıcıydı.

Gerçekten çok büyük bir adamdı ve onu kişisel olarak tanımanın bir ayrıcalık olduğunu düşünüyorum. Devlet adamı sözcüğünü gerçekten kullanabileceğiniz az sayıdaki siyasetçiden birisiydi, tam ve şaşmaz dürüstlükte bir insan, bir yurtsever ve bir beyefendiydi. Onunla gerçekleştirdiğim pek çok görüşme arasında en canlı hatıram, 1976 başkanlık seçimlerinin önseçimleri sırasında meydana gelen bir olaya ait. Scoop, Demokrat Parti adaylığı için yarışıyordu ve Massachusetts ve New York'ta çoktan zaferle çıkmıştı. New York'ta bir araya gelerek

konuştuğumuzda bu başarılara karşın, mali kaynaklarının bitmesinden dolayı yarıştan çekilmek zorunda kalacağı yönünde üzücü bir sonuca varmıştı. Scoop titizliğinde dürüst bir insan için mali kaynaklar her zaman bir sorundu; zira siyasi kampanyaların hem o zamanlar hem de şimdi sıklıkla dayandığı türde anlaşmaları dikkate almaya bile isteksizdi. Bir sonraki yarış medyadan gerekli reklam yerlerini çoktan satın aldığı Pennsylvania idi. Reklam yerlerini esas rakibi olan ve kampanyası geniş kaynaklarla finanse edilen Jimmy Carter'a devretti. Scoop Jackson'ın Demokratların adayı olması ve Başkan seçilmesi halinde tarihin akışının ne kadar da farklı olacağını hayal edin!

Scoop'un mali meselelerdeki beni çok etkileyen titizliğinin bir örneği, senatörlerin yaptıkları konuşmalardan aldıkları ücretleri konusunda Senato'yu bilgilendirmeleri gerektiğine karar verildiğinde yaşandı. O vakit, Scoop yıllar boyunca, tüm bu ücretleri ihtiyaç halindeki öğrencilere yardım etmek üzere kurulan bir fona aktardığını açıkladı. Bununla ilgili iki şey dikkat çekiciydi; ilki onun Senato'dan çok daha önce, konuşmalar karşılığında alınan ücretlerin senatörlük statüsünü suiistimal etmek anlamına geldiği ve bu nedenle uygunsuz olduğu yönünde bir sonuca ulaşmış olmasıydı. Bu kaynakları hiçbir şekilde kişisel olarak kullanmamıştı. İkinci ve daha da dikkat çekici olan noktaysa, bu gerçeği Senato düzenlemeleri bunu gerektirinceye kadar açıklamamasıydı.

Senatör Jackson fikirlerimden, beni çeşitli vesilelerle Senato komisyonlarının önünde tanıklık etmeye davet edecek kadar etkilenmişti. Toplantıların tutanakları, beyanlarım ve soru cevap oturumları, Senato tutanaklarında yayımlandı. Senato ile olan ilişkim 1983'de Senatör'ün vefatının ardından da devam etti ve pek çok olayla ilgili tanıklık etmek ya da özel tartışmalar için senatör gruplarıyla buluşmak üzere davet edildim.

1970'lerin sonlarında Scoop, başkanlığın Cumhuriyetçilere kaybedilmesi ihtimali karşısında çok endişe duyuyordu ve Demokratların başkanlığı ellerinde tutmak ya da tekrar almak için özel bir çaba göstermek zorunda olduklarını düşünüyordu. Senatör Edward Kennedy güçlü bir adam olmasa da ellerinde olanın yalnızca o olduğuna ve onu eğitmek ve hazırlamak için elimizden gelen her şeyi yapmamız gerektiğine karar verdi. Kennedy'nin izniyle Scoop, Kennedy malikânesinde, aralarında benim de bulunduğum çeşitli uzman danışmanlarla bir araya gelinecek bir akşam buluşması ayarladı. Dış politika sorunlarının tartışılacağı, tamamen kayıt dışı ve resmi olmayan bir toplantı olacaktı. Senatör Kennedy'nin başkanlığında masanın etrafına oturduk ve büyük bir kısmında ev sahibimizin sessizliğini koruduğu canlı bir sohbete başladık. Birkaç gün sonra basından, genel olarak İran'la özel olaraksa Şah'ın rolüne ilişkin dile getirdiğim iddia edilen bazı görüşlerle ilgili sorular almaya başladım. Biraz araştırma yaptım ve sorulara muhatap olan görüşlerin Batı Sahili'ne gerçekleştirdiği bir ziyaret sırasında Senatör Kennedy tarından dile getirildiğini öğrendim. Bu görüşlere itiraz edildiğinde, bunları benim anlattığımı söylemişti. Bu iki açıdan uygunsuzdu –ilk olarak özel, kayıt dışı bir toplantıdan alıntı yaptığı için; ikinci olarak ve daha kötüsüyse, saçmalık derecesinde yanlış alıntı yaptığı için. Hemen Scoop'u aradım ve o da benim öfkemi paylaştı. Kennedy'nin ofisiyle iletişime geçti ve elde edebildiği en iyi şey, sarsak ve muğlâk bir sözünü geri alma oldu. Neyse ki, başka kimse bunu pek de umursuyormuş gibi görünmüyordu.

İşin tuhafı şu ki, Senatör Kennedy ile yolumun diğer tek kesişmesi İran'da bir akşam yemeği sırasında oldu. 1970'lerin başında bir aralar ben Tahran'dayken, Senatör Kennedy, daha ön-

ceden ilan edilmeden ve beklenmedik bir şekilde aniden Tahran'a geldi. Şah kızgındı. Bir ABD senatörünün, özellikle de Kennedy gibi bir soyada sahip birisinin ziyaretinin bir devlet meselesi olduğunu ve bu nedenle gerekli düzenlemelerin yapılabilmesi için önceden haber verilmesi gerektiğini düşünüyordu. Rahatsızlığına rağmen, Şah adım atması ve bu kadar önemli bir misafiri onurlandırmak için bir şeyler yapması gerektiğine inanıyordu. Şah bu sorunla, aynı anda Senatör Kennedy'i hem onore edeceği hem de ona sitemlerini ileteceği kurnazca bir İran yolu bularak başa çıktı. Sarayda Senatör'ün onur konuğu olduğu resmi bir akşam yemeği verdi. Bununla birlikte, Şah yemeğe şahsen katılmadı, fakat kendi yerine yemeğe nezaret etme görevini genç kız torununa bıraktı. İranlıların bakış açısından bu açık bir mesaj anlamına geliyordu. Yine de Senatör hoşnuttu ve hiç şüphem yok ki akşam yemeğini Şah Hazretleriyle geçirmektense genç bir kızla geçirmekten çok daha fazla zevk almıştır.

Ben de bu yemeğe davet edilmiştim ve saray görevlileri, oraya gidip gelmem için nazik bir şekilde bana bir araba ve şoför tahsis etmişlerdi. Bir saray arabasında bir saray şoförüyle yapılan bu iki yolculuk, sinir bozucu bir deneyimdi. Bu kadar muhterem bir araba için trafik kuralları geçerli değildi; şoför kendisine uygun gözüken yol hangisiyse oradan gitmekte serbestti; yolun yanlış tarafında, trafik ışıklarını hiçe sayarak, kavşakları geçerek ve hız sınırlarına hiç dikkat etmeden... Endişe verici yolculuklardı ama güvenli bir şekilde tamamlandılar. Senatör belli ki o akşam eğlenmişti ve bana anlatıldığına göre kendisine kurnazca sitem edildiği gerçeğinin hiç de farkında değildi. Bilakis, bunu bir iltifat olarak kabul etmişti.

İran Şahı

1971 Ekim'inde, Londra'daki İran Büyükelçiliği'nden Şah'ın Cyrus'un o güne kadar dünyanın gördüğü en büyük imparatorluk olan Pers İmparatorluğu'nu kuruşunun iki bin beş yüzüncü yıl dönümü için düzenlendiği özenle hazırlanmış ve görkemli törenlere katılmamı isteyen bir davet aldığımda çok sevinmiştim. Törenlerin zirvesini canlı bir şekilde hatırlıyorum. Şah Persepolis'e helikopterle geldi, hazır bulunan konukların –küresel bir "Kim Kimdir" geçidi diyebiliriz– önünde bulunan bir platforma çıktı ve Büyük Cyrus'un mezarına bakarak sözlerini "Ey büyük Cyrus, sen rahat uyuyabilirsin, çünkü biz uyanığız!" diye bitirdi.

1979 Devrimi'nden bir yıl önce, Şah'ı bir kez daha, masasının en uzak köşede durduğu çok büyük bir çalışma odasına sahip olduğu sarayında gördüm. Sanırım, bir misafiri kraliyet masasına ulaşmak için uzun bir oda boyunca yürütmek Mussolini'den öğrendiği bir hileydi. İçeri girdiğimde söylediği ilk şey, "Neden bana saldırıp duruyorlar?" oldu. Neden bahsettiğine dair hiçbir fikrim yoktu. Bu yüzden çok kibar bir biçimde, "Kim, Majesteleri?" diye sordum. Öfkeyle saymaya başladı, "*The New York Times*, *The Washington Post*, *The London Times*, *The Manchester Guardian* ve *Le Monde*. Batı'nın kaderinin etrafında dans eden beş tuhaf kız kardeş. Dünyanın bu kısmında sahip olduğunuz en iyi dostun ben olduğumu anlamıyor musunuz? Bütün bu eleştiri neden?"

Haylazlığıma engel olamayarak, "Şey, Majesteleri, Batı'nın dış politikasının Marksist ilkelere göre yürütüldüğünü unutmamalısınız." dedim. Buna çok şaşırdı. Sonra "Karl'ı kastetmiyorum, Groucho'yu kastediyorum. Marx kardeşlerin filmlerini gördünüz mü?" dedim. "Evet, tabii ki." diye cevap verdi ve "Groucho'nun beni üye olarak kabul edecek hiçbir kulübe üye

olmak istemezdim dediği anı hatırlıyor musunuz? Batı'nın dış politikasının ilkesi şudur ki, bizim dostluğumuzu arayan hiçbir yönetimin dostluğuyla ilgili endişe duymayız. İlgilendiğimiz yalnızca düşmanlarımızdır" diye devam ettim. Tamamıyla anladığını söyledi.

Şahla olan bu görüşmemizden önceki gün, kimi İtalyan arkadaşlarımla birlikte öğle yemeği yerken, ev sahibim Majesteleri'nin kız torununun Princeton'da bir lisans öğrencisi olduğunu bildiğini söyledi ve durumunun nasıl olduğunu sordu. "En ufak bir fikrim yok; benim derslerimi hiç almadı. Bildiğim kadarıyla bizim bölümümüzün yakınından bile geçmedi ve Princeton'daki tüm o öğrencilere ne olduğunu bilmiyorum." dedim. Ev sahibim ertesi gün Majesteleri ile bir görüşmem olduğunu bildiğini ve ben de Princeton'dan geldiğimden Majestelerinin büyük ihtimalle torununun durumunun nasıl olduğunu soracağını söyledi. "Eğer ona da biraz önce bana verdiğin cevabı verirsen, bu pek de iyi olmayacaktır." dedi. Karşı çıktım, "Ona cevap vermemin başka bir yolu yok. Torununun durumunu bilmiyorum, onu hiç görmedim." Bunun üzerine elini telefonuna doğru salladı ve Majesteleri'nin bilgeliği ve öngörüsü sayesinde, artık Birleşik Devletler'i doğrudan arayabildiğimizi söyledi. "Neden Princeton'ı arayıp sormuyorsun."

Şans bu ya, yabancı öğrencilerle ilgilenen danışman çok yakın bir arkadaşımın eşiydi, bu yüzden sadece kimle konuşmam gerektiğini değil, aynı zamanda telefon numarasını da biliyordum. Bu kişi, büyük iktisat tarihçisi Charles Issawi'nin eşi Janina Issawi idi. Numarayı çevirdim ve telefonu Janina açtı. Bir süre sohbet ettik. Kahvaltı ediyordu, ben de öğle yemeğimi bitirmiştim. Tesadüfen "Bu arada Tahran'dan arıyorum dedim." Yaşadığı şoku atlatınca belirli bir nedenden ötürü mü aradığımı sordu. "Evet" dedim.

Muhtemelen telefon görüşmelerinin dinlendiğini düşündüğümden dikkatli olmak istiyordum; bu yüzden "Yarın bizde yakın bir akrabası olan epey önemli birisini göreceğim." dedim. Ve Polonyalı kalbi sayesinde hemen anladı. Sıradan bir Amerikalı ile konuşuyor olsaydım, "Ne demek istiyorsun? Neden bahsediyorsun?" derdi. Onun doğuştan sahip olduğu meselelere komplocu bakış, sıradan bir Amerikalıda olmazdı, ama o anladı. "Şey, durumu nasıl?" diye sordum. "Umutsuz. Onu atmaya karar verdik." diye yanıtladı. "Ne?" diye haykırdım. Belli ki, bu kız öğlenden önce kalkmıyor ve sabah derslerini otomatikman kaçırıyordu. Günün geri kalanındaysa derslerine, sosyal uğraşlarından oluşan programına sıkıştırılacak bir şeymiş gibi bakıyordu. Defalarca uyarılmıştı, ama bunun en ufak bir etkisi bile olmamıştı. Dolayısıyla onu atmaya karar vermişlerdi.

"Ben Princeton'a dönene kadar, sadece bir sömestr için bir uzatma veremez misiniz?" diye sordum. "Bu çoktan verilmiş bir karar. Değiştirilmesi çok zor." dedi. Ondan denemesini rica ettim. Bir saat sonra tekrar onu aramamı istedi, ben de aradım. Kızın bölümüyle konuyu görüştüğünü ve başkanın onu dekana, dekanın da rektöre yönlendirdiğini anlattı. Herkes başka birisinin vermiş olduğu bir kararı değiştirmek istemediğini söylemişti; ama Janina uğraşmaya devam ettiğini ve ona yarım saat daha vermemi ve sonra aramamı söyledi. Aradım. Sesinde övünçlü bir tonla meselenin hallolduğunu söyledi. Kıza bir sömestr daha verilecekti ama eğer kendisine çeki düzen vermezse, atılacaktı. Çok rahatlamıştım ve teşekkürlerimi ifade ettim. Ertesi gün Majestelerini gördüm. Bütün sabah, neredeyse üç saat boyunca onunla birlikteydim. Torunuyla ilgili tek bir soru bile sormadı, belki umurunda değildi, daha yüksek bir ihtimalleyse telefon görüşmesinin bir transkripsiyonunu çoktan okumuştu ve neyle ilgili olduğunu biliyordu.

Sonrasında, kız gerçekten ciddi bir uyarı almış ve kendisine eğer ıslah olmazsa atılacağı söylenmişti. Kendine çekidüzen verdi, okula devam etti ve mezun oldu, hem de iyi bir dereceyle. Yani hikâye mutlu sonla bitti. Ertesi yıl Devrim gerçekleşti. Eğer atılmış olsaydı, İran'a dönmesi gerekecekti ve başı gerçekten belaya girecekti. Bu durumda, Princeton'daydı ve bu da yeterince kötüydü çünkü aniden korumasını ve statüsünü kaybetmişti; şeytanın torunuydu çünkü Şah liberal ve aydın çevrelerde hiç sevilmiyordu. Herkes, İran'ın yeni yöneticilerinin Şah'ın tahayyül edebileceği her şeyden çok daha kötü olduğunu fark etmeden devrimi savunuyordu. Kız büyük cesaret ve ağırbaşlılık göstermiş ve bu duruma gerçekten çok iyi dayanmıştı.

Diğer bir sonuçsa babasının bana büyük bir kutu havyar göndermesi oldu.

Muhtemel Bir Ayrılık

1972 yılında, oğlum Michael liseden mezun olduğu sırada Kudüs'teki bazı eski arkadaşlarımdan oğullarının askerlik vazifesini yapmak üzere henüz orduya katıldığını ve "evlerinde boş bir yer olduğunu" söyledikleri bir mektup aldım. Uzun tatil yeni başladığından Michael bir ay boyunca misafirleri olarak onlarla kalmak ister miydi? Michael kabul etti ve gitti. O ayın sonlarına doğru ondan daha uzun kalmak istediğini, fakat ev sahiplerinden daha fazla misafirperverlik göstermelerini isteyebileceğini düşünmediğini ve bir süre bir kibutzda kalacağını söyleyen bir mektup aldım. Bir kibutzun geçici bir üyeyi en az üç aylığa kabul ettiğini anlatıyor ve bu koşulu kabul ettiğini söylüyordu. Daha sonra da İngiltere'ye dönüşünü birkaç kez daha erteledi, öyle ki artık *Kibbutz Kfar Blum*'a kalıcı olarak yerleşecekmiş gibi görünüyordu. Kibbutz'da, daha sonra evleneceği Jes-

sica isimli Cleveland'dan gelen bir yaz gönüllüsüyle tanışmıştı. Onu Birleşik Devletler'e, özellikle de üniversiteye gitmenin iyi bir fikir olduğuna ikna eden de o olmuştu. Michael kabul etmiş ve New Jersey Devlet Üniversitesi Rutgers'ı seçmişti. Rutgers'ı seçmesinin nedeni çok basitti. Bir New Jersey sakininin ve vergi mükellefinin (bu ben oluyordum) oğlu olduğundan üniversite ücretleri çok düşüktü. Bir kibutz mantığıyla, üniversite ücretinin yükünü taşımak istemiyordu. Michael da, Jessica da Rutgers'dan mezun oldular; Michael *Phi Beta Kappa*'ya katıldı ve lisansüstü çalışmalarına Princeton'da siyaset biliminde devam etti. Princeton'dalarken, bana ilk torunumu, Zachary'yi verdiler.

Yahudi âdetlerine göre, yeni doğan çocuk doğduğu günden sekiz gün sonra sünnet olmalıydı. Bu yüzden bir *mohel*, bu ritüeli gerçekleştirecek bir sünnetçi bulunması gerekiyordu. Princeton'da *mohel* yoktu ama New Brunswick'ten gelmeyi ve töreni gerçekleştirmeyi kabul eden bir tane buldum. Bu tür durumlarda alışıldığı üzere Michael ve Jessica'nın arkadaşlarını, benim de benimkileri davet ettiğim ufak bir parti düzenlendi. Arkadaşlarımdan biri, *Institute for Advanced Study* müdürü Harry Wolf çok meşgul bir adamdı. Bir ara *mohel*'in yanına gitti ve "Kusura bakmayın, ama bu ne kadar sürecek?" diye sordu. *Mohel* ona baktı ve "Beyefendi! Benden daha kısa kesmemi mi istiyorsunuz?" diye sordu.

Daha sonra söz konusu *mohel*'in komedyen Jackie Mason'un kardeşi olduğunu öğrendim. Belli ki bu özelliği aileden geliyordu.

Kimlik ve Vatandaşlık

Savaş sırasında Londra'da katıldığımız bir akşam yemeğinde, uzaktan yaklaşan bir uçağın sesini duymuştuk ve her zaman-

ki endişeli soru kafalarımızda belirmişti –Britanyalı mı Alman mı, bizimkiler mi onlarınkiler mi? Misafirlerden biri, üniversiteden bir meslektaş, bizimkiler olduğuna emin olduğunu söyledi. Bu kişinin Britanya'ya Almanya'dan Yahudi bir mülteci olarak geldiğini, sekiz yıldır burada yaşadığını ve Britanya vatandaşlığına geçtiğini belirtmeliyim. Ev sahibemiz ona soğuk bir şekilde baktı ve "Hayır, bizimkiler" dedi. Söylemek istediği şüphesiz misafirin Britanyalı olduklarını düşünürken haklı olduğu ama bunu ifade etmek için "bizimkiler" sözcüğünü kullanmasının yanlış olduğuydu. İtiraf etmeliyim ki ben de benzer şekilde rahatsız olmuştum ve bu o zamanlar için normal bir tepkiydi. Vatandaşlığa geçme Britanya'da, Birleşik Devletler'de olduğu gibi, beş yıl ikametin ardından mümkündü ve beraberinde vatandaşlığın bütün ya da neredeyse bütün haklarını da getiriyordu. Ama gerçeklik farklıydı ve Britanya'daki pek çok kişi, vatandaşlığa kabul edilenler, özellikle de yabancı aksanı olanlar, "biz" ya da "bizimkiler" gibi kelimeler kullandıklarında en azından hafif bir rahatsızlık duyardı.

Amerika'ya geldiğimde buradaki durumun tam tersi olduğunu gördüm. Vatandaşlığa geçen kişilerin Amerika'yı "biz" olarak görmeleri beklenir ve bunu yapamadıklarında da zaman zaman azarlanırlardı. Aradaki fark basit bir toplumsal kullanım farkından öteydi. Avrupa'daki diğer yerler gibi Britanya'da da vatandaşlık hakkı kazananlar akademi, bilim, iş dünyası, spor ve diğer alanlarda büyük başarılar elde edebilirlerdi, ama siyaset ya da devlet işlerinde değil. Henry Kissinger ya da Zbigniew Brzezinski gibi isimleri Britanya'da görmek mümkün değildi ve muhtemelen de hâlâ değildir. Aynısı genel olarak Avrupa için de geçerlidir.

Farklılıkları, bu toplumların doğasından kaynaklanıyor. Bir Fransız ya da Alman olmak, etnik kimliğin değiştirilmesi anla-

mına gelir ve bu, pek çok kuşak sürebilecek zor bir süreçtir. Amerikalı haline gelmekse siyasi bağlılığın değiştirilmesi anlamına gelir ve çok daha az zor ve karmaşık bir meseledir. Britanya'da çoğu zaman ikisi birden söz konusudur. Vatandaşlığa geçen kişi artık Britanyalı'dır. Ama İngiliz, hatta İskoç ya da Galli olmaz.

Vatandaşlık hakkı kazanma süreci ülkeden ülkeye değişiklik gösterir. İngiltere'de ezelden beri, kural açık ve basittir. Britanya yönetimi altında doğan herkes doğuş itibariyle Britanyalı'dır, doğum Heathrow Havaalanı'ndaki bir transit geçiş salonunda gerçekleşmiş olsa bile. Bu yüzyıllık kural, genel bir oydaşmayla, Başbakan Margaret Thatcher'ın başkanlığındaki hükümet tarafından değiştirildi ve artık yasa "Britanya'da yasal olarak ikamet eden ebeveynlerden doğanlar" şeklinde. Ebeveynin Britanyalı olmaları gerekmez, ama yasal olarak ikamet etmeleri gerekir. Öyle anlıyorum ki, Birleşik Devletler'de de benzer bir değişikliği savunan kimseler var.

1970'lerde, Princeton'a taşınmamdan çok da uzak olmayan bir vakitte, Almanya'daki yeni Müslüman –özellikle de Türk– azınlık üzerine bir seminere katılmak üzere Berlin'e davet edildim. Bu kulağa ilginç geliyordu ve sevinerek kabul ettim. Konferansı düzenleyenler gayet liberal, açık fikirli insanlardı; ırkçılık ve hoşgörüsüzlük bahsinde ülkelerinin tarihinin acı bir şekilde farkındalardı ve onu asla tekrar etmemek konusunda son derece endişelilerdi. Berlin'deyken bir Türk yanıma gelerek yerel Türk topluluğunun bazı mensuplarıyla tanışmak isteyip istemeyeceğimi sordu. Memnun olacağımı söyledim ve aynı akşam Berlin'de yaşayan bir grup Türk'le birlikte akşam yemeğine davet edildim. Onlardan edindiğim izlenim tamamen farklıydı. Almanlar hoşgörülü, kabullenici ve hatta samimi olmak için her türlü çabayı gösteriyorlar; Türklerse kendilerini önyar-

gının, ayrımcılığın ve hatta düşmanlığın kurbanları olarak görüyorlardı. Ayrılırken Türk ev sahibimin Almanlarla ilgili olarak "Bin yıl içinde altı yüz bin Yahudi'yi kabul edemediler. İki milyon Türkü kabullenebileceklerini nasıl umabiliriz ki?" demesi beni çok afallatmıştı. O günden bu yana hem sayı hem de bununla birlikte gerilim hatırı sayılır oranda arttı. Berlin'in şimdi büyük oranda Türklerin yaşadığı bir varoşu olan Kreuzberg bölgesi kimi zaman *Klein-Kleinasien, Küçük Küçük Asya* olarak adlandırılıyor.

Artık, Avrupa'daki Müslüman varlığıyla ilgili sorun yeni bir boyut kazanmış durumda. Bir yandan göç ve demografi, diğer yandansa Avrupalılarda gerileyen doğum oranı sayesinde nüfustaki Müslüman oranı sürekli olarak artıyor. Suriyeli akademisyen Sadık el-'Azm bir yazısında Avrupa'nın geleceğiyle ilgili olarak sorulacak tek sorunun "İslamileşmiş bir Avrupa mı olacak yoksa Avrupalılaşmış bir İslam mı?" sorusu olduğunu belirtir. Bu sorunun cevaplanacağı tarih artık yaklaşıyormuş gibi gözüküyor.

Derece Farkı

Birleşik Devletler'e İngiltere'den gelmiş olmam, bana diğer yabancılar karşısında kimi üstünlükler sağlıyordu; bunlardan en önemlisi de İngiliz diliydi. Fakat kısa bir süre içinde görünürdeki benzerliklerin gerçek farklılıkları örtebileceğini gördüm, yalnızca sözdizimi açısından değil aynı zamanda üniversite pratiği açısından da. Tanıdığım bir İngiliz şair Cornell Üniversitesi'nde şiir kürsüsüne geçmesi için davet edilmişti. Bir Oxford kolejinde üyeliği vardı fakat Cornell Üniversitesi'nde şiir profesörü olarak tam bir arpalığı olacaktı. Yapması gereken tek şey arada sırada kendi seçeceği bir konuda kamuya açık konuş-

malar yapmak ve gelip kendisiyle konuşmak isteyen öğrenciler için hazır bulunmaktı. Ve İngiliz standartlarına göre cömert bir maaş alıyordu. Cornell'e son gidişimde onunla yeniden buluştum. İngiltere'ye geri dönmeye karar verdiğini anlattığında şaşırdım. Birleşik Devletler'de fevkalade zaman geçiriyor gibi göründüğünden nedenini sordum. Bir şair olduğunu ve ancak kendi dilinin konuşulduğu bir ülkede yaşayabileceğini söyledi. Cornell'de İngilizce konuştukları izlenimine kapıldığımı söyledim. O da "Evet, ama benim İngilizcem gibi değil." dedi. Ne demek istediğini anladım –ortak bir geçmişe, ortak bir eğitime, ortak geleneklere, şakalara, hikâyelere vb. dayanan bir ima ve atıf çerçevesi. Bir şairin buna ihtiyacı vardır. Üniversite hocası bundan hoşlanabilir, ama bu kesinlikle vazgeçilmez değildir.

İyi lisans hocalığı, ancak öğrenciler üniversiteye geldiklerinde bir şeyler biliyorlarsa mümkündür. Eğer lisans eğitiminin ilk iki yılını onlara on dört yaşındayken bilmeleri gereken şeyleri öğreterek geçirirseniz, pek de ileriye gidemezler. Hem lisede hem üniversitede, Amerikalı öğrencilerin artık genel tarih öğrenmeleri gerekmiyordu. Biraz tarih de içerebilen "toplumsal çalışmalar" dersi alıyorlardı, ama bu da genellikle çok uzmanlaşmış oluyordu. Bir öğrenci 1789-1815 arası Fransa tarihi dersi alabilirdi. Devrim ve Napolyon dönemi Fransası hakkında çok fazla bilgi edinebilir ve daha önce olanlarla ilgili sadece genel geçer kimi fikirler edinir, sonrasında olanlarla ilgili olaraksa muhtemelen hiçbir bilgisi olmazdı.

Alman tarihçi Heinrich von Sybel, uzun bir zaman önce öğrencilerin üniversiteye kendi yüzyılları hakkında bilgi sahibi olarak gelmeleri gerektiğini söylemişti. Bunun gayet doğru olduğu kanısındayım. On dördüncü ya da on yedinci yüzyıldan söz ettiğinizde makul ölçüde kültür sahibi bir erkek ya da kadının kafasında hemen bir şeyler canlanmalıdır. On yedinci yüz-

yıl dediğinizde, eğitimli bir kişinin aklına barok binalar ve Vivaldi ya da din savaşları gelecektir.

Yıllar geçtikçe kendi alanımda da akademik standartlarda bir düşüş yaşandığını gördüm; bugünlerde insanlar gerekli dili bile bilmeden bilimsel ve genel projelerin ya da bu kapıya çıkacak çabaların altına giriyorlar. Eskiden Orta Doğu tarihi çalışmaları, çok az sayıda öğrenciye ders veren az sayıda hoca tarafından sürdürülüyordu ve bu nedenle de epey yüksek standartlar korunabiliyordu. Ellilerde ve atmışlarda, siyasi, askeri ve ticari nedenlerle bölgeye yönelik ilgide muazzam bir artış yaşandı ve bu çalışmaların gelişimi, petrolle ve başka kaynaklardan gelen paralarla cömertçe sulandı. Eğer kitaplara duyulan ihtiyaç onları yazanlara duyulan ihtiyaçtan daha fazla ise, onları doldurabilecek insanlardan daha fazla makam varsa, o zaman bozulma da olacaktır. Bu kaçınılmazdır. Bu, bir tür akademik Gresham yasasıdır: kötü iyiyi kovar. Ama bugün alanda kalem oynatan bazı çok iyi genç insanlar da var ve kimi gelişmeler olmasını ümit edebiliriz.

Bu ülkede çok az sayıda kişiyi başından itibaren iyi eğitmemize karşın pek çok genci çok zayıf eğitiyor olmamızda büyük bir karşıtlık var. Yüksek eğitim almış, sofistike, diğerleri açısından anlaşılması mümkün olmayan şekillerde yüksek düzeyde etkileşime girme yeteneğine sahip bir tür mandarin sınıfına doğru gidiyormuşuz gibi geliyor. Diğer yandaysa en yüksek estetik beğenisi televizyondaki iyi bir reklamdan ibaret olan, yarı-okuryazarlardan oluşan bir kitle var. Bunun çok tehlikeli bir gelişme olduğunu düşünüyorum.

Sıklıkla İngiltere ile Birleşik Devletler arasında akademik cemaat ve genel entelektüel iklim açısından ne gibi farklar gördüğüm sorulmuştur. Bu cevaplaması zor bir soru. İngiltere'de Londra Üniversitesi'nde ders veriyordum, başkentte büyük bir

üniversiteydi. Birleşik Devletlerde'yse küçük bir şehirde küçük bir üniversite olan Princeton'da. Gözlemlediğim farklılıkların büyüklüklerdeki farklılıklardan mı yoksa İngiltere ve Kuzey Amerika arasındakilerden mi kaynaklandığını söylemek zor. Diğer bir faktör de içinde yaşanan dönemdir. Öyle söylenir ki Birleşik Devletler'de yüz yıl uzun bir süre İngiltere'de ise yüz mil uzun bir mesafedir. Taşındığımdan bu yana çok şey oldu. Şimdi İngiltere'ye gittiğimde beni tipik Amerikalı olarak etkileyen pek çok şeyin, artık aynı zamanda tipik İngiliz de olduğunu görüyorum.

Ve fakat dikkat çeken kimi noktalar var ve bunlar da eğitim sistemindeki farklılıklardan kaynaklanıyor. İngiltere'de lisenin son iki yılına çok daha fazla önem verilir ve bu nedenle üniversitede uzmanlaşma neredeyse hemen başlar. Amerikan üniversiteleri bu modeli reddederler ve öğrencilerin üniversitenin ilk iki yılında daha genel bir eğitim almasını ve uzmanlaşmanın sadece son iki yılda olmasını isterler. Diğer Amerikan üniversiteleriyle karşılaştırıldığında lisans eğitimine özel bir önem veren Princeton'da bile lisans yılları, mesleki bir eğitimden ziyade genel bir serbest eğitim dönemi olarak görülür. Amerikan lisansüstü eğitiminin İngiltere'dekinden çok daha karmaşık olmasının nedeni budur. Bir İngiliz üniversitesinde, eğer bir lisans diplomanız varsa, bir tez yazmaya hazır olduğunuz varsayılır; Amerika'daki bir üniversitedeyse bir tez yazmaya başlamadan önce hâlâ yapmanız gereken çok şey vardır.

İyi bir eğitim almanın en iyi yolu bir İngiliz üniversitesinden lisans diploması almak ve daha sonra bir Amerikan üniversitesinde doktora yapmaktır. Maalesef pek çok kişi bunun tam tersini yapar –Amerika'da lisans okur ve İngiltere'de ise doktorayı bitirirler ve böylece her iki sistemin de en kötü yanlarını alırlar.

1960'ların başlarında SOAS'tan bir şeref öğrencisi beni görmeye geldi ve dersi bırakıp okuldan ayrılamaya karar verdiğini, ama birdenbire ortadan kaybolmaması gerektiğini hissettiğini söyledi. Bana bunu nezaket icabı söylemesi gerektiğini düşünmüştü. Benden bir iş istediğinde, notlarına baktım ve onun o yılki en iyi lisans öğrencilerimizden biri olduğunu gördüm. Genellikle öğrenciler ayrılmak zorunda olduklarını söylediklerinde bu mali sebeplerdendir. İngiliz kuralları kişisel sorular sormayın der, ama bir şekilde eğer mali bir meseleyse halledebileceğimizi ifade etmeyi başardım. O tür bir şey olmadığını söyledi ve genç bir adama âşık olduğunu ve evlenmek üzere olduklarını anlattı. Genç adamın lise notları o kadar kötüydü ki ülkedeki hiçbir üniversiteye kabul edilememişti. Bu nedenle on sekiz yaşında çalışmaya başlamak zorundaydı.

Bu genç kadını çok iyi hatırlıyorum. Yaşı on dokuz civarında olmalıydı, belki de yirmi ve "Eğer kadın kocasından daha iyi bir eğitim almışsa, buradan mutlu bir evlilik çıkacağını düşünmüyorum." demişti. Bunun karşısında hayretler içinde kalmış ve ona eğer tek gözlü bir adama âşık olmuş olsaydın gözlerinden birini çıkarmak zorunda olduğunu mu düşüneceksin." diye sormak istemiştim. Tabii ki sormadım bunu, ama sormayı düşündüğümü hatırlıyorum. Yapabileceğim hiçbir şey yoktu. Okulu bıraktı ve bir daha ondan hiç haber almadım. Bir feminist haline geldiğim nokta hiç kuşkusuz buydu. Bu, Princeton'a ilk olarak 1969'da kabul edilen kadın öğrencilerin yaşadıkları zorlukların ve karşılaştıkları engellerin bir kısmı hakkında, aksi takdirde muhtemelen hiçbir zaman mümkün olmayacak şekilde keskin bir bilince sahip olmamı sağladı.

Amerika'ya geldiğimde, bu bilinç arttı, çünkü Birleşik Devletler'de kadınların üniversitelerdeki durumları, o zamanlar İngiltere'de olduğundan çok daha kötüydü. Harvard, Yale ve

Princeton'a kadın öğrencilerin alınmasından önce Oxford ve Cambridge'de kadın öğrencilerimiz ve hatta kadın profesörlerimiz vardı. Londra Üniversitesi'nde bir acemiyken, rektör yardımcımız, yani bir İngiliz Üniversitesi'nin başı, bir kadındı. 1937'deki ilk makalem büyük dergilerden birinin editörü ve Cambridge Üniversitesi'nde ortaçağ iktisat tarihi profesörü olan bir kadın editör sayesinde yayımlanmıştı.

Princeton'daki ilk yıllarımda kadın öğrencilerin, nasıl desem, eziyet gördüklerine ya da ayrımcılığa uğradıklarına dair bir tür hisse sahip olduklarını fark ettim ve genel olarak söylemeliyim ki bu hiç de sebepsiz değildi. Her zaman onlara yardım etmek için elimden geleni yaptım. Yetmiş yaşında emekli olduğumda, tez hazırlayan yedi öğrencimden altısı kadındı. Belli ki kadın öğrencilere karşı sempati beslediğim sözleri etrafta dolaşıyordu. Altısı da doktora tezlerini bitirdiler ve akademik kariyere yöneldiler. Durum şimdi Amerika'ya geldiğimden çok daha iyi, ama hâlâ akademi dünyasında kadınlar açısından sıkıntılar varlığını sürdürüyor.

Amerika, eğer bir yayıncı bulabilirseniz istediğiniz her şeyi yayımlayabileceğiniz özgür bir toplum ve eğer yeterince çok çalışırsanız bunu becerebilirsiniz. Ama yine de, belirli konuların nasıl tartışılabileceği hususunda kimi kısıtlamalar var. Bu özellikle üniversitede verilen dersleri etkiliyor. İngiltere'de ders verirken herhangi bir konu hakkında kendimi ifade edebiliyor ve her görüşün ifade edilmesine izin veriyordum. Birleşik Devletler'de insanın daha dikkatli olması gerekiyor. Rencide etmemeye dikkat etmeniz gerek bir dizi hassasiyet var. İnsan zaman zaman hassas ayak parmaklarıyla dolu bir odada yürüdüğü ve onlara basmamak için dikkatli bir şekilde adım atması gerektiği izlenimine kapılabiliyor.

Pek çok tabu var. Tabular tabii ki her zaman var olmuştur. Örneğin on sekizinci yüzyılda ve on dokuzuncu yüzyılın başlarında, kilise tabusu vardı. Hıristiyan kilisesinin temel dogmalarını sorgulamak, hatta bunlar hakkında sorular sormak bile hoş görülmezdi. On dokuzuncu yüzyıldaysa tabu cinsellikti. On sekizinci yüzyıl cinsellik konusunda epey özgür ve rahattı; ama Viktoryen dönem İngilteresi'nde öylesine bir tabu haline geldi ki insanlar "bacak" sözcüğünü bile kullanamaz oldular, vücudun cinsellikle daha doğrudan ilgili kısımlarından söz etmiyorum bile. Cinsellik tabusunu aştık ve din tabusunu da aştık. Ama onların yerini başka tabular aldı. Daha önceki tabular gibi, onlar da katı bir şekilde dayatılıyor. Eğer bir tabuyu çiğnerseniz, mesleki ilerleme açısından cezanızı çekersiniz. Geçmişte olduğu gibi, sapkınlığı yakalamaya ve cezalandırmaya can atan engizisyoncular var. Bunlar tabu konular olduklarından, ayrıntılara girmeyeceğim.

8. Bölüm

Bölge Ülkeleri

Klasik Arapça ve sonra da diğer İslami metinleri okumaya başladığımdan beri, İslam medeniyetindeki zengin mizah damarı karşısında hayrete düşmüş ve büyülenmişimdir. Öyle sanıyorum ki medeniyetlerin tümü değilse de büyük bir kısmı kendi ayrıksı mizah biçimlerine sahiptir; ama diğer hiçbir medeniyetin, mizahın merkeziliği ve kadimliği açısından, İslam'la uzaktan yakından kıyaslanabilir olduğunu sanmıyorum. Peygamberin yaşadığı altıncı yüzyıldan günümüze kadar Müslümanlar kendileri, yöneticileri, toplumları, gelenekleri ve hatta kutsal saydıkları şeylerle ilgili şakalar yapmakta ve bunları yazıya dökmektedir. Müftüler ve kadılarla, imamlar ve dervişlerle ve dini yaşam da dâhil olmak üzere İslami yaşamın tüm veçheleriyle ilgili şakalar vardır. Bir şekilde dikkat çekici olan şeyse bu mizahın ilk dönemlerden bugüne dek Arapça, Farsça, Türkçe ve kuşkusuz diğer İslam dillerindeki edebi ve hatta dini yazılarda zengin ve bol bir şekilde belgelenmiş olmasıdır. Bu gelenek günümüzde de, özellikle siyasi fıkralar biçiminde devam etmektedir. Siyasi mizah her toplumda ortaya çıkar ama özellikle de baskıcı olanlarda. Bastırılmışlıkların ortaya çıkmasının başka bir yolu yoktur. Orta Doğu'da Mısır, belki de bu geleneğin en zenginine sahiptir.

Mısır'da her şeyin kıtlığının yaşandığı Nasır döneminden örnek bir fıkra: Nil kıyısında yaşayan bir adam, umutsuz bir açlık içinde Nil'e balık avlamaya gitmiş ve bir balık tutmayı başarmış. Zaferle balığı karısına getirip "İşte burada bir balık var, bu bizi bir öğün idare etmeli" demiş. Karısı da "Ancak onu çiğ yemeye hazırsan. Hiç zeytinyağımız, tereyağımız, ateşimiz yok; onu pişirmemin hiçbir yolu yok." Adam da tiksintiyle "Ben çiğ balık yemem." demiş ve balığı yeniden nehre atmış. Suyun yüzeyine çıkan balık "Yaşasın Başkan Nasır" diye bağırmış.

Bir arkadaşım bana Başkan Nasır ile dostça ilişkileri olan Etiyopya İmparatoru Haile Selassie'nin kendisine Nasır'ın bizzat meraklı bir Mısır fıkraları koleksiyoncusu olduğunu ve hatta uygun ahbaplarıyla bunları paylaşmaya hevesli olduğunu anlattığını aktarmıştı. (Tuhaf bir tesadüf sonucu, *SOAS* Haile Selassie'ye fahri doktora vermeye karar vermişti; o zamanlar dekan olarak görev yaptığımdan fahri doktorayı resmen sunmak da bana düşmüştü. Majestelerine uygun sözlerle hitap ettim ve doktora diplomasını ellerine verdim. Bana teşekkür etti ve "Sizin de öğrencilerle sorunlarınız var mı?" diye sordu.)

Hatta Nasır'ın Nasır fıkralarıyla ilgili koleksiyonuna dair de bir fıkra vardı. Mısırlıların anlattığı hikâyeye göre, Nasır bir gün artık yeter diye karar vermiş. Polis şefini çağırmış ve tüm bu fıkraları uyduran ve yayan kişinin bulunmasını ve tutuklanmasını emretmiş. Bir hafta sonra polis şefi başkanlık sarayında beraberinde tutukladığı bir adamla tekrar görünmüş. "Bu." demiş, "Sayın Başkan, sizinle ilgili tüm fıkraları uyduran kişi." Nasır adama dönmüş ve "Sen gerçekten de benimle ilgili fıkralar uydurup yayan kişi misin?" diye sormuş. "Evet" diye cevap vermiş adam. Hikâye bu ya, Nasır birbiri ardına fıkralar anlatmaya başlamış, dinleyicilerin tahammül sınırına kadar ve her birinin sonunda adama "Bu hikâyeyi sen mi uydurdun?" diye sor-

muş. Adam da "Evet ben uydurdum." demiş. Sonunda Nasır adama, "Sen de benim gibi bir Mısırlısın. Ülkeni de benim kadar sevdiğini tahmin ediyorum. Neden bunu yapıyorsun? Mısır'ı büyük, özgür ve saygın bir ülke haline getirdiğimi biliyorsun." diye sormuş. Adamın buna cevabı, "İşte bu fıkrayı ben uydurmadım" olmuş.

Mısır Kimliği ve 1967 Savaşı

1957 yılında, Pencap Üniversitesi'nin açılışı için Pakistan'a gerçekleştirdiğim seyahatin ardından bu ülkedeki insanlarla gayet iyi ilişkiler geliştirmiştim ve 1967'deki Altı Gün Savaşı'nın ardından çok ilginç bir gelişmeden muhtemelen yalan yanlış bir biçimde haberdar edilmiştim. O savaşın ardından Nasır yaşananlar nedeniyle yıkılmış ve Mısır silahlı kuvvetlerinin acilen yeniden yapılandırılmaya ve geliştirilmeye ihtiyaç duyduğuna inanmıştı. Batı'ya yönelemeyeceğini düşünüyordu, çünkü onlar onun tarafında değildi; Sovyetler'e de dönmek istemiyordu, zira onu yüzüstü bıraktıklarına inanıyordu. Daha büyük ve güçlü bir ülke olan Pakistan ise Hindistan'la yaşadığı son savaşta epey başarılı olmuştu. Nasır bu nedenle Pakistan'a yönelmeye karar vermiş ve Mısır silahlı kuvvetlerinin yeniden organizasyonunda onlardan yardım istemişti. Pakistan hükümeti buna olumlu bakıyordu, ama ancak küçük bir fizibilite heyetinin durumu incelemek ve Pakistan'ın neler yapabileceğine dair önerilerde bulunmak üzere Mısır'a gönderilmesine izin verilmesi şartıyla. Nasır'a heyetin nereye isterse gidebilmesi ve sorularının doğru ve samimi bir şekilde yanıtlanması gerektiği bildirilmişti. Nasır da bunu, aksi takdirde manası olmaz diyerek kabul etmişti.

Bunun üzerine, küçük bir grup Pakistan subayı Mısır'a gönderilmişti. Ülkeyi dolaşmış, pek çok kişiyle görüşmüş ve kendilerine gerçeklerin anlatılmadığını bildirmişlerdi. Kendilerine gerçeklerin anlatılmamasının sebebi, kimsenin gerçekleri bilmiyor olmasıydı. "Mısır silahlı kuvvetlerinde onbaşı çavuşa, çavuş teğmene, teğmen yüzbaşıya, yüzbaşı binbaşıya yalan söylüyor ve bu en üst komuta kademesine kadar böyle sürüp gidiyor. Bilgi, Genelkurmay'a ya da Savunma Bakanlığı'na ulaştığında neler olup bittiğine dair en ufak bir fikirleri bile olmuyor." diye görüş bildirmişlerdi. Heyete başkanlık eden Pakistanlı General Kahire'deki Genelkurmay'ın bir yalanlar piramidinin tepesinde oturduğuna kanaat getirmişti. Pakistan hükümeti bu nedenle öneriyi reddetti ve üzgün olduğunu ve yardım edemeyeceğini bildirdi.

1960'ların sonlarına doğru Mısır bir Sovyet bağımlısı, neredeyse bir sömürge haline geliyordu. Yukarı Mısır'da gezerken zor dönemlerle ilgili hayıflanan bir dükkân sahibiyle sohbet ettiğimi hatırlıyorum. "Turistler gelmeyi bıraktılar –İngilizler Fransızlar, Amerikalılar ve diğerleri– ve işler çok kötü." dedi. "Ama bir sürü Rusunuz var." diye fikrimi söyledim. Bunun üzerine manalı bir şekilde okkalı bir tükürük fırlattı ve "Ruslar! Bir paket sigara bile almıyorlar ve size bir tane sigara bile ikram etmiyorlar." dedi. Ne demek istediğini anlamıştım. Ruslar sadece kendi dükkânlarından alış-veriş yapıyorlardı ve pek de sosyal değillerdi.

Bir başka Mısırlı da hem Britanyalıların hem de Rusların Mısır'a kendi çıkarları için kullanacakları bir inek muamelesi yaptıklarını belirtmişti. "Aradaki fark," demişti "Britanyalılar süt istiyorlardı ama Ruslar et istiyorlar."

Bundan çok da uzun olmayan bir süre sonra Meksika'daki

uluslararası Şarkiyatçılar konferansında Mısırlı bir arkadaşım ve meslektaşımla karşılaştım. Oraya ülkeyi daha yakından tanıma fırsatını değerlendirmek için biraz erken gelmişti. Bulduğu şeyler karşısında afallamıştı. İspanyollar Meksika'yı fethetmiş ve kendi dillerini ve dinlerini kabul ettirmişlerdi, aynı Arapların Mısır'ı fethedip Arapça ve İslam'ı kabul ettirmeleri gibi. Meksika İspanyolca konuşan, Katolik bir ülke olarak kalmıştı. Ama hiçbir Meksikalının kendisine İspanyol dediği vaki değildi. Bilakis, Meksika medeniyetinin kadim dönemlere dayanan tarihinin gururla farkındaydılar. "Neden Meksikalılar kendi hafızalarını ve kimliklerini muhafaza edebilmişken, biz Mısırlılar kendimizinkini, modern, Batı bilimi bize geri verinceye kadar tamamıyla kaybettik?" diye sormuştu.

Bu gözlemi karşısında şaşırmış ve sorusunu yanıtlamaya çalışmıştım. İki önemli farka dikkat çektim. İlki Arapların kapı komşusu olarak geldikleri ve öyle de kaldıkları; buna mukabil İspanyolların binlerce mil uzakta olduğuydu. İkincisiyse, Arapların Mısır'a geldikleri yedinci yüzyılda, kadim medeniyet çoktan birbirini izleyen Helenleşme, Romalılaşma ve Hıristiyanlaşma süreçleriyle büyük ölçüde aşındırılmıştı. Meksika kimliği ve bu kimliğe dair farkındalıksa hâlâ mevcut ve canlıydı.

Beni anladı, ama tatmin olmadı. "Her şeyden önce, Mısır'da pek çok önemli anıtın günümüze ulaştığı büyük ve görkemli bir medeniyetimiz vardı. Meksika mirası ise görece önemsizdi."

Bunun Meksika mirasına biraz haksızlık olduğunu düşünüyorum, ama esas soru yanıtlanmayı bekliyor. Bu sadece Meksika ve İspanyolca meselesi değil. Amerikalılar da kullandıkları dile İngilizce adını veriyorlar; ama bu yüzden kendilerini İngiliz olarak adlandırmıyorlar.

Yom Kippur Savaşı

1973 Ekimi'nde Sedat, Yom Kippur'daki İsrail işgal kuvvetlerine yönelik ünlü saldırısını başlattı. Savaşın ilk dönemi başarılıydı. İsrailliler, Mısır kuvvetleri ellerinde bulunan Sina Yarımadası'na girmek için ateşkes hatlarını geçtiklerinde tamamen gafil avlanmışlardı ve aynı esnada, Suriye kuvvetleri de Golan Tepeleri'ne girmişti. İki bölge de, 1967 yılında Altı Gün Savaşı'ndan beri işgal altındaydı. Ama İsrail karşı saldırısı, hızlı bir şekilde, durumu eski haline getirdi ve aslında daha da ileriye taşıdı. Sina Yarımadası'na iyice yerleşen İsrail birlikleri artık Kanal'ı geçmişti ve kısa bir süre sonra Kanal'ın Mısır tarafında, sonradan adlandırıldığı şekliyle bir "cep" oluşturdular. Ateşkes yapıldı ve izleyen müzakereler, altı yıl sonra İsrail ve Arap komşuları arasındaki ilk barış antlaşmasıyla sonuçlandı.

O zamanlar Mısır'daydım ve Mısırlıların ruh halini çok iyi hatırlıyorum. Bunu belki de en iyi, her zaman dikkat çekici olan ama özellikle de ülkelerinin tarihinin bu zor anında göze çarpan Mısırlıların mizah duygusu gösteriyordu. Bir akşam hem seküler hem de dini üniversitelerden profesörlerin hazır bulunduğu bir akşam yemeğindeydim; çok geçmeden, Mısır'da neredeyse hep olduğu gibi, fıkralar anlatmaya başladılar.

"Golda Meir ile Enver Sedat arasındaki konuşmaları duydunuz mu?" diye başladı biri "Sabah Meir Sedat'a, *'Bonjour'* demiş ve Sedat da *'Ubūr'* diye yanıtlamış (Arapça'da "geçmek" anlamına gelir. Savaşın başlangıcında Mısır kuvvetlerinin Süveyş kanalını geçmesi için kullanılan bir terimdir. Her iki kelimenin de kafiyeli olduğuna dikkat edin). Akşam da Sedat Meir'a *'Bonsoir'* demiş ve onun cevabı da *'Deversoir'* olmuş" (İsrail kuvvetlerinin Mısır topraklarına doğru Kanalı geçtiği yerdeki barajın adı).

Ateşkes kabul edildiğinde, İsrail kuvvetleri Kahire'nin doğusundan 101. kilometreye kadar ilerlemişlerdi. İsrail müzakerecisi General Arele Yariv, karargâhını 101. kilometredeki bir çadıra kurmuş ve Mısır temsilcisinin gelmesini beklemeye başlamıştı. Sedat savunma bakanı General Muhammed Abdülgani el-Gamasi'yi çağırmıştı ve ona İsraillilerle buluşmak ve Mısır'ın teslim şartlarını müzakere etmek üzere 101. kilometreye gitmesi gerektiğini söylemişti.

Bundan çok da uzun olmayan bir süre sonra, bana bu hikâyeyi aktaran Gamasi'nin temsilcisi ile tanıştım. Rahatlıkla tahmin edilebileceği üzere, Gamasi'nin yıkıldığını söyledi. Yenilgi tartışmasızdı ve düpedüz aşağılanacakları konusunda hiç şüphesi yoktu. Ama bununla ilgili yapabileceği hiçbir şey bulunmuyordu. Savunma bakanıydı ve hükümetin başı ona gidip bu acı verici görevi yerine getirmesini emretmişti. General Yariv'in çadırına gitmiş ve çadıra tamamıyla yıkılmış bir şekilde girmişti.

Bu durum General Yariv'in konuşmaya başlamasıyla birlikte tamamen değişmişti, "Çay mı isterdiniz, kahve mi?" Bu Gamasi'de inanılmaz bir rahatlama yaratmış ve iki eşit taraf arasında daha rahat ve az ya da çok dostça bir konuşmaya kapı aralamıştı. Hatta kendi kişisel hayatları hakkında bile konuşmaya başlamışlardı ki bu yaşanan tek kötü anla sonuçlanmıştı. Gamasi eşinin belli ki hayli ciddi olan hastalığı hakkında konuşuyordu. Yariv bir anda "İsrail'de bu konu hakkında uzman olanlar da dâhil olmak üzere mükemmel doktorlarımız var. Size yardım etmek için göndermek üzere birini ayarlamamı ister misiniz?" diye sormuştu. Gamasi, İsrailli doktorların Mısırlılardan daha iyi oldukları ve Mısırlıların yapamadıklarını yapabilecekleri iması karşısında alınmıştı. Yariv, onun gönlünü almayı başarmış ve sohbet dostça devam etmişti.

Yariv'i gayet iyi tanıyordum ve Gamasi'nin vekilinden gelen

değerlendirmeyle kendi bilgilerimi kıyaslama şansım vardı. Birbirlerini tutuyorlardı.

Nihai zaferlerine rağmen, İsrailliler savaşın idare edilme biçiminden pek de memnun değillerdi ve özellikle de ilk başta Mısır kuvvetlerinin kazandığı başarılar karşısında rencide olmuşlardı. Kamuoyundaki tartışmalar bu endişeleri yansıtıyordu.

Aynı sıralarda, Kanal geçilirken elde edilen ilk Mısır başarılarını idrak eden Mısır'da Başkan Sedat, "son savaştaki başarılarımız"dan söz etmeye başlamıştı. Eleştirilere verdiği cevap unutulmazdı. Bazı Mısırlılar, utanç içinde Sedat'a bakmışlar ve "Zaferimiz mi?" diye sormuşlardı. Başkan Sedat ise "Eğer bana inanmıyorsanız, İsraillilerin söylediklerine kulak verin" diye yanıtlamıştı.

Golda Meir ve Mısır'la Barış

Princeton Üniversitesi öğrencileri çok zengin bir tartışma topluluğuna sahiptiler –zengindi çünkü üniversite iki buçuk yüzyıllık bir geçmişe sahipti ve tartışma topluluğu da öyle. Pek çok Princeton mezunu dünya çapında başarı elde etmiş ve mezun oldukları okulu cömertçe hatırlamışlardı. Topluluğun zaman zaman seçkin bir kişiyi Princeton'a misafir olarak davet etmesi bir gelenek halini almıştı. 1975 yılında İsrail Başbakanlığı'ndan henüz ayrılmış olan Golda Meir'ı davet ettiler. Meir kabul etti ve pek çok etkinlikle dolu, canlı bir ziyaret gerçekleştirdi. Bir ara ağırbaşlı bir öğrenci ona, sağlığı açısından çok kötü olduğundan bu kadar sigara içmemesi yönünde nasihatte bulundu. "Şey." diye yanıtladı yetmiş yedi yaşındaki Meir, "Genç ölmeyeceğim, öyle değil mi?"

Yerleşkede bulunduğu günler boyunca, Princeton da hâlâ bir yenilik olan ve gayet savunmacı davranan kadın öğrenci-

ler, üzerinde Meir'ın resmi bulunan ve başlığında "Ama daktilo kullanabiliyor mu?" yazan bir afiş asmışlardı. Benzer ziyaretlerde olduğu üzere en önemli etkinlik, üniversitenin en büyük konuşma salonunda yapılacak kamuya açık bir konuşmaydı. Oditoryum dolup taşıyordu. Kıdemli bir üniversite ileri geleni, değerli konuğumuzu tanıtan ve Golda Meir'ı konuşmaya davet eden gerekli açılışı yaptı.

Meir konuşmaya başladı ve "Öyle sanıyorum ki bu tür etkinliklerde yapılan konuşmaların genellikle sıkıcı olduğu konusunda benimle hemfikirsiniz. İlginç olan soru-cevap bölümüdür. Eğer başkan da kabul ederse, konuşma kısmını geçmemizi önereceğim. Benim kim olduğumu biliyorsunuz, nereden geldiğimi, muhtemelen ne söyleyeceğimi biliyorsunuz; bu yüzden konuşmayı atlayalım ve doğrudan sorulara geçelim." Dinleyiciler bu fikre bayıldılar. Başkan biraz şaşırsa da kabul etti ve dikkat çekici bir soru-cevap bölümü izledik.

O sıralarda UNESCO İsrail'i reddetmiş, fakat Filistin Kurtuluş Örgütü'nü kabul etmişti. Bir öğrenci, "Neden UNESCO İsrail'i reddedip FKÖ'yü kabul ediyor?" diye sordu ve Golda Meir, gayet doğru bir şekilde "Bu soru UNESCO'ya sorulmalı, bana değil." cevabını verdi. Bir diğer öğrenci "Haklısınız, ama sizin görüşünüze göre UNESCO'nun bu kararları neden aldığını öğrenmek ilginç olacaktır." diye devam etti. Tamamen düz bir surat ifadesiyle, "Bildiğiniz gibi, UNESCO Birleşmiş Milletler, Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü anlamına gelir ve bu beyefendiler, gerekli ve titiz araştırmaların ardından FKÖ'nün eğitim, bilim ve kültür alanlarına İsrail'in yaptığından daha fazla katkı yaptığına karar vermiş olmalılar." dedi. Salon kahkahalara boğuldu.

Golda Meir, çok sert ve kendini tamamen işine adamıştı. Özellikle o kuşakta, ama bugün bile, bir kadın siyasette başarılı olmak için sert olmak zorundaydı. Golda kendisini kişisel

bir filtreleme sistemi ile donatmıştı –sadece duymak istediklerini duyardı. Eğer söylediklerimden kendi düşünce örüntüsüne uyan bir şey varsa seçer ve hemen onu benimseyip kullanırdı. Uymayanlar ise bir kulağından girip diğerinden çıkardı; örneğin 1969'da onun yanına, Mısır'ın barış müzakerelerine hazır olduğu haberiyle geldiğimde olduğu gibi. Bu mevzuyu tartıştığımız esnada yaptığı şeyin bana mutfağında bir fincan çay ve bir parça pasta vermekten ibaret olması dikkate değerdir.

Onunla Tel Aviv'de birkaç kez görüştüm, ama bir konuşmayı özellikle hatırlıyorum: Bir süredir Mısır'daydım ve Mısır'ın İsrail ile barış müzakerelerine hazır olduğuna yönelik çok açık ve net bir fikre ulaşmıştım. Bundan emindim. Herhangi bir şüphem yoktu.

Arada sırada Mısır'a gerçekleştirdiğim seyahatlerde, her seferinde az ya da çok aynı kişileri görmeye alışmıştım. Eğer bir ülkeye aralıklarla gider ve aynı kişilerle konuşursanız ruh hallerindeki ve tutumlarındaki değişiklikleri de ölçme fırsatınız olur. Aynı örneklemi kullanarak fikirlere dair bir profil çıkarabilirsiniz. Yıllar süren bir aranın ardından 1969 yılında Mısır'a geri dönmüştüm. Nasır hâlâ hayatta ve iktidardaydı. Nasır'la tanışmış olmama rağmen onunla hiç ciddi bir konuşma yapmamıştım, ama eski arkadaşlar da dâhil olmak üzere pek çok kişi gördüm ve ruh hallerindeki değişim karşısında etkilenmiştim. Mısır'ın barışa hazır olduğuna dair açık bir izlenim edinmiştim. Hatta bunu dile getirdiğim, *Encounter*'da yayımlanan bir makale bile yazdım. Kendi ismimi kullanmadım; çünkü Mısırlı arkadaşlarımın başının derde girmesini istemiyordum. (Mısır acımasız bir diktatoryal rejim altındaydı; bir yabancı, özellikle de Yahudi bir ziyaretçi olarak polis tarafından dikkatle takip ediliyor olmalıydım ve kimleri gördüğümü ve kimlerle konuştuğumu biliyor olmalıydılar.) Bu yüzden Mısırlı arkadaşlarımı tehli-

keye atmamak için bir mahlas kullanmıştım. Mısır'ın barışa hazır olduğunu ve müzakerelerin gerçekten Mısır ile İsrail arasında bir antlaşma ile sonuçlanabileceğini söyledim. Bu, barışın gerçekleşmesinden neredeyse on yıl önceydi.

Mısır'a daha sonra pek çok kez gittim, 1970, 1971, 1974'te, yani hem Nasır'ın 1973 yılındaki ölümünden önce, hem de Yom Kippur Savaşı'ndan sonra. 1970'te Nasır'ın ölümünün ardından başkanlığa geçen Sedat'la tanışmadım; ama yakın danışmanlarından bazılarıyla görüştüm ve Mısır'a doğrudan yaklaşmanın sonuç verebileceğine kesinlikle ikna oldum.

1969'daki ziyaretimden döner dönmez, ilk fırsatta İsrail'e gittim, Golda'yı aradım ve onu Mısırlıların hazır olduğuna ve onlara doğrudan yaklaşmanın neredeyse kesin olarak sonuç vereceğine ikna etmeye çalıştım. Bana inanmadı. Mısırlılar tarafından aldatılmama izin verdiğimi ve bunların saçmalık olduğunu söyledi. Aynı şeyi Moşe Dayan'da da denedim. Bana inanacağını düşünüyordum, ama bu fikri beğenmedi. Müzakere etmek istemiyordu. "Eğer konuşursak onlara bir şeyler vermemiz gerekir. Başka ne hakkında konuşabiliriz ki?" dedi. O sıralar İsrail'in Sina'nın yarısında tutunmaya devam edebileceğini düşünüyordu.

Bu fikri Golda'ya sundum, Dayan'a sundum ve aynı zamanda Rabin'e de sundum. Hatta Rabin'e bu mealde bir mektup da yazdım. Fakat kulakları sağırdı; ya bana inanmadılar ya da inanmak istemediler. Menachem Begin ise inandı.

Mısır-İsrail Barış Antlaşması

İsrail-Mısır barış sürecinin başlaması, uzun bir zaman aldı ve ancak İsrail'de, bu ülkenin konumunu yeniden gözden geçirecek bir hükümet değişikliğiyle mümkün olabilirdi. Bu Me-

nachem Begin'in 1977'de başbakan olmasıyla gerçekleşti. Paradoks şuydu ki, Begin aslında partisi Likud'da ultra-milliyetçi bir sağcıydı. Her zaman sert ve katı bir tutum alırdı. Ama Mısır'la barış yapmaya hazır olan İşçi Partisi değil Likud'du. Daha sonra bir İşçi Partili olan Rabin'e bu sorulduğunda, "Ben başbakanken, Begin hakkında endişe duymak zorundaydım. Oysa Begin'in Begin hakkında endişe duyması gerekmiyordu" demişti. Bu söylediğinde haklı bir yan vardı. Cezayir'den vazgeçen De Gaulle olmuştu; Çin'le bir bağ kuran da Nixon. Sağ-kanat vatanseverlerin yapabileceği; fakat sağdan saldırıya uğrayacakları için liberal siyasetçilerin yapamayacağı bazı şeyler vardır. Bazı insanlar Netanyahu ile ilgili de benzer ümitler dile getiriyorlar. Nixon Çin'le barıştı, De Gaulle Cezayir'de barış yaptı, Begin ise Sina'da. Neden Netanyahu Peres'in yapamadığını yapıp Filistinlilerle barış yapamasın. Fakat bu farklı bir durum.

Sonunda Enver Sedat, pek de mantıksız olmayan bir biçimde, İsrail'in en güçlü ve en kötü niyetli olduğu senaryoda bile, Mısır için Sovyetler Birliği'nden daha az tehdit oluşturduğuna karar verdi. Bana, Sedat'ın sonunda, Kasım 1977'de Kudüs'ü ziyareti sırasında başbakan tarafından karşılandığını ve hem hükümetin hem de muhalefetin ileri gelen isimleriyle tanıştırıldığı anlatılmıştı. Hikâye doğru mu bilmiyorum, ama rivayet oydu ki, Sedat sıra Golda Meir'a geldiğinde elini sıkmış, Meir da "Neden bu kadar uzun sürdü?" diye sormuştu.

Sedat Kudüs'e gelip İsrail Parlamentosu Knesset'e hitap ettiğinde yanında iki Mısırlı koruma ve bir de bu hikâyeyi bana aktaran İsrailli tercüman vardı. Knesset'e hitap etmeye korumalarıyla birlikte gitmişti ve konuşmasını yaparken Knesset'e tamamıyla sessizlik hâkimdi; bir iğne düşse sesini duyabilirdiniz. Konuşmasını bitirene kadar mutlak bir sessizlik ve saygıyla dinlemişlerdi. Begin yanıt vermek için kalktığındaysa Knes-

set kendi olağan davranışlarına dönmüştü –insanlar girip çıkıyordu, üyeler birbirleriyle sohbet ediyordu, konuşma kesiliyordu vs. İki Mısırlı koruma bu durumu hayretle izlemişler ve biri diğerine "Bu ne?" diye sormuştu. Diğeri de "Bu demokrasi." diye yanıtlamıştı. İlkiyse başını sallamış ve "Vallahi, çok tatlı bir şey." demişti.

İsrail-Mısır barışı işe yaradı. Pek çok kişi bundan kuşkuluydu. Kötümserler, Mısır Sina'yı geri alınca barışın sona ereceğini söylüyorlardı. Kimileriyse Sedat öldüğünde –bu onun kişisel meselesiydi. Bazı insanlar İsrail ve başka bir Arap devleti arasında bir ihtilaf çıkarsa barışın dayanamayacağını düşünüyorlardı. Tüm bunlar yaşandı. Mısırlılar Sina'nın bütününü geri aldılar ama antlaşma devam etti. Sedat öldürüldü, ama antlaşma devam etti. Ve daha sonra 1982'de Lübnan'da savaş çıktı. Mısırlılar bozulmuştu; ama antlaşma devam etti. Mısır-İsrail barışı pek çok büyük şoku atlattı ve hâlâ devam ediyor.

Pek çok Arap devleti, Mısır-İsrail barışını kınamak için "ayrı barış" terimini kullanıyordu. Mısır'ın Arap davasını yüzüstü bıraktığını, İsrail'le ayrı bir barış yaparak diğer Arapları zor duruma soktuğunu söylüyorlardı.

Sedat ve Begin arasında varılan ilk anlaşmada, Sedat İsrail'in "Filistinlilerin meşru hakları"nı tanıyacağı bir madde koymak istemişti. Küçük bir kasaba avukatı olan Begin, hemen bu "meşru hakların" neler olduğunu bilmek istemişti. Sedat onu rahatlatmış Filistinlileri öylece terk edemeyeceğini anlatmıştı. İstediği şey onlara, Mısır'ın yöneticisi olarak, sadece Mısır adına müzakerelerde bulunabileceğini söyleyebilmekti. Filistinliler kendi müzakerelerini sürdürmeliydi ve o da İsrail'i "meşru hakları"nı kabul etmeye ikna ederek yolu açıyordu. Artık İsrailllilerle bu hakların tanımı ve uygulanması hususunda müzakere etmek onlara kalıyordu.

Camp David'de bulunan bir kişi bana, Başkan Carter'ın "Filistinlilerin meşru hakları" ile ilgili olarak aynı soruyu sorduğunu ve Sedat'ın da aynı cevabı verdiğini, bunun üzerine de Başkan Carter'ın dehşet içinde "Filistinlileri terk etmeye hazırlandığınızı mı söylemek istiyorsunuz?" dediğini anlatmıştı.

Mısır'la yapılan barış, Orta Doğu'daki güç dengesi üzerinde derin bir etkide bulunmuş ve İsrail'in komşuları arasında ilk kez bir ölçüde tanınmasını sağlamıştı. Ama daha kapsamlı bir barışın yolunu açacağına dair tüm umutlar gerçekleşmedi. Filistinliler, çok uzun bir süre boyunca müzakerelere başlamadılar. 1993'de Oslo'da başladıklarındaysa bu büyük oranda başka bazı nedenlere, özellikle de Soğuk Savaş'ın sona ermesine ve Sovyetler Birliği'nin çözülüşüne bağlıydı. Bunların, iki taraf arasında bir araya gelebilecekleri bir yer ve bazı pratik yardımlar sunan Norveç dışında, başka yabancı aracı olmadan gerçekleşen, iki taraflı müzakereler olmaları dikkate değerdir. Birleşik Devletler daha sonraki bir aşamada dâhil oldu.

Birleşik Devletler, Mısır-İsrail müzakerelerine, antlaşma kamuya açıklanana kadar dâhil edilmemişti. O sırada Beyaz Saray'ı ziyaret ediyordum ve Sedat'ın barış yapmak üzere İsrail'e gitmeyi istediğini açıklayan konuşmasının haberleri geldiğinde, bu gerçek bir şok yarattı. Siyaset kurumu alarm durumuna bile geçti. Ofisinde otururken Ulusal Güvenlik Danışmanı Zbigniew Brzezinski'nin "Bu bir felaket olacak. Sedat yüzüstü kalacak, Begin ona hiçbir şey vermeyecek." dediğini hatırlıyorum. O sıralar Washington'daki bağlantılarım sınırlıydı, ama Brzezinski ile belli ölçülerde çakışan ilgi alanlarına sahip akademik bir meslektaş olarak biraz tanışıklığım vardı. Ona Begin'in hiçbir şey vermeyeceğinden neden bu kadar emin olduğunu sordum. Masasına gitti ve Dünya Yahudi Kongresi'nin kurucusu ve uzun bir süre boyunca başkanı olan Nahum Goldmann'dan

gelen ve tam da bunu belirten bir mektubu eline aldı. "Gerçekten Begin'in güvenip planlarını Nahum Goldmann'a anlatacağını mı düşünüyorsun?" diye sordum. "Şey," dedi "aralarının iyi olmadığını biliyorum, ama buna rağmen evet."

Sedat'ın ünlü konuşmasını yaptığı sırada hayli uzun bir süredir Begin'le gizli müzakereler yürüttüğünü ve birlikte esas noktalar üzerinde önceden çalıştıklarını, ne Brzezinski ne de ben biliyorduk. Sedat konuşmasını yaptığı sırada, karanlığa kurşun sıkmıyordu. Süreç Begin'in Sedat'a gizlice yakınlaşmasıyla başlamıştı. Görüşmeler, iki kanal, Fas Kralı ile Romanya lideri Nikolay Çavuşesku üzerinden sürdürülmüştü. İsrailli ve Mısırlı müzakereciler arasında, Fas ve Romanya'da son derece gizli kapaklı toplantılar yapılmıştı. Bu, iki yerin avantajı konumlarından kaynaklanıyordu. Otoriter yönetimler altındaydılar ve etrafta araştırma yapıp hikâye toplayacak gazeteci tehlikesi yoktu. Romanya'da gizlice bilgi toplamaya çalışan gazeteciler hemen sınır dışı edilirdi.

Beyaz Saray'ın Bahçesinde

1993 yılında, Başkan Clinton tarafından ağırlanan İsrail Başbakanı İzak Rabin ve FKÖ lideri Yaser Arafat, Washington'daki Beyaz Saray'ın çimenlerinin üstünde sevinç çığlıkları atan kalabalığın önünde el sıkıştılar. İki eski baş düşman arasında halkın önünde gerçekleşen bu ilk el sıkışma, Araplar ve İsrailliler arasındaki barış için İlkeler Bildirgesi'nin imzalandığını gösteriyordu.

Televizyonda her şey çok düzgün ve koordineli gibi görünüyordu. Aslında, düzenlemeler kaotikti. Güneş yakıyordu ve hiçbir gölge, sığınacak hiçbir yer ve şapkam yoktu. Uzun süre bekleneceğini düşündüğümden ve bir şeyler okumak iste-

diğimden yanımda *The Washington Post* getirmiştim. Türk büyükelçisi ve eşinin yanında oturuyordum. Büyükelçi, *Washington Post*'umun bir kısmını almasına izin verip vermeyeceğimi sordu. Okumak istediğini düşündüm ve gazetenin bir bölümünü verdim. Gazeteyi katlayarak kâğıttan iki şapka yaptı ve eşiyle birlikte taktılar. Gazeteyi kel başımın üzerinde tutma çabalarım pek de başarılı olmadığından benim için de bir tane yapmasını istedim.

Bekledik, bekledik ve bekledik... Sonunda merasim başladı ve çok etkileyiciydi. Bir asırdır birbirleriyle savaş halinde olan bu iki halkın ve onlarca yıldır savaşan bu bireylerin el sıkışacakları, barış ve karşılıklı tanıma ve birlikte yaşama hakkında konuşacaklarının görüleceği günlerin geleceğini düşünüyordum, ama bunu benim görebileceğimi hiç düşünmemiştim. Ortaya çıktılar ve etkinliğin zirve noktası, el sıkışmaları gerçekten muhteşemdi.

Norveç otoriter bir ülke değildi, buna karşın Oslo müzakerelerini bir sır olarak korumayı başarmıştı. Mısır-İsrail antlaşmasını önceleyen müzakerelerle, FKÖ ile yapılan anlaşmayı önceleyen müzakereler arasında dikkat çekici bir benzerlik vardı. İsrailliler Oslo Anlaşması'nı imzaladığında, FKÖ fiili olarak İsrail'i tanımış oldu. Bu başka pek çok Arap devletini de zor durumdan kurtarmıştı. Bu sayede, Ürdünlülerin İsrail'le dört başı mamur bir barış antlaşması imzalamalarını ve pek çok diğer Arap devletinin de –Fas, Tunus ve çeşitli Körfez devletleri, örneğin Umman ve Katar- İsrail ile doğrudan temas kurmaları mümkün hale gelmişti. Barış süreci çöktüğünde bu diğer bağlar da ya çözüldüler ya da tehlikeye düştüler. Suriye söz konusu olduğunda, çeşitli İsrail hükümetleri, ilk önce Rabin'inki sonra da Peres'inki, Hafız Esad'a toprak ödünlerinde bulunmaya istekliydiler; fakat o karşılığında bir şey vermek istemiyordu. Ona Go-

lan Tepeleri adeta bir tabak içinde sunulmuştu; İsrailliler barış dışında herhangi bir önemli taviz talep etmiyorlardı. Reddetti. Reddettiği aynı zamanda barış ve normalleşmeydi de. Bu Netanyahu'nun 1996 yılındaki zaferine büyük katkıda bulundu.

Sedat, halkını bunun doğru adım olduğu konusunda ikna etmeye ihtiyaç duymuyordu; zaten bunun için hazırdılar. Sedat bu konuda onlara liderlik etmekten ziyade, onların peşinden gidiyordu. Sonraları, Mısırlılar kendilerini 1973 savaşında büyük bir zafer kazandıklarına ikna edebildiler, ama ilk tepkileri bu değildi. Savaş ekim ayındaydı ve ben de iki ay sonra Mısır'da bulunuyordum, aralık ayı boyunca ve ocak ayının başlarında. O sıralarda Mısırlılar arasında kötü bir yenilgi aldıkları konusunda en ufak bir şüphe yoktu ve büyük bir hınç duygusu hâkimdi. Önde gelen bir gazeteci olan Mısırlı bir arkadaşımın "Yeterince uzun süre Mısır, Arap dünyasının kan bankası oldu." deyişini hatırlıyorum. Mısırlıların aslında kendilerinin olmayan bir dava için acı çektiklerine dair bir his vardı. Etkin bir Arap taraftarı olan tanıdığım bir başka kişiyse, "Bu 'Arap' saçmalığı yeter. Mısır'ı düşünmek zorundayız." demişti. 1973 savaşı öncesinde bile karşılaştığım bu tür pek çok olay vardı, sonrasındaysa daha çok. Sedat kendi halkını barışa duyulan ihtiyaç konusunda ikna etmek zorunda kalmamıştı; bu ihtiyacın pekâlâ farkındaydılar. Özellikle de 1973'teki küçük düşürülüşün ardından adamakıllı savaş yorgunuydular.

Sedat'ın Mısırlıları 1973 yılında bir zafer kazandıklarına inandırması, İsrail'le yakınlaşmasını kolaylaştırmıştı. Savaşın başında, ateş altında Kanal'ı geçip diğer tarafı ele geçirmeyi başararak bir anlamda zafer kazanmışlardı. Ama bunu yaptıktan sonra üstünlüklerini sürdüremediler. İlerleyen haftalarda, İsrailliler Kanal'ın batı kıyısına tekrar geçmeyi başardılar ve Nil vadisine girdiler. Yine de başlangıçtaki bu dikkate değer başarı, 1967 yı-

lındaki Altı Gün Savaşı'nda kötü bir şekilde yara alan Mısır ulusal gururunu bir anlamda onarmıştı.

Sıra barış şartlarını müzakere etmeye geldiğinde, ortada gerçek bir sorun yoktu; çünkü kimse Sina'nın Mısır'a ait olduğunu ciddi bir şekilde sorgulamıyordu. Tabat isimli çok küçük bir toprak parçası üzerinde duruluyordu, ama bu pek de önemli değildi. Bir süre bazı İsrailliler, özellikle de Moşe Dayan, Sina'nın en azından bir kısmını ellerinde tutabileceklerini düşündüler. Dayan bir seferinde barış olmadan Şarm el-Şeyh'i elinde tutmayı, Şarm el-Şeyh'siz bir barışa tercih edeceğini söylemişti; ama İsrailliler genel olarak bu görüşü paylaşmıyorlardı. Mısırlılar, İsrail'in Mısır topraklarını elinde tutarken Mısırla barış yapamayacağını açık bir şekilde ortaya koymuşlardı –ki ben de bunu Golda Meir, Moşe Dayan ve diğerleriyle konuşurken bizzat belirtmiştim. Başlangıç noktası Mısır hükümetini İsrail'in toprakları üzerinde hiçbir hak iddia etmediği konusunda temin etmekti. Bu olduğunda, her iki taraf için de herhangi bir gerçek güçlük kalmıyordu. Mısırlılar İsrail'i istemiyordu, İsrailliler de Mısır'ı ve bu da yan yana yaşamayı çok daha kolay kılıyordu.

Toprak bir pazarlık kozuydu. Eğer elinizde diğer tarafın istediği bir şey varsa, o zaman üzerinde konuşacağınız bir şey de olurdu. İsrailliler Mısır Sina'sının büyük bir kısmını ellerinde tutuyorlardı. Mısırlılar da onu geri istiyorlardı. İsraillilerin aslında söylediği, "Evet biz Sina'yı size vereceğiz ama karşılığında düzgün bir barış antlaşması istiyoruz." idi. Mısırlılar da buna çoktan hazırdılar. Aynı şey Ürdün'le de yaşandı. İsrail ve Ürdün arasında çok küçük bazı toprak düzenlemeleri yapıldı ve sonunda 1994'de Oslo'nun hemen ardından bir barış antlaşması imzalandı.

Filistin

İsraillilerle Filistinlilerin arasındaki ihtilafın doğası çok daha farklıydı. İsrail ve Mısır iki komşu ülkeydi ve insanlık tarihinde pek de alışılmadık olmadığı üzere, komşu ülkeler arasında sınırlarla ilgili uzun ve ciddi anlaşmazlıklar olabilirdi. Aynı Şey İsrail'in bir yandan Suriye, diğer yandan Lübnan'la yaşadığı ihtilaflar söz konusu olduğunda da söylenebilirdi. İsrail ve Filistin ise iki ayrı ülke değil, aynı ülkeye verilen, farklı algıları temsil eden, farklı insanlar tarafından savunulan ve yüzyıllar boyunca çeşitli şekilerde dönüşen iki ayrı isimdi.

Filistin ismi ülkeye, ilk olarak, ikinci yüzyıldaki Bar-Kokhba İsyanı'nın bastırılmasının ardından Romalılar tarafından verilmişti. Romalılar bu belalı halkla yeteri kadar uğraştıklarına ve onlarla başa çıkmanın tek yolunun, onları yok etmek olduğuna karar vermişlerdi. Yahudi halkının büyük bir kısmı başka yerlere sürüldü; başkentleri Kudüs'ün ismi Aelia olarak değiştirildi ve ülke Palestina ya da Syria-Palestina olarak adlandırıldı –Suriye'nin asırlar önce, artık çoktan yok olmuş Filistinliler tarafından iskân edilmiş kısmı. Bu şekilde, Yahudi halkı ile kadim anavatanları arasındaki her türlü bağlantının silinmesi ümit ediliyordu.

Roma ve Bizans yönetimi altındaki daha sonraki yüzyıllarda ve kısa bir süreliğine de Arap fatihler tarafından Palestina ismi kullanılmaya devam etti. Bununla birlikte uzun süredir bu isim unutulmuştu ve artık daha büyük bir entitenin parçası olarak görülen ülkenin ayrı bir ismi kalmamıştı. Ülkenin genellikle "Kutsal Topraklar" adıyla bilindiği Hıristiyan Avrupa'da, Romalı Palestina ismi klasik Rönesans'la birlikte yeniden ortaya çıktı ve ülkeyi tanımlamak için kullanılan yaygın bir terim haline geldi. Bu isim Avrupa'dan tekrar Orta Doğu'ya getirildiyse de nere-

deyse sadece Avrupalılar ya da diğer Batılılar tarafından kullanıldı, Yahudiler veya Araplar tarafından değil. Yahudiler kutsal kitaplarındaki isimleri kullanmayı tercih ediyor; Araplarsa yalnızca daha büyük bir Arap dünyasının ya da en azından Suriye'nin bir parçası olan bu ülke için ayrı bir isme ihtiyaç duymuyorlardı. Orta Çağlar'daki Haçlı devletlerinin neden olduğu kısa bir ara dışında, Roma'nın zaferinden Osmanlı'nın çöküşüne dek neredeyse iki bin yıl boyunca ülkenin durumu böyle kaldı.

Filistin, Birinci Dünya Savaşı'nda Britanya tarafından ele geçirilmesiyle birlikte, uzak antikiteden bu yana ilk kez ayrı bir entite haline geldi. Artık Britanya İmparatorluğu'na bağlı ve Milletler Cemiyeti tarafından kabul edilmiş bir mandaydı. Bu entiteyi adlandırmak için benimsenen sözcük "Filistin", neredeyse unutulmuş antikiteden tekrar hayata döndürüldü. İlginç olan şu ki, Britanya Mandası döneminde, yani 1948'e kadar, "Filistin" ve "Filistinli" terimleri esas olarak Araplar tarafından değil, Yahudiler tarafından kullanılıyordu. Bu terimlerle araları pek de iyi değildi, ama en azından ülkeyi tarihsel olarak ayrı bir entite olarak adlandırıyorlardı. Bu isim ağırlıklı olarak, pek de haksız olmayacak bir şekilde, büyük Arap anayurdundan bir parçayı koparmak için Siyonistlerin işbirliği içindeki Britanya'nın kullandığı emperyalist bir araç olarak gören Araplar tarafından reddediliyordu.

1948'de Britanya Mandası'nın sona ermesini takip eden savaşın ardından, manda altındaki Filistin'in büyük bir kısmı kadim İsrail ismini benimsemeye karar veren Yahudilerin elinde kaldı. Çok da dikkate değer olmayan kalan kısmı ise komşu Arap devletlerinin –Mısır, Suriye ve en önemlisi de Ürdün– eline geçti. Bu devletlerin hiçbirinde yöneticiler ayrı bir Filistin entitesi yaratmaya yönelik adımlar atmadı. Suriye işgali altındaki bölgeyi, tarihsel Suriye'nin bir parçası olarak görerek

düpedüz ilhak etti. Daha dikkatli olan Mısırlılar, işgal altındaki bir toprak olarak ellerinde tuttular ve hatta kısa bir süre bir yerel otorite kurmayı deneseler de, bu çabadan vazgeçtiler. En önemlisiyse, Ürdünlülerin yönetimleri altındaki bütün bölgeyi ilhak ederek Ürdün Krallığı'nın bir parçası olduğunu ilan etmeleri ve "Yahudiler dışında" kalan tüm sakinlere Ürdün vatandaşlığı vermeleriydi. Daha sonraki savaşlarda, İsrailliler bu toprakları ele geçirip işgal ettiklerinde, Ürdünlüler iddialarından vazgeçtiler ve o zaman, tarihte ilk defa, bu bölgede ayrıksı bir Arap ulusal entitesi nosyonu gelişmeye başladı. Bu entiteyi adlandırmak için, Filistin ismi benimsendi.

Bu İsraillilerle Filistinliler arasında süregiden ihtilafa özgün bir karmaşıklık ve güçlük kattı. Bu ihtilaf Mısır ve Suriye ya da Lübnan örneğinde olduğu gibi, tartışmalı bir sınır üzerine çekişme değildi. Her iki tarafın da tarihin farklı dönemlerinden türetilen güçlü tarihsel iddialara sahip olduğu, bir ülkenin doğasına ve kimliğine dair bir ihtilaftı. Her iki tarafın, hem Yahudilerin hem de Arapların aşırı uçları, tarihin farklı dönemlerinden olsa da kanıtlarla ve inandırıcı bir şekilde bütün ülkenin kendi tarihsel ulusal miraslarının bir parçası olduğunu iddia ediyordu. Daha yakın bir dönemde, tarihsel olarak her iki tarafın da üzerinde hak iddia ettiği bu topraklarda bir yanda İsrail, diğer yanda Filistin olmak üzere iki ayrı devlet fikri ortaya çıktı. Fakat bu tür bir çözümü kabul etmek bir yana formüle etmek bile zordur.

Amerikalı bir aracı olan Ralph Bunche, 1949-1950 yıllarında İsraillilerle Filistinliler arasında Rodos adasında gerçekleşen ilk müzakerelere başkanlık etmişti. Uzun ve zorlu tartışmalara rağmen, sonunda bir ateşkes anlaşmasına varıldı ve Ralph Bunche'nin buna katkısı bir Nobel Barış Ödülü ile tasdik edildi. O zamanlar dolaşan bir rivayete göre her iki tarafın da zorluk çı-

kardığı bir sırada, aracılardan biri Yahudiler ve Müslümanlar karşısında konuştuğunu unutarak, "Neden bunu iyi Hıristiyanlar gibi çözemiyorsunuz?" diye haykırmıştı. Yıllar sonra, bu sözün daha ziyade eğlenceli bir hal alacak bir bağlamda bir kez daha alıntılandığını duyduğumda şaşırmıştım. Bu, Toronto Üniversitesi'ndeki bir toplantı sırasında olmuştu ve profesörlerden biri, süregiden Arap-İsrail ihtilafını tartışırken bu sözü alıntılamıştı, "Neden bunu iyi Hıristiyanlar gibi çözemiyorsunuz?" Önce alışıldık kahkahalar gelmiş, daha sonra dinleyicilerden biri, "Onlara bunu söylememeliydi! O günden bu yana yaptıkları tam da bu oldu." demişti.

Arafat

1970'lerde halka açık bir konuşma yapmak üzere, üniversitenin davetlisi olarak Tunus'ta bulunuyordum ve ev sahibimin bana dikkat çekici bir hikâye anlattığı bir akşam yemeğine katıldım. Yaser Arafat 1974 yılında, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'ndaki, unutulmaz silahlı boy gösterişine giderken Tunus'tan geçmiş. Tunus lideri Habib Burgiba onun onuruna bir akşam yemeği tertip etmiş. Akşamın ilerleyen saatlerinde Burgiba misafirine devrimci bir lider mi yoksa bir devlet adamı mı olmak isteyeceğini sormuş. Arafat, tabii ki bir devlet adamı olmak istediği, ama bir devlete sahip olmak için devrimci bir lider olması gerektiği cevabını vermiş. "Doğru," demiş Burgiba, "ama devletinizi hemen elde edebilmenizin bir yolu var." "Nasıl?" diye sormuş Arafat şaşkınlıkla. Burgiba, Genel Kurul'un önüne çıkmadan önce onlara 181 no.'lu Çözümü kabul etmeye hazır olduğunu söylemesini salık vermiş. (Filistin'de bir Yahudi devleti ile bir Arap devletinin kurulmasını öneren bu çözüme dayanarak İsrail devleti ilan edilmiş ve BM'de kabul edilmişti.) Bu çö-

zümü kabul ederseniz, Filistin devletinin meşruiyeti İsrail'inkilerle aynı temellere dayanır. Birleşmiş Milletler bunu kabul etmek zorunda kalacaktır, Amerikalılar bunu kabul etmek zorunda kalacaktır ve hatta İsrail bile bunu kabul etmek zorunda kalacaktır. Filistin'de bir Filistin devleti var olacaktır.

Bu Filistin'in geri kalanından vazgeçmek anlamına geldiğinden Arafat dehşete düşmüş. Burgiba bunun yalnızca geçici bir şey olacağını açıklamış. Filistin'in geri kalanı bir yere gitmeyecektir, demiş. Hâlâ orada duracak. Ve zamanı geldiğinde, meseleyi tekrar gündeme getirir ve bir sonraki adım için hazırlanırsınız. Bu arada, Filistin Birleşmiş Milletler'de bir koltuğa ve sese sahip olur ve siz de en azından Filistin'in bir kısmında kurulmuş olan bir devlete. Arafat kafasını sallamış ve bir taktik olarak olsa bile, Genel Kurul'un önüne çıkıp Filistin'in geri kalanından vazgeçemeyeceğini söylemiş.

Ürdün

Yıllarca, neredeyse her yıl, kraliyet ailesiyle kişisel bir ilişki kurmuş olduğum Ürdün'ü ziyaret ettim. Bu, Arap dünyasında neler olup bittiğinden haberdar olmamı sağladı. Aynı zamanda Türkiye, Mısır ve mümkün olduğunda da Lübnan'a sık sık ziyaretler gerçekleştirdim. Her ne kadar şaşırtıcı bir şekilde dini diyalog üzerine bir konferansa katılmam için bir davet almış olsam da, Devrim'den beri İran'da bulunmadım. Konu benim için çok ilginç ve önemliydi ama bu konuyu mevcut rejimin gözetiminde tartışmaya pek de hevesli değildim.

1970'lerin başlarında Amman'da düzenlenen bir tarih kongresine katılmak üzere Ürdün'e davet edildim. Konferansı Ürdün'ün tahttaki hükümdarı Kral Hüseyin'in küçük kardeşi ve tahtın varisi, Veliaht Prens Hasan düzenlemiş ve toplantıya baş-

kanlık etmişti. Batılılar için bir küçük kardeşin tahtın varisi olması garip görünebilir. Orta Doğu monarşilerindeyse bu bir kuraldı. Hanedan veraseti dünyanın diğer yerlerinde olduğu gibi İslam topraklarında da kurumsallaşmıştı; ama veraset bir tayin ya da seçim biçimiydi. Olağan uygulama, tahttaki hükümdarın aile üyeleri arasından, gereklilik doğduğunda kendisinden sonra tahta geçmeye en hazır ve en ehil kişiyi tayin etmesiydi. Normalde bu genç bir kardeş olurdu ve verasetin kardeşlere ve bazen de yeğenlere geçmesi olağandı. Eğer İslam tarihindeki en önemli iki hanedana, Bağdat halifelerine ve Osmanlı sultanlarına bakılırsa, birbiri ardında tahta çıkan uzun kardeş silsileleri görülür. Bu nedenle Kral Hüseyin'in tahtın varisi olarak küçük kardeşini seçmesi tamamen doğaldı. Ama Prens Hasan sadece bir varis olmanın ötesindeydi; ülkenin yönetimine aktif olarak katılır ve iç ve dış siyasetin hemen her alanında önemli bir rol oynardı. Kral'ın sıkça gerçekleştirdiği yurtdışı gezileri sırasında sadece varis değil, aynı zamanda naip de olurdu. Kral son yıllarında hastalık yüzünden sık sık iş göremez hale geldiğinde ya da tedavi için yurtdışına çıktığında ipleri Prens Hasan eline alırdı.

1970'lerin ortalarında Kral Hüseyin'le kardeşleri Prens Hasan ve Prens Muhammed'in misafiri olarak sadık Bedevi aşiretlerinin bir toplantısına katıldım. Kalabalık sayılardaki aşiret üyeleri, Ürdün'deki Doğu Çölü'nde özenle hazırlanmış bir toplantıda bir araya gelmişti. Geniş ve epey iyi döşenmiş bir çadırda oturduk ve öğle yemeği hazır olana dek sayısız fincan çay ve kahve içip tatlı şeyler yedik. Yemek servisinde misafirler üzerinde koyun eti bulunan bir pilav tümseğinin yer aldığı geniş bir sininin ve çok büyük kazanların etrafında duruyorlardı.

Yemek yemek gayret gerektiriyordu, çünkü hiçbir alet yoktu. İslam kültüründe, geleneksel olarak sol el gayrı sıhhi amaçlara ayrıldığından, yemek yemek için yalnızca sağ elinizi kul-

lanabilirdiniz. Bu yüzden ayakta, tek elimle ve aynı zamanda yanımda oturanlarla kibarca sohbet ederek yemek zorundaydım. Bu sefer, yanımda oturanlar Kral ve Veliaht Prens'ti. Onların misafiri olduğumdan, bir yandan hayli yağlı parmaklarla et parçaları yemeye çalışırken, diğer yandan da kraliyet adabını korumam ve zarif bir sohbeti sürdürmem gerekiyordu. Ne kadar da zordu!

Eğlence için ev sahibi aşiret Kral onuruna yüksek sesle, geleneksel bir Arap övgü biçimi olan uzun bir kaside okuyan, bir aşiret şairi davet emişti. Kral, uzun uzadıya kendisinin büyüklüğünden bahseden şairi dinlerken –ki okuduğu şey sıradan bir dalkavukça övgüydü– toprağa serilmiş bir parça bezin üzerinde bağdaş kurmuş oturuyordu. Kral şairin bitirdiğini düşünerek ayağa kalktı. Teşekkür etmeye başladı ama şair "Bir dakika bekleyin! Daha bitirmedim." diye haykırdı. Kral hemen yerine oturdu ve devam etmesine izin verdi, şair de sonunda görüldüğü gibi devam ettikçe etti.

Sandalye Orta Doğu geleneğinin ya da kültürünün bir parçası değildir. Bölgede çok az ağaç vardır ve bu yüzden ahşap nadir ve kıymetlidir; sanatçılar tarafından oyma için kullanılır, ama mobilyalar yünden ya da deriden yapılır. (Pek çok hayvandan yün ve deri elde edilir.) Halılara, yastıklara ya da puflara oturur, metal sinilerden yemek yersiniz. Avrupa'ya getirildiğinde, puf bir "Osmanlı" âdetine dönüştürüldü. En sevdiğim *New Yorker* karikatürlerinden biri sekiz ya da on puftan oluşan bir yığını gösterir ve altında, "Osmanlı İmparatorluğu" yazar. Bir Bedevi ziyafetinde âdet olduğu kadar çok insanın davet edildiği bir yemekte oturacak hiçbir yer bulamazsınız. Çölün zeminine de oturamazsınız ve hiç masa ya da sandalye olmadığından stratejik olarak yerleştirilmiş sehpaların etrafında toplanmanız gerekir.

Yemeği servisler halinde sunmak –aperatifler, başlangıç yemeği, salata, tatlı, brendi gibi– her ne kadar her geçen gün dünya çapında daha da yaygınlaşsa da asıl olarak Batılı bir konsepttir. Orta Doğu âdetleri her şeyi masaya aynı anda koymayı ve birden fazla ana yemek sunulmasını gerektirir. Yemeklere canınız hangi sırayla istiyorsa öyle başlayabilirsiniz. Bir evde yalnızca bir ana yemek sunmak pek de misafirperver bir davranış olarak görülmeyecektir, ama Bedeviler yalnızca bir tür et bilirler. Genellikle bütün bir koyunu ya da kaç tane gerekiyorsa o kadarını keserler.

Gözün özel bir lezzet olduğunu ve insanların gözleri ağızlarına attıklarını duymuştum. Bu konuda diyebileceğim tek şey başıma hiç gelmediği ve hiç tanıklık etmediğim. Etin özellikle sulu bir parçasını alıp ağzıma tıkan bir ev sahibim olmuştu, ama bir gözü asla.

Müslümanlarla, özellikle de Bedevilerle (ama sadece onlarla değil) ilgili ilginç bir özellik ekmeğe duydukları büyük saygıdır. Bir parça ekmek yere düştüğünde onu yerden alıp öpen insanlar gördüm. Ekmek Tanrı'nın yiyecek olarak verdiği en büyük hediyedir ve ona gerektiği gibi davranılmalıdır. Ekmeğin üzerine yiyecek dışında bir şey koymak çok kötü bir şey olarak görülür. Ekmeğe saygısızlık, bize bu kıymetli hediyeyi veren Tanrı'ya saygısızlıktır.

Kral Hüseyin dört kez evlenmişti ve dört oğlu vardı. Son eşi, o zamanlar *Pan American Airways*'in başkanı olan Necip Halaby'nin Amerikalı kızı Lisa Halaby, tanıştıklarında Amman'daki *Pan Am* ofisinde çalışıyordu. İslam'a ihtida ettikten sonra Nur adını aldı. Kral, dördüncü eşi olmasına rağmen ona Kraliçe unvanını bahşetmeye karar verdi. Genellikle tarihteki Müslüman monarşilerde, ne tahttaki hükümdar ne de hükümdarın eşi sıfa-

tıyla bir kraliçe bulunurdu. En büyük evlat ilkesi, yani hükümdarın en büyük çocuğunun veraset hakkına sahip olması, Avrupalı bir ilkeydi ve Orta Doğu'ya ancak kısa bir süre önce girmişti. Ama maalesef bu uygulama cumhuriyetlerde monarşilerden daha yaygındır.

1990'ların sonlarında Amman Üniversitesi'nde Prens Hasan'ın İsrail'e yakınlaşma ihtimali hakkında yaptığı bir konuşmayı dinlemiştim. O zamanlar için garip bir fikirdi ve bunun olabileceğine dair umudunu dile getirdi. "Ama" dedi, "İsrailli-lerin de intibak etmek ve yabancı bir beden değil de, bölgenin gerçek bir parçası olmak için bir şeyler yapmaları gerekir." Benim gibi Prens Hasan'ın misafiri olan Iraklı bir arkadaşımla birlikteydim. Bu görüş üzerine bana dönerek "Buna ne diyeceksin?" dedi. Başbakan Rabin'in kısa süre önce suikaste uğramasına atıfta bulunarak "İsrailliler çoktan bir başlangıç yaptılar. Bir başbakan öldürdüler." diye yanıtladım. Bu espri karşısında Iraklı arkadaşım çok eğlendi. Toplantı sona erdiğinde, onunla birlikte, saraya geri dönmek üzere arabasında ev sahibimiz Prens Hasan'a katıldık. Beni çok utandıracak şekilde Iraklı arkadaşım Prens'e "Bernard İsraillilerin bölgeye uyum sağlamaları konusundaki öneriniz hakkında ilginç bir yorum yaptı. Bence bunu duymalısınız." dedi. Kaçış yoktu. Prens bana baktı ve yorumumun ne olduğunu sordu. Ben de ona söylemek zorunda kaldım. Tek bir sözcükle cevap verdi, "Touché" (Pes).

Prens Hasan'ın veliahtlıktan azledilmesi üzücü bir hikâyedir.

1999 Şubat'ında Kral'ın cenazesine katıldım ve o zaman Prens Hasan benimle Kral'ın son anlarında yaşadıklarını paylaştı. Kral Hüseyin, Prens Hasan'ı çağırmış ve ondan Kraliçe Nur'un on sekiz yaşındaki oğlunu kendi veliahdı olarak tayin etmesini istemişti. Prens Hasan bu talebi duyduğu için pek de

mutlu değildi ve sorun olarak gördüğü iki meseleyi gündeme getirmişti. İlk olarak henüz kendisi bir veliahtken bir veliaht seçerek tayin etmesi en hafif tabirle garip olacaktı. Bir kişi tahtın veliahdı olurdu, başka bir veliahdın değil. İkinci meseleyse daha ciddiydi. Nur'un oğlu Hamza Kral'ın dördüncü oğluydu ve üç büyük ağabeyi vardı. Diğerlerini bir kenara bırakıp dördüncüyü tayin etmek bir krize yol açabilirdi. Eğer Kral bunu yapmaya kararlıysa, ki öyle görünüyordu, Hasan bu konuyu tartışmak için bir aile konseyi toplamayı öneriyordu. Bu bir Arap aşireti için az ya da çok olağan bir prosedür olurdu ve Ürdün monarşisi de, büyük ölçüde bir aşiret kurumuydu.

Kral bu yanıt karşısında öfkelenmişti. Kral yazılı bir beyanla Prens Hasan'ı veliahtlıktan azletti ve en büyük oğlu Abdullah'ı onun yerine atadı.

Kral bir süre sonra öldü. Abdullah tahta geçti ve yaptığı ilk işlerden biri Kral'ın ölümü nedeniyle kraliçe unvanını kaybeden Kral Hüseyin'in dul eşine bu unvanı yeniden bahşetmek ve on sekiz yaşındaki oğlu Hamza'yı tahtın varisi olarak resmen ilan etmek oldu. Bu belli ki babasının ondan istediği ve onun da kabul ettiği bir şeydi. Her şey Nur'un istediği şekilde gidiyor gibi görünüyordu, ama uzun süreliğine değil.

Sonra tahta iyice yerleşince, Kral Abdullah bazı başka adımlar attı. İlki işi, Orta Doğu standartlarına göre sıra dışı, ama Batılı ve artık uluslararasılaşmış standartlara göre olağan bir şekilde Rania'ya Kraliçe unvanı vermek oldu. İkinci adımıysa beş yaşındaki oğlu Prens Hüseyin'i, Prens Hamza'nın daha önceki tayinini hükümsüz kılarak veliaht tayin etmekti. Prens Hasan da böyle yapabilirdi, ama bu onun tarzı değildi.

Hamza artık veraset sırasından çıkmış ve dul Kraliçe Nur, Birleşik Devletler'e dönmüştü.

Kral Abdullah, kardeşini verasetten çıkarıp veliaht olarak

kendi en büyük oğlunu seçerek, aynen babasının ayak izlerini takip etmişti.

Kral Hüseyin'in cenazesine katılmak üzere ve bir iki defa da bazı toplantılara katılmak için Ürdün'e gittim. O günden bu yana da bu ülkede bulunmadım.

Kudüs'te Bir Konser

Kudüs'e gittiğim yıllar boyunca, sık sık Kudüs Vakfı'na ait küçük dairelerden birinde misafir olarak kalırdım. Sevimli tesislerinin ismi *Mishkenot Sha'ananim* idi. Mishkenot "konutlar" anlamına geliyordu. *Sha'anan* (çoğulu *sha'ananim*) klasik İbranicede "huzurlu" demekti. Modern İbranice'de ise "kayıtsız" anlamını da kazanmıştı. Bu ismi kullanırken Vakıftakilerin aklında yalnızca klasik İbranicedeki anlamı olduğuna eminim.

Bir öğleden sonra *Mishkenot*'taki dairemdeyken birden bire kapı çaldı. Kapıyı açtım. Belli belirsiz tanıdığım bir yüze sahip olan bir adam "Umarım keman çalmam sizi rahatsız etmiyordur. Korkarım ki dairenizden duyabiliyorsunuz." dedi. "Hayır, pek değil." dedim. "Biliyorsunuz bu gece bir konser vereceğim, o yüzden form tutmam gerektiğini düşündüm." dedi. "Dinlemekten memnuniyet duyarım." dedim. O esnada karşımdakinin dünyaca ünlü kemancı Isaac Stern'den başkası olmadığını anladım. "Oh, ilgileniyorsunuz!" diye haykırdı, "Neden bu geceki konsere gelmiyorsunuz? Sizi misafirim olarak içeri sokarım." Bundan şeref duyacağımı ve çok memnun olacağımı, ama maalesef bir planım olduğunu söyledim. İki hanımefendiyi, eski bir arkadaşımla kızını yemeğe çıkaracaktım. "Onları da yanınızda getirin." dedi, "Üçünüz için gerekli olan ayarlamaları yapacağım." Ben de öyle yaptım. Muhteşem bir konserdi ve daha da önemlisi, uzun ve el üstünde tutulan bir dostluğun da başlangıcıydı.

Sekseninci yaş günüm, Princeton'daki meslektaşlarım tarafından akademisyenler için geleneksel olduğu üzere bir *Festschrift*, yaş günü şerefine meslektaşların, dostların ve diğer kişilerin katkı koyduğu bir makale derlemesiyle kutlandı. Ailemse kutlama için elli civarında misafirin katıldığı bir parti verdi. Eski öğrencilerimin ve arkadaşlarımın bazı yorumları beni çok duygulandırmıştı. Telefon defterimi takip eden kızım, Isaac Stern'i de davet etmişti. O hafta Avrupa'da bazı konserler vermesi planlandığından maalesef gelememişti. Ama yine de, yokluğunu hissettirmeyecek bir şey buldu, kemanıyla çaldığı "Mutlu yıllar Sana" şarkısını ve kişisel tebriklerini içeren bir kaset kaydı gönderdi.

Mishkenot'un çok çeşitli türde misafirleri vardı: Bir ya da iki konuşma yapmak için orada bulunan benim gibi akademisyenler, performans sergilemek için gelen müzisyenler, kazılara yardım etmek ve danışmanlık yapmak için gelen arkeologlar ve saire. Bir sabah, kahvaltı odasında bir misafir kemancı ile kahvaltı ediyordum. Normalde garsonlarla işlerimizi İngilizce hallederdik, ama bu sefer görevli olan garson hiç İngilizce bilmiyordu, ben de İbranice ev sahipliği yapıp kendim ve kemancı için kahvaltı sipariş ettim. Şaşkınlık içinde bana baktı ve "İbranice konuşuyor musunuz?" diye sordu. "Evet" dedim ve "O halde, neden konuşmalarınızı İngilizce yapıyorsunuz? Neden İbranice yapmıyorsunuz?" diye sordu.

"Piyano çalabiliyor musun?" diye yanıtladım. O da "Tabii ki, her profesyonel müzisyen bir keyboard çalabilir." dedi. "O halde," dedim "neden piyano konseri vermiyorsunuz?" "Hıııı", diye homurdandı ve birden anladı. İngiliz dili benim enstrümanımdır. Diğer dilleri de konuşabilirim, ama onları icra edemem.

Başka bir dili icra etmek zorunda kaldığım tek istisna, Ankara Üniversitesi'nden 1996 yılında fahri doktora alışım sırasın-

da oldu. Normalde, fahri doktoralar toplu olarak verilir ve fahri doktora alanlardan daha önceden kararlaştırılmış biri, herkes adına yanıt vermek üzere davet edilirdi. Ödülümle ilgili yazışmalarda buna hiç değinilmediğinden, gerekli konuşmayı başka birisinin yapacağını ve benim yapmam gereken bir şey olmadığını varsaymıştım.

Yanılmışım. Türkiye'ye geldiğimde, ev sahibim benimle İstanbul'da buluşup, dinlenebilmem ve ertesi gün Ankara'ya devam etmeden önce kendime gelmem için bir geceliğine beni burada ağırladı. Ve bu arada, laf arasında yalnızca iki kişinin fahri doktora alacağını söyledi, ben ve Başbakan Süleyman Demirel. Karşılık olarak kısa birer konuşma yapmamız gerekiyordu ve tabii ki o konuşma, Türkçe olacaktı.

Şimdi çok zor bir sorunla karşı karşıyaydım. Uzun transatlantik, trans-Avrupa yolculuğumun ardından tükenmiştim ve yapmak isteyeceğim son şey bir konuşma, özellikle de kendi dilimden başka bir dilde bir konuşma hazırlamaktı. Ama bundan kaçınmanın bir yolu yoktu. O yüzden oturdum ve bir öğrenci olarak Türk dili ile ilk karşılaşmamla ve Türkiye'ye ilk kez ayak basmamla başlayan az ya da çok otobiyografik bir konuşma hazırladım. Ertesi gün üniversitede konuşmamı yaptım ve rahat bir nefes aldım. Ev sahiplerim ya konuşmayı beğenmişlerdi ya da çok kibarlardı, ama hangisi olduğuna hâlâ pek de emin değilim. Tabii ki bu ikisi birbirini dışlamıyordu.

Teddy Kollek

İsrail'deki en eski ve en ilginç arkadaşlıklarımdan biri Teddy Kollek'leydi. 1965'te ilk kez Kudüs belediye başkanlığına seçildiğini hatırlıyorum; ki o zamanlar bu yalnızca Batı Kudüs anlamına geliyordu, zira Doğu Kudüs hâlâ Ürdünlüler tarafından

yönetiliyordu. (Bu İsrail'in Doğu Kudüs'ü ele geçirdiği Altı Gün Savaşı'ndan önceydi.) 1948 ve 1967 yılları arasında Eski Şehir, Ürdün denetimi altındayken, Yahudilerin, Eski Şehir'de yaşamalarını bir kenara bırakın, buraya girmelerine bile izin verilmezdi. Kadim Yahudi Mahallesi'nin sakinleri boşaltılmış ve ölü Yahudiler bile kadim mezarlıklardaki mezarlarından çıkarılmıştı. Mezar taşları da çeşitli pratik işlerde, özellikle de gayrı sıhhi alanlarda kullanılmışlardı.

O zamanlar Ürdünlüler onaylamadıkları kimseyi Doğu Kudüs'teki kutsal mekânlara, hatta aslında Doğu Kudüs'ün hiçbir yerine sokmuyorlardı. Tüm milliyetlerden Yahudilere ve tüm dinlerden İsraillilere giriş yasaklanmıştı. İsrailli Yahudiler gibi, İsrailli Müslüman ve Hıristiyanların da tek bir istisna dışında Eski Şehir'deki kutsal mekânlara girişlerine izin verilmiyordu. Bu istisna, Noel Günü'ydü –ama Batı Hıristiyanlığının Noel'i, Ortodoks Hıristiyanlarınki değil; belli ki niyet Batı'yı etkilemekti. Noel gününde Ürdünlüler Hıristiyan İsraillilerin bir günlüğüne Eski Şehir'e geçmelerine ve orda birkaç saat geçirmelerine, Kutsal Kabir Kilisesi'ni ziyaret etmelerine ve sonra geri dönmelerine izin veriyorlardı.

Çok soğuk ve rüzgârlı bir Noel gününde Kudüste'ydim ve Teddy geçiş noktasının hemen yakınına bir içecek tezgâhı koydurmuştu. Gidip gelen Hıristiyanlara ücretsiz çay, kahve ve atıştırmalık bir şeyler ikram ediliyordu. Çok etkilenmiştim çünkü bunun ardında hiçbir siyasi hesap yoktu. Bu insanların pek çoğu Kudüs'ten değil ülkenin diğer bölgelerinden geliyorlardı ve ona oy veremezlerdi ve kuşkusuz Kudüs'teki seçmenlerinden de hiçbir siyasi kazanç elde edemezdi. Bu, keskin ihtilaflar döneminde, yalnızca insani bir şefkat gösterisiydi. Bu davranışı, bana bu adamın karakteri ile ilgili bir şeyler anlatıyordu ve daha sonra yaşanan her şey bunu doğruladı.

Teddy Kollek şehir için büyük işler yapan büyük bir adamdı. Bir keresinde ona, dünyanın her yerinde, kendi belediye başkanlarının adını söyleyemedikleri halde Kudüs'ün belediye başkanının adını söyleyebilecek pek çok insan olması gerektiğini söylemiştim. Bana katılmadığını söyledi. "İyi, o zaman biri benim." dedim. Princeton'ın belediye başkanının adını bilmiyordum. Güldü ve "Yirmi beş yıl boyunca belediye başkanınız aynı kişi olsaydı, onun adını da bilirdin." dedi. Bu muhtemelen doğruydu. Normalde demokrasilerde siyasiler esasen kendilerini seçen insanları memnun etme düşüncesiyle çalışırlar. Ama Teddy hem küresel hem de insani açılardan düşünüyor; sadece yeniden nasıl seçileceği üzerine değil Kudüs halkı ve Kudüs'ü önemseyen milyonlarca diğer insan için nasıl iyi bir iş çıkaracağı üzerine kafa yoruyordu. Bu büyüklüğünün bir göstergesiydi.

Teddy ve ben pek çok kez bir araya geldik ve 2007 yılındaki üzücü vefatına kadar süren yakın bir dostluk geliştirdik. En kıymetli varlıklarımdan biri, Yahudilerin bir kılıf içinde dış kapılarına astıkları kutsal bir metin olan ve Tel Aviv'de bir daire kiraladığımda Teddy'nin bana verdiği bir mezuzahtır. İçinde "Kudüs'ü değil de Tel Aviv'i seçtiğin için seni affettiğimi göstermek üzere" yazıyordu.

Tamamen samimi olmak gerekirse, Tel Aviv beni seçmişti. 1980 yılında Tel Aviv Üniversitesi'nden her yıl devam edecek şekilde Misafir Öğretim Üyesi olmamı öneren çok cazip bir davet almıştım. Tek yükümlülüğüm, üniversitede halka açık iki konuşma yapmak ve benimle konuşmak isteyen öğrencilerle bir araya gelmekti. Princeton'daki programım bir hayli hafif olduğundan, memnuniyetle kabul ettim. Yıllar boyunca orada yaptığım pek çok konuşma arasında bazıları gözden geçirilerek, dergilerde makale olarak yayımlandı, bazılarıysa kitaplarımda birer bölüm oldu. Büyük bir çoğunluğuysa yayımlanma-

dan kaldı; ama Tel Aviv Üniversitesi'nin web sitesinden ulaşılabilir durumda. Yılarca bu konuşmalar üniversitenin ana oditoryumunu dolduran geniş dinleyici kitlelerini çekti ve sık sık da oditoryuma sığmayanlar konuşmaları hoparlörlerle donatılmış bitişikteki odalarda dinlediler. Zamanla, hem dinleyiciler hem de ben yaşlandıkça, sayılar iki yüz civarına kadar indi.

Bu ilişki bana bir ofisin rahatlığını ve bölgedeki diğer yerleri hızlı, kolay ve *jet lag* yaşamadan ziyaret edebilmem için bir üs sağladı. Bu son nokta önemliydi, çünkü yaşım ilerledikçe uzun mesafeli seyahatler bana giderek daha da zor gelmeye başlamıştı.

Golan'a Bakan Bir Britanyalı

1940'ların sonlarında *Foriegn Office*'in (Britanya Dışişleri) önde gelen bir Arap uzmanı olan Geoffret Arthur ile tanıştım ve yıllar boyunca sıkı temas halinde olduk. Arapça bilgisi iyiydi; bir dizi Arap ülkesinde çeşitli görevlerde bulunmuştu ve sonunda *Foreign Office*'in Orta Doğu, Kuzey Afrika ve Birleşmiş Milletler'le ilgilenen departmanının başına geçmişti. (Epey ilginç bir bileşim olduğunu düşünüyorum.) Öğle ya da akşam yemeği için, onun ya da benim kulübümde, ayda bir ya da iki kez bir araya geliyor ve haber ve görüş alış-verişinde bulunuyorduk. Normalde, o haberleri ben de görüşleri getiriyordum ama bazen tam tersi de oluyordu. 1970'lerin başında İsrail'e yaptığı ilk ziyaretin ardından yaptığımız sohbet unutulmazdı.

Oraya resmi görevle gitmiş ve bir dizi kıdemli İsrailli siyasi ve diplomatik görevliyle görüşmüştü. Dünyanın o kısmında siyasetçilerle rasyonel yetişkinler gibi konuşabilmenin ve sözlerine sanki nevrotik bir çocukla konuşuyormuş gibi dikkat etmek zorunda kalmamanın nadir bir zevk olduğunu söylemişti.

Onlara bunu anlatıp anlatmadığını sordum. "Evet, anlattım, gururları epey okşandı, ama sonra içlerinden biri 'eğer bizimle ilgili hisleriniz böyleyse neden bize karşı daha kibar değilsiniz?' diye sordu" dedi. Buna ne cevap verdiğini sordum. Onlara görevinin Britanya'nın çıkarlarını korumak olduğunu ve dünyanın bu kısmında İsraillilerden çok daha fazla Arap'ın bulunduğunu bu yüzden Britanya'nın siyasetini buna göre şekillendirmesi gerektiğini anlattığını söyledi.

İsrailliler onu, İsrail'in 1967 savaşının ardından ele geçirdiği Golan Tepelerini de içeren bir İsrail turuna çıkarmışlar. Suriye'nin elinde olması halinde ülkenin kuzey kısmı için önemli bir tehdit oluşturacak Golan Tepeleri'nin üzerinden uçarken aşağı bakmış ve kendisine hâkim olmadan önce ağzından bazı sözcükler dökülüvermiş. "Bunları geri veremezsiniz!" diye ağzından kaçırmış.

Arap ülkelerine yaptığım ziyaretler sırasından hep aynı argüman dizisini duydum. "Zamanımız var, sabrımız var, tarih bizim yanımızda, Haçlılardan kurtulduk, Türklerden kurtulduk, Britanyalılardan kurtulduk. Sırası gelince Yahudilerden de kurtulacağız." Bunu o kadar sık duymuştum ki, sonunda bir grup arkadaşla otururken, sanırım Ürdün'deydi, "Affedersiniz ama yanlış anlamışsınız." dedim. "Ne demek istiyorsun? Olan bu." dediler. "Pek de değil. Türkler Haçlılardan kurtuldu, Britanyalılar Türklerden kurtuldu, Yahudiler de Britanyalılardan kurtuldu. Buraya bir sonra gelenin kim olacağını merak ediyorum."

9. Bölüm

Medeniyetler Çatışması

İnsanlık tarihinde pek çok farklı dini inanç sistemi tarafından şekillendirilmiş ve rehberlik edilmiş, birçok medeniyet var olmuştur. Pek çok dinin "rölativist" bir yaklaşımı vardır; bu sözcük Hıristiyan Kilisesi tarafından hoşnutsuzluk belirtmek için kullanılmış olsa da, ben olumlu anlamda kullanıyorum. Diğerleriyse, yine aleyhinde olanların başvurduğu bir terim kullanacak olursak, "yengici"dir[12]. Rölativist görüş şuna benzer bir şeydir: İnsanlar nasıl ki birbirleriyle konuşmak için farklı diller icat etmişlerse, Tanrı'yla konuşmak için de farklı dinler icat etmişlerdir ve Tanrı hepsini anlar. Belki hepsini eşit derece değil, ama hepsini anlar. Yengici dinlerin takipçileriyse, bunun aksine, Tanrı'nın insanlığa yönelik nihai mesajının şanslı alıcıları olduğuna inanırlar. Görevleri, Yahudilerin ya da Budistlerin yaptığı gibi bu mesajı bencilce kendilerine saklamak değil, insanlığın geri kalanına da yaymak ve bu esnada karşılarına çıkabilecek bütün engelleri ortadan kaldırmaktır. Bu türde iki din vardır: Hıristiyanlık ve İslam. Ortak tutumlarını ise şu formül özetlemektedir: "Ben haklıyım. Sen haksızsın. Cehenneme git." Her iki din de küresel bir rol oynamış ve günümüze kadar rekabet halinde olagelmiştir.

---

12 Yenilen tarafın moralini daha da bozmak üzere yapılan zafer kutlamalarının bir zihniyet alışkanlığına dönüşmesi. Ç. N.

Asya'nın, özellikle de Çin ve Hindistan'ın kadim medeniyetleri, zengin ve yaratıcıydılar ve insanlığın gelişmesine muazzam katkılarda bulundular; ama hiçbir zaman sadece kendilerine ait ya da küresel bir hakikat iddiasında bulunmadılar. Dini sistemleri zaman zaman kayda değer roller oynadı, ama bunlar dolaylı, büyük oranda niyet edilmemiş ve sınırlıydı. Hıristiyanlık ve İslam ise farklıdır. Tarihsel geçmişleri bakımından birbirleriyle bağlantılı ve kendilerine yükledikleri misyon açısından neredeyse özdeş bu tür iki din arasında, ihtilaf kaçınılmazdır.

İsmi diğer Fransiskenlerle birlikte Kaliforniya haritasını onurlandıran bir Fransisken olan Capistrano'lu Aziz John vaazlarından birinde, Yahudileri herkesin kendi diniyle kurtuluşa ulaşabileceği gibi saçma ve korkunç bir iddiayı savunmakla suçlar. Capistrano'lu Aziz John her ikisine karşı da yoğun bir nefret duyduğu Yahudi ve Müslümanlarla (ilkine yönelik pogromlar, ikincisine yönelikse Haçlı seferleri yapılmasını öneriyordu) ilgili pek çok şey söylemişti; ama bu hususta haklıydı. *Talmud* tüm dinlerden erdemli kişilerin cennette bir yere sahip olacaklarını söyler.

Hıristiyanların ya da Müslümanların bakış açısıysa böyle değildir. Mesajları yalnızca kendi dinlerinin sizi kurtuluşa götüreceğidir. Eğer onu kabul ederseniz, kurtulursunuz. Eğer etmezseniz, o halde sizin dininiz ya eksik ve tahrif edilmiş ya da yanlıştır –eğer daha önceki bir dinse eksik ve tahrif edilmiş, sonraki bir dinse yanlıştır. Tanrı'nın insanlığa sunduğu nihai kurtuluşun şanslı alıcıları olduklarına inananlar için, daha eski bir dine inananlar miadını doldurmuş bir inanca sahiptirler. Ama yine de gerçeğin kimi öğelerini muhafaza edebilirler. Yahudilere yönelik klasik Hıristiyan algısı böyleydi; hem Yahudilere hem de Hıristiyanlara yönelik geleneksel Müslüman bakış açısı da hâlâ böyledir. İslam'ın kurucu anlatısında, Kur'an'da ve Pey-

gamberin yaşam öyküsünde, Hıristiyanlara Yahudilere nazaran daha olumlu yaklaşılır; çünkü Peygamber onlarla hiç doğrudan ve düşmanca bir karşılaşma yaşamamıştır. İslam'ın daha sonraki evrelerindeyse, bu tutumlar tersine dönmüştür. İlk olarak, Yahudiler, Müslümanlar tarafından çok tanrılığın bir biçimi olarak görülen baba-oğul-kutsal ruh üçlemesini benimsemezler; Müslümanlar tarafından bir tür şirk olarak görülen İsa'nın tanrısallığını da kabul etmezler. Daha da önemlisi, Hıristiyanların aksine, Yahudiler küresel bir rakip değildirler ve çeşitli zamanlarda ve çeşitli şekillerde faydalı bile olmuşlardır. Oysa yakın zamanda yaşanan gelişmeler, bu tutumları dramatik bir şekilde değiştirmiştir.

Birbirine saldıran ve diğerinin topraklarını işgal eden Hıristiyan ve Müslümanların uzun bir geçmişi var. İlk çatışmalar aralarındaki farklılıklardan ziyade benzerliklerden kaynaklanmıştır. Hıristiyanlar ve Müslümanlar anlamlı tartışmalar yürütebilirler. Orta Çağlar boyunca karşılaştıkları yerlerde, özellikle de İspanya ve Sicilya'da bu böyle olmuştur. Bir Hıristiyan bir Müslüman'a ya da bir Müslüman bir Hıristiyan'a "Sen bir kâfirsin ve cehennemde yanacaksın." dediğinde, her iki taraf da diğerinin ne demek istediğini tam olarak anlar, çünkü kendisi de aynı şeyi kastetmektedir. Cennetleri oldukça farklı olsa da cehennemleri aynıdır. Aynı şeyi bir Budist'e, bir Hindu'ya ya da bir Konfiçyüsçü'ye söylemekse pek bir anlam ifade etmeyecektir. Aynı coğrafi bölgede, aynı öz-algıyla, aynı iddiada bulunan iki dininiz varsa, sorun çıkması kaçınılmazdır.

İslam'ın anlatısına göre, Muhammed Peygamber, yaşamı boyunca, Bizans, İran ve Habeşistan imparatorlarına mesajlar göndererek görevini anlatmış ve onları hakiki imanın bu nihai versiyonunu kabul etmeye davet etmiştir. İran fethedilip İslamlaştırılmıştır. Pek çok mağlubiyet ve kayba rağmen Hıristiyan-

lık, Avrupa'da olduğu gibi, hem Bizans hem de Habeşistan'da varlığını sürdürmüş ve aynı misyona yönelik iki rakip iddia sahibi arasındaki uzun mücadele devam etmiştir. Bu misyon, Tanrı'nın nihai mesajının korunması ve insanlığa yayılmasıdır.

Peygamberin takipçileri, eskiden Hıristiyan olan Irak, Suriye, Filistin, Mısır ve Kuzey Afrika ülkelerini fethettiler ve Sicilya ile İspanya'yı da fethedip, Fransa'yı işgal ederek Avrupa'yı istila ettiler. Birkaç yüzyıl sonra Hıristiyanlar İspanya, Portekiz ve Sicilya'yı yeniden fethetmeyi başarsalar da, Kuzey Afrika'yı ele geçirmekte ve Haçlı Seferleri olarak bilinen, kaybedilmiş Kutsal Toprakları yeniden Hıristiyanlığa kazandırma çabalarında başarısız oldular.

Müslümanların ikinci saldırısı, Osmanlıların Orta Doğu'da yeni bir imparatorluk yaratmalarıyla başladı. Kadim Hıristiyan şehri Konstantinopolis'i fethedip Avrupa'yı istila ettiler. Müttefikleri, Kuzey Afrika kıyılarında iş gören Berberi korsanlar –onlara korsan diyebiliriz– İzlanda'ya kadar Hıristiyanlığın kıyılarını yağmaladılar ve yüz binlerce Hıristiyan'ı Cezayir'deki ya da Kuzey Afrika'nın başka bölgelerindeki köle pazarlarında satılmak üzere kaçırdılar.

Bu aşama da mağlubiyetle sonuçlandı. Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesi ve Birinci Dünya Savaşı sırasındaki çöküşünü, Avrupalı emperyal güçlerin, Britanya, Fransa, Rusya ve daha az ölçekte Hollanda ve İtalya'nın İslam topraklarına doğru yayılması takip etti. Bu hâkimiyet, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından sona erdi ve şu an olup bitmekte olan şey, kimileri tarafından Müslümanların ilahi olarak belirlenmiş, Tanrı'nın hakikatini ve nihai kurtuluşu tüm insanlığa getirme misyonlarını tamamlamaya yönelik üçüncü girişimleri olarak görülüyor. Ama bu sefer istila ve fetihle değil, göç ve demografi yoluyla.

Geçmişte İslam ve Hıristiyanlık arasındaki çatışmaların ara-

larındaki farklılıklardan ziyade benzerliklerden; aynı küresel bakıştan, aynı tarihsel arka plandan, aynı kendinden menkul misyon algısından kaynaklandığı söylenebilirdi. Ama Batı dünyasında sekülerizmin gelişmesi, köklü bir değişikliğe yol açtı. Müslümanların öz-algılarını paylaşmak şöyle dursun, Batı'daki pek çok kişi bu algıyı anlamayı bile becerememekte ve onun ortaya koyduğu meydan okumalar karşısında şaşkınlık ve idraksizlikle tepki vermektedir.

Siyaset ve İslam

Büyük Alman tarihçi, Leopold Von Ranke'nin işaret ettiği gibi, tüm tarih, çağdaştır. Bu Batı dünyası için olduğu kadar İslam dünyası için de geçerlidir –aslında belki daha da fazla, zira İslam dünyası Avrupa'yı ortaçağ Hıristiyanlığının dünyasından modern, seküler, sanayileşmiş devletlerin dünyasına dönüştüren büyük toplumsal, kültürel, iktisadi ve dini değişimler zincirini sadece yeni yeni izlemeye başlamıştır. İslam dünyasında din, Avrupa'da Rönesans, Keşifler, Reform, Aydınlanma ve Sanayi Devrimi'nden kaynaklanan değişimlerden bu yana görülmeyen şekilde, kamusal ve toplumsal açıdan –otoritenin kaynağı, sadakat odağı, kimlik tanımı olarak– hâlâ önem taşımaktadır.

Ama bunun ötesinde, daha derin bir anlamda İslam'da siyaset ve din arasında, Hıristiyanlıkta asla var olmamış bir bağ bulunmaktadır. Hıristiyanlığın kurucusu, takipçilerine "Sezar'a ait olanı Sezar'a ve Tanrı'ya ait olanı Tanrı'ya" vermelerini buyurmuştu. Üç yüzyıldan fazla bir süre boyunca, Hıristiyanlar iktidardan mahrum bırakılmış ve genellikle de acımasız eziyetlere maruz kalmış bir azınlık olmuşlardı. Konstantin'in ihtidasına dek Hıristiyanlık devlet dini haline gelmemişti ve bu ger-

çekleşene kadar iç hukuku, mahkemeleri ve idari hiyerarşisi olan kendi kurumunu, yani Kiliseyi yaratmıştı. Hıristiyanlık tarihi boyunca ve aslında tüm Hıristiyan toplumlarında, iki ayrı meseleyle ilgilenen iki otoritenin –Tanrı ve Sezar, kilise ve devlet, dini ve seküler meseleler– bulunduğu kabul edilmiştir. Bu ikisi zaman zaman birleşir, zaman zamansa ayrılırlar, kimi zaman uyumlu, kimi zamansa ihtilaf içindedirler, bazen biri baskındır bazense diğeri; ama her zaman iki tanedirler.

Bunun aksine, modern dönem öncesi İslam'da, sadece bir otorite vardır. İslam'ın kurucusunun, Musa gibi, vaat edilmiş topraklara girmesi yasaklanmamıştır; davası uğruna şehit de olmamıştır. Bilakis, yaşamı boyunca askeri ve siyasi başarılar kazanmıştır. Doğum yeri olan Mekke'den Medine'ye hicretinin ardından yeni bir devlet yaratmış ve sonunda Mekke'nin kendisini fethedip yönetmeyi başarmıştır. Peygamber ordulara komuta eden, savaş ve barış yapan, vergi koyan, adalet dağıtan bir egemen haline gelmiş; kısaca, egemenliğin gerektirdiği her şeyi yaparak, Müslümanların algısında, gelecek kuşaklar için bir model oluşturmuştur.

Bu nedenle İslam tarihinde ve özellikle de, tüm Müslümanların ortak mülkü olan ve ortak bilinçlerini şekillendiren, ilk yılların kurucu olaylarında, itikada ve iktidara, doğru imana ve dünyevi hâkimiyete dair benzeri Hıristiyanlıkta ya da *Eski Ahit*'in ilk kitaplarından bu yana Yahudilikte görülmeyen bir yorum hâkim olmuştur. Müteveffa Ayetullah Humeyni, "İslam ya siyasettir ya da hiçbir şey." demişti. Tüm Müslümanlar bu kadar ileri gitmeyecektir, ama Ayetullah'ın Müslümanlar tarafından tasavvur edildiği ve İslam tarihinde ortaya konduğu şekliyle din ve siyaset arasındaki ilişkinin önemli bir öğesine parmak bastığına kuşku yoktur.

Bu, kimilerinin varsaydığı gibi, kendilerini İslam adına sava-

şan teröristler olarak sunanların faaliyetlerinin İslami doktrin, gelenek ya da hukuk tarafından her anlamda cesaretlendirildiği ve hatta koordine edildiği anlamına gelmez. İslam hukuku, sivillerin ayrım gözetilmeksizin öldürülmesi ya da şantaj amaçlı rehine alınması gibi fiillere izin vermek şöyle dursun, bunları açıkça yasaklar. *Kur'an* pek çok yerde, "Hiç kimse, bir başkasının yükünü taşıyamaz." der. İslam hukuku aslında rehine alınıp verilmesini düzenler, ama bu gönüllük temelinde olur ve rehineler yükümlülüklerin yerine getirileceğine dair bir teminat olarak, bir anlaşma sonucunda taraflar arasında değiş tokuş edilir. Bu tür uygulamalar bir zamanlar çok yaygındı ve modern adam kaçırma ya da şantaj pratikleriyle hiçbir ilgileri yoktu. Benzer şekilde, İslam hukukunda cihat, yani kâfirlere ve dinden dönenlere karşı savaşmak yer alsa da bu, sivillere saygı duymayı da içeren belirli savaş kurallarına bağlıdır. Bu savaş kurallarının ilk formülasyonları neredeyse İslami çağın başlangıcına kadar geri gider.

Geçmişte, kutsal Mekke ve Medine şehirlerine gerçekleştirilen ve dünyanın her yerinden milyonlarca Müslüman'ın ortak ayin ve ritüelleri paylaştığı yıllık hacla sürekli olarak yenilenen İslam dünyası, tarihi ve misyonu açısından belki de benzersizdi. Bugün modern iletişim ve medya, Batı dünyasına benzer bir fırsat sundu; ama çoğunlukla bu fırsat hem tarihsel bilgimiz hem de tarihsel farkındalığımız fevkalade güdük olduğundan sonuna kadar kullanılmıyor. İslami dünya hâlâ kendisini din ve kendi dini medeniyeti üzerinden tanımlıyor. "Orta Doğu" ve hatta "Avrupa" ve "Asya" gibi terimler İslami kullanımda göreli olarak yakın tarihli yenilikler. Bunun aksine, Batı artık kendisini Hıristiyanlıkla tanımlamıyor; hatta böyle yapmak hem yanlış hem de saldırganca görülüyor. "Batı" gibi terimlerse aşikâr ki "İslam" kelimesinin tını ve gücünü taşımaktan uzaklar.

Çalışmalarımda sürekli olarak İslam ve Batı dünyaları arasındaki önemli farklılıkları aklımda tutmak zorunda kaldım. 1950'lerin sonlarından itibaren, Müslümanlar arasında değişen ruh halinin farkına da varmaya başladım. Bu farkındalık bir dizi yolla oluştu ve gelişti: İslam ülkelerinde söylenen ya da yazılan şeyleri okuyup dinleyerek, Müslüman öğrencilerle konuşarak ve İslam ülkelerine seyahat ederek. Her bir örnekte Müslümanların kendi aralarında ne konuşup yazdıklarını kendi dillerinden takip edebilmek hayati önem taşıyordu. Neler olup bittiğini bölge dillerini bilerek anlamak şarttı; ama bu tek başına yeterli değildi. Bu toplumda geçmişe başvurmak, kimi zaman bir isme, bir tarihe ya da bir mekâna başvurmaktan daha yaygındır.

Bir süre İslam dünyası, Batı'ya karşı muhalefeti söz konusu olduğunda bile, kimliğini ve sadakatini, hoşnutsuzluklarını ve tutkularını Batılılar gibi algılayarak Batılılaşıyor gibi gözüktü. Ama yirminci yüzyıl ilerledikçe bu değişmeye başladı ve giderek daha fazla İslami kimlik ve sadakat işaretleri ortaya çıktı. Bunların en önemlilerinden biri Mısır'da Hasan el-Benna isimli eski bir Arapça öğretmeni tarafından kurulan Müslüman Kardeşler adıyla bilinen örgütün gelişimiydi.

Müslüman Kardeşler, toplumsal, dini ve eğitsel çalışmalarla başlayıp, ilk önce iktisadi, sonraysa siyasi faaliyetlere doğru yayıldı. Mısır'daki Britanya varlığını meşrulaştıran 1936 tarihli İngiliz-Mısır Antlaşması'na etkin bir şekilde karşı çıktı; daha sonra da hem İngiliz hem de Siyonist yönetime karşı Filistinli Arapların davasını destekledi. 1948 yılında Arap ordularıyla birlikte İsrail'e karşı savaşmak üzere gönüllüler gönderdi ve o günden bu yana da kamusal meselelerde az ya da çok rol oynadı. O dönemki Mısır Başbakanı Nukraşi Paşa, örgütü dağıttı ve mallarına el koydu. Paşa, örgütün bir üyesi tarafından

1948 yılında suikaste uğradı ve bundan kısa süre sonra Müslüman Kardeşler'in lideri Benna da hâlâ karanlıkta kalan bir takım olaylar sonucunda öldürüldü. Müslüman Kardeşler, bir süre gizli bir örgüt olarak faaliyet gösterdi. 1951 Nisan'ında Mısır'da yeniden yasallaşsa da herhangi bir gizli ya da askeri faaliyete bulaşmalarına resmi olarak izin verilmedi. Örgüt, Süveyş Kanalı bölgesinde Britanya birliklerine karşı girişilen eylemlerde yer aldı ve öyle gözüküyor ki Mısır'da 1952 yılında iktidarı ele geçiren "Hür Subaylar" adı verilen grupla da ilişkileri vardı. Bundan sonra Mısır'ın yöneticileriyle ilişkileri zor ve kimi zaman açık bir şekilde düşmanca evrelerden geçti.

Müslüman Kardeşler ve bağlantılı örgütler, esas olarak Arapça konuşan ülkelerde faaliyet gösterseler de İran, Türkiye ve Sovyetler Birliği'nin nüfusu çoğunlukla Müslüman olan cumhuriyetlerinde de paralel hareketler bulunuyordu. Müslüman Kardeşler Filistinliler arasında da etkindi ve bir süre Filistin gerilla örgütlerinin en büyüğü ve en önemlisi olan el-Fetih'le de bağlantıları oldu.

Müslüman Kimliği ve Sekülerizmin Sönüşü

Çok tartışılan "medeniyetler çatışması"na ilk kez, 1957 Ağustos'unun son haftasında Washington D.C.'de bulunan Johns Hopkins Üniversitesi *School of Advanced International Studies*'de düzenlenen bir konferansta atıf yaptım.[13] Bu konuşmada o sıralar Amerikalılarda karmaşık duygular uyandıran bir soruya cevap vermeye çalıştım. "O güne kadar Orta Doğu'da bir inçlik bir toprak bile işgal ya da ilhak etmemiş ve aksine Orta

13 Bu konferansın tebliğleri *Tensions in the Middle East*, derleyen Philip W. Thayer, Baltimore: Johns Hopkins Press, 1958, ss. 50-60'da basıldı. Benim konuşmam da *From Babel to Dragomans*, ss. 232-39'da yeniden yayımlandı.

Doğu devletlerine karşı tarihte görülmemiş bir cömertlikle yaklaşmış olan Birleşik Devletler, neden Batı'ya yönelik bu genel düşmanlığa dâhil edilsin ki?"

Bu çok doğal ve aslında yanıtı da aşikâr olan soruya cevaben, Orta Doğu'nun Müslüman halklarının büyük bir çoğunluğu için, Hıristiyan Avrupa'da kimliğin ve buna bağlı olarak sadakatin esas belirleyenleri olan ülke ve etnisitenin ikincil bir önem arz ettiğini ve pek dikkate alınmadığını anlattım. Hem yurtseverlik hem de milliyetçilik, yani ülkeye ve ulusa bağlı sadakat ve kimlik, yeni ve tam anlamıyla benimsenememiş kavramlardı. Temel kimliğin belirleyeni ve buna bağlı olarak sadakatin odağı dindi. Batı'da biz farklı dinlere bölünmüş bir ulus tahayyül ederiz. İslam dünyasında ise, onlar daha ziyade uluslara bölünmüş bir din tahayyül ederler ve bu bölünmeler yerel olarak önemli olsalar da, küresel açıdan ikincildirler. Orta Doğu'da esasen Hıristiyan olarak görülen Batılı uluslar genellikle tek bir grup olarak algılanırlar, her zaman olmasa da zaman zaman buna Rusya da dâhildir.

1950'li yıllarda Türk Arşivleri'nde çalıştığım sırada, Türkiye'de bir ziyaretçi vizesi ile kalabileceğimden daha uzun bir süre kalmıştım. Bu nedenle geçici bir ikamet iznine başvurmak zorundaydım. Bu konuda beni bekleyen herhangi bir güçlük yoktu. Formu doldurdum, ofise verdim ve birkaç gün sonra iznimi almak üzere çağrıldım. Yolda yürürken, kimlik bölümüne "Protestan" yazdıklarını fark ettim. Geri döndüm ve "Bir hata olmuş, beni bir Protestan olarak yazmışsınız. Ben bir Protestan değilim bir Yahudiyim." dedim. Memur "Ama başvuru formunuza 'Protestan' yazmış olmalısınız, aksi halde böyle yazmazdık." dedi. Ben de, "Tabii ki öyle yazmadım. Ben ne olduğumu biliyorum." diye yanıtladım. Sonra formuma baktılar ve "'İngiliz' yazmışsınız ve İngiliz Protestan demektir, bunu herkes

bilir." dediler. İkamet iznimin düzeltilebilmesi için uzun izahlar yapmam ve daha yüksek bir makama başvurmam gerekti. Benzer bir olay Tahran'da İngiliz bir meslektaşımla birlikte ikamet izinlerimizi almaya gittiğimizde de yaşanmıştı. Orada, Türkiye'den çok daha açık bir biçimde, din için bir bölüm vardı. Benim için herhangi bir sıkıntı doğmadı. Kendi dinimi yazdım ve iznimi aldım. Ama arkadaşım bir sorun yaşadı. O "Hıristiyan" yazmıştı ve İranlı yetkililer için bu yetersizdi. "Ne tür bir Hıristiyan olduğunuzu bilmemiz gerek." dediler. "Rum musunuz, Ermeni mi, Katolik mi, Ortodoks mu, ya da başka bir şey mi?" Seküler bir aileden geldiğini ve herhangi bir ibadette bulunmadığını açıklamaya çalıştı ama bu kabul edilemez bulundu ve sonunda belirli bir mezhep seçmek zorunda kaldı. Bu sayede geçici bir ikamet izni alabildi.

Yirminci yüzyılın ortalarıyla birlikte, İslam dünyasında, ortak bir Müslüman kimliğine ve küresel dünyada kâfirlerden oluşan ortak bir düşmana dair giderek artan bir farkındalığa işaret eden, sayısız gösterge ortaya çıkmıştı bile. Kimi örnekler verebilirim: 1945 Kasımında Britanya'nın Balfour Deklerasyonu'nu ilan edişinin yıldönümünde Mısır'da gösteriler düzenlendi. Gösterileri düzenleyenler, bunun Britanya hükümeti ile onun himaye ettiği Siyonistlere karşı bir protesto olmasını amaçlamışlardı. Gösteri kısa zamanda Yahudi karşıtı bir kalkışmaya, daha da dikkat çekici olarak pek çok Katolik, Ermeni ve Rum Ortodoks kilisesinin saldırıya uğrayıp tahrip edildiği daha genel bir gayrimüslim karşıtı bir ayaklanmaya dönüştü. Düşman tanımının benzer bir şekilde genişletilmesi, 1952 Şubat'ında, Süveyş'te, Kanal üzerinde devam eden Britanya işgaline karşı gösteriler düzenlendiğinde de yaşandı. Britanya karşıtı göstericiler bir Kıpti Kilisesi'ni yağmalayıp ateşe vererek, farklı mezheplerden bir dizi yerli Hıristiyan'ı öldürdüler. Antikiteye

dayanan bir tarihleri olan Kıptiler, o ülkenin sakinleri arasında kuşkusuz en otantik Mısırlılardı. 2011'in sonlarında ben bu kitabı kaleme alırken, olaylar neredeyse yüz bin Kıpti'yi Mısır'ı terk etmeye zorladı. Hezeyan anlarında, düşmanın bir parçası olarak görüldüler ve buna göre davranıldılar. Muhtemelen gayrı sahih bir biçimde Peygambere atfedilen bir hadise göre "Küfür tek bir milletti." Bunun anlamı, dünyanın esas olarak ikiye ayrıldığı, bir yanda gerçek müminlerin cemaati, diğer yandaysa kâfirlerin dünyasının bulunduğu ve alt grupların, küçük ve giderek azalan bir önem taşıdığıdır.

Bu dini algı, 1958 Lübnan İç Savaşı ya da bir sonraki yıl Irak'ta milliyetçilerle komünistler arasındaki mücadele gibi olaylar nedeniyle daha da güçlendi. 17 Mart 1959'da Mısır'daki camilerde Musul'da öldürülenler için bir dua okundu ve bu dua, Mısır gazetelerinin ilk sayfalarında yayımlandı. Söz konusu dua şu cümleleri içeriyordu: "Ey Yüce Rabbimiz, Resullulah'ın cemaatini O'nun lütfuyla güçlendir ve düşmanlarını hakir gör... İçtenlikle Sana sığınır, şehitlerimizin kanını Sana emanet ederiz... Dinimizin şanı için kanlarını döktüler ve şahadete erdiler: Sana inanarak, feda gününü memnuniyetle karşıladılar. Bu yüzden Rabbim, onları şehitlerin ve erdemlilerin katında yoldaş kıl." Dini öfke ve coşku Lübnan'daki Hıristiyan azınlıklar arasında ve diğer yerlerde giderek artan bir tedirginliğe yol açtı.

1967 baharında bu yeni dini coşkunun dramatik bir örneği, o dönemde seküler bir askeri rejim tarafından yönetilen Suriye'de kendisini gösterdi. 25 Nisan'da genç bir subay ordu dergisinde sekülerist ve hatta bir anlamda din karşıtı bir görüş ortaya koyan bir makale yayımladı. Suriye o sıralarda ve bir süreden beri, özgür konuşmanın engellenmesinin, malların müsadere edilmesinin ve buna benzer diğer kötü davranışların her-

hangi bir tepkiye neden olmadığı, acımasız bir diktatörlük tarafından yönetiliyordu. Ama Allah'ın ve dinin, resmi makamlarca çıkarılan bir dergide inkâr edilmesi bu kabullenişin sınırlarını, Müslümanların ayağa kalkıp direnmeye hazır oldukları noktayı ortaya çıkardı. Ülkenin her yerinde protestolar patlak verdi. Hükümet çeşitli şekillerde karşılık verdi. Bunların ilki, bir dizi dini lideri tutuklamaktı. Fakat işe yaramadı. Daha sonra saldırgan makalenin yer aldığı derginin nüshalarını toplatıp, yazarı ve derginin editörler kurulunu tutukladılar. Sonunda, bu tür sıkıntılar karşısında zamanla standart çözüm haline gelen şeye başvurdular. 7 Mayıs'ta Şam Radyosu "*Jayş al-Şa'b* dergisinde basılan bu günahkâr ve sinsi makalenin gerici Amerikan-İsrail komplosunun bir parçası olduğu... yetkililerin yaptıkları soruşturmanın, makalenin ve yazarının alçakça ve iğrenççe içeri sızıp yurttaşlar arasında karışıklık çıkarmaya yönelik hain amaçlarına ulaşmayı başaran CIA'nın basit bir aracı olduğunu kanıtladığı" ilan edildi. Daha sonra, buna ek olarak, benzeri "güvenilirlikte" bazı ayrıntılar da verildi. Bu olayı takip eden 3 yıl boyunca, Suriye'de önceki otuz yılda olduğundan daha fazla cami inşa edildi. Söylediklerine göre, komplo Amerikalılar, Britanyalılar, Ürdünlüler, Suudiler, Siyonistler ve Dürzi bir rejim muhalifi tarafından düzenlenmişti. 11 Mayıs'ta makalenin yazarı ve derginin editörleri askeri bir mahkeme tarafından ömür boyu hapse mahkûm edildi.

O günden bu yana sekülerizmin bu tür kamusal ifadeleri, adeta ortadan kalktı. Rejimin militan dini muhalefetle kendi sorunları olduğu Mısır'da bile, İslam dini, kimliğin ve sadakatin esas odağı olmaya devam etti. Bu nedenle, örneğin, 1965 yılında Mısır genelkurmayı tarafından yayımlanan bir el kitabında, İsrail'e karşı verilen mücadele ve şaşırtıcı bir şekilde Yemen'deki savaşlar, cihat, yani kâfirlere karşı Allah için kutsal savaş ola-

rak sunuluyordu. Askerlerden gelen, klasik İslami cihat yükümlülüğünün miadını doldurup doldurmadığı ile ilgili sorulara cevaben, el kitabında intibak subaylarına, Allah için cihadın şu anda hâlâ geçerli olduğunu ve günümüzde sosyal adalet ve insanlığın gelişimi için mücadele biçiminde yorumlanması gerektiğini söylemeleri emrediliyordu. Cihadın verileceği düşmanlar, bu amaçlara ulaşılmasına karşı çıkanlar ya da direnenlerdi, yani emperyalizm, Siyonizm ve Arap gericileri. "İslam'ın bu misyonuna ve bu cihat anlayışına uygun olarak, Yemen'deki askeri görevimizin bir cihat olduğunu, İsrail'e karşı askeri görevimizin Allah yolunda bir cihat olduğunu her zaman aklımızda tutmalıyız. Ve bu savaşlarda savaşanları Allah yolunda kutsal savaş veren savaşçıların ödülü beklemektedir. ... Görevimiz Allah yolunda kutsal savaştır. 'Onları nerede yakalarsanız öldürün. Sizi çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın' (*Kur'an*, Bakara Suresi 191. ayet)." Benzer fikirler 1973 Haziran'ında Mısır askerleri için yayınlanan intibak el kitabında da yer alıyordu ve Kanal'ın geçilmesine yönelik askeri harekâtın kod adının Bedir, yani Muhammed Peygamber'in kâfir düşmanlarına karşı verdiği savaşlardan birinin adı olarak seçilmesi de kuşkusuz dikkat çekiciydi. İlginç bir biçimde el kitabında düşman, Siyonizm ya da İsrail olarak değil, sadece "Yahudiler" olarak adlandırılıyordu.

İslam ve Anti-Semitizm

İngiltere'de bir Yahudi ailede dünyaya geldiğimden "Yahudi-Hıristiyan medeniyet geleneği" olarak adlandırılan bir ortam içinde büyüdüm. Bu, modern bir terimdir ve muhtemelen daha eski dönemlerde hem Yahudileri hem de Hıristiyanları eşit derecede rahatsız ederdi. Ama gerçek, Hıristiyanlığın Kutsal Topraklar'da bir Yahudi mezhebi olarak ilk ortaya çıkışına kadar

giden, kadim bir gerçektir. Her ne kadar Hıristiyanlık, Yahudilikten ayrılmış ve kendisini doğuran dinle sık sık sert ihtilaflara düşmüş olsa da, yine de her iki din de, başta Hıristiyanların *Eski Ahit* olarak adlandırdıkları ve bunun yanına kendi vahiy ve doktrinlerini içeren *Yeni Ahit*'i ekledikleri İbrani İncili olmak üzere ortak pek çok şey barındırmaya devam etmiştir.

Her ne kadar bu terim yaygın olarak kullanılmasa da, bir Yahudi-İslami medeniyet geleneğinden de söz edilebilir. Kadim Yahudi devletinin yıkılmasından modern Yahudi devletinin yaratılmasına kadar Yahudiler her yerde, öncelikle ve aslında büyük oranda Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasında bir azınlık olarak kaldılar. Başka yerlerde de, örneğin, Hindistan ve Çin'de de Yahudiler vardı; ama hiç kuşkusuz bunların o ülkelerin ya da genel olarak Yahudilerin tarih ve kültürlerinde önemli herhangi bir rol oynamamış olmaları dikkate değerdir. Belki de bunun nedeni bu toplulukların küçük olmaları ya da belki de Yahudiliğin gelişmek için bir tür ilgiye, bir tür tanınmaya ihtiyaç duymasıdır.

Yahudi-İslami gelenek, Yahudi-Hıristiyan geleneğinden kimi önemli açılardan farklılık gösterir. Müslümanlar, şüphesiz, ne *Eski Ahit*'i ne de *Yeni Ahit*'i kabul ederler; onlara göre her ikisi de kendi nihai vahiyleri olan *Kur'an* tarafından yürürlükten kaldırılmıştır. Ama Müslümanlar Yahudilerle, Hıristiyanların ya görmezden geldiği ya da reddettiği mevzularda pek çok ortak şeye sahiptir. Bunların en önemlilerinden biri kamusal ve kişisel yaşamın her veçhesini düzenleyen kutsal bir yasa fikridir. Bazı düzenlemeler gerçekten de dikkat çekici ölçüde benzerdir; örneğin hem İslam'ın hem de Yahudiliğin domuzu reddetmesi gibi.

Hem Yahudiler hem de Müslümanlar bu ve benzeri yakınlıkların farkındaydılar. Orta Çağlarda, hem İslam hem de Hıris-

tiyan dünyasındaki Yahudiler zaman zaman şehit edilene dek zulme uğradıklarına, bir haham, hayatta kalmak için İslam'a ihtida edermiş gibi görünülebileceğini ilan ederdi, Hıristiyanlığa değil. Her ikisine de inanmasalar da, Hz. Muhammed'in Tanrı'nın peygamberi olduğunu söylemek, İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğunu söylemek kadar büyük bir küfür değildi. Başka bir düzeyde, ilk Müslüman öğrenciler on dokuzuncu yüzyılın başlarında hükümetleri tarafından Avrupa'ya gönderildiklerinde onlara Hıristiyan yemeğindense Yahudi yemeği yiyebilecekleri anlatılırdı. Yahudiler, Müslümanlar gibi aynı temel kurallara uyarlardı; Hıristiyanlarsa her şeyi yiyebilirlerdi.

Bu benzerlikler ve benim bunlara yönelik giderek artan farkındalığım, kuşkusuz, Filistin meselesi nedeniyle Yahudilerle Müslümanlar arasında giderek artan gerilime rağmen, İslam'a yönelik bir anlayış, hatta sempatik bir anlayış geliştirmemde yardımcı oldu. Bunun, İslam edebiyatı ve tarihi çalışmalarıma olduğu kadar, hem kendi ülkemde hem de dışarıda Müslümanlarla olan kişisel ilişkilerime de faydası dokundu. Maalesef bu benzerlikler, İsraillilerle Filistinliler arasında daha iyi ilişkilerin geliştirilmesinde pek de etkide bulunmuş gibi gözükmüyor. Ama hâlâ bunun, gelecekte bir zaman geçekleşebileceğini umabiliriz.

İsrail'deki ve aslında tüm dünyadaki Yahudi nüfus, geleneksel olarak iki ana gruba ayrılmıştır: Aşkenazlar ve Sefaradlar. Aşkenaz ve Sefarad, İncil'de geçen, ama nerede oldukları belli olmayan iki yer adıdır. İncil'deki Aşkenaz'ın Karadeniz kıyılarına atıfta bulunduğuna ve Yunanca *Euxinos* ismi ile ilişkili olabileceğine inanma eğilimindeyim. Ama geleneksel olarak erken Orta Çağlar'dan beri Yahudiler, bu isimleri Avrupa'daki en önemli iki Yahudi cemaatine ev sahipliği yapan Almanya ve İspanya ile tanımlayarak kullanmışlardır. İspanya Yahu-

dileri, bir baskı döneminin ardından, sonunda 1492 yılında sürülmüş ve büyük bir çoğunluğu kendilerini Osmanlı İmparatorluğu'nda göçmen olarak bulmuştur. Aşkenaz Yahudileri doğuya doğru göçmüşler ve daha sonra Polonya, Litvanya ve Rusya'nın büyük ve önemli Yahudi topluluklarını oluşturmuşlardır. Bugün İsrail'de, Aşkenaz sözcüğü esas olarak Avrupa'nın ister doğusundan, ister batısından, isterse daha ötesinden gelsinler Avrupa kökenli Yahudiler için kullanılmaktadır. Sefardim sözcüğüyse, sadece İspanya muhacirlerinin soyundan gelenler için değil, Mısır, Suriye, Irak, İran, Afganistan ve Yemen gibi yerlerden olup, ataları hiçbir zaman İspanya'nın kıyısından bile geçmemiş yerli Yahudiler için de kullanılmaktadır.

Her iki gruba, farklılıklarına, ilişkilerine ve geldikleri ülkelerden beraberlerinde getirdikleri gelenek ve tutumlara bakarak, aralarındaki asıl ayrımın coğrafi, mezhep ya da cemaatle ilgili olmadığını; bunun Hıristiyan Yahudilerle Müslüman Yahudiler olarak adlandırılabilecek iki farklı medeniyetin buluşması ve bunun sonunda çarpışmasından kaynaklandığını fark ettim.

Bunun saçma bir önerme olduğu açık, o yüzden ne kastettiğimi açıklayayım. Yahudilik bir din, bir kültür, bir yaşam biçimidir. Bir medeniyet değildir; Yahudiler hiçbir zaman kendi medeniyetlerini yaratabilecekleri sayıya ya da özgürlüğe sahip olmadılar. Fakat biri Hıristiyan diğeri Müslüman olan iki başka medeniyet içinde, önemli birer bileşen oluşturdular. Hıristiyanlarla *Eski Ahit*'ten ve onun üzerinde yükselen tüm bir dini kültürden başlayarak pek çok şey paylaşırlar. Yasadışı ilan edilip takibata uğradıklarında bile, Yahudiler dikkate değer bir katkıda bulundukları Batı uygarlığının önemli bir parçasıydılar.

İslami Orta Doğu'da bir anti-Semitizm geleneği bulunup bulunmadığıyla ilgili olarak, yakın zamanda çok sayıda tartışma yaşandı. Kimileri, anti-Semitizmin İslam'ın başlangıcından bu

yana var olduğunu söylerken bazıları da bunun Batı'dan, özellikle de Hıristiyanlıktan alınan modern bir icat olduğunu savundular. Bunu tartışmak için anti-Semitizme dair bir tanım ile başlamak faydalı olabilir. Anti-Semitizmi, "Yahudilerden nefret etmek" şeklinde tanımlamak yeterli değildir. Farklı olan insanlardan nefret etmek normaldir. Farklı olan insanlardan nefret etmek ve durum uygunsa onlara zulmetmek insan doğasının ve davranışının normal bir örüntüsüdür. Bunu her toplumda ve her yerde görürüz. Örneğin kimi tarihçiler Greko-Romen dünyasında Anti-Semitizmin varlığından söz ederler ve Yahudilere saldıran çeşitli Yunan ve Roma metinlerini kanıt olarak gösterirler. Ben buna anti-Semitizm denilebileceğini sanmıyorum. Bunlar, farklı oldukları için saldırıya uğrayan diğer insan gruplarına yönelik kimi Latin ya da Yunan metinlerinden hiç de farklı değildir ve kimi açılardan onlar kadar kötü de değildir. Tarihçi Ammianus Marcellinus'un Sarazenler için onların ne dostluğu ne de düşmanlığı arzu edilebilir demesini örnek olarak verebiliriz. Yahudiler hakkında böylesine nahoş bir klasik yorum aklıma gelmiyor. Anti-Semitizm farklı bir düşmanlık biçimidir. Bu düşmanlık biçiminde Yahudilere fıtri ve kozmik bir kötülük atfedilir.

Anti-Semitizm ayrıksı bir şekilde Hıristiyandır ve açıkça İsa'nın çarmıha gerilmesi anlatısıyla ilgilidir. Bu yaklaşım, ortaçağ Hıristiyan Avrupası'nda gelişmiş ve en önemlisi geç Orta Çağlar'da, çok sayıda Yahudi'nin din değiştirmesi ya da değiştirmiş gibi yapması üzerine Engizisyonun hangilerinin sahte olduğunu bulmaya koyulmasıyla yaşanan bir dizi dönüşüme uğramıştır. Bu, bir mühtedinin Hıristiyan olduğunu iddia etse bile Yahudi olup olmadığının anlaşılması için atalarının incelenmesiyle ırksal bir öğe ortaya çıkarmıştır. Bu da on dokuzuncu yüzyıl Almanyası'nda, anti-Semitizm terimi ilk kez kullanıldığında

ve Yahudilere karşı saldırı gayet açık bir şekilde ırksal olarak tanımlandığında yeniden dönüşüm geçirmiştir.

İslam dünyasında ve özellikle de Arap dünyasında tarih çok farklıdır. Açıktır ki Yahudiler Müslümanlarla eşit kabul edilmezler; Hıristiyanlar gibi onlar da gerçek müminlerden aşağıda görülürler ve Kutsal İslam hukuku, Yahudi ve Hıristiyanlara yönelik çeşitli ayrımcılıklar içerir. Ortaçağ ve erken modern İslam tarihinin büyük bir kısmında, Yahudiler Hıristiyanlara kıyasla çok daha iyi koşullara sahipmiş gibi gözükmektedir. *Kur'an*'da ve Peygamberin yaşam öyküsüne dair anlatılarda, Hıristiyanlara yönelik dilin Yahudilere kıyasla daha olumlu olduğu doğrudur. Bunun sebebi Peygamber'in Hıristiyanlarla pek de ilişkisi olmaması, ama Yahudilerle bir dizi çatışma yaşamış olmasıdır. İslam'ın Peygamberin vefatından sonraki gelişiminde, Yahudiler önemsiz ve hatta zaman zaman faydalı olarak görülürken, Hıristiyanlık esas rakip ve düşman haline gelmiştir. Bu nedenle Yahudilere karşı tutum farklıdır. Bu tutumun dostça olduğunu söyleyemeyeceğim; ama Hıristiyanlara yönelik olduğundan çok daha hoşgörülüdür. Bu, Yahudilerin değerli, gelir getiren bir grup olarak son derece faydalı olduklarının keşfedildiği Osmanlı döneminde de sürmüştür.

Değişim aşamalar halinde yaşanmıştır. İlk aşama Avrupa tarzı anti-Semitizmin, esas olarak anti-Semitik metinleri özellikle de Fransızca'dan çevirip dağıtan Hıristiyan Araplar tarafından Orta Doğu'ya tanıtılmasıyla başlamıştır. Bu, daha önceden kimi işaretleri olsa da, esas olarak 1870'lerdeki Dreyfus vakası zamanında yaşanmış ve tabii ki sonrasında da devam etmiştir.

Bu süreç, Araplar arasında hatırı sayılır desteğe sahip olan ve Arap dünyasında anti-Semitizmin Nazi versiyonunu geniş bir biçimde yayma olanağı bulan Nazilerin iktidara gelmesiyle inanılmaz derecede hızlanmıştır. Üçüncü aşama ise Anti-Se-

mitizmin İslamileşmesi adı verilebilecek süreçle birlikte ortaya çıkmıştır. Anti-Semitizm ikinci aşamada az ya da çok seküler, milliyetçi ya da bugünlerde adlandırdığımız şekliyle "ırkçı"dır. Bu sonuncu aşamada ise, dini bir renge bürünmüş ve İslam, Peygamber, kutsal metinler ve gelenekler temelinde meşrulaştırılması için adımlar atılmıştır.

Yıllarca Yahudiler, Arap ülkelerinin büyük birçoğunu ziyaret edemedi. 1970'lerin başında Henry Kissinger, mekik diplomasisinin bir parçası olarak Suudi Arabistan'a gittiğinde komik bir hikâye yaşandı. Kuşkusuz onun Yahudi olduğunu biliyorlardı, ama Birleşik Devletler Dışişleri Bakanı idi ve onu Kralla görüştürmek zorundaydılar. Kral Faysal bir Yahudi'nin Suudi Arabistan'a gelişini öylesine görmezden gelemezdi ve Kissinger'ı karşılama cümlesi "Bakan Kissinger, burada sizi bir insan olarak karşılıyoruz" oldu. Hiçbir zaman altta kalmayan Kissinger ise "En yakın arkadaşlarımdan bazıları insandır." diye cevap verdi.

İslam'ın Geri Dönüşü

1970'lerin başında Londra Üniversitesi'nin beni Avustralya'da geçekleşecek bir konferansa temsilci olarak göndermeye karar verdiğini öğrendiğimde, misafir öğretim üyesi olarak Hindistan'da bulunuyordum. Benim seçilmiş olmamın sebebi çok basitti: Hindistan'daydım. İngiltere'den birini göndermektense beni göndermek çok daha hesaplı olacaktı. Hindistan'dan Avustralya'ya gitmenin yollarını ararken, en münasip yolun daha önce hiç bulunmadığım Singapur'dan aktarma yapmak olduğunu fark ettim. Orada birkaç gün geçirmeye karar verdim. SOAS'tan eski bir öğrencim Singapur Üniversitesi'nde ders veriyordu. Onunla temas kurdum, Singapur'a uğrayacağımı söy-

ledim ve benim için bir otel odası ayırtmasını istedim. Bir oda ayırttığını ve havaalanında beni karşılayacağını söyledi. Çok kibar olduğunu düşündüm.

Singapur'a indiğim gün beni aldı, otele bıraktı ve "Bu arada yarın sabah saat onda Başbakan Lee Kwan Yew ile bir randevun var." dedi. Yaşadığım şeyin küçük bir şaşkınlıktan çok daha fazlası olduğunu tahmin edebilirsiniz. "Ama neden?" diye sordum "Seninle görüşmenin ilgisini çekebileceğini düşündük." dedi, "Ona sorduk, gerçekten de öyle oldu."

Ertesi sabah, biraz endişeli bir şekilde saat onda Lee Kwan Yew'in ofisinde hazırdım ve Başbakan herhangi bir seremoni ya da kibarlık gösterisine kalkışmadan doğrudan meseleye girdi. "Bir İslam uzmanı olduğunuzu anlıyorum. Bir sorunumuz var. Singapur'da bir kısmı Malay, bir kısmı da Güney Asyalı bir Müslüman azınlığa sahibiz. Onlara yardım etmek için elimizden gelen her şeyi yapıyoruz. Okulda ve üniversitede, devlette istihdam konusunda ve işadamlarına devlet ihaleleri vermek söz konusu olduğunda ayrıcalıklı muamelede bulunuyoruz. Onlara yardım etmek için elimizden gelen her şeyi yapıyoruz. Beni yanlış anlamayın. Yumuşak kalpli bir liberal değilim, ama burada Endonezya ve Malezya gibi iki büyük Müslüman ülkenin arasında, son ihtiyaç duyduğumuz şey hoşnutsuz bir Müslüman azınlık." "Şimdi," dedi. "onlara yardım etmek için yaptığımız onca şeye rağmen, dibe batmaya devam ediyorlar. Size iki sorum olacak, neden böyleler ve bununla ilgili ne yapabiliriz?" İlkine yetersiz bir yanıt verebildim, ikincisineyse bu kadarını bile veremedim.

1970'lerden sonra İslam dünyasında olup bitenleri takip eden ve Müslümanların kendi dillerinde neler söylediklerini okuyup dinleyen herkes için, dini öfkedeki yükseliş giderek daha belirgin hale geliyordu. 1976 Ocak'ında aylık *Commen-*

tary dergisinde yayımlanan "The Return of Islam" başlıklı bir makaleyle buna dikkat çekmeye çalıştım. Burada, zamanın testinden geçtiğinden, bu makaleden biraz uzunca bir alıntı yapma özgürlüğümü kullanacağım:

> Eğer... şu an İslam dünyasında neler olup bittiğini ve geçmişte nelerin yaşandığını anlamak istiyorsak, kavranması gereken iki esas nokta bulunuyor. Bunlardan ilki, dinin İslam halklarının yaşamlarındaki bir etmen olarak evrenselliği, diğer ise merkeziliğidir. ... Müslüman için din, geleneksel olarak yalnızca evrensel değil, ana kimlik ve sadakatin asli temelini oluşturması anlamında merkezidir de. Kimlerin gruba dâhil olduğunu belirleyen ve onlarla grubun dışındakiler arasındaki sınırı çizen dindir. Müslüman bir Iraklı, Iraklı olmayan bir Müslümanla arasında, gayrimüslim bir Iraklıyla olandan çok daha yakın bağlar olduğunu hisseder...
>
> İslam başlangıçtan bu yana bir iktidar dinidir ve Müslüman dünya görüşünde iktidarın sadece ve sadece Müslümanların elinde bulunması haklı ve doğrudur. Diğerleri, Müslümanların üstünlüğünü açık bir şekilde kabul ettikleri takdirde İslam devletinin hoşgörüsüne ve hatta ihsanına mazhar olabilirler. Müslümanların gayrimüslimleri yönetmesi gerektiği adil ve normal görülür. Gayrimüslimlerin Müslümanları yönetmesi ise Tanrı'nın ve doğanın kurallarına bir saldırıdır ve bu ister Kaşmir'de, ister Filistin'de, ister Lübnan'da, isterse Kıbrıs'ta olsun, böyledir. Burada bir kez daha, İslam'ın Batı'daki sınırlı anlamıyla değil, bir cemaat, bir sadakat ve bir yaşam biçimi olarak tasavvur edildiği –ve İslam cemaatinin hâlâ, Müslüman

> devletlerin ve imparatorlukların yıkıldığı ve Müslüman halkların zorla yabancı, kâfir yönetimine sokuldukları travmatik dönemi atlatmaya çalıştığı hatırlanmalıdır. Hem Cumartesi insanları (Yahudiler) hem de Pazar insanları (Hıristiyanlar) şimdi bunun sonuçlarından zarar görmektedir.

1970'lerin sonlarında, bir İslam çalışmaları konferansına katılmak üzere İspanya'nın Kordoba şehrine gittim. Aynı konferansa bir dizi Türk meslektaş ve arkadaşım da katılıyordu. Onları gördüğüm için memnundum ve birlikte sohbet ederken birisi yanımıza gelip bizimle konuşmak istediğini söyledi. Yerel İslam merkezinden olduğunu anlattı ve eğer istersek, merkezi ziyaret etmek üzere bizi davet etmek istediğini belirtti. Daveti, belli ki benim de Türk olduğuma dair yanlış bir varsayımdan hareketle, beni de kapsıyordu. Türk meslektaşlarımla birlikte gittim ve son derece ilginç bir ziyaret oldu. İslam merkezinde ev sahiplerimiz durumla ilgili kendi algılarını ve bununla başa çıkmadaki rollerini anlattılar. Bu yer (yani İspanya), dediler biraz öfkeyle, geçmiş yüzyıllarda İslam topraklarının bir parçasıydı. Kadim bir İslam ülkesiydi ama kâfirler tarafından ele geçirilip halkı zorla Hıristiyanlığa döndürüldü. Etrafımızdaki tüm bu insanlar dediler, topraklarını ele geçirip dinlerine ihanet etmeye zorladıkları Müslümanların soyundan geliyor. Bu insanları hak dinine geri döndürmek ve bu ülkeyi ait olduğu Darü'l-İslam'a geri getirmek artık bizim görevimiz.

Bu algıda yalnız değillerdi. *The Muslim Discovery of Europe* isimli kitabım üzerinde çalışırken ağırlıklı olarak on sekizinci yüzyılda İspanya'dan Fas'a gönderilen bir dizi elçilik raporu okumuştum. Faslılar, bir yerden, bir şehirden ya da bir böl-

geden bahsederken genellikle şu ibareyi ekliyorlardı "Allah en kısa zamanda İslam'a geri versin."

Kordoba'da, Türk meslektaşlarımla birlikte, eski zamanlarda bir cami olan ünlü katedrali, Mesquita'yı ziyaret ettik. Ilımlı bir dindar olan Türklerden biri, "Bu kadim tapınağa, bu eski camiye gelince, ikindi namazını kılmam gerektiği hissine kapıldım" dedi. Arkadaşları dehşete düştüler ve onu bunu yapmaması için ikna etmeye çalıştılar. "Bir skandal çıkarma." dediler. "İhtiyacımız olan son şey bu." Ama onlar ısrar ettikçe, adam da bunu yapmaya daha hevesli hale geliyordu. "Mirasımızla gurur duymalıyız, ondan korkmamalıyız." diye ısrar ediyordu. Birden içlerinden birinin aklına bir şey geldi ve "Eğer bir Yunanlı Aya Sofya'ya ayin yapmak isterse nasıl hissedersin?" Hemen söylemek istenileni anladı ve ısrarından vazgeçti.

Seyahatlerim sırasında, İslam ülkelerinde, kimlik ile grup mensubiyeti arasındaki ilişkide hemen göze çarpmayan bir ayrım bulunduğunu fark ettim. Pek çok Batı ülkesinde, birisiyle içerken, onun sağlığına içersiniz. Türkiye'de ise birisinin şerefine içersiniz. Bu farklı toplumlarda şerefin genel konumu ve anlamı ile ilgili ilginç düşünceleri tetikler. Batı toplumu zaman zaman bir görev/kabahat toplumu olarak adlandırılır. Bu toplumda sizi harekete geçiren şey görevdir ve bu görevde başarısız olursanız kendinizi kabahatli hissedersiniz. Bunun aksine, İslam toplumu bir şeref/utanç toplumu olarak tanımlanır. Gerçekten önemli olan tek şey şereftir ve eğer şeref çiğnenirse sonuç utanç olur. Görev/kabahat açık bir şekilde kişiseldir. Şeref/utanç ise bir kişinin ailesini ve ait olduğu grubu da etkiler. Ayrımı şöyle ortaya koyabiliriz: Görev/kabahat öznel ve kişiseldir, bir başka deyişle içseldir; şeref/utanç ise diğerleri tarafından nasıl algılandığınızı, itibarınızı, bir parçası ya da mensubu olduğunuz toplumdaki mevkiinizi yansıtır, dışsaldır. "Namus

cinayeti" adı verilen şey Orta Doğu geleneğinin bir parçasıdır. İslam tarafından onaylanmak bir yana İslam hukuku tarafından mahkûm edilip yasaklanmıştır, ama bunun etkisi sınırlıdır.

Makalem *Commentary*'de yayımlandıktan üç yıl sonra, Amerikalılar ve Avrupalılar genel olarak kendilerini birden siyasal İslam meselesiyle çok daha yakından ilgilenirken bulacaklardı.

İran Devrimi

1979 yılında Orta Doğu'da çok önemli bir değişim yaşandı, İran'da Devrim oldu. "Devrim" ve "devrimci" kelimeleri modern Orta Doğu'da çok kullanılmıştır. Aslında devrim, bugünlerde meşruiyet açısından genel olarak kabul gören tek kavramdır ve çeşitli kişisel, mezhepsel, bölgesel ve aşiretsel iktidar klikleri tarafından benimsenip kullanılmıştır. Ama İran Devrimi, bu kelimeyi Fransız ya da Rus devrimlerinden söz ederken kullandığımız anlamda, hakiki bir devrimdi. Önemli bir ideolojik temele ve argümana sahip büyük bir iktidar değişikliğini işaret ediyordu. Fransız ve Rus devrimleri gibi, İran'ın birlikte ortak bir söylem evrenini, yani İslam'ın kelamını paylaştığı bütün bölge üzerinde, derin bir etkisi oldu. İran Devrimi'nden kısa bir süre sonra Endonezya'da bir konuşma gezisindeydim ve öğrenci yurtlarında Humeyni posterlerinin gururla asıldığını gördüğümde şaşırmıştım. Fas ya da Orta Asya kadar uzak yerlerde bile, devrimin benzer karşılıklar bulduğu anlatılmıştı.

İran Devrimi'nin çok önemli bir özelliği olan anti-Amerikancılığın yükselişi ve yayılması, Amerika'nın belirli politikalarının ya da eylemlerinin sonucu değildi. Sovyet propagandasından türemişlerdi ve Amerika'nın artık Batı dünyasının ya da daha spesifik olarak Hıristiyanlığın –yani İslam'ın tarihsel rakibi ve düşmanının– önde gelen gücü olduğu algısından beslenmişti.

İran Devrimi'nin sonuçlarının en dikkat çekici veçhelerinden biri Amerikan Büyükelçiliği'nin işgali karşısında Amerika'nın "ezik" bir tepki vermiş olmasıydı. Uzun bir süre boyunca, bir yıldan fazla süreyle, elçilikte rehine olarak tutulan kuşatılmış Amerikalı diplomatları kurtarmak için hiçbir şey yapılmadı. Sonunda bir şeyler yapıldığındaysa, sonuç aptalca bir başarısızlıktı.

İran rehine krizi ve farklı tarafların bu krize verdikleri tepkiler, farklı toplumların sorunlar karşısında takındıkları farklı tutumlar açısından eğitici bir ders sağlıyordu. İranlıların anılarından ve diğer kaynaklardan artık bilebildiğimiz kadarıyla, öyle görünüyor ki Amerikan Büyükelçiliği ilk işgal edildiğinde ortada rehineleri uzun bir süre tutmaya yönelik bir niyet yoktu ve hatta belli ki elçiliğin işgal edilmesi bile, yüce Şef Humeyni'nin onayı olmadan gerçekleşmişti. Fakat Washington'ın ezik karşılığı Humeyni'yi ve rehin alma olayını gerçekleştirenleri iyi bir şey yaptıklarına ve eğer rehineleri ellerinde tutmaya devam ederlerse daha iyisini de yapabileceklerine ikna etti, onlar da öyle yaptılar.

Başkan Jimmy Carter'ın, Humeyni'ye "bir inanandan bir diğerine" sözleriyle seslendiği mektup, Amerika'nın Şah'ı reddetmesi ve eski bir dostuna yardım etmedeki gönülsüzlüğü, tüm bunlar İran'daki ve Orta Doğu'nun diğer yerlerindeki insanların, Birleşik Devletler'le düşman olmanın onunla dost olmaktan daha güvenli ve kârlı olduğuna kanaat getirmelerine yardımcı oldu. Soğuk Savaş sırasında, Rusları rahatsız edecek bir şey söylediğiniz ya da yaptığınız takdirde cezanın hızlı ve sert olacağı çoktan bilinir hale gelmişti. Eğer Amerikalılara karşı bir şey söyler ya da yaparsanız, hiçbir cezalandırma söz konusu olmazdı. Hatta ödüllendirilebilirdiniz bile; diplomatlar, kongre üyeleri, gazeteciler ve ne yazık ki eklemeliyim, profesörler en-

dişeli sorularla sıraya girerlerdi, "Sizi alındıracak ne yaptık? Bunu düzeltmek için ne yapabiliriz?"

İran krizinin başka sonuçları da oldu. Rusları, Afganistan işgaline devam edebilecekleri ve Müslümanların ya da Amerika'nın tepkisinden endişe duymamaları konusunda ikna etti. Bunda haklılardı, ama Afganların tepkisini küçümsemişlerdi. Tahran krizinin sona erişi de öğreticiydi. Kriz, İranlıların hakkında hiçbir şey bilmedikleri, ama kullanmaya hazır halde altı patlarıyla köşesinden çıkan bir kovboy olarak gördükleri Ronald Reagan'ın seçilmesinin ardından bitti. Rehineleri hemen serbest bıraktılar ve krizi başkanlık yemini ettiği gün sona erdirdiler.

İran Devrimi Washington'un siyasal İslam'a dikkat etmesini sağladı ve bu dikkat 1980'lerde ve 1990'larda arttı. Tarihsel çalışmalarım birdenbire ehemmiyet kazandı ve Washington'a konferanslara katılmak ve düşünce kuruluşlarında konuşma yapmak üzere daha sık çağrılır oldum. Yaşım ilerledikçe İslam dünyasının, tozlu arşivlerin ve akademik konferansların dünyasından, akşam haberlerine doğru değişimini seyrettim.

Papa II. John Paul ile Gandolfo Kalesi'nde

Leh Kardinal Vojtyla'nın 1978 yılında Papa II. John Paul olarak seçilmesi, yalnızca Roma Katolik Kilisesi açısından değil, daha genel olarak Avrupa ve aslında bir anlamda bütün dünya açısından da çok mühim bir olaydı. Kardinal Vojtyla asırlardır papalığa seçilen ilk İtalyan olmayan kişiydi. Daha da önemlisi, derin ve güçlü bir Katolik ülke olan Polonya'dan seçilen ilk papaydı ve o sıralarda Polonya, Doğu Avrupa'nın geri kalanının büyük bir kısmı gibi, bir süpergüç olan Sovyetler Birliği tarafından dayatılan ve sürdürülen bir komünist diktatörlük al-

tındaydı. Bir Leh'in tüm Hıristiyanlık âleminin en önemli makamına seçilmesi komünist otoriteler arasında da biraz endişe yaratmış gibi görünüyordu. Bu seçim aynı zamanda Leh halkında bir umut dalgası da getirmişti.

Görevinin başından itibaren Papa II. John Paul, kendi meslektaşlarına ve Doğu Avrupa'daki komünist diktatörlüklerin diğer kurbanlarına yardım etmek için bir şeyler yapmaya kararlıydı. Ama bu kolay değildi. Gdańsk'da Lech Walesa'nın önderliğindeki sendika grevleri, bu tür bir eylemin hem olanağını hem de zorluklarını gözler önüne sermişti. Dikkatli bir değerlendirme ve istişarenin ardından Papa John Paul, Polonya'nın komünist efendilerinin bile, kimi vatandaşlarını Roma'dan çok da uzak olmayan tepeliklerdeki Gandolfo Kalesi'nde bulunan yazlık papalık ikametgâhında misafirleri olarak birkaç gün geçirmek üzere davet etmesine karşı çıkamayacaklarına karar verdi. 1980'lerde, çekinerek de olsa, Leh arkadaş ve meslektaşlarından oluşan küçük grupları, yazın kısa bir süreliğine ağırlamak üzere davet etmeye başladı. Leh otoriteler bunu dikkatli bir şekilde takip ediyor, ama yasaklamıyor ya da engellemiyorlardı. Aynı zamanda Batı'dan başka misafir grupları da davet ediyordu. Kendileriyle ortak mesleklere, ilgi alanlarına ve endişelere sahip dikkatlice seçilmiş konuklar sayesinde Leh misafirler Batılı meslektaşlarıyla özgür ve engelsiz bir şekilde sohbet etme şansı buluyorlardı.

Papa, Batılı misafirlerini seçerken, bir süredir Viyana'da yaşayan ve bu şehirdeki Beşeri Bilimler Enstitüsü'nün kurucusu ve müdürü olan Leh sosyal bilimci Krysztof Michalski'nin yardım ve önerilerine başvuruyordu. Bu Enstitü çeşitli sürelerle burslar veriyor, konferanslar düzenliyor ve yayınlara sponsorluk ediyor; Batı ile Doğu arasındaki diyaloğun geliştirilmesiyle özellikle ilgileniyordu. Bir süredir enstitünün epey sık ge-

lip giden bir ziyaretçisi olmuştum ve enstitüde Krysztof Michalski'nin misafiri olarak bu diyalogda küçük bir rol oynayabilmiştim.

Papa'nın Batı dünyasından kimleri davet edeceği konusunda tavsiye istediği kişi Michalski'ydi ve öyle sanıyorum ki, Michalski'nin tavsiyesi üzerine davet edilmiştim. 1987 yılından 1998 yılına kadar çoğuna benim de katıldığım bir dizi buluşma düzenledi. Buluşmalar iki ya da üç yıllık aralıklarla gerçekleşiyor ve her biri, iki taraftan da katılımcıların yer aldığı kapsayıcı bir temaya ayrılıyordu. Tartışılmak üzere tebliğler sunuluyor ve bunlar hem Lehçe hem de Almanca olarak bir dizi cilt halinde basılıyordu. Benim tebliğlerim de bu ciltlerden beşinde yayımlandı.

Resmi toplantıların dışında, ve belki de bunlardan daha önemlisi, Papa'nın davetlisi olan iki grup arasındaki resmi olmayan temas ve işbirlikleri, her iki grup için de eşsiz ve paha biçilmez bir tecrübe anlamına geliyordu. Bizler Papa'nın misafirleriydik ve o da her zaman cana yakın ve ilginç bir ev sahibiydi.

Dillere göre ayrılmış üç akşam yemeği verirdi. Bir keresinde kendileri için bir akşam ayarlayabilecek kadar çok Fransızca ya da İtalyanca konuşan kişi yoktu. İngilizce ya da Almanca konuşanlara katılmak zorunda kalmışlardı. Papa İngilizceyi gayet iyi konuşuyordu, ama kendi konuştuğu kadar iyi anlayamıyordu. Tüm hayatım boyunca bir öğretmen olmuştum ve insanlar beni anladıklarında ya da anlamadıklarında bunu bilirdim. "Ah, evet. Gerçekten. Öyle mi?" derlerdi ama ben aldanmazdım. Kimi zaman anlama konusundaki zorlukları, bir takım münasebetsizliklere yol açardı. Bir akşam yemeğinde İslam konusu açıldı ve Papa İslam'ın ilahiyatının çok basit olduğunu belirtti. Ben de, başlangıçta öyleydi ama sonra ilahiyatçı-

lar geldiler ve karmaşıklaştırdılar, diye yanıtladım. Masadaki diğerleri Britanyalılar ve Amerikalılar güldüler, küçük ve kibar bir gülüşle. Papa anlamadı ve benden bu aptal küçük şakayı üç ya da dört kez tekrarlamamı istedi, o sırada tek istediğim şey masanın altında kaybolmaktı.

Son ziyaretimde Papa'nın sağlık durumu açık bir şekilde kötüleşiyordu ve İngilizcesi de bir zamanlar olduğu kadar iyi değildi. Buna şaşırmadım çünkü ben de yaşlandıkça daha çok yardıma ihtiyaç duyar hale gelmiş ve yabancı dil konuşmaya daha az eğilimli ve daha az kabiliyetli olmuştum. Belki tembelliktendir; ama bence bu yabancı bir dilde konuşmak için ihtiyaç duyulan çabayı göstermeye yönelik bir isteksizlikti. Hâlâ Papa'nın, burada kendimi tekrarlamaktan alamayacağım bazı sözlerini hatırlıyorum. Hatırlanacağı üzere, Papa herkesi şaşırtarak, Fidel Castro'nun daveti üzerine Küba'yı ziyaret etmişti. Dönüşünün ardından bir akşam yemeği masasında, Amerikalı misafirlerinden biri, bunun Castro'nun yeniden kiliseye katılmaya hazırlandığı anlamına mı geldiğini sordu. Papa bir anlığına duraksadı ve sonra "Ben böyle söylemezdim. Öyle sanıyorum ki, Señor Castro sizin İngilizce'deki deyişinizle 'bir yumuşak iniş' arayışı içinde." Başka bir sefer de, Yahudi misafirlerinden biri, Papa olarak Yahudilere ve Yahudiliğe yaklaşımının nasıl olduğunu sormuştu. Yanıtı gerçekten unutulmazdı "Bir ağabeye olduğu gibi." Bu sözün derinliği içinize işliyordu.

1980'lerde çok hoş bir adam olan Viyana Kardinal Başpiskoposu Franz Koenig'in ev sahipliği yaptığı bir toplantı için Viyana'ya davet edildim. Hıristiyanlar ve Yahudiler arasında bir buluşmaydı. York Başpiskoposu da oradaydı ve her iki dinin de önde gelenleriyle bağımsız diyebileceğimiz –herhangi bir resmi dini konuma sahip olmama anlamında bağımsız– bir dizi entelektüel de. Kardinal Başkipos bize hoş geldiniz dedi ve hoşgö-

rünün öneminden bahseden bir konuşma yaptı. Konuşma sırası bana geldiğinde George Washington'ın "Artık hoşgörüden söz etmeyelim, sanki bir insan grubunun müsamahası sayesinde diğerleri doğuştan gelen doğal haklarını kullanabiliyorlarmış gibi" dediği bir mektubundan alıntı yaptım. Hem beni şaşırtacak hem de hoşuma gidecek şekilde Kardinal Başpiskopos çok haklı olduğumu ve artık hoşgörüden söz etmeyeceğini, bunun yerine karşılıklı saygı sözünü kullanacağını söyledi. Bu benim Koenig'e karşı zaten hatırı sayılır derecede var olan saygımı inanılmaz ölçüde arttırdı. Ancak büyük bir insan, bu kadar açık sözlü bir yanıt verebilir. Yorumumu duymazlıktan gelmek ya da yok saymak o kadar kolay olurdu ki.

İtalya'daki Hıristiyan Demokrat Parti'nin entelektüel kolu, bu toplantıdan kısa bir süre sonra İtalyanca'da alterià denilen "ötekilik" üzerine bir kolokyum düzenledi. İslam'ın ötekiye bakışı üzerine bir konuşma yapmam istendi ki bu konu, her zaman ilgimi çekmişti. Roma'ya gittiğimde üç oturum bulunduğu söylendi; biri dini ötekilik, ikincisi etnik ötekilik üzerineydi ve toplumsal, iktisadi vb. farklı öğeleri bir araya getiren üçüncüsüyse benim katılacağım oturumdu. Öteki ötekiliği mi kastettiklerini sordum ve bu şekilde söylemediklerini, ama kastettiklerinin bu olduğunu belirttiler.

Oturuma gittiğimde üç konuşmanın yer aldığını gördüm, biri Yahudiliğin, diğeri Hıristiyanlığın üçüncüsü de Müslümanlığın ötekiye karşı tutumları üzerineydi; bu az ya da çok beklediğim gibiydi. Beklemediğim ve çok rahatsız edici bulduğum şeyse Yahudiliğin tutumunun bir haham, Hıristiyanlığın tutumunun bir Katolik rahip ve Müslümanlığın tutumunun da benim tarafımdan sunuluyor olmasıydı ki bu beni yanlış bir pozisyona sokuyordu. Haham İrlanda'nın eski baş hahamı ve Katolik papaz da İsrailli bir Arap olduğundan ve bir anlamda ken-

di cemaatlerinde "öteki" olduklarından, ötekilik üzerine konuşmaya hakları olduğu doğruydu. Yine de, haham gerçek bir hahamdı, papaz da gerçek bir papaz. Sözlerime "Beni buraya davet ederek onurlandıran kolokyumun düzenleyicilerini eleştirmek benden uzak olsun, ama ben hiçbir biçimde İslam'ın temsilcisi ya da sözcüsü değilim. Bir molla değilim ben." diyerek başladım. Yanımda oturan papazın "Hayır, siz bir müftüsünüz." demesi de hiç yardımcı olmadı. Müftü daha yüksek mertebede, fetva yayınlama –ilahiyat ya da hukukun belirli bir meselesine dair karar verme– yetkisine sahip bir din adamıydı.

Bundan kısa bir süre sonra, İrlanda'dan gelen haham önemli bir rol oynadı. Vatikan ile İsrail hükümeti arasında diplomatik ilişkiler kurulmasına yönelik anlaşmanın müzakerelerini yürüten iki aracıdan biriydi. Roma ve Kudüs nihayet konuşmaya karar verdiklerinde, onların bir araya gelmesine Dublin'den bir hahamın yardımcı olmasını eğlenceli bulmuştum.

Müslüman Öfkesinin Kökenleri ve Medeniyetler Çatışması

1990 Mayısı'nda *National Endowment for the Humanities* (Beşeri Bilimler Ulusal Vakfı) tarafından her yıl verilen Jefferson Ödülü'nü almak üzere seçildim. Bunun bir parçası da, büyük bir konuşma hazırlayıp bu konuşmayı bir kez Washington'da bir kez de Batı Sahili'nde yapmaktı. Seçtiğim konu "Batı Medeniyeti: Doğu'dan Bir Bakış" idi. Bunun bir miktar kısaltılmış bir versiyonu Eylül 1990'da *Atlantic Monthly*'de "The Roots of Muslim Rage: Why so many Muslims deeply resent the West, and why their bitterness will not easily be modified" (Müslüman Öfkesinin Kökenleri: Neden bu kadar çok Müslüman Batı'ya derin bir hınç besliyor ve neden keskinlikleri kolayca gi-

derilemez) başlığıyla yayımlandı. İslam dünyasında giderek artan öfkeye ve bu öfkenin ifade edildiği biçimlerle nereye yönlendirdiğine dikkat çekmeye çalışmıştım.

O sıralar siyasal İslam'ın katı unsurlarını "İslami Fundamentalizm" olarak adlandırmak popüler hale gelmişti. Makalede bunun neden yanıltıcı olduğunu göstermeye çalıştım. Fundamentalizm çok yanlış kullanılan bir kelimeydi. Kökenleri kendilerini ana akım kiliselerden ayırmaya çalışan bazı Protestan kiliselerinin, Presbiteryenlerden, Episkopallerden ve diğer ana Protestan kiliselerinden güçlü ve katı bir şekilde farklı bir konum savundukları *The Fundamentals* isimli bir dizi broşür yayımladıkları 1910'lara kadar geri gidiyordu. Karşı çıktıkları iki şey vardı: Liberal ilahiyat ve İncil eleştirisi. İncil'in gerçekten ilahi ve hatasız olduğunda ısrar ediyorlardı. 1980'lerde bir ara bu aynı kelimeyi, yani fundamentalizmi belirli Müslüman gruplar için kullanmak âdet haline geldi. Bu talihsiz bir gelişmeydi, zira bu gruplar Amerikalı Protestan Fundamentalistlerle en ufak bir benzerlik bile göstermiyorlardı. Farklı meseleleri ve kuşkusuz farklı taktikleri vardı. Bu terime karşı çıktım, ama artık ondan kurtuluş yok. Bu kelime artık esasen Müslüman Fundamentalistler, ikincil olaraksa Amerikalı Protestanlar için kullanılıyor. Aslında artık kullanımı evrenselleşti ve sadece İngiliz-ler değil, Fransız ve Almanlar da *"les fondamentalistes"* ve *"die Fundamentalisten"*den söz ediyorlar.

Tabiri caizse bu, daha çok, yeniden anlam yüklenen "getto" kelimesine benziyor. Orijinal olarak getto bir Avrupa şehrinde Yahudilerin yasa gereği kapatıldıkları mahalle anlamına geliyordu. Şimdiyse ne Avrupalıları ya da Yahudileri ilgilendiriyor, ne de yasayla tanımlanıyor. Modern Amerikan kullanımında "getto" tamamen farklı bir anlam kazandı ve bu fiilen eski olanın yerine geçti. Bunun "fundamentalist" için de geçerli ol-

duğunu düşünüyorum. Bugün fundamentalistlerden söz ettiğimizde aklımıza, ilk olarak bu ismin patentini almış olanlar değil de Müslümanlar geliyor.

İslam fundamentalizmi liberal ilahiyatla ilgilenmez, zira zaten böyle bir şey yoktur ve *Kur'an*'ın eleştirilebilir olmasını da dert etmezler, çünkü bu hiçbir zaman bir mesele olmamıştır. Müslümanlar *Kur'an* metninin gerçekten ilahi ve hatasız olduğuna inanırlar. Ama mesele bu değildir. Fundamentalistler çok daha farklı bir şeyi dert edinirler, İslam ülkelerinin İslamsızlaştırılmasıyla. İstedikleri şey İslam'ın kutsal hukukunun, yani Şeriat'ın yeniden tesisi, dışarıdan ithal edilen hukuki düzenlemelerin kaldırılması ve İslam hukukunun bütünüyle uygulanmasıdır. Bir hoşnutsuzluklar ansiklopedileri vardır ve en önemlisi de kadının özgürleşmesidir. Humeyni'nin konuşmalarında ve diğer fundamentalistlerin yazılarında, bu mesele diğer hoşnutsuzlukların çok daha önünde yer alır.

Kadınların baskı altında tutulmasının İslam toplumuna çok büyük zararlar verdiğine inanıyorum. Sadece nüfusun yarısının yetenek ve hizmetlerinden kendisini mahrum bıraktığı için değil, aynı zamanda diğer yarının büyük bir kısmını da eğitimsiz ve ezilmiş annelerin ellerine teslim ettiği için. Şu an sınıftan cinsiyete çok ilginç bir kayma ve tarih çalışmalarında da kadının rolünü dikkate almaya yönelik yeni bir eğilim var. Bunun, Orta Doğu toplumunda neyin olup bittiği ve daha özel olaraksa neyin yanlış gittiğine dair günümüzdeki algıda yaşanan önemli bir değişim olduğunu düşünüyorum. Her şeyden önce kadınlar nüfusun yarısını oluştururlar ve pek çok açıdan herhangi bir dini, etnik ya da iktisadi olarak tanımlanmış gruptan çok daha önemlidirler.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ve ilk cumhurbaşkanı Atatürk, bunu görmüştü. Kadınların kurtuluşu için çalışmaya daha 1920'lerde başlamıştı. Bir dizi konuşmasında sürekli tek-

rar edan tema şuydu: "Şu an en acil görevimiz modernleşmek, modern dünyayı yakalamaktır. Eğer nüfusun yalnızca yarısını modernleştirirsek modern dünyayı yakalamada başarılı olamayız." Başkaları da, o günden bu yana bunu gördüler. Geçtiğimiz atmış yıl boyunca Atatürk'ün kadınları ülkelerindeki mesleki ve siyasi hayatın eşit katılımcılarına dönüştürme çabalarının, hem Türkiye'de hem de bölgenin bir zamanlar Sovyet esaretinde olan diğer ülkelerinde tersine çevrildiğini gördüm.

"The Roots of Muslim Rage", *Atlantic*'in kapak yazısıydı ve medyanın daha geniş bir kesiminde de dikkat çekici bir ilgi yarattı. Pek çok televizyon ve radyo programına katılmam istendi ve Washington'daki konferanslara ve çalışma gruplarına aldığım davetler çoğaldı. 1993 yılında Samuel P. Huntington *Foreign Affairs* dergisinde, Francis Fukuyama'nın etkili tarihin sonu tezine alternatif bir Soğuk Savaş sonrası jeopolitiği öneren bir makale kaleme aldı. Huntington zarif bir şekilde makalesinin başlığı olarak kullandığı ifadeyi benim "medeniyetler arasında çatışma"ya atıfta bulunduğum *Atlantic Monthly*'de yayımlanan makalemden ödünç aldığını belirtti. Huntigton bu temayı, hakkıyla bir *best-seller* olan ve pek çok üniversite dersinde demirbaş haline gelen *The Clash of Civilizations* isimli kitabında geliştirdi. Huntington'ın zamanımızın en büyük sorunlarından birini daha iyi anlamamızı sağlayacak gerçek bir katkı yaptığını düşünüyorum.

Amerika Karşıtlığı

İran Devrimi'nden bu yana, (Usame bin Ladin de dâhil olmak üzere) Müslüman siyasi ajitatörlerin yazılarında, Amerikalıların ahlaksız ve nefsine düşkün yaşam tarzları nedeniyle yumuşadıkları ve kayıp vermeyi göz alamadıkları, yaygın bir nakarat

haline geldi. Mesaj, algılandığı şekliyle açıktı: "Onlara vurun, kaçacaklardır." Bu görüş bir dizi olayla da destekleniyordu:

- Vietnam'dan çekilme
- 1979 yılındaki İran rehine krizi sırasında 444 gün boyunca gösterilen basiretsizlik
- 1983 yılında Beyrut'taki ABD Büyükelçiliği ve ABD Marine Corps Karargâhı'na düzenlenen saldırılar
- Saldırıların ardından 1984 yılında Beyrut'tan, 1993 yılında Somali'den çekilme
- 1993 yılında New York'taki Dünya Ticaret Merkezi'ne saldırı
- 1995 yılında Riyad'daki Amerikan askeri heyetine saldırı
- 1996 yılında Suudi Arabistan'da bulunan bir Birleşik Devletler kışlası olan Khobar Kuleleri'nin bir bombayla tahrip edilmesi
- 1998 yılında Kenya ve Tanzanya'daki Birleşik Devlet elçiliklerine eş güdümlü saldırılar.

Tüm bu saldırılarda yüzlerce kişi hayatını kaybetti ve binlercesi de yaralandı. Beraberindeyse Birleşik Devletler yönetiminden birkaç öfkeli söz ve olsa olsa yanlış hedefe gönderilen birkaç füze getirdi. Müslüman radikallerin bundan çıkardıkları sonuç, açık bir şekilde ortaya koydukları üzere, Birleşik Devletler'in güçsüzleştiği, korkaklaştığı ve saldırılara karşılık verme yeteneğini yitirdiği oldu.

23 Şubat 1998'de Londra'daki bir Arap gazetesi, kendilerine Usame bin Ladin imzası ile faks çekilen "Dünya İslam cephe-

sinin Yahudilere ve Haçlılara karşı cihad ilanı"nın tam metnini yayınladı. Birleşik Devletler'i ağustos ayında Doğu Afrika'daki Amerikan büyükelçiliklerinin bombalanmasını tezgâhlamakla suçluyordu. Metin, bir Suudi olan yazarının, Haçlılarla, kendilerinden çok kısaca bahsedilen Yahudilerle olduğundan daha fazla ilgilendiğini ve "Haçlılar" sözcüğüyle, esas olarak Birleşik Devletler'i kastettiğini açıkça ortaya koyuyordu. Daha sonra yazar, destek toplamak için İsrail'e saldırmanın çok etkili olduğunu fark ettiğinde, önceliklerini gözden geçirecek ve Yahudi devletini şeytanlaştırmaya daha fazla vurgu yapacaktı.

> Allah'ın Arap yarımadasını şekillendirmesinden, çöllerini yaratmasından ve onu denizlerle çevrelemesinden bu yana, başına, topraklarına üşüşüp, meyvelerini yiyip, yeşilliklerini yok eden çekirgeler gibi yayılan bu Haçlı asalakları gibi bir felaket gelmemişti; bu ülkelerin bir kap yemeğin etrafında itişip duran kişiler gibi Müslümanlara karşı savaştığı bir dönemdeyiz.
>
> İlk olarak, Birleşik Devletler yedi yıldan uzun bir süredir zenginliklerini yağmalayarak, yöneticilerini ezerek, insanlarını aşağılayarak, komşularını tehdit ederek ve yarımadadaki üslerini komşu İslam halklarına karşı savaşında kullanarak İslam topraklarının en kutsalı olan Arabistan'ı işgal ediyor... (Arabistan'ın isteği üzerine gönderilen Amerikan yardımını tarif etmenin garip bir yolu.)
>
> Allah'ın rızasıyla Allah'a iman eden ve onun tarafından ödüllendirilmeyi bekleyen her Müslümanı Allah'ın emrine uymaya ve buldukları her yerde ve yapabilecekleri her şekilde Amerikalıları öldürmeye ve mallarına el koymaya çağırıyoruz. Aynı şekilde İslam ulema ve liderlerini, gençliğini ve askerlerini, Ame-

> rikalı şeytanların ve Şeytanın yardımcıları arasındaki müttefiklerinin ordularına saldırılar düzenlemeye çağırıyoruz...

Bu belgenin önemi, aslında hakiki önemi, Arapça okuyup anlayabilen herkes için açıktı. Ama bunların sayısı azdı ve bu az sayıda insandan çoğu, aşikâr nedenlerle sessiz kalmayı tercih ettiler. Bu sessizliğin bozulması ve bu belgenin bilinir kılınması gerektiğini hissettim ve belgeyi "License to Kill" (Öldürme Yetkisi) başlığıyla *Foreign Affairs*'in 1998 Kasım/Aralık sayısında tanıtarak özet bir çevirisini yayımladım.

Usame bin Ladin'in savaş ilanı, Orta Doğu'daki hareketler, artık bunların yerel, ulusal, bölgesel ya da anti-emperyalist gibi geleneksel biçimlerde görülemeyeceği yeni bir perspektif gerektiriyordu. Yeni militan küresel İslami mücadele, İslam'ın yedinci yüzyıldaki ilerleyişi ile başlayan bir ihtilafın yeniden gündeme gelmesiydi.

Hem İslam dünyasındaki olayların hem de hâkim söylemin yakın bir takipçisi olarak, 11 Eylül olayları ve saldırısı karşısında dehşete düşsem de şaşırmamıştım. Militanların algıladıkları şekliyle, İslam hâkimiyetine giden yolda ilk aşamayı tamamlamışlardı –kâfirlerin ve ordularının İslam topraklarından kovulması. Bir sonraki ve nihai adım savaşı düşmanın topraklarına taşımak ve hakiki müminlerle kâfirler arasındaki dünya hâkimiyetine yönelik son küresel mücadeleyi başlatarak davalarının nihai evrensel zaferine ulaşmaktı.

Amerikalıların kafalarında bu saldırganların kim olduğu ve bu yaşananların neden gerçekleştiğiyle ilgili pek çok soru vardı.

11 Eylül saldırıları, kitaplarımdan birinin yayımlanması ile çakıştı. *What Went Wrong? Western Impact and Middle Eastern Response* kitabım birkaç hafta sonra satışa çıktı ve herkesi,

özellikle de yayımcıları şaşırtarak kısa sürede *best-seller* oldu. Bu yazarlar ve yayımcılar açısından akademik yayıncılık alanında pek yaygın bir tecrübe değildi ve bu ani başarı, sevinç ve hayret karışımından oluşan bir his yaratmıştı. İkinci bir kitap, *The Crisis of Islam: Holy War and Unholy Terror* (İslam'ın Krizi: Kutsal Savaş ve Kutsal Olmayan Terör), bir yıl sonra piyasaya çıktı ve o da bir *best-seller* oldu. Böylece eş zamanlı olarak iki *best-seller*'a sahip olmak gibi eşsiz bir tecrübe yaşadım. O sıralarda oğlum bana çok hoş bir hediye verdi, 27 Nisan 2003 tarihli Pazar *New York Times*'ının *best-seller* listesini gösteren güzelce çerçevelenmiş bir plaket. *What Went Wrong* karton kapak listesinde birinci sırada, *The Crisis of Islam* ise ciltli listesinde bir numaradaydı.

Usame bin Ladin beni meşhur etti. Benle röportajlar yapıldı, bana atıflarda bulunuldu, filme çekildim ve hatta *The Wall Street Journal*'ın baş sayfasına bile çıktım. O zamanlar eğer bin Ladin kitabımı tanıttığı için telif ücretimin bir kısmını talep ederse bu iddiasında bir haklılık payı olduğunu kabul etmem gerekeceğini söylediğimi hatırlıyorum. İki eş zamanlı *best-seller*'ın başka sonuçları da oldu –başka pek çok dile çeviriler, konuşma davetleri, bitmez tükenmez mülakat talepleri vesaire. Ve beraberinde, mali durumumda geçici olsa da dikkate değer bir iyileşme getirdi.

Bir dizi kitabım pek çok dile çevrilmişti[14] ve genellikle çeviriler orijinaliyle az ya da çok aynı başlığı taşıdı. Ama *What Went Wrong?* Pek çok tercüman açısından sorun yaratmış gibi görünüyor. Bazı dillerde, örneğin Danca'da, İngilizce ifadenin

14 Çevrilen diller: AVRUPA: Arnavutça, Bulgarca, Çekçe, Danca, Flamanca, Fransızca, Almanca, Yunanca, Macarca, İtalyanca, Makedonca, Norveçce, Lehçe, Portekizce, Rumence, Rusça, Sırp-Hırvatça, İspanyolca, İsveçce. ORTA DOĞU: Arapça, İbranice, Farsça, Türkçe. ASYA: Çince, Endonezce, Japonca, Korece, Malayca, Urduca.

tam karşılığını bulmuşlardı. Ama pek çok dilde, en fazla kullanılanlar da dâhil olmak üzere, bu basit günlük İngilizce ifadeyi kendi dillerine çevirmenin bir yolunu bulamamışlardı. Fransızca tercümenin başlığı *Que c'est-il passé?* idi. Fransız yayıncı bana bunu bildirdiğinde, bunun Fransızca'da yalnızca "Ne oldu?" anlamına geldiğini ve bunun "Yanlış giden neydi?" ile aynı şey olmadığını belirttim. Fransız yayıncı ise gayet soğuk bir şekilde, "Eğer bir şeyler yanlış giderse bir Fransız böyle soracaktır." dedi. İtalyanca çeviri daha da yaratıcıydı; kitabın başlığı İslamın İntiharı idi. Almanca çeviri, Oswald Spengler'in *Batının Çöküşü* ya da daha doğru bir çeviriyle *Akşam Ülkesinin Çöküşü* isimli ünlü bir kitabını hatırlatıyordu. Kitabımın Almanca çevirisinin başlığı *Sabah Ülkesinin Çöküşü*, yani Doğu'nun çöküşü idi –mükemmel bir başlık. Çince, Japonca ya da bilmediğim diğer dillerdeki tercümeler için yayıncılarımın ne yaptığına dair bir fikrim yok.

Afganistan'daki El Kaide üslerine yönelik ani karşılık, şüphesiz terörist örgütler için bir şok yarattı ve onları daha önceki bazı değerlendirmelerini gözden geçirmeye mecbur etti. Ama Amerika'nın zayıflığı ve moral kaybına yönelik genel algı hâlâ devam ediyor ve kendileri açısından tamamen yabancı ve bu nedenle anlaşılmaz olan demokratik bir toplumun sorunlarını tartıştığı süreç tarafından cesaretlendiriliyor.

Medya

Batılı medya çoğunlukla Orta Doğu'yu yanlış "anlar". Hataları ya da yanlış tasvirleri iki kategoriye ayırabilirim: Samimi cehalet ve samimiyetsiz önyargı. İki tanıdık Amerikan ifadesi genellikle baş aşağı çevrildi. "Haber olmaması iyi haberdir", "İyi haber, haber olmamasıdır"a dönüştürüldü. "Benim ülkem, doğ-

ru ya da yanlış" şeklindeki diğeriyse "Benim ülkem, yanlış" haline geldi.

Orta Doğu'ya yaptığım seyahatlerde pek çok muhabirle tanıştım ve sadece ikisi Arap dili ve kültürüne gerçekten hâkimdi –biri Amerikalı diğeri ise Japon'du. Her ikisi de iyi Arap araştırmacılarıydı ve Araplar üzerine akademik çalışmalarını Birleşik Devletler'deki üniversitelerde yapmışlardı. Ama kendi ev ödevlerini yapma konusunda istisnaiydiler.

Pek çok kez, gazetecilere ya da başka kişilere, pek çok ülkede mülakat verdim. Bu mülakatlar genel olarak iki ayrı kategoriye giriyordu. İlkinde mülakatı yapacak kişi önceden hazırlanmış bir soru listesiyle gelir. Sizin cevaplarınızı dinleyebilir de dinlemeyebilir de; hangisinin olduğunu gösterecek açık bir kanıt bulamazsınız. Cevabınız bittiğinde ya da bölündüğünde mülakatı yapan kişi anlattığınız şeyin neresinde olduğunuza bakmadan ikinci sorusuna geçer. Takip etmek yoktur. Üçüncü, dördüncü ya da artık kaç tane varsa diğer müteakip sorularında da aynı şey olur.

Diğer mülakat türünde, ki buna çok daha nadir rastlanır, mülakatı yapan kişi sizi gerçekten dinler. Aslında gelirken elinde yalnızca bir çerçeve ve bir ilk soru vardır, sözlerinizi bitirene kadar söylemeniz gereken şeylere kulak verir ve sonra sizin ilk soruya verdiğiniz cevaptan yola çıkarak bir ikinci soru sorar. Aynı şekilde üçüncü sorusu da bu ikincisine verdiğiniz cevaptan doğar, vb.

Tecrübelerime göre, ilk mülakat tipi katılımcılar için olduğu kadar okurlar ya da dinleyiciler için de sıkıcıdır. İkincisiyse çok daha ilgi çekicidir ve hatta değerli bile olabilir. Öyle sanıyorum ki, iktisat ilkelerini uygulayarak, bunun değerinin nadirliğine bağlı olarak artabileceğini söyleyebiliriz. Tecrübelerimde, ilk türden çok fazla, ikincisinden ise çok az örnekle karşılaştım.

Birkaç yıl önce Avrupa'daki genel durum hakkındaki görüşlerimle ilgili olarak Alman bir gazeteciye mülakat vermiş ve göçe, din değiştirmeye ve demografiye bağlı olarak artan Müslüman nüfusa dikkat çekerek, eğer bu hızı kesilmeden devam ederse muhtemelen yirmi birinci yüzyılın sonunda Avrupa'nın çoğunluk olarak Müslüman bir nüfusa sahip olacağını belirtmiştim. Bu mülakat bir Alman gazetesinde yayımlandı ve şaşırtıcı bir biçimde dünya çapında hem olumlu hem de olumsuz büyük bir ilgi gördü. Fark edebildiğim kadarıyla bu, birinin böyle bir olasılığa ilk dikkat çekişiydi. Bundan kısa bir süre sonra benimle mülakat yapmak isteyen İtalyan bir gazeteciden bir telefon aldım. "Ne hakkında?" diye sorduğumda "Avrupa'da ve özellikle İtalya'da giderek artan Müslüman varlığı ve kendimizi ve kimliğimizi korumak için ne yapmamız gerektiği hakkında" dedi. "Yanıt basit." dedim. "Genç evlenin ve çocuk yapın." Duymak istediği şey bu değildi. Ahizeyi çarparak kapattı ve ondan bir daha haber almadım.

O zamandan beri bu mesele Avrupa'nın her köşesinden giderek artan bir şekilde ilgi çekti.

11 Eylül'ün hemen ardından, *The New Yorker*'da (19 Kasım, 2001) "The Revolt of Islam" (İslam Ayaklanması) başlıklı on dört sayfalık bir makale yayımladım. Altbaşlığı içeriği anlatıyordu "Batıyla olan uzun savaşta yeni bir dönemeç". Bu makale dergi haberciliğinde George Polk Ödülü için seçildiğinde hem şaşırdım hem de sevindim. Ödül usulüne uygun olarak New York'ta düzenlenen gayet özenle hazırlanmış bir törenle bana ve *The New Yorker*'ın temsilcilerine verildi.

Şaşırma nedenim mesleki açıdan bir tarihçi olmam, yani geçmişle ilgilenmemdi. Sadece bu da değil, emekli bir tarihçiydim ve benim geçmişim bile, tabiri caizse, geride kalmıştı. Bu nedenle kendimi habercilik alanında bir ödül alırken bulmak

hayret uyandıracak ölçüde bir şaşkınlık kaynağıydı. Gazeteciler arasında, bir meslektaşınızın çalışmasının sıradan ya da yersiz olduğunu söylemek istediğinizde bunları akademik olarak nitelemek uzun süredir yerleşmiş bir âdetti; benzer şekilde, akademik çevrelerde de, bir meslektaşımızın çalışmasını üstünkörü ya da yüzeysel olmakla eleştirmek istediğimizde ona gazetevari derdik. Ama yıllar geçtikçe mesleklerimiz arasındaki bu karşılıklı aşağılamaların arkasında, öykünmeye yönelik gizli bir dürtü ve buna eşlik eden tanınmaya yönelik bir arzu olduğunu öğrendim. Başlangıçtaki şaşkınlık hissinin kısa zaman sonra yerini memnuniyet ve minnettarlık seline bırakmasının nedeni buydu.

İlginç bir şekilde, *The New Yorker* bir daha kendileri için yazı yazmamı istemedi; belli ki bu makale kendi dünya görüşleriyle pek de uyumlu değildi. Ama yine de, pek de çekici olmayan bir portremi büyük fotoğrafçı Richard Avedon ve çalışmaları üzerine yazılan bir makalenin içinde, Kasım 2004'te kullandılar. Esrarengiz bir şekilde, bazı sendika liderlerinden sonra geliyordum, beni de Bill O'Reilly ve James Carville takip ediyordu. Avedon ve ben birbirimizi şaşırtıcı şekilde ilginç bulmuştuk ve geniş bir konu yelpazesi hakkında alışılmadık uzunlukta bir sohbet yapmıştık.

10. Bölüm

Şarkiyatçılık ve Doğru Düşünme Kültü

Bir medeniyetin evrimi üzerine çalışan herkes, zaman içinde, daha spesifik olan o anki araştırma nesnelerinden bağımsız olarak, ele aldığı konunun daha geniş ve genel veçhelerine dair de tefekkürde bulunmalıdır. Her tarih yazarı ya da hocası periyodik olarak tarihsel sürecin içinde saklı olan daha geniş anlamlara doğru zihinsel bir keşfe çıkmalıdır. Daha gündelik bir düzeydeyse, her profesyonel araştırmacı, zaman zaman durup üzerinde çalıştığı bilim alanının durumu ve ihtiyaçlarını gözden geçirmelidir, özellikle de, şimdi olduğu gibi, bu alan ve aslında bilimsel araştırmanın kendisi bir saldırı altında olduğunda.

Tarihin sadece içeriden yazılabileceğini –yani Arap tarihinin sadece ve sadece Araplar tarafından, İslam tarihinin sadece ve sadece Müslümanlar tarafından ve Patagonya tarihinin de sadece ve sadece Patagonyalılar tarafından vb. yazılması gerektiğini– söyleyen güncel bir düşünce okulu bulunuyor. Bu Amerika'daki üniversite yerleşkelerinde, örneğin etnik çalışmaların çeşitli türlerinde bir miktar yankı da buldu. Bu tehlikeli bir eğilim, zira bir tür entelektüel korumacılığa yol açıyor ve fikirlerin dolaşımını sınırlandırıyor.

Açık ki bir İsveçlinin İsveç tarihini, sadece bir İsveçlinin yapabileceği şekilde araştırabileceği yollar vardır. Bir İsveçli, İsveç'i ve İsveççeyi, İsveçli olmayan birinin asla bilmeyi ümit edemeyeceği bir şekilde bilebilir. Ama yine de herhangi bir İsveçlinin İsveç tarihi ya da edebiyatının sadece İsveçlilerin avlanmasına izin verilen kapalı bir özel alan olduğunu iddia edeceğini sanmıyorum. İsveçli olmayan, dışarıdan gelen bazıları da bazı fikirlere ulaşabilir, meseleleri İsveçlilerinkinden farklı bir bakış açısıyla görebilir ve yararlı katkılarda bulunabilir. İsveç özgür bir ülkedir ve İsveçliler istedikleri hattı takip edebilirler. Pek çok ülkeyse özgür değil ve özgür ülkelerde yaşayanlarımız, özgür olmayan ülkelerdeki meslektaşlarımıza, onların yapmalarına izin verilmeyenleri yapmayı, yani ülkelerinin dürüst ve nesnel bir tarihini yazmayı borçluyuz.

Anlamlı bir örnek: Sovyetler Birliği döneminde Batı Avrupa ve Birleşik Devletler'de Sovyet tarihiyle ilgilenen çok sayıda kişi vardı. Bunlardan bazıları, Sovyetler tarafından meseleleri doğru bir şekilde gördükleri ve doğru türde bir tarih yazdıkları için alkışlanıyordu. Diğerleriyse, Sovyet halkının düşmanları olarak ilan ediliyordu. Sovyetler Birliği'nin çökmesinden sonra, düşman olarak ilan edilenler Rusya'da sıcak karşılandılar, eserleri Rusçaya çevrildi, konuşma yapmak üzere davet edildiler ve genel olarak övüldüler. Eskiden Sovyetlerin iyi dostları olarak methedilenlerse, Sovyetlerin paralı adamları ya da kuklaları olarak aşağılanıp bir kenara atıldılar. Aynı şeyin, Orta Doğu'nun büyük bir kısmı da dâhil olmak üzere dünyanın diğer yerlerinde de, şu an bile buraları yönetmeye devam eden otokratik rejimlerin alaşağı edilmesiyle birlikte, er ya da geç gerçekleşeceğine dair en ufak bir şüphem yok. Pek çok şeyse daha sonra gelecek rejimlerin doğasına bağlı olacak.

1978 yılında hayatımı ve özellikle de akademik ve kamusal

ilişkilerimi etkileyen bir olay yaşandı. Bu, Columbia Üniversitesi İngiliz dili ve karşılaştırmalı edebiyat profesörü Edward Said tarafından Şarkiyatçılık kitabının yayımlanmasıydı. Said bu kitapta, Şarkiyatçıları, emperyalist hâkimiyette ve İslam dünyasının Batı tarafından sömürülmesinde uğursuz bir rol oynamakla itham ediyordu. Bilhassa, Şarkiyatçıların lideri olarak adlandırdığı bana, özel bir uğursuz rol atfediyordu.

Doğu medeniyetlerinin incelenmesiyle uğraşan araştırmacılar, Avrupa'da "Şarkiyatçı" (*Orientalist*) ismiyle tanınagelmişlerdir. Bu isim Yunanca çalışan Helenistler, Latince çalışan Latinistler ve Eski Ahit'in dili olan İbranice çalışan Hebraistlerle kurulan bir analojiden hareketle türetilmiştir. Bunlardan ilk ikisi Klasikçiler olarak da bilinir; üçüncüsüyse Şarkiyatçı olarak adlandırılagelmiştir. Şarkiyatçılar ilgi alanlarını zamanla İbranice'nin ötesine, önce diğer Orta Doğu dil ve kültürlerine, sonrasındaysa Asya'nın daha uzak medeniyetlerine genişletmişlerdir. Bu terimin kullanıldığı kişiler arasında "Şarkiyatçılık" uzunca bir süredir tedavülden kalkmıştır. Evvela, "Şark" sözcüğü kullanışsız olacak ölçüde muğlâk ve değişkendir –Arapça ve Japonca çalışanların onları Batılı beşeri bilimlerden ayıran nasıl bir ortak yanları vardır ki? Bir zamanlar, Şarkiyatçı, tıpkı Klasikçi gibi, esasında filolojik bir terim olarak tasarlanmıştı; fakat diğer tüm dünya kültürleri gibi Orta Doğu çalışmalarının da içine girdiği, pek çok farklı disiplinden yararlanılması gereken bu aşırı uzmanlaşma çağında, artık bu kullanım da miadını doldurmuştur. Şarkiyatçılar geçmişte kaldılar; onların yerini Orta Doğu kökenli araştırmacılarla ortak bir entelektüel çaba içerisinde Orta Doğu medeniyetleriyle ilgilenen tarihçiler, sosyologlar, siyaset bilimciler, dilbilimciler, edebiyat araştırmacıları ve başkaları aldı. Bu alanla iştigal edenler tarafından miadını doldurmuş ve hatalı olduğu düşünülerek terk edilen "Şarkiyatçı" teri-

mi, Said ve diğerleri tarafından çöplükten çıkartılıp bir hakaret sözcüğü olarak yeniden kullanıma sokuldu.

Edward Said'in tezi açık bir biçimde baştan aşağı yanlıştır. Avrupa Şarkiyatçılığını, İslam dünyasındaki emperyal Avrupa yayılması ile ilişkilendirmesi bir saçmalıktır. "Şarkiyatçılığın" –Avrupa'da Arapça ve İslam çalışmalarının– ortaya çıkışı, onun iddia ettiği gibi, Müslümanlar arasındaki emperyal Avrupa yayılması döneminde değil, Avrupa'daki emperyal İslam yayılması döneminde gerçekleşmiştir. Arap yayılması, sekizinci yüzyılda başlamış ve İspanya, Sicilya, Portekiz ve hatta güney Fransa'ya doğru genişlemiştir. İslam'ın İspanya'daki son tutunma noktası olan Granada 1492 yılında düşmüş ve böylece ilk İslam yayılması sona ermiştir. Bu sırada, ikinci İslam yayılması Türklerin ilerlemesi ve 1453 yılında Hıristiyan Konstantinopolis şehrinin ele geçirilmesiyle çoktan başlamış durumdadır ve bunu güney Avrupa ve hatta Orta Avrupa'nın bazı kısımlarının fethiyle Britanya adaları ve İzlanda'ya kadar ulaşan Korsan akınları takip etmiştir. Fransa'da ilk Arapça kürsünün kurulması bu döneme, on altıncı yüzyılın başlarına rastlar. Oxford ve Cambridge'de Arapça kürsüleri de on yedinci yüzyılda kurulur.

Said'in kitabını okuduğumda dikkatimi ilk çeken şey, sadece Orta Doğu tarihi konusundaki değil, aynı zamanda Avrupa tarihi konusundaki cehaletiydi. Bazı hatalı açıklamaları hiç de polemik amaçlı değildir; bariz ve saf cehaletine atfedilmelidir. Bunun çok kötü bir örneği, İslam ordularının Türkiye'yi Kuzey Afrika'dan önce fethettiklerine dair ifadesidir. Aslında, Kuzey Afrika'nın fethi Türkiye'ninkinden dört yüzyıl önce gerçekleşmiştir. Bu tür hatalar yazarın üzerine kalem oynattığı konuya dair bilgisine ilişkin güven uyandırmaz. Said'in cehaleti tarihten filolojiye uzanır. Örneğin Alman filozof Friedrich Schlegel'i

"Şarkiyatçılığını terk ettikten (sonra bile) bir yanda Sanskritçe ve Farsçanın, diğer yandansa Yunanca ve Almancanın, birbirleriyle Semit, Çin, Amerika ya da Afrika dilleriyle olduğundan daha fazla benzerlik sergilediklerini savunmaya devam ettiği" için eleştirir. Schlegel'in ifade ettiği şey, asgari bir filoloji bilgisine bile sahip olan herkesin bildiği basit bir hakikattir. Başka bir pasajda, Said Mısır'ın Britanya tarafından "ilhak" edildiğinden söz eder ki bu ifade de ya Mısır tarihi ya da İngiliz sözcükbilimi konusundaki cehaletini gösterir. Mısır aslında uzun bir süre boyunca Britanya kuvvetleri tarafından işgal edilmiş, fakat hiçbir zaman, hiçbir şekilde "ilhak" edilmemiştir.

Olgularla, bunlara ilişkin yorumlar arasındaki açı o kadar geniştir ki, sık sık kendimi cehaletin nerede bitip hilekârlığın nerede başladığını merak ederken bulduğumu söyleyebilirim. Kendisini Şarkiyatçı olarak tanımlayan *Times Literary Supplement*'in Orta Doğu editörü Robert Irwin, Said'in kitabını "samimi hataları, bilinçli yanlış yorumlardan ayırmanın güç olduğu kötü niyetli bir şarlatanlık eseri" olarak nitelemişti.

Tarihsel saçmalığına ve Şarkiyatçılıkla ve Batı tarihindeki rolüyle ilgili ifadelerinin büyük bir kısmının şaşırtıcı şekilde hatalı olmasına rağmen, tezi sadece geniş bir kabul görmekle kalmamış, Amerikan üniversitelerindeki kolonyal çalışmalara ve "öteki" literatürüne bağlı pek çok bölümde dayatılan ortodoksi haline gelmiştir. Said'in popülerliğine rağmen, ya da beki de bunun sayesinde, onun fikirlerini, araştırmacılığını ve dürüstlüğünü eleştiren giderek daha çok kitap ve makale yayımlanmaktadır. Mükemmel bir şekilde seçilmiş "Enough Said" (Yeter Said) başlığıyla 2008 Ocağında *The New Criterion*'da yayımlanan yazısında David Pryce-Jones uzun uzadıya Şarkiyatçılık'ın yayımlandığı ve başarı yakaladığı bağlamı tasvir eder:

Edward Said sunduğu her türlü imtiyaz ve ödülden faydalanırken Batıyı toptan mahkûm eden entelektüelin parlak bir örneğiydi. Samimiyetsizliğinde ve çifte standartlara başvurmasında, gerçekten zamanımızın ibretlik bir hikâyesiydi...

Tezi, Orta Doğu üzerine çalışmış ya da kalem oynatmış her Batılının, bunu kötü niyetle yaptığıydı. Antik Yunan'dan Ortaçağ'a oradan da günümüze, tarihçilerin, dil bilgisi uzmanlarının, dilbilimcilerin ve hatta yazı bilimcilerin çalışmaları "kolonyal yönetimin akılcılaştırılması" olagelmiştir. Bu araştırmacıların yaşadıkları dönemlerde kolonyal yönetim söz konusu değildi, o yüzden gelecek olanı "yansıtmış" olmalıdırlar. Said için, bu büyük oranda eklektik bireylerin hepsi, Doğu'yu yalnızca aşağı değil, fakat aynı zamanda statik ve değişim yeteneğinden yoksun olarak resmederek Batı'nın üstünlüğünü tesis etmeye yönelik, uzun süreli, uluslararası ama görünmez bir komplonun parçası olmuşlardır. Bunun altında, bilginin sadece hâkim sınıfın çıkarlarına hizmet ettiğine ilişkin vulgar Marksist fikir yatmaktadır. Said, hakikat diye bir şeyin olmadığını, sadece yaratıcılarının kendi bakış açılarını ortaya koydukları "anlatıların" var olduğunu ileri süren Michel Foucault'nun –o zamanlar modaya uygun bir şekilde avant-garde olan– pozisyonunu da benimsemiştir. Bu olguları, bir kişi onları neye dönüştürmek istiyorsa ona indirger.

Said, (anlatısına) uymayan her şeyi kesip atarak, kanıtları çarpıtarak ve yersiz genellemeler yaparak tam da Batılıları suçladığı günahı işlemiştir –bir "anlatıyı" kendi amaçlarına hizmet edecek şekilde düzenlemiştir. Kendi özetlediği şekliyle, "Her Avrupalı, Şark ile ilgili söyleyebildiği her şeyde, sonuç ola-

> rak bir ırkçı, bir emperyalisttir." ... Şarkiyatçı, yani Doğu'ya ilişkin bilimsel, edebi ya da sanatsal bir ilgi duyan her Batılı için kullanılan bu türetilmiş sözcük, artık lanetli sözcükler almanağında kesin bir şekilde yerini almıştır. ...
>
> Batılıların Doğu'ya yönelik klasik antikiteden bu yana süren ilgileri, entelektüel meraktan kaynaklanmıştır... Sırf bilgi için bilginin peşine düşmek Batı'nın insanlığa yaptığı özel ve bütünüyle faydalı bir katkıdır. ... Akılcılık, evrenselcilik ve kendinden şüphe duyma medeniyeti genişleten özelliklerdir. Said'in kültürel görececiliği sadece bir çıkmaz sokağa götürür.

Said'i harekete geçiren şey neydi? Bunun açıklamasını bulduğumu düşünüyorum.

Hepimiz başkalarını kendimize bakarak yargılamaya eğilimliyiz. Said Mısır'da büyüdü. Arap bir İngiliz dili profesörü olarak, İngiliz bir Arap çalışmaları profesörünün de konusuna kendisinin yaklaştığı gibi yaklaşacağını varsaymış olmalıdır. (Said'in Jane Austen'ın romanlarında bile emperyalizm bulabildiği anımsanabilir.)

Her ne kadar kişisel olarak kariyerimde bu aşağılamalardan etkilenmemiş olsam da, pek çok daha genç insan, kariyerlerinin daha erken aşamalarında ciddi zararlar gördüler. Kendilerini boyun eğmek ya da dışarıda kalmak zorunda oldukları bir konumda buldular. Saidciler artık atamaları, terfileri, yayınları ve hatta kitap eleştirilerini bile Batı üniversitelerinde on sekizinci yüzyıldan bu yana görülmemiş bir hâkimiyetle kontrol ediyorlar. Yakın Doğu çalışmalarındaki durum, bu alandaki bilimsel araştırma düzeyine büyük bir zarar veriyor. Bu siyase-

ten doğruculuk adı verilen ve İslam'ın artık, Hıristiyanlığın kaybetmiş olduğu, Yahudiliğinse hiçbir zaman sahip olmadığı derecede bir yorum ve eleştiriden muafiyetten yararlandığı genel bir değişimin parçası.

Her medeniyet, her çağda, kendi ortodoksilerine (doğru düşünce anlamına gelen Yunanca sözcük) sahip olmuştur. Bunlara en azından görünüşte riayet etmek, daha açık toplumlarda başarılı olmak; daha baskıcı toplumlardaysa hayatta kalmak için bir zorunluluktur. Sihirli sözcükleri alıntılamak önünüzde kapılar açıp sizi hazinelere götürebilir. Nihayetinde, sihirli sözcükler bile bilime ve bazı pratik faydalara yol verebilir.

Orta Doğu Çalışmalarında Kriz

Orta Doğu çalışmalarında yerleşmiş iki gelenek var. Bunlardan klasik gelenek adı verilebilecek ilki, esas olarak filolojik ve bir ölçüde teolojiktir. Başlangıçta büyük oranda Hıristiyan keşişler tarafından Hıristiyan kutsal metinleri incelemek için geliştirilmiş ve sonra diğer dillerdeki başka metinlere uygulanmış bir Avrupa bilim geleneğidir. Klasik Şarkiyatçı yazın ekseriyetle bu okuldandır. Araştırmacıların büyük bir kısmı din adamıdır ve tamamen olmasa da büyük oranda aynı yöntemleri izlemişlerdir. Bu yöntem ve bu bilim türü, hâlâ varlığını sürdürmekte ve hatta bazı yerlerde serpilip gelişmektedir. Kuşkusuz değerlidir; fakat sınırları da vardır.

Daha iyi bir terim ihtiyacı nedeniyle, disipliner yaklaşım adını vereceğim diğer yaklaşımsa şu ya da bu disiplini kullanan insanların, yani tarihçilerin, sosyologların, siyaset bilimcilerin vb. yaklaşımıdır. Bu daha yakın tarihli olmakla birlikte, epey uzun bir süredir varlığını sürdürmektedir. Daha önce bir yerlerde Arap tarihinin Batı dünyasında ya Arapça bilmeyen

tarihçiler ya da tarihten anlamayan Arabistler tarafından yazıldığını belirtmiştim. Bu belki de, biraz abartılıdır ama bütünüyle yanlış değildir. Tarihçiler klasik Şarkiyatçılar tarafından marjinal önemi haiz olarak görüyorlardı. İşe yaradığı tek yer metinlerin ya yazarlarının tespiti ya farklı versiyonların seçilmesi ya da benzeri konulardı. Bu itibarla Arapların tarihi çok az ilgi çekmişti.

Yıllar geçtikçe bu değişti, fakat alanda büyük bir uçurum doğdu. Artık tarihçilere ve Arabistlere sahibiz, fakat söyleyebilirim ki bunlar bir araya gelmiyorlar, bakışlarını kaçırarak birbirlerinin yanından geçiyorlar. Bu hakiki bir güçlük. Tarih bölümleri egzotik bir dilde filoloji eğitimi almış insanlara güvenmeme eğilimindeler. Bazı Orta Doğu dilleri bölümleri de tarihi ikincil önemde görerek bir yana bırakıyorlar. Bu gerçek bir sorun, ama bir takım umut verici işaretler de bulunuyor. Gerçekten de aldığı eğitim gereği tarihçi olan ve dillere dair de bir şeyler bilen kimi tarih yazarları var. Bu hususta en iyi katkıyı bölgeden gelen insanların sunabileceklerini düşünüyorum. Aslında bazıları bunu çoktan yaptılar. Orta Doğu çalışmaları şu an güçlüklerle boğuşuyor: Bir yandan disiplinlerin çatışması ve karşılıklı olarak birbirlerini tanımaya yanaşmamaları; diğer yandansa siyaseten doğruculuğun ölümcül müdahaleleri.

Maalesef, bir bilim insanının erdemleri yayınlarıyla, bu yayınların erdemleri de hacimleriyle ölçülüyor. Belki de bu, kararlar, değerlendirmeleri için önlerine gelen insanların yazdıklarını okuyamayan, okusa bile anlamayan uzman komiteler tarafından verildiği müddetçe kaçınılmazdır. Bu gelişme sosyal bilimlerin, bir zamanlar filologlar ve tarihçiler tarafından barışçıl bir şekilde ekilip biçilen tüm bölgelere hatta kıtalara doğru neo-kolonyal yayılması ve bir zamanlar abartılı ve anlaşılması güç olarak görülen araştırma ve serimleme tekniklerinin gide-

rek artan kullanımıyla çakışmıştır –sanırım çakışmak doğru ifade. Ve genellikle eserlerin, okunmaz oldukları için okunmamaları, anlaşılmaz oldukları için de anlaşılmamaları anlamına gelmiştir. Her iki özelliğin de geniş bir birikimi ve büyük bir derinliği gizlediğine inanılmıştır.

Tarihsel süreçleri anlamının anahtarını sunduğu iddia edilen doktrinler vardır. Marksizm bunlardan biri. Yıllar önce kendi Marksizmden etkilenme aşamamı geçtim. Kırklarda ve ellilerin başlarında yazdıklarıma bakıldığında hiçbir zaman tam bir Marksist haline gelmediğim halde, Marksist düşünce ve kategorilerin farkında olduğum görülecektir. *The Arabs in History* kitabım Marksist düşünce biçimleri ve tarihe yönelik Marksist yaklaşımlardan bir biçimde etkilenmişti. Doktora tezim olan *The Origins of Isma'ilism* ise çok daha öyleydi. Yarı-Marksizm, benim insanların bu tür hastalıklardan kurtuldukları yaşa geldiğimde üzerimden atabildiğim kızamık ya da suçiçeği hastalığımdı. Bazı daha genç insanlar, muhtemelen aynı aşamadan şimdi geçmeyi zorunlu görüyorlar; fakat çocukluk hastalıklarından entelektüel bir erdem çıkarılabileceğini sanmıyorum.

Marksizmi terk etmemin esas sebeplerinden biri, on yıllar geçtikçe onun basitçe hatalı olduğunu görmemdi. Marksist yöntem Avrupa tarihi çalışmalarından elde edilmişti ve Avrupa tarihi için, belirli ve sınırlı bir geçerlilik alanı vardı. Fakat onu Avrupalı olmayan toplumlara uygulamaya çalıştığınızda, elinizde kalıyordu. Marx'ın kendisi de, nadir görülen bir entelektüel tevazu anında, Avrupalı olmayan toplumlara uymadığına ilişkin bir farkındalık sergilemişti ve Engels ile birlikte, "Asya Tipi Üretim Biçimi"nden, aslında bu fikri pek de geliştirmeden söz etmelerinin nedeni de buydu. Bu aslında yazışmalarında birbirlerine paslayıp durdukları ve yazılarında nadiren kullandıkları bir fikirden ibaretti. Fakat bunu geliştirmediler. Daha sonraki

Marksistler arasında tartışmalara ve hatta zaman zaman ihtilaf ve engellemelere neden olacak bir konu olarak kaldı.

Eğer Marksist silsileyi Avrupalı olmayan toplumlara uygularsanız muhtemelen fena bir yanılgıya düşersiniz. Örneğin Orta Doğu'da, en azından İslam'dan bu yana ve muhtemelen de çok daha öncesinden beri, siyasi iktidarın etkisi, siyasi iktidarın önemi ve iktisadi iktidarın ve tüm diğer iktidar biçimlerinin siyasi iktidardan ileri gelme biçimi, devletin şu ya da bu sınıfın yürütme organı olduğu fikrini anlamsız kılar. Bunun en bariz örnekleri, mülkiyetin aşırı güvencesizliği ve sınıfları üretim araçlarıyla ilişkileri üzerinden tanımlamanın güçlüğüdür. Eğer Orta Doğu hakkında gerçekten bir şeyler biliyorsanız, Marksist çözümleme hiçbir işe yaramaz.

Marksizm bütünüyle anlamsız ve yararsız değildir. Marksistler bizi, tarihin daha önceden gözardı edilmiş olabilecek bazı veçhelerinin önemi hakkında uyardılar, tıpkı on dokuzuncu yüzyıl liberal milliyetçilerinin tarihin daha önce yeterince hakkı verilmeyen veçhelerinin önemine dair uyarmış oldukları gibi. Bu modaların her biri bir şeyler katar. Fakat ciddi bir tarihçi modalara uymaz. Nereden gelirse gelsin her türlü entelektüel yaklaşıma açıktır ve onu faydalı olduğu müddetçe kullanır, daha fazla değil.

Bazı insanlar, eğer Osmanlı tarihi çalışmak istiyorsanız, şunu ya da bunu bilmenin yeterli olacağını ve Osmanlıca metin okuyabilmeye ihtiyacınız olmadığını düşünürler. Osmanlıca bir metni okuyamadan, hatta mübalağa etmiyorum, alfabeyi bile bilmeden Osmanlı tarihi yazan insanlar var. Sahip oldukları Marksist ya da başka bir ideolojik olarak tanımlanmış yöntemin, kendilerine her türlü tehlikenin karşısına çıkabilecekleri bir entelektüel kılıç ve kalkan sağladığına inanıyorlar.

Teşekkür Etmek

Akademik kariyeriniz boyunca sık sık, kendi üniversitenizdeki ya da bir başkasındaki öğrenci ve meslektaşlarınızın olduğu kadar, araştırma ve yazma faaliyetiyle uğraşan başka kişilerin de yardım ve tavsiye talepleriyle karşılaşırsınız. Benim mesleğimde, eğer işinizi ciddiye alıyorsanız, insanlara yardım etmeye çalışırsınız. Sizin öğrencileriniz çok kişisel bir anlamda sizin öğrencilerinizdir, özellikle de lisansüstü çalışmalarını yapanlar. Bu sadece bir derse devam etme ve not alma meselesi değildir; onlara çalışmalarında yardımcı olmaya çalışır ve onları çeşitli şekillerde cesaretlendirirsiniz. Genellikle ileride de devam edecek bir ilişki kurulur ve öğrencilerimden bazıları bana son derece minnettar kalmış ve yazdıkları eserlerin önsözlerinde cömert teşekkürlerini belirtmeyi ihmal etmemişlerdir. Bazılarıysa alanımdaki hâkim düzen içinde pek de popüler bir figür olmadığımdan ve Orta Doğu çalışmaları uzunca bir süredir Edward Said'in takipçileri tarafından belirlendiğinden bana teşekkür etmemeyi tercih etmişlerdir.

İki örnek aşırı uçlardaki örnekleri gözler önüne serebilir. Bunlardan biri ben genç ve tecrübesizken yaşanmıştı. Başka bir üniversiteden bir öğrenci bana gelerek yardım ve tavsiye istemişti. Öğrencinin bir konu seçip belirlemesine yardım etmiş; bazı taslaklarını okumuş ve sonra da yayımlanması için tavsiyelerde bulunmuştum. İtiraf etmeliyim ki, önsözünde benden bahsetmemesi ve hiç değilse çalışmasının bir kopyasını göndermemiş olması karşısında sinirlenmiştim.

Bunun daha da kötü bir örneğiniyse, üzerinde çalıştığı bir işle ilgili olarak yalnızca bir kez beni görmeye gelen ve çeşitli hususlar hakkında yardımımı ve tavsiyelerimi isteyen, üniversite dışından bir beyefendiyle yaşamıştım. Vakti gelince bana

da kitabının bir kopyasını gönderdi. Kitabının önsözünde taslağı okuduğum ve değerli önerilerde bulunduğum için bana cömertçe teşekkür ediyordu. Gerçekten de taslağı okumuş ve değerli olsun ya da olmasın pek çok öneride bulunmuştum. Bu önerilerden bir tekini bile ciddiye almadığından, yardımlarım nedeniyle bana teşekkür etmesinden tam anlamıyla hoşnut değildim. Çok daha kötü bir örnekse, bir kez başıma geldiği gibi, birilerinin bunu şüpheli bir siyasi gündemi desteklemek amacıyla kullanmasıydı.

Vefasızlık ile tanıyormuş havasına girmekten oluşan bu iki uç arasında, yazarın kendisine harcanan emeğin kadrini bildiğini gösterdiği geniş bir teşekkür etme biçimi yelpazesi bulunmaktadır. Eski ekolün daha titiz bilim insanları arasında bu: "Bu belgeye dikkatimi çeken Profesör Bilmem Kim'e teşekkürler"e varan dipnotları da içerebilir. Daha alışıldık biçimse doktora tezlerinin önsözlerinde yer alan kapsamlı teşekkürlerdir. Bunlarda aday, danışmanına ve diğer hocalarına teşekkür eder. Bazen liste, adayın iletişim halinde olduğu neredeyse bütün bir akademik cemaati kapsayacak kadar geniş olur.

Bazı teşekkürler, tesadüfen ya da bilinçli olarak, yazarın eserinde teşekkür edilen kişiyi de eserin sorunlarına bulaştırır. Diğerleriyse titiz bir şekilde, "geriye kalan tüm hata ve kusurlar tamamen bana aittir" anlamına gelen bir ifadeyle teşekkür edilenleri temize çıkarır. Bu Orta Doğu meseleleriyle ilgili yazı ve eleştirilerin siyasi ya da ideolojik farklılıklardan etkilendiği, hatta bunların hâkimiyetine girdiği bir dönemde, giderek daha da hayati bir hal almıştır. Örneğin bazı eleştirmenler, bir kitabın önsözünde teşekkür edilen herkesin, kitapta ifade edilen görüşlerden ve hatta kitabın yayımlanmasından sorumlu tutulabileceği varsayımından hareket ederler. Eğer bu genel bir görüş haline gelirse, önümüzde sadece iki seçenek kalacak demektir:

Kendi danışmanlığımızda tezlerini hazırlayan lisansüstü öğrencileri dışında yardım ya da tavsiyede bulunmayı reddetmek ya da kamu hizmeti işleyişini taklit ederek, bize danışan herkesin yayımlanmadan önce onayımızı almak üzere nihai bir kopyayı bize ulaştırmasını talep etmek. Bu zaten tehdit altında olan yazın özgürlüğümüz açısından hazin bir son anlamına gelecektir.

Kadro

Akademik kadro sistemi, şu ya da bu biçimde, özgür dünyadaki hemen her üniversitede bulunur. Amacı üniversite hocalarının özgürlüğünü korumaktır. Yazılarında ve daha da önemlisi derslerinde, fikirlerini özgürce ifade etmelerini sağlar ve özellikle, onları akademik, dini, siyasi ya da diğer güçlerden, özellikle de –ve bazı yerlerde en tehlikelisi de budur– bağışçılardan gelecek baskılara karşı korur. Genellikle üniversite hocalarının papazlar ve devlet memurları dışında hiçbir mesleğin sahip olmadığı ölçüde iş güvencesine sahip olmalarını mümkün kılar. Bu sistem, zaman zaman, özellikle de üniversite mensuplarının bu tür bir emsalsiz imtiyazdan yararlanmaları için hiçbir neden göremeyen Britanya Başbakanı Margaret Thatcher döneminde sorgulanmış ve onun tarafından değiştirilmiştir.

Kadro sistemi, pek çok açıdan iyi işlemiş ve üniversite mensuplarının, derslerinde ve yayınlarında, fikirlerini modern demokratik dünyada bile nadiren görülebilecek bir özgürlük ve dokunulmazlık derecesinde ifade edebilmelerini sağlamıştır. Fakat aynı zamanda bu sistemin bazı sakıncaları da var. Kadro almak için gerekli yayın sayısına ulaşıp kadrosunu aldıktan sonra çalışmayı bırakan ve asgari ders verme yükümlülüğünü yerine getirerek yaşamının geri kalanını aylaklığa ya da diğer faaliyetlere ayıran hoca tipi hiç de nadir değildir. Kadro bu şe-

kilde tembelliği ve yetersizliği örtmek için de kullanılabilir. Bu yaygın değildir, ama zaman zaman karşımıza çıkar ve gerçek bir tehlike oluşturur.

Gerçekten felaket getiren bir icatsa yetmiş yaşında zorunlu emekliliğin kaldırılması olmuştur. Hâlâ yetkin ve yeteneklerini kaybetmemiş olan profesörlerin, bu yaştan sonra da çalışmaya devam etmelerini sağlamak için öne sürülebilecek geçerli gerekçeler elbette vardır, ama bunu elde etmenin bireysel başarı ve değerlendirmeye dayalı daha iyi bir yolu bulunabilir. Zorunlu emekliliğin bütünüyle ortadan kaldırılması, profesörlerin sonsuza dek, ders verme ya da araştırma yapmadaki ehliyetlerinden bağımsız olarak çalışmaya devam etmelerini mümkün kılmıştır. Bunun iki zararlı sonucundan söz edebiliriz; ilk olarak, üniversite bölümlerinin en hafif ifadeyle yararsız, kimi zaman da zararlı profesörlerin yükünü çekmesine yol açabilir. İkinci olaraksa, yeni kuşaktan gelen yükselen yeteneklerin ilerlemesinin önünü kesebilir. Mali ya da başka türlü teşviklerle profesörleri emekli olmaya ikna etmenin bir yolunu bulmak için hayli dolap çevrilmektedir. Bunun pek çok açıdan tahrip edici etkileri vardır. Arzu edilen sonuç, bireysel örneklerde emekliliğin, bireysel liyakat temelinde, belirli bir süre için zorunlu yaştan ileriye atılmasına izin verilmesiyle kolayca elde edilebilir. Bu üniversitelerin, yerinde tutulmayı hak edenleri, hak etmeyenleri yerinde tutmak zorunda kalmadan gerçekleştirebilmesini mümkün kılar.

Akademik özgürlüğün yüz yüze olduğu daha da büyük bir tehlike, kadronun asıl amacının tam aksine, birörnekliği sağlamak için kullanılmasıdır. Üniversite hocaları araştırma ve/veya ders vermedeki ehliyetleri dışında bir takım gerekçelerle görevlendirildiklerinde meydana gelen zarar özellikle büyüktür. Bu yaygın değildir, fakat nadir olduğu da söylenemez. Bu tür

görevlendirmelerde, yetersizlik sorunların en küçüğüdür. Bazı alanlarda, özellikle de Orta Doğu çalışmalarında, görevlendirme, terfi ya da kadro elde etmek isteniyorsa belirli (eğer doğru sözcük buysa) düşünce çizgilerinin kabul edilmesi ve benimsenmesi sıradan hale gelmiştir. Bu tür bir dayatılmış ortodoksi, akademik dergilere ve yayınevlerine bile sirayet edebilmiş ve yüzyıllardır şahit olunmayan bir entelektüel birörneklik düzeyi yaratmak için kullanılmıştır.

Neyse ki, değişime ilişkin işaretler görülüyor. Herkesi şaşırtacak şekilde, alandaki bir grup araştırmacı MESA'nın (Middle East Studies Association) giydirmeye çalıştığı deli gömleklerine karşı çıkmak için, yeni bir organizasyon kurdular. ASMEA (Association for the Study of the Middle East and Africa) 2007 yılında günümüzde dayatılan ortodoksinin dışında kalan fikir ve görüşler için, benzeri şekilde baskıcı bir alternatif yaratmadan bir platform ve vasıta sağlamak amacıyla kuruldu. Bu organizasyonun başkanlığını kabul ettiğim ve bu meseleler üzerine fikirlerimi açılış toplantısında ifade etme fırsatı bulduğum için çok mutluydum. Konuşmamın bulduğu karşılık, en hafif tabirle memnun ediciydi. Fakat tehlike ortadan kalkmış değil. Artık, rakip ideolojiler arasında değil, fakat dayatılan ideoloji ile özgürlük arasında savaş başladı.

Annenberg Merkezi

1986 yılında, zorunlu emeklilik yaşı olan yetmişe ulaştığımda, resmi olarak Princeton Üniversitesi ve *Istitute for Advanced Study*'deki iki pozisyonumdan da ayrıldım. Saygın meslektaşım ve dostum Charles Issawi de benimle aynı zamanda emekli oldu. İkimiz için düzenlenen partideki yorumu şu oldu: "Profesörlüğün beş çağı vardır -yorulmak bilmez, yorucu, usandırı-

cı, yorulmuş ve emekli olmuş' (*tireless, tiresome, tired and retired*); fakat Bernard ve benim gibiler için, emeklilik yeni bir vites kutusu edinmek ve ileriye doğru gaza basmak anlamına gelir." (Carl Brown ve John Marks'ın emeklilik partilerinde Issawi'nin yaptığı unutulmaz espriyse şöyleydi: "Eğer Karl Marx ve John Brown olsalardı ne kadar dramatik olurdu değil mi?")

O zamandan bu yana kurallar değişti ve profesörler artık istedikleri ve makul ölçüde yeterli kabul edildikleri sürece üniversitede kalabiliyorlar. Bu bazen sorunlar yaratıyor ve arkadan gelen kuşağa yer açmak için emekliliğe teşvik etmenin yolları bulunuyor. Fakat bu çok yakın tarihli bir gelişme ve ben yirmi beş yıl önce yetmiş yaşıma geldiğimde, emeklilik zorunlu ve nihaiydi. O noktaya geldiğimde, emekli olduktan sonra ne yapacağımı düşünmeye başladım. Hâlâ gayet faal ve sağlıklı olduğumdan devam etmem ve başka bir şeyler yapmam gerektiğini düşündüm. Bir dizi davet ve teklif geldi. Bunların arasında Paris Üniversitesi, Kaliforniya Üniversitesi ve diğer yerlerden davetler de vardı. İki daveti özellikle çekici bulmuş ve ilkesel olarak kabul etmeye karar vermiştim. Bunlardan biri, istediğim bir araştırma projesinde yılın bir kısmını onlarla birlikte geçirmem için Kaliforniya'da bulunan Hoover Enstitüsü'nden diğeriyse bir yılımı misafir öğretim üyesi olarak geçirmem için Brandeis Üniversitesi'nden geliyordu. Her ikisi de eğer istersem iki teklifi birlikte kabul etmemin mümkün olduğunu belirtmişlerdi. Bu az çok ayarlanmışken, Philadelphia'daki Annenberg İbraniyet ve Yakın Doğu Çalışmaları Araştırma Enstitüsü'nden kurumun başına geçmem için farklı bir davet geldi.

Bu yeni bir kurumdu ve yaratılmasında ve geliştirilmesinde müdür sıfatıyla önemli bir rol oynayabilirdim. Hiçbir idari tecrübem ve buna yönelik büyük bir hevesim yoktu, ama tamamen yeni bir enstitüyü baştan yaratma ve onu kendi fikirlerim

doğrultusunda geliştirme fırsatı karşı konulamazdı. Enstitünün bir başka avantajı daha vardı; pek çok nadir elyazması da dâhil olmak üzere zengin bir kütüphaneye sahip tanınmış bir İbranice ve İbraniyet çalışmaları merkezi olan Dropsie Koleji'nin varlıklarını da devralıyordu. Daveti kabul ettim ve Walter Annenberg ve başkanlık ettiği yönetim kuruluyla bir dizi toplantı gerçekleştirdim.

Büyüleyici bir projeydi ve çok heyecanlanmıştım. Tamamen yeni bir şeye başlıyorduk, muhteşem bir kütüphanesi vardı ve yeni çıkmış olan CD-ROM'larla neredeyse istediğimiz her yönde genişletilebilirdi. Bu, örneğin, bütün bir Antik Yunan edebiyatına tek bir küçük diskte sahip olabilmek anlamına geliyordu. Aynı zamanda basit bir ifadenin girilmesiyle, bir dizi antik ve modern dilde o ifadenin anıştırdıklarını, referanslarını ve farklı biçimlerini bulabilen olağanüstü bir bilgisayar programı da mevcuttu. Bu bir araştırmacı için mükemmel bir araçtı.

Yeni enstitü yalnızca araştırma ve yayınlara hasredilecekti. Kelimenin olağan anlamıyla öğrencileri olmayacak, derece de vermeyecekti. Küçük bir daimi kadrosu bulunacak ve her yıl bir dizi davetli misafir araştırmacıya onaylanmış bir proje üzerine araştırma yapma fırsatı sağlanacaktı. İşlerle doğrudan en fazla ilgilenecek kişi, artık müdür vekilliğimi yapacak olan Dropsie Koleji'nin son müdürüydü. Onunla ilişkilerimin nasıl olacağı konusunda kaygılıydım, zira aslında kurumun başkanı olarak onun yerine geçmiştim. Fakat endişelenmeme gerek yokmuş. Her açıdan işbirliğine açık birisiydi ve ondan daha yetenekli ve sadık bir iş arkadaşı bulmayı ümit edemezdim.

Artık tamamen yeni bir tecrübe edinmiştim: Yönetim kuruluyla başa çıkmak. Başkan Yargıç Arlen Adams Philadelphia cemaatinin saygın bir üyesiydi; diğer üyelerse iş adamlarıydı. Normalde kâr amacı gütmeyen bir kurumun yöneticileri olarak

görevleri, kaynak bulmak ya da sağlamaktı; ama gerekli kaynaklar Birleşik Devletler'in en zengin adamlarından biri olan Annenberg tarafından vakfedildiği için, genellikle bunun gerekli olmadığı varsayılıyordu. Kurul kendi olağan işlevini yerine getirmediğinden, işlevlerinin ne olacağı, yetki ve sorumluluğun başkan olarak benimle kurul arasında nasıl paylaştırılacağı pek belli değildi.

Bu, giderek artan bir gerilime neden oldu. Kısa bir süre sonra kurulun algı ve beklentilerinin benimkilerden ve aslına bakılırsa genel olarak akademi dünyasınınkilerden tamamen farklı olduğu ortaya çıktı. İş tecrübesine sahip insanlar olarak beklentileri üçer aylıktı. Fakat akademik araştırma ve yayın faaliyeti çok farklı, çok daha uzun bir zaman ölçeğinde işliyordu. O zamanlar enstitünün hemen köşesindeki bir binada bulunan World Affairs Council of Philadelphia'nın başkanı olan Buntzie Ellis Churchill'le yaptığım bir sohbeti hatırlıyorum. Bana kâr amacı gütmeyen organizasyonların yönetim kurullarının nasıl çalıştığını anlatmıştı. Kurullar, üyelerin üç "w"den birine - *work, wealth, wisdom* (iş, servet ya da bilgelik)– katkıda bulunacakları ya da üç "g"den birisini – *give, get* ya da *get off* (ver, al ya da terk et) temin edecekleri ilkesine dayanarak işlerdi. İlk tepkim benim kurulumun üç "i" sunduğu yorumunda bulunmak olmuştu: *ignorance, incompetence* ve *interference* (bilgisizlik, yetersizlik ve müdahale).

Sorunlardan biri Walter Annenberg'in kendisiydi. Bütün kaynağı kendisi sağladığından tüm konularda son sözü söyleme hakkının da kendisinde olduğunu düşünüyordu. Ne yazık ki, akademik yaşama ilişkin hiçbir bilgi ya da tecrübesi yoktu, ama yine de tüm akademik meselelerde de nihai kararı vermeyi bekliyordu. Onun birlikte çalışması zor ve sonunda da imkânsız bir adam olduğuna kanaat getirdim.

Özel bir mesele de işin Yahudilik boyutuydu. Dropsie Koleji bir İbraniyet çalışmaları merkeziydi. Annenberg Enstitüsü'nün başlığındaysa "İbraniyet ve Yakın Doğu Çalışmaları" yazıyordu. Başlangıçta fark etmemiştim, ama Walter Yahudilik boyutunu önemsizleştirmek ve genel olarak Yahudilikle olan bağlantıları büyük oranda azaltmak konusunda çok hassastı.

Kimi örnekler vereyim. Misafir araştırmacılar öğle yemekleri ve içecek bir şeyler hazırlamak için bir mutfağa ihtiyaç duyacaklardı. Misafir araştırmacıların bir kısmı muhtemelen dinine bağlı Yahudiler olacaklarından bunun bir koşer olacağını varsaymıştım. Annenberg buna kesinlikle karşı çıktı. Bunun üzerine koşer yemeklerin dışarıdan getirilebileceği bir köşenin ayrılmasını önerdim. Buna da karşı çıktı. Her fırsatta enstitünün Yahudilikle bağlantılarının gizlenmese de önemsizleştirilmesi konusunda inatçılık sergiliyordu.

Bunun bunaltıcı bir tecrübe olduğunu düşündüm. Annenberg kibirli ve dediği dedikti. Dahası bilgi sahibi olmadıkları da dâhil olmak üzere tüm meselelerde isteklerinin hemen kabul edilip uygulanmasına alışmıştı. Kurul üyeleri, birkaç nadir istisna dışında itaatkâr ve teslimiyetçiydi ve onun söylediği ya da yaptığı her şeyin doğru olduğuna ve itaat edilmesi gerektiğine inanıyorlardı.

İçinden geldiği iş dünyasında Mr. Annenberg, hemen ve tamamıyla rıza gösterilip itaat edilmesine alışkındı. Diğer meselelerde de beklentisi bu yöndeydi ve her tür soru, hatta daha fazla bilgi edinme talepleri bile önce şok, eğer devam ederse de öfke yaratan bir hayrete neden oluyordu. Akademik dünyada biz daha farklı bir yaklaşıma alışkınız. İlk sorun Annenberg'in bir yerlerde bulup beğendiği bir alıntıyla gündeme geldi; alıntının giriş salonuna yazılması için emirler verdi. Tanıdığım alıntıyla ilgili iki sorunum vardı: Metin doğru değildi ve at-

fı da yanlıştı. Alıntıyı nerden bulduğunu bilemiyorum ama belli ki güvenilir olmayan bir kaynaktandı. Düzeltmeyi önerdim ve bu önerim tuhaf bir hayret ve öfke karışımına yol açtı. "Asilik ve küstahlık" yapıyordum.

Annenberg Merkezi'nde geçirdiğim süre esnasında Papa II. John Paul Birleşik Devletler'i ziyaret etti. Annenberg, kendisinin, yönetim kurulu başkanı Al Wood'un ve enstitü müdürü olarak benim Miami'ye gidip Papa'yı karşılamamız gerektiğine karar verdi. Çeşitli organizasyonlardan bir araya gelerek yarım bir daire şeklinde bekleyen elli civarında kişi vardı ve Papa, nezaket sohbetleri yapıp, Katoliklerden gerekli hürmeti, diğerlerinden de teveccühü görerek olağan turunu attı. Sıra bana geldiğindeyse durum farklıydı. Başka bir yerde belirttiğim üzere Papayla dostça, kişisel bir ilişkim vardı ve beni gördüğünde, gülümsedi, ismimle selam verdi ve Gandolfo Kalesi'ndeki son ziyaretimden ne kadar zevk aldığını ve bir sonraki ziyaretimi beklediğini söyledi.

Yanımda duran Al Wood, Papa'ya yakındı. Defalarca "Eğer bunu kendi gözlerimle görmeseydim asla inanmazdım." deyip durdu. Annenberg sohbeti uzaktan görmüş ama ne konuşulduğunu duyamamıştı; yanıma geldi ve neler olup bittiğini öğrenmek istedi. Ona anlattığımda tepkisi karışıktı. Belli ki Papa'nın dostça jestinin çalışanlarından birisine değil de kendisine yapılmış olmasını tercih ederdi.

1990 yılında ayrılmaya karar verdim. Enstitüdeki akademik ilerleme neredeyse sıfırdı. İstifam memnuniyetle kabul edildi ve sonunda enstitü Pennsylvania Üniversitesi tarafından devralındı. Bağlantım dört yıl sürmüştü.

Princeton'a döndüm ve bu kez herhangi bir akademik görevlendirme kabul etmeyip, bunun yerine kendimi kendi çalışmalarıma, araştırmalarıma ve yazılarıma adamaya karar verdim.

Mantığa aykırı gibi gözükse de, hayatımın yetmiş dört yaşında başlayan dönemi en üretken dönemim oldu. On beş yıl içinde, daha önceki tüm hayatımda yaptığımdan daha fazla kitap ve makale ürettim. Annenberg Enstitüsü'nde geçirdiğim dört yılı, tek bir şey dışında tamamıyla bir başarısızlık ve kişisel bir trajedi olarak görüyorum. Buntzie Churchill ile arkadaş olduk ve daha sonra bu arkadaşlık yeni ve akla hayale gelmez biçimlere dönüştü. Kim seksen yaşında âşık olmayı bekler ki?

Buntzie'yle 1989 yılında *Philadelphia Committee on Foreign Relations*'ın toplantısından önceki bir resepsiyon sırasında tanıştık. Sohbet ettik, güldük ve çalıştığım yerin onunkinin hemen köşesinde olduğunu keşfettik. Birkaç ayda bir öğle yemeyi yemeye başladık ve arkadaş olduk. Pek çok ilgi alanımız çakışıyordu. O da dillerle oynamaktan hoşlanıyor, İngilizceyi ustalıkla kullanıyor ve kelime oyunlarını seviyordu. Erken yaşta Orta Doğu'yla ilgilenmiş, Nasır ve Mısır üzerine lisans ve lisansüstü ödevleri hazırlamıştı. Pennsylvania Üniversitesi'nde öğrencilik yaptığı dönemde benim mevcut çalışmalarım Türkiye ve Ortaçağ İslamı üzerindeydi ve onun ilgi alanına girmiyorlardı. Kim olduğumu bilmiyordu.

Kocasının 1994 yılında bir kalp krizi nedeniyle vefat etmesinin ardından "hamlemi yapmak için" bir buçuk yıl bekledim. Muhteşem bir ilişkiydi. Yokluğunu hissettiğim tek şey, paylaştığımız özel bir dildi. Eski karımla Danca, sonraki hayat arkadaşımla da Türkçe konuşabiliyorduk. Her iki dil de Batı dünyasında pek az biliniyor ve rahat bir mahremiyet sağlıyorlardı. Bir süre, alışana kadar bunun yokluğunu hissettim. Buna karşılık İngiliz dilinin zenginlik ve derinliğini paylaşıyor ve özellikle de bölgesel farklılıklarımızı keşfedip paylaşmaktan hoşlanıyorduk. Buntzie hem popüler hem de tarihsel Amerikan kültürüne ilişkin, başka türlü hiç bir zaman ulaşamayacağım daha iyi

ve derin bir kavrayış geliştirmemi sağladı. Örneğin, "sarı tuğlalı yol"un ne olduğunu bilmiyordum. İlk Cadılar Bayramı'mda kapıya gelen çocuklara şeker vermek yerine birilerinin getirmiş olduğu Yahudilere özgü bir tabak kayısı pastası ikram etmiştim. Bekledikleri bu değildi! Yine de idrak etmeyi beceremediğim şeyler var –bilgisayar oyunlarının cazibesi ne ola ki?– her ne kadar bunlar kültürden ziyade yaşın getirdiği şeyler olsa da.

Bu arada, Buntzie mesleki başarımın üç temel kaynağı olarak gördüğü ilginç bir liste hazırladı: Dikkatimi uzun bir süre toplayabilmem, iyi bir hafıza ve aşina olmadığım sesleri inandırıcı bir şekilde taklit edebilme yeteneği. Her üçü de dil öğrenmek ve unutmamak ve tarihi anımsamak açısından yararlı nitelikler.

Düzenli olarak evlenmeyi tartıştık, fakat onun yaşamı Philadelphia'daydı, benimkiyse Princeton'da ve sürekli iple çektiğimiz hafta sonlarımız ve seyahatlerimiz vardı. Evlilik meselesini düzenli olarak gündemimize alıp durduk. Birimiz bir tartışmada bir tarafa, bir sonrakindeyse öbür tarafa çekiyordu. Bir noktada Buntzie ancak şu gerekçeyle evlenebileceğini söyledi: Ben öldükten sonra altı aylık bir toplumsal destek alacaktı, ama eğer "kız arkadaşımken" ölürsem sadece altı günlük toplumsal destek alabilecekti. Düşünceli bir şekilde şöyle dedim: "Bu benim karım olmak istemediğin, ama dulum olmak istediğin anlamına mı geliyor?"

Statüko işimizi görüyor.

11. Bölüm

Paris'te Yargılanma

İlk kez 1961 yılında basılan *Modern Türkiye'nin Doğuşu* kitabımda 1915 yılında Ermenilerin Türkler tarafından katledilmesini tanımlamak için "holokost" kavramını kullanmıştım. Ama bu durum, kitabın Türkiye'de beğeniyle karşılanıp Türkçeye çevrilmesine engel teşkil etmemişti. 1962'de yayımlanan üçüncü baskıda "holokost" sözcüğünü "kıyım" (slaughter) ile değiştirdim; yaşananları sorgulamak ya da hafifletmek için değil, ama Nazi yönetimindeki Avrupa'da altı milyon Yahudi'nin yok edilmesi ile kıyaslamaktan kaçınmak için, zira bu olaydan sonra "holokost" neredeyse teknik bir terime dönüşmüştü. Sayıyı, yaygın olarak kabul edilen tahmin olan "bir buçuk milyon" olarak vermiştim.

Türkiye 1952 yılında NATO'ya üye olunca Ruslar, hiç de şaşırtıcı olmayan bir şekilde, bunu Sovyetler Birliği'ne yönelik büyük bir stratejik tehdit olarak gördü. Gerçekten de, Müslüman bir Türk Cumhuriyeti'nin Karadeniz ve Kafkaslar bölgesinde bir NATO üyesi olarak varlığı onlar için hem içeride hem de dışarıda sorunlar çıkarabilirdi. Bu nedenle Sovyetler her zaman yaptığı gibi, Türklere önce içeride sonra uluslararası arenada sorun çıkararak karşılık verdi. Önce bilindik içerideki muhalefeti cesaretlendirme ve harekete geçirme yöntemine başvurdu. Türkiye'de bu, Türkler ve Kürt etnik azınlık arasındaki sol ka-

nat unsurlar anlamına geliyordu. Sovyetler aynı zamanda dışarıda, özellikle de Birleşik Devletler'de de Türklere sorun çıkarmaya çalıştı. Burada da Türk karşıtı güçleri harekete geçirmeyi deneyip ilk olarak Birleşik Devletler'deki hatırı sayılır Ermeni cemaatine yöneldi.

1915 yılındaki Ermeni katliamları bu cemaatte çok acı hatıralar bırakmıştı. Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, başka yerlerde olduğu gibi, Birleşik Devletler'de de bazı Türklerle bazı Ermeniler arasında dostça ilişkiler gelişmişti. Ermeni meselesinin yeniden canlanması yalnızca pek çok Amerika eyaletinde hatırı sayılır bir cemaat oluşturan Ermenileri değil, aynı zamanda onlara sempati duyan diğer grupları da harekete geçirmek için güçlü ve etkili bir silah sağladı.

1985 yılında Birleşik Devletler Kongresi'ni Ermeni katliamlarını soykırım olarak kabul etmeye ikna etmek için bir kampanya başlatıldı. Buna karşı çıkan bir dizi farklı grup bulunuyordu –ilki tabii ki, Türklerdi; ama onları Birleşik Devletler Kongresi'nin meselesi olmadığını, aslında tarih yazmanın ya da yeniden yazmanın hiçbir yasama organını ilgilendirmediğini ve böyle bir kararın hiçbir fayda sağlamayacağını ve muhtemelen önemli zararlara yol açacağını düşünen başkaları da izledi. O zaman bu tasarıya karşı bir protesto mektubunu imzalamam istenmiş ve ben de akademi camiasındaki pek çok başka kişi gibi kabul etmiştim.

1993 Kasımı'nda, tesadüfen, iki farklı yayınevi tarafından kitaplarımdan ikisinin Fransızca çevirilerinin yayımlanmakta olduğu Paris'te birkaç gün geçirdim. Rica üzerine, *Le Monde* da dâhil olmak üzere medyaya bir dizi mülakat verdim. Sorulan sorulardan biri Kongre'ye önerilen kararla ve daha genel olarak da Ermeni katliamlarının doğasıyla ilgiliydi. Yanıtlarım gazetede benim de katılacağım daha büyük bir tartışmaya yol açtı.

Söylemeye çalıştığım şey, Ermeniler sarsıcı kayıplar yaşamış olsalar da, holokostla yapılan karşılaştırmanın yanıltıcı olacağıydı. Biri silahlı bir isyandan, bugünlerde ulusal kurtuluş mücadelesi adını verdiğimiz bir hareketten doğmuştu. Birinci Dünya Savaşı'nın sunduğu fırsatı değerlendiren Ermeniler, Türkiye'nin savaş halinde olduğu iki ülkeyle, Britanya ve Rusya ile ittifak halinde Türk efendilerine karşı ayaklanmışlardı. Doğu'daki ve Kilikya'daki Ermeni isyanları başlangıçta kimi başarılar kazanmış, ama sonunda bastırılmış ve Kilikya'da sağ kalan Ermenilerin sürülmesi emredilmişti. Mücadele ve sonrasındaki tehcir sırasında çok sayıda Ermeni öldürülmüştü.

Yahudilerin önce Almanya'da sonra da Alman işgali altındaki Avrupa'da boğazlanmaları farklı bir meseleydi. Silahlı ya da silahsız bir ayaklanma yoktu. Bilakis, Almanya Yahudileri ülkelerine büyük bir sadakat duyuyorlardı. Onlara yönelik saldırı tamamen ve sadece sözde ırksal kimlikleriyle tanımlanmış ve din değiştirmiş Yahudilerle, kısmen Yahudi soyundan gelen insanları da kapsamıştı. Yerel ya da bölgesel değildi, Alman yönetimi ya da işgali altındaki bütün bölgelere yayılmıştı ve amacı onların tamamen yok edilmeleriydi.

Ermeni tehcirinden sağ kalanlar Osmanlı yönetimindeki Irak ve Filistin'deki varış noktalarına ulaştıklarında burada yerel Ermeni cemaatleri tarafından karşılanmış ve yardım görmüşlerdi. Naziler tarafından Polonya'ya sürülen Almanya Yahudileri böyle bir yardım görmemiş ve Polonyalı dindaşlarıyla aynı kaderi paylaşmışlardı.

Bu nedenle ilk fark, Ermenilerin bir silahlı ayaklanmaya katılmış olmaları; Yahudilerinse bu olmadan, sadece kimlikleri nedeniyle saldırıya uğramalarıydı. İkinci farksa Ermenilerin uğradığı zulmün büyük oranda tehdit altındaki bölgelerle sınırlı olması, Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer kısımlarındaki, özel-

likle de büyük şehirlerdeki Ermenilerin az ya da çok zarar görmeden kalmasıydı. "Az ya da çok" diyorum çünkü Osmanlı karşıtı eylemlerle itham edilen kimi Ermenilere yönelik saldırılar olmuştu, ama genel olarak Ermeni nüfus zulüm görmemişti.

İkisi ceza ikisi de kamu davası olmak üzere, toplam dört davaya neden olan, verdiğim mülakat ve sonrasındaki tartışmadan doğan bu ifade ve açıklamalardı. Üç dava hem bana hem de *Le Monde*'a, kamu davalarından biriyse yalnızca bana açılmıştı. Hepsinin ortak teması Fransız hukukunda bir suç teşkil eden "Holokost'un inkârı"na eşdeğer bir cürüm suçlamasıydı. Karar, 18 Kasım 1994 tarihinde açıklandı. 20 Ekim tarihli *Armenian Report International*, "mahkeme Ermeni soykırımını bir olgu olarak onaylasa bile *Le Monde*'a ve/veya Profesör Lewis'e bir ceza çıkması pek ihtimal dâhilinde değil; bunun nedeni 1990'da kabul edilen Gaysod (sic) isimli Fransız yasasının soykırımın gerçek olduğunu sorgulayan herhangi bir yayının yapılmasını sadece II. Dünya Savaşı sırasındaki Yahudi holokostu için yasaklamasıdır. Bu davanın Fransa Ermeni Ulusal Komitesi tarafından takip edilmesi, sonunda, Fransa'da Ermeni soykırımı için de uygulanabilecek benzer bir yasanın kabul edilmesini sağlamayı amaçlamaktadır" diye yazıyordu. Mülakatım ve ben, bu amaca hizmet etmek için kullanılmıştık.

Mahkeme hem *Le Monde*'a hem de bana karşı yöneltilen üç suçlamayı da düşürdü ve sadece, bir tek bana açılmış olan kamu davasını kısmen kabul etti. Fransız arkadaşlarımın büyük bir kısmı, bütün mülakatın ve takip eden gelişmelerin açık bir tuzak olduğu fikrini taşıyorlardı. Olayların daha sonraki gelişimi bu açıklamaya hatırı sayılır bir inandırıcılık kazandırıyor. Mahkeme açık bir şekilde tarihsel polemik ve tartışmalarda "hakemlik yapmayı ve karar alma"ya yönelik niyeti reddetti ve "1915 ile 1917 yılları arasında Ermenilere kaşı yapılan kat-

liamların yasa tarafından tanımlanmış bir soykırım olup olmadığını değerlendirip karar vermenin mahkemeye düşmediği"ne karar verdi. Hâkimlere göre bir gazete mülakatının dar sınırları içinde bile olsa benim de öyle yapmam gerekirdi. Diğer yandan muarızlarım, emirlerine bolca yer sunulmuş kitap ve makalelerde bile, bu tür argüman ya da kanıtları inkar etmekte ve hatta bunları ileri sürenlerin bastırılıp cezalandırılmasını talep etmekte özgürdüler. Özellikle, soykırım savunucularının ortaya koyduğu üç çeyrek asır boyunca değişmemiş görüşü tamamıyla kabul edip onaylamamaları halinde, pek çok farklı milletten, farklı bağlılıklara sahip ya da hiçbir bağlılığı bulunmayan araştırmacının kaleme aldığı çok sayıda çalışma ve monografiyi ve hatta yayımlanmış belge yığınını tümüyle görmezden gelmeye devam etmekte özgür kalıyorlardı. Benim yaptığım gibi bunu, "Ermeni versiyonu" olarak adlandırmak ve böylece bunu savunanların duygularını incitmek bile, Fransız hukukuna göre, işlenmesi halinde zararların tazminine yol açabilecek, haksız bir fiil oluşturuyordu. Aksi görüşleri "Türk versiyonu" diye adlandırıp mahkûm ederek, sadece iddia edilen failleri değil, geçmişte yaşamış ve günümüzde de yaşayan bütün bir ulusu soykırım yapmakla suçlayarak ya da Ermeni gerillalar tarafından Türk, Kürt ve diğer Müslüman köylülerin katledilmesini inkâr ederek veya onaylayarak, Türklerin duygularını incitmeyle ilgili bir sınırlama yoktu. Yapılan zulme dair argüman ve ithamların bazıları –bir yandan Türklerin işlediği soykırıma, 1915'de Ermenilerle başlayıp günümüzde Kürtlere kadar gelen bir süreklilik atfederek, diğer yandansa Türk bilim insanlarının ve onların ileri sürdükleri kanıtların kabul edilemezliğini iddia ederek– Ermeni Birlikleri Forumu'nun genç ortağı *Ligue Internatonale Contre le Racism et l'Antiséemitisme*'in (LICRA) kendisini karşı çıkmaya adadığı türden bir önyargıyı savunmaktadır.

Mahkeme "Bir tarihçi olarak görevime yabancı herhangi bir amaç güttüğüm hiçbir şekilde ortaya konamasa da, tez(im)e karşıt unsurları gizleyerek (*occulttant*) ... ve böylece nesnellik ve sağduyu görevimi yerine getirmeyerek, (kendimi) böylesine hassas bir konuda nüanssız bir şekilde ifade ederek kabahat işlediğime; muhtemelen hak etmedikleri bir şekilde Ermeni cemaatinin acısını canlandıracak sözler(im)in yanlış olduğuna ve tazminat hakkı doğurduğuna" karar verdi. *"Devoir d'objectivité et de prudence"* görevimi ifa etmedeki "başarısızlığım", bazı düşünceleri, özellikle de başka fikirde olanların kendi tezlerine karşıt olan unsurları "gizlemek"ten kaçınma ya da yalandan da olsa "nesnellik ve sağduyu"yu koruma yükümlülüğü altında olmadıkları fikrini tetiklemişti.

Ermeni Birlikleri Forumu ve LICRA'ya gördükleri zarar için birer frank, bu yargılamadan seçilmiş parçaların *Le Monde*'da yayımlanması için 20.000 frank ve masrafları karşılığında Ermeni Forumu'na 10.000, LICRA'ya ise 4.000 frank ödememe karar verildi. Bana açılan başarısız davalardaysa *Armenian Medical Association* ve AGRIF'in her biri 8.000 frank ödemeye mahkûm edilmişti ve böylece bu davaların saçma aritmetiğini az da olsa önde kapatıyordum.

Tüm bu davalarda, müştekiler belirli varsayımlara dayanıyorlardı:

1. Tarihte, matematikte olduğu gibi, bir sorunun tek bir doğru cevabı vardır, diğer tümü yanlıştır.
2. Bu cevap sabit ve değişmezdir ve hiçbir şekilde yeni kanıtların ortaya çıkartılması, eski kanıtların sorgulanması ya da yeni araştırma yöntem ya da hatlarının gelişmesi gibi gelip geçici fenomenler tarafından etkilenmez.

3. Hangi cevabın doğru olduğunu bulmak için doğru yer bir mahkemedir.
4. Doğru cevap belirlendikten sonra diğer tüm cevaplar bastırılmalı ve onları savunanlar cezalandırılmalıdır.

Bu varsayımlara müşteki avukatları bir beşincisini de ekliyorlardı: tarihsel bir görüşü çürütmenin uygun yolu, bu görüşü savunan tarihçinin mesleki, kişisel ve mali bütünlüğüne karşı nezaket bir yana hakikate dair hiçbir kaygıyla kendini bağlamayan topyekûn bir saldırı başlatmaktır.

Basının çarpıtmalarına karşı verilebilecek pek çok örnekten biri, *L'Express*'te çıkan ve benim "Türkiye tarafından verilen üç burstan faydalandığımı" belirten bir makaleydi. Bu tamamen yanlıştı. Aslında ne Türkiye'den ne de başka bir yabancı hükümetten herhangi bir ödül ya da destek kabul etmiştim. Her ne kadar pek çok örnekte bu tür ödül ya da destekler siyasi koşullar taşımasa da, çalıştığım alanın hassasiyetleri nedeniyle bu tür komplikasyonlardan kaçınmayı tercih etmiştim. Paris'teki davalar sırasında Fransa'daki Türk Büyükelçiliği benim yasal cezalarımı ödemeyi önermişti. Bu öneriyi geri çevirmiş ve bu nedenle hatırı sayılır bir masrafın altına girmiştim. Türk Büyükelçiliği'nin önerisini reddettiğimde Fransız avukatım ne kadar rahatladığını ve memnuniyet duyduğunu ifade etmişti. Mahkeme müştekileri zararları karşılığında 1 frankla ödüllendirse de, avukatın faturaları ve diğer masraflarla ilgili sorun ortada duruyordu.

Birkaç yıl sonra Türk Bilimler Akademisi tarafından Atatürk Ödülü ile ödüllendirildiğimde de aynı etik sorun karşıma çıktı. Ödül 50.000 dolardı. Bu onuru kabul ettim ama parasal kısmını kabul etmeyerek kâr amacı gütmeyen üç Türk örgütüne

verilmesini istedim. Ev sahiplerim bu olayın hatırası olarak bana iki altın para vermekte ısrar ettiler. Bunları da, onları küpeye çeviren Buntzie'ye verdim.

Geriye müştekilerin bir "burs" alarak bir akademisyenin bir yabancı devletin hizmetine gireceğine ve böylece hiç değilse şüpheli konumuna düşeceğine dair genel imaları kalıyordu. Fransa'da da, diğer yerlerde olduğu gibi çok sayıda genç ve yaşlı araştırmacı, her yıl yabancı hükümetlerin doğrudan ya da dolaylı olarak sağladıkları burslardan yararlanırlar. Böyle yaparak hepsi kendilerini bu hükümetlerin ajanı olma şüphesi altına mı sokmuş oluyorlar? Bana yönelik saldırı, hedefini bulmamıştı, çünkü bir yalana dayanıyordu. Fakat akademisyenlik mesleğinin altında bırakıldığı töhmet hâlâ sürüyor.

Ermeniler hem kendi aleyhlerine olan kararlara hem de *Le Monde*'a ve bana yapacakları ödemelere karşı temyize gittiler. Her iki tarafın temyiz başvuruları da, masraflarıyla reddedildi. Bana yönelik hükmün ardından temyize gitmemin gerekip gerekmediği sorusu gündeme geldi. Yeterli dayanaklarım vardı. Fakat çok basit ve ikna edici bir gerekçeyle bundan imtina ettim: Bu tür saçmalıklara yol açabilen ve bu nedenle bunlarda ısrarcı olması da muhtemel olan bir yargı sistemine inanmamam.

Bu dava boyunca basından gelen mülakat taleplerini geri çevirdim. Fransızlardan gelen ricaları geri çevirmemin nedeni açıktı. Bir gazetecinin kendisine tarih hakkında yönelttiği soruları yanıtlayacak kadar cesur bir tarihçinin muhtemelen hukuki yaptırıma ve/veya kamusal olarak zarar görmesine yol açabilecek geniş ve pahalı bir davaya maruz kalabileceği bir ülkede bir mülakat vermek, gözükara ve hatta aptalca bir hareket olurdu. Britanya ve Birleşik Devletler'deki İngilizce yayın yapan basına

mülakat vermeyi reddetmemin gerekçesiyse farklıydı. Mülakat talebinde bulunanlar beni, aralarından bazılarının kınama ve hatta istihzayla yaklaştıkları iddia makamından daha fazla haklı görüyorlardı. Fakat Fransız özgürlük anlayışı ve Fransız yargısıyla alay edilmesine katkıda bulunmaya hiç niyetim yoktu.

Tüm bu mülakat taleplerini reddetmek için başka bir gerekçem daha vardı. Halen yargı aşamasında olan meselelerin kamusal olarak tartışılmasını yasaklayan ve katı bir biçimde uygulanan bir yasanın bulunduğu bir ülkede doğmuş ve büyümüştüm. Ne Fransa'da ne de Birleşik Devletler'de böyle bir yasa vardı, fakat birindeki tecrübem ve diğerindeki gözlemlerim beni bu tür bir yasanın bilgelik ve erdemi konusunda ikna etmişti.

Basının ilgisi, aslında çok azdı –ki bu ilginin kalitesine ve dürüstlüğüne bakınca bunun için minnettar olmalıydım.

Şikâyetçiler basınla olan ilişkilerinde büyük bir yetenek sergilemişlerdi. Bir arkadaşımdan ayrıntılı bir raporunu elde ettiğim Paris basın toplantıları, etkili bir şekilde düzenlenmişti. Bu toplantıda ve sonrasında dağıttıkları kupür, belge ve diğer materyallerden oluşan dosyalar yanıltıcı, fakat akla yatkın ve hatta ikna ediciydi. Bunun sonuçları bana açılan dört davanın haberleştirilmesinde görülebilir. Benim lehime karar çıkan üç davadaki celse ve hükümler neredeyse hiç haber yapılmadığı gibi, bildiğim kadarıyla gördüğüm broşürlerde de bunlardan söz edilmemişti. Müştekilerimi utandırmış ve bu nedenle sessizce geçiştirilmiş olabilirler.

Dördüncü ve pek çok açıdan en önemli olan dava, müştekilerin basınla kurdukları becerikli ilişkilerini belki de en iyi gösteren örnekti. Ana suçlama olan "inkârcılık" için, mahkeme karar vermeyi reddetmiş ve bunun yerine müştekilere görece önemsiz bir mevzu sunmuştu. Bir alt komisyonun titiz bir biçimde çekimser olduğunu belirttiği bir notu Birleşmiş Millet-

ler'in kendi bakış açılarını nihai olarak onaylamasına dönüştürmüş olanlar için, bu hükmü "inkârcılığın mahkûm edilmesi" şeklinde büyütmek ve basını da buna göre manipüle etmek çocuk oyuncağıydı.

Bu dönüşüm bir gecede gerçekleşmiş ve hükme dair haberler, hepsi de yargıçların değil de müştekilerin karara ilişkin değerlendirmelerini esas almış gibi gözüken üç büyük Paris gazetesinde çıkmıştı. Üç gazete *Le Monde*, *Liberation* ve *Figaro*, çarpıcı bir tekseslilikle, yanlış bir şekilde mahkemenin beni "inkârcılıktan mahkûm ettiğini" duyurmuştu ki yargıçlar bunu yapmamak için ellerinden geleni yapmışlardı. *Liberation* ve *Figaro*, yanlış haberlerini Ermeni Birlikleri Forumu'nun iki önde gelen propagandacısıyla yaptıkları röportajlarla desteklemişlerdi. *Le Monde*, bu tür bir dışarıdan yardıma gerek görmemiş ve kararın görece doğru bir değerlendirmesini hayli yanlış bir başlık altında sunmayı başarmıştı.

Avukatımın tavsiyesi üzerine, üç gazeteye de taslağı onun tarafından hazırlanan bir mektup gönderdim ve tabii ki kararı değil, ama gazetelerin bunu yanlış haberleştirmesini protesto ettim. Mahkeme kararıyla zorunlu olmadıkları sürece mektubumu basmayı reddettiler. *Le Monde*'un mahkeme emriyle mecbur bırakılmadığı takdirde, karara ilişkin yanlış haberleriyle ilgili mektubumu yayımlamak konusundaki isteksizliği, vefasızlıktan ziyade nezaketsizliklerine, hatta nezaketsizliklerinden de ziyade ihtiyatlılıklarına atfedilebilirdi. Bir dizi seçkin Fransız Türkologu tarafından imzalanmış, müştekiler tarafından bütün bir mesleğe sürülen lekeyi temizleyen bir mektubu yayımlamayı reddetmeleri de benzer bir şekilde açıklanabilir. Bu reddedişin daha fazla masraflı ve sıkıntı verici yasal işleme yol açma korkusundan kaynaklanmış olduğunu varsaymak makul olacaktır. O koşullar altında, bunun akıllıca bir önlem olduğu kabul edilmelidir.

Yapılan bazı hataların izi sonsuza kadar kalır. Mahkemenin yanlış bir biçimde haberleştirilmesine dair güzel bir örnek Norman G. Finkelstein'ın, benim "bir Fransız mahkemesi tarafından Ermeni holokostunu inkâr ettiğim için yargılanıp mahkûm edildiğimi" söylediği, 2008 tarihli *Beyond Chutzpah* (Küstahlığın Ötesi, University of California Press) kitabında görülebilir. Yazarın kitabının başlığına yakışır bir şekilde yaşadığı görülecektir.

Olayın yabancı basındaki yansımaları sınırlıydı ve ağırlıklı olarak ifade özgürlüğü meselesiyle ilgiliydi. Londra'da çıkan *Evening Standard* gazetesinin 23 Mayıs 1995 tarihli sayısı, "Bir Tarih Dersi Davası" başlığı altında, "birkaç yıldır gündeme gelen en tuhaf davalardan biri"nden söz ediyor ve "profesörün asıl hatasının Voltaire'in torunlarına seslendiğini zannetmesi olduğu" sonucuna varıyordu. *The Nation*'da yazan Cristopher Hitchens ise, ne Türkiye'ye ne de bana karşı bir sempatisi olduğunu açıkça belirttikten sonra, "Fransız hukuku ve Fransız entelektüel ikliminin muhteşem ikiyüzlülüğü" olarak adlandırdığı şeyle dalga geçme fırsatını kaçırmıyordu. Londra'da çıkan *Jewish Chronicle* şöyle diyordu:

> "Lewis haklıydı, ama haksız olsa bile görüşlerini ifade etme özgürlüğüne sahip olmalıydı. Açık bir şekilde hatalı olmak, bir tarihçi için, mesleki yeterliliğine dair ciddi bir göstergedir, fakat kasti bir suç fiili değil.
>
> Gayssot yasası, ifade özgürlüğünün önünde ciddi bir engeldir; fakat Fransızlar, haklı olarak, savaş yıllarında yaşanan olaylarla ilgili bir bilince sahip olduklarından kabul edilmiştir ve gayet açık nedenlerle Almanya'da da benzer bir yasa bulunmaktadır. Amerika'da Amerikan anayasasına aykırı olacağından böyle bir yasa yoktur ve neyse ki sağduyuya aykırı olacağından Britanya'da da öyle."

26 Haziran 1995 tarihinde *Frankfurter Allgemeine Zeitung*'da çıkan bir makaleyse, tüm mahkeme sürecini ele almış ve akademik bağımsızlığa, ifade özgürlüğüne ve medeni söyleme karşı bir saldırı olarak mahkûm etmişti.

Belki de Ermenilerin basını idare etmedeki en dikkat çekici başarıları, basında yer almayan şeylerle ilgiliydi. İngiliz, Amerikan, Alman ve muhtemelen diğer ülkelerin gazetelerinde davalara yapılan atıflar şu ya da bu şekilde temel ifade özgürlüğü meselesine dikkat çekiyordu. Fransız basınında bu konuya yalnızca bir kez atıfta bulunulduğunu gördüm ve o da kesinlikle bir azınlık görüşüydü. O dönemde Fransızları esas ilgilendiren şeyin 1915 olayları değil de, Fransız gazeteci ve entelektüelleri arasında çok az ilgi uyandırması gereken 1995 davaları olmasını hâlâ tuhaf buluyorum. Şaşırtıcı derecede az istisnayla Fransız akademi ve yazın camiasının bu davalara ilişkin tutumu onay, kabullenme ve kayıtsızlık arasında değişiyordu. Fransa'daki meslektaş ve arkadaşlarım olarak gördüğüm kişilerden bazıları da, konuşmaya davet edildiklerinde bile sessizliklerini korumuştu. Bu, beni üzmüştü. Diğerleriyse iyi niyet mektupları göndermiş ve halk desteği sağlamayı üstlenmişti. İsimlerini vererek onları tehlikeye atmayacağım, fakat bu sayfalar Fransa'da yayımlanırsa onlar kendilerini tanıyacaklardır.

Aynı kaynak ve halkla ilişkilerde sergilenen çaba eksikliği, beş müştekinin benim tek cesur avukatımın karşısına bir avukat takımıyla çıktığı duruşmalarda da gözlemlenebilirdi. Bu tür tuhaflıklar karşısında, 1939 yılında Alman tanklarının karşısına çıkan Leh süvarilerininki kadar şansa sahiptim.

Ülkedeki en seçkin akademik kurum olan *Institut de France*'dan etkileyici bir tepki göstererek, beni önemli şubelerinden biri olan *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*'e Eş Üye olarak seçti. Bu herhangi bir zamanda benim için bir şe-

ref olurdu, ama bu anı seçmiş olmaları özellikle etkileyiciydi. Mevzubahis olan benim görüşümün doğru olup olmadığı değil, onu ifade etme, daha spesifik olaraksa Fransa'da ifade etme hakkımdı. Ve ne bir Fransız yurttaşı olduğumdan ne de Fransa'da ikamet ettiğimden, ya da hatta olaydan bu yana Fransa'da da bulunmadığımdan, son kertede bu benim sorunum değildi.

O dönem esas sorunu pratik ve kişisel nedenlerle tartışmaktan kaçındım. Tarihsel fikirlerin yargısal bir değerlendirmeye tabi olduğu, hukuki kararların gazeteciler ve akıl hocaları tarafından yeniden yazıldığı, değiştirildiği, hatta tersine çevrildiği ve hepsinden önemlisi tartışmanın kurallarının tüm taraflara eşit olarak uygulanmadığı bir yerde tarih tartışmamayı tercih ederim.

Özet olarak, beni ilgilendirdiği kadarıyla bu duruşmalardan iki açık ders çıkıyordu: Birincisi, bir mahkeme tarihsel bir sorunu tartışmak için iyi bir yer değildir; çözmek içinse hiç değildir. İkincisiyse, basın, bir davayı tartışmak ya da ona ilişkin itirazınızı dile getirmek için iyi bir yer değildir.

Tehcir edilen Ermenilerden hayatta kalanların ve onların soyundan gelenlerin kederini ve ilk olarak Nazi yönetimindeki Avrupa'daki Yahudilerin imha edilmesi için yaygın olarak kullanılan "soykırım" teriminin kendi örnekleri için de kullanılmasına yönelik ısrarlarını ve bu reddedildiği zaman duydukları öfkeyi anlıyorum. Hele aynı "soykırım" kelimesinin yaygın ve genel bir biçimde dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşanan, yıkım ve kayıpların Ermenilerinkinden hiç de fazla olmadığı, hatta bazen önemli ölçüde az olduğu bu türden her olay için kullanıldığı günümüzde, bu çok daha anlaşır. Eğer soykırım terimi, hepsine olmasa da büyük bir çoğunluğuna kasten yol açılan büyük ölçekli ıstırap ve ölüm anlamına geliyorsa, bunu kullanmaktan kaçınamayız. Fakat eğer, müştekilerin açık bir şekilde kastettik-

leri gibi, "soykırım" sözcüğü özgün ve hukuki anlamında –yani Nazi Avrupası'nda hayata geçirilen ve büyük oranda tamamlanan, bir halkın kasıtlı ve planlı bir şekilde imhası ya da imha edilmesine yönelik girişim anlamında– kullanılacaksa, bu terimin 1915 Ermeni katliamları için ne kadar uygun olduğunun ispatlanamadığını belirtmem gerekiyor. Bununla birlikte, dil zamanla değişir ve yirmi yıl sonra tekrar bu tartışmaya baktığımda, "soykırım" sözcüğünün bugün daha geniş ve daha az kesin bir anlam kazandığını açıkça görebiliyorum.

Bugün hâlâ bu korkunç olayların hatırasıyla dağlanmış kurbanlar ve bu kurbanların aileleri, yoldaşları ve torunları için kelimelere ilişkin bu ayrım çok az fark yaratmaktadır. Fakat tarihçi için mesele farklıdır; ve sadece tarihçi için değil, geleceğe bakan ve birbirlerinden daha da uzaklaşmaları sadece eski ihtilafların tekrarlanması ve eski nefretlerin yeniden canlanmasıyla mümkün olan iki halk arasında daha iyi ilişkiler gelişmesine ve söz konusu halkların birbirlerini daha iyi anlamalarına yönelik bir umudun üstüne titreyenler için de bu böyledir.

12. Bölüm

Tarih Yazmak ve Yeniden Yazmak

Üslup, tarih yazımında çok önemli bir yere sahip olmayı hak eder. Sonradan eklenen bir tür makyajı kastetmiyorum. Bu sonradan tatbik edilebilecek bir şey değil. Bir kişinin yazmasını, bir başka kişinin de yazıya üslup katmasını öneren insanlar duydum; kimileri de bunun yayıncı tarafından görevlendiren editörün işi olduğunu düşünür. Bunu hiçbir şekilde kabul etmiyorum. Üslubun, düşünme ve yazma sürecinin –özellikle de düşünmenin– doğrudan bir parçası olduğu kanaatindeyim. Düşüncede berraklık, çoğunlukla beraberinde üslupta da berraklık getirir; düşüncedeki belirsizlikse üslupta da belirsizliğe sebep olur. Tarih yazmak bir roman ya da şiir yazmakla aynı şey değildir, ama yine de bir miktar zarafet nosyonuna sahip olunması gerekir. Tarih yazımı, belirli asli niteliklere sahip olmak durumundadır –berraklık, kesinlik ve zarafet.

Berraklık ne kastediliyorsa onun söylenmesi ve kastedilen şeyin de müphem olmaması anlamına gelir. Kesinlikse sadece söylenmek istenilen şeyin söylenmesi demektir, başka bir şeyin değil. O kadar sık, beceriksizce ve özensizce yazılan şeylere tanık oluyoruz ki, yazarın ne demeye çalıştığı ve gerçekten ne dediği arasında dikkat çekici farklar ortaya çıkıyor. Eğer bir kitap zayıf bir şekilde sunulmuş ve zayıf bir şekilde yazılmışsa

iyi bir tarih kitabı değildir. İyi bir araştırma olabilir, ama iyi bir tarih kitabı değildir. Zarafet, söze hacet bırakmaz.

Tarihin çalışılması ve yazılması, sürekli yeni anlayış ve tecrübelerle zenginleşiyor. Her yeni kuşak, aynı konu ve dönemin incelenmesine taze bir şeyler katıyor. Hiç durmadan eklenmeye devam eden iki şey var. Bunlardan biri yeni yöntemler, yeni belgeler ve yeni kaynaklardır. Diğeriyse her yeni kuşağın beraberinde getirdiği taze tecrübelerdir ve insanın kendi zamanına dair tecrübesi, ancak geçmişin kanıtlarına yöneltilebilecek yeni araştırma hatları, yeni sorular önerirse yararlı olabilir.

Tarih bir zamanlar sadece askeri ve siyasi tarihti, başka bir şey değil. Zaman zaman davullar ve trompetler şeklinde betimlenen kralların ve savaşların hikâyesiydi. Krallar ve savaşlar önemlidir ve bazen onları reddetmek konusunda ipin ucunu biraz kaçırma eğiliminde olduk, ama sadece siyasi ve askeri olan bir tarih artık kabul edilemez. Geçtiğimiz elli yıl boyunca tarihe psikolojik ve iktisadi boyut ekledik; şimdiyse kültürel tarihimiz, toplumsal tarihimiz, entelektüel tarihimiz, iktisadi tarihimiz vb. var. Tarih çalışmalarına psikolojik yöntemin dâhil edilmesi, en az sosyolojik yöntemin dâhil edilmesi kadar faydalı olabilir. Ne kadar olayların akışını belirleyen ve kişisel olmayan, tarihsel kuvvetlerin varlığına inanılırsa inanılsın, insanlar önemlidir ve bireysel karar ve eylemler en azından kısmen psikolojik olarak belirlenir. Psikoloji biyografi yazarı için değerlidir ve bir biyografi yazarı için değerli olan, ister istemez tarihçi için de değerlidir.

Ama dikkatli olmak gerekiyor; çünkü hiçbir zaman soramayacağımız ya da daha ziyade cevap bulmayı ümit edemeyeceğimiz sorular da mevcut. Psikolog, sosyal bilimci gibi, sorular sorar ve konuşabildiği yaşayan öznelere sahip olduğu için bu soruların peşinden gider. Bir tarihçi bunu yapamaz. Eğer geç-

mişe dair toplumsal bir tarih yazmak istiyorsak bunu mevcut kanıtlarla yapmak zorundayız. Tarihsel yöntemle sosyal bilim yöntemi arasındaki büyük farklılık budur. Tarihsel yöntemde artık var olmayan bir dönemden geriye kalan kanıtları kullanırsınız; artık etrafta olmayan insanların eylemlerini. Bu sosyolojik yöntemin kullanımını sınırlandırır ve daha da büyük ölçüde psikolojik yöntemin kullanımını da. Elimizde olmayan ve hiçbir zamanda elde edemeyeceğimiz kanıtlara dayalı kuramlar inşa etmenin hiçbir yararı yoktur. Psikolojik yöntem, Julius Caesar'ın, Martin Luther'in ya da Kemal Atatürk'ün hiçbir zaman psikoloğun kanepesine oturtulamayacağı akılda tutularak dikkatli bir şekilde kullanılmalıdır.

Modern psikolojinin büyük bir kısmı Batılı hastalar üzerinde çalışan, Batılı sorular soran ve Batılı cevaplar alan Batılıların eseri olduğundan, gerekli uyarlamalar yapılmadan hepsinin birden alınıp başka bir topluma uygulanabileceğini var saymak son derece tehlikelidir. Bu şekilde, Osmanlı İmparatorluğu'nu, kimilerinin yapmış olduğu gibi, ortaçağ Avrupa'sı ya da sanayileşmiş Almanya gibi açıklamaya çalışırsanız elde edeceğiniz şey bir tür saçmalık olur.

Örneğin, Oedipus kompleksini ele alalım. Bu, Hıristiyan Avrupa ve diğer Hıristiyan ülkelerde bulunan kuramsal olarak tek eşli çekirdek Avrupa ailesiyle ilgili bir şey. Peki, annenin satın alınmış isimsiz bir cariye, babanınsa hiçbir zaman ortalarda görünmeyen çok eşli bir adam olduğu geçmişteki bir İslami hanedan ailesinde bu nasıl işler? Bir psikolojik belirleyenler setini alıp onu öylece başka bir zamana ve mekâna uygulayamazsınız.

Psiko-biyografi yazarı, psikanalistin sahip olmadığı bir avantaja sahiptir; baştan sona bütün bir yaşamla uğraşır. Abraham Lincoln ile tanışmış olabilecek bir psikanalist onu yalnızca ya-

şamının belirli bir noktasında tanırken, psiko-biyografi yazarı tüm bir hayatı ve tüm zamanları görür. Ayrıca onu iyileştirmek zorunda olmamak gibi bir avantaja da sahiptir.

Hassas Konular

Birkaç yıl önce, bir mülakat sırasında bana yöneltilen sorulardan biri "Neden sürekli hassas konularla uğraşıyorsunuz?" olmuştu. Bu sorunun yanıtının kullanmış olduğu metaforda gizli olduğunu söyleyerek cevap vermiştim. Vücuttaki hassas bölge, ister fiziki ister toplumsal olsun bir şeylerin yanlış gittiği yerdir. Hassasiyet, vücut tarafından bir şeylerin ilgiye ihtiyaç duyduğuna dair gönderilen bir işarettir, ki ben de bunu yapmaya çalışıyorum. Soruda ima edilen, kimi tabu konular olması gerektiği fikrine katılmıyorum. Her toplumda gerçekten de tabu konular vardır. Bunlar, bizimkinde genellikle toplumsal, kültürel ve mesleki baskıyla sağlanan ama tamamen dayatılamayan siyaseten doğruluk biçimini alır.

Hayatımda özel olarak hassasiyete dair iki önemli noktaya dikkat gösterdim: İslam ülkelerinde genel olarak gayrimüslimlere ve bilhassa Yahudilere nasıl davranıldığı ve bununla ilgili ırk ve kölelik meseleleri. İslam ve gayrimüslimler üzerine ilk makalem Fransız *Annales* dergisinde 1980 yazında yayımlandı. Bu, klasik, Osmanlı ve daha kısaca modern dönemleri ele alan *The Jews of Islam* (1984) kitabının giriş bölümünü oluşturdu. Modern dönemi, takip eden bir başka ciltte, *Semites and Anti-Semites*'de (1986) inceledim. Her iki kitap da bir dizi Avrupa diline çevrildi. Diğer kitaplarımın pek çoğunun aksine, bir istisna dışında Arapçaya çevrilmediler. Irk ve kölelik üzerine olan kitabım da öyle. İstisna olan *Semites and Anti-Semites*, bu kitabın Arap okuyucular tarafından ulaşılabilir olması gerektiği-

ni düşünen bir Mısırlı avukatın, merhum Muhammed Mahmud Ömer'in çabaları sayesinde Arapçaya çevrildi. Boşu boşuna yayıncı bulmaya çalıştıktan sonra, sonunda kitabı kendisi basmaya karar verdi. Kitabı Arapçaya çevirdi ve masraflarını kendisi karşılayarak bastı ve dağıttı. Çabasından dolayı ona son derece minnettarım ve artık güvenli bir şekilde bu dünyadan ayrıldığından bunu belirtebilirim.

Irk ve köleliğe duyduğum ilgi, 1960'ların sonlarında İngiltere'deki hoşgörü üzerine bir proje yürüten bir siyaset bilimciden aldığım davetle başladı. Bu kişi, hoşgörü ve hoşgörüsüzlük sorunlarını incelemek üzere bir grup araştırmacıyı bir araya getirmiş ve bana da İslam'da hoşgörü ve hoşgörüsüzlük üzerine düzenlenecek bir konferansa bir tebliğle katkı koyup koyamayacağımı sormuştu. İlk başta, bu kelimeleri geleneksel anlamlarıyla, yani başka bir dinden insanlarla birlikte yaşamak isteyip istememe hali olarak ele almıştım. Tebliği hazırlarken birden hoşgörüye dair geçek sınamanın, bizi gerçekten ilgilendiren meselelerde farklılığı kabul etmeye hazır olmamız olduğu kafama dank etti. Bugünlerde din konusunda hoşgörülü olduğumuz gerçeği aslında çok fazla bir şey ifade etmiyordu, zira pek çok insan için din önemini yitirmişti. Hoşgörüyü sınamak için insanların hararetle ilgi duydukları meselelerde nasıl tepki verdiklerine bakmamız gerekiyordu ve modern dünyanın büyük bir kısmında bu ırk ve renk anlamına geliyordu. Bu beni, ne kadar hoşgörü ne kadar hoşgörüsüzlük içerdiklerini görmek için Orta Doğu tarihinde ve edebiyatında ırksal tutumlara bakmaya ve yaygın olarak kabul edilen hem olumlu hem de olumsuz klişelerde ne kadar gerçeklik bulunduğunu sormaya sevk etti.

Konferansta tebliğimi sundum ve meselenin böylece kapanacağını düşündüm. Ama kapanmadı. Konferansın katılımcılarından biri Londra'daki Irk İlişkileri Enstitüsü'nden geliyordu.

Söylediklerimin ilgisini çektiğini ifade etti ve aynı konu üzerine kendi Enstitüsünde de bir tebliğ sunmamı rica etti. Kabul ettim ve 2 Aralık 1969 tarihini kararlaştırdık. Tarihi teyit etmek için bana yazdığında, konunun öneminden dolayı, bunu Irk İlişkileri Enstitüsü, Kraliyet Uluslararası İlişkiler Enstitüsü ve Kraliyet Antropoloji Enstitüsü arasında ortak bir toplantı olarak ayarladığını bildirdi.

Açık olmak gerekirse, bu beni biraz endişeye sevk etmişti. Bir tebliğ hazırlayıp bunu bir seminerde ya da meslektaşlardan müteşekkil küçük bir gruba sunmak bir şeydi; üç saygın bilim cemiyetinin toplantısında resmi bir sunum yapmaksa tümüyle farklı bir şey. Bu nedenle diğer her şeyi bir kenara bırakarak, bu etkinliğe uygun olacak bir tebliğ hazırlamaya giriştim.

Tebliği zamanında bitirdim, sundum ve yine meselenin burada kapanacağını düşündüm. Bir kez daha düşündüğüm gibi olmadı. Londra'da çıkan aylık bir dergi olan *Encounter*'ın editörü de toplantıdaydı ve tebliğimi yayımlamak istediğini söyledi. Tüm dipnotları da eklemesi koşuluyla tamam dedim, o da kabul etti. Aylık edebi ya da siyasi dergiler genellikle çok sayıda dipnot verilmiş makaleleri yayımlamazlardı; ama bu kadar hassas bir konu söz konusu olduğunda belgeleri vermeden bir şeyler söylemek istemiyordum.

Makale *Encounter*'da bütün dipnotlarıyla birlikte, 1970 Ağustosunda çıktı. Bunun sonucunda New York'taki bir yayınevinden makaleyi okuduklarını ve daha uzun bir versiyonunu, hâlihazırdaki kısa karton kapak dizilerinden birinde kitap olarak yayımlamak istediklerini belirten bir mektup aldım. *Encounter*'a gönderdiğim makale daha uzun bir taslaktan kısaltılmış olduğundan bu pek de zor değildi. Sonuçta ortaya çıkan kitapçık, *Race and Color in Islam* (İslam'da Irk ve Renk) ismiyle 1971 yılında yayımlandı.

On yıldan daha uzun bir süre sonra, 1982 yılında yapılan Fransızca baskısı, bana bir dizi önemli değişiklik yapma fırsatı sundu. Buna ek olarak kimi hataları düzeltmek için yeni belgeler ekledim ve daha önceki versiyonlarda değinilmemiş bazı konuları tartışmaya açtım. Ayrıca kitabın sonunda çoğu Arapçadan tercüme edilmiş ilgili orijinal kaynaklardan bir seçki de ekledim.

Irk çalışmaları, beni kaçınılmaz olarak, İslam dünyasında da diğer toplumlarda olduğu gibi, ırklar arası ilişkilerin ve ırksal tutumların derin bir şekilde etkilendiği kölelik sorununa götürüyordu. Bu da çok ciddi güçlüklere yol açıyordu. Bunlardan ilki, konuyla ilgili bilimsel çalışmaların hatırı sayılır eksikliğiydi. Yunan ya da Roma dünyalarında ya da Amerikalardaki kölelik üzerine çalışmaların sayısı binlerceydi. Köleliğin göreli olarak önemsiz olduğu ortaçağ Batı Avrupası için bile Avrupalı bilim insanları dikkate değer bir araştırma ve açıklama literatürü üretmişlerdi. Merkezi İslam toprakları içinse, konunun aslında her bölge ve dönemdeki önemine rağmen, –hukukta, doktrinde ve pratikte– kölelik üzerine ciddi akademik monografilerin sayısı bir ya da iki sayfayı geçmezdi. İslam'da köleliği çalışmak için neredeyse sınırsız belge vardı; ama bunların keşfedilmesine henüz başlanmıştı.

İslam'da kölelik üzerine bilimsel araştırmalardaki yetersizliğin belki de esas nedeni, meselenin son derece hassas olmasıydı. Bu genç bir araştırmacının ilgisini bu yöne çevirmesini zorlaştırıyor ve hatta zaman zaman mesleki açıdan tehlikeli kılabiliyordu. Umabiliriz ki, Müslüman araştırmacılar için, İslam'da köleliği, kendi tarihlerinin bu üzücü bölümünü tartışmaya istekli olan Avrupalı ve Amerikalı araştırmacılar kadar özgür ve açık bir şekilde ele almak ve tartışmak zamanla mümkün hale gelecek.

Ama bunun zamanı henüz gelmedi. Bu arada, İslam'da kölelik hâlâ, sadece bahsedilmesi bile genellikle düşmanca niyetlerin bir işareti olarak görülen, üstü kapalı ve çok hassas bir konu olmaya devam ediyor. Bu konunun gündeme getirilmesi bazen gerçekten de bu tür niyetlerin göstergesi olabilir; ama böyle olması gerekmez ve olmamalı da. Tarihsel araştırmanın konularına tabular konulması sadece, daha doğru ve daha iyi bir kavrayışın ortaya çıkmasına ayak bağı olup bunu geciktirebilir.

Bu konuyla ilgili kitabım Oxford University Press tarafından *Race and Slavery in the Middle East* (Orta Doğu'da Irk ve Kölelik) başlığıyla 1990 yılında yayımlandı. *The Muslim Discovery of Europe*'da olduğu gibi, başka ırklardan kölelerin ve insanların Orta Doğu'da nasıl algılandıklarına dair çok sayıda görsel kanıttan faydalanabildim. Bu kez yirmi dört renkli illüstrasyon koyabildiğim için mutluydum. Bu kitapta, büyük bir tarihsel ve karşılaştırmalı öneme sahip bir konuyu adil ve nesnel bir şekilde ele almaya ve bunu polemiğe ya da apolojiye başvurmadan yapmaya çalıştım.

Race and Slavery'nin tüm kitaplarım arasında en az satan ve en az tercüme edilen olması, konuyla ilgili ilgi çekici bir gösterge aslında.

Bir keresinde, İspanya'da katıldığım bir konferansta önde gelen İspanya İslamı tarihçisi Patrick Harvey ile birlikte oturup sohbet ederken, Afrikalı-Amerikalı bir tanıdığım bize katıldı. Sohbetin bir noktasında kafamı çok kurcalayan bir soru sordum ona. "Neden İslam'a ihtida etmeyen çok sayıda Afrikalı-Amerikalı çocuklarına Ahmed, Ali ya da Fatma gibi Müslüman isimleri veriyor? İslam'a dönenlerin bunu yapmasını anlarım. Bu çok doğal olur, ama neden İslam'a geçmeyenler çocuklarına Müslüman isimleri veriyorlar?" Biraz kızgınlıkla "Bizi satın alan insanların isimlerini taşımaya devam etmek istemiyoruz."

diye yanıtladı. Patrick Harvey de bunun üzerine "Ama sizi satan insanların isimlerini taşıyarak ne elde edeceksiniz ki?" dedi. İlginç bir noktaydı. Köle almak için Batı Afrika'ya giden Avrupalı ve daha sonra da Amerikalı köle tüccarları köleleri kendileri gidip yakalamıyordu. Onları yerel köle tüccarlarından alıyorlardı. Bu köle tüccarlarının kimlikleriyse iyi bilinen, fakat nadiren dile getirilen bir şeydi.

Orta Doğu ve Batı

Orta Doğu ile bugün Batı adını verdiğimiz yer arasındaki ilişkiler, yani hem Batı faaliyetlerinin ve uygarlığının Müslüman halklar ve Orta Doğu toplumları üzerindeki etkileri, hem de Orta Doğu'nun zaman içinde bunlara verdiği tepkiler her zaman ilgimi çekmişti. *The Middle East and the West* (Orta Doğu ve Batı) kitabım esas olarak 1963 Mart ve Nisan'ında Bloomington'daki Indiana Üniversitesi'nde yaptığım ve ertesi yıl basılan altı konuşmadan oluşuyordu. Batı'nın Orta Doğululara hem geçmişte hem de bugün ne ifade ettiğini göstermek; Batı müdahalesi, etkisi, hâkimiyeti ve kısmi geri çekilişi sürecinin izlerini sürmek ve Orta Doğu'da yakın ve modern dönemlerde ortaya çıkan üç ana gruptaki –liberal ve sosyalist, yurtsever ve milliyetçi, İslamcı– siyasi ve entelektüel hareketleri ele almak için, Orta Doğu'ya tarihsel, coğrafi ve kültürel bir entite olarak bakmaya çalışmıştım. Son olarak da, Orta Doğu ülkelerinin uluslararası ilişkilerdeki yerlerini ve rollerini incelemenin ve buradan hareketle onlara yönelik Batı politikalarını belirleyen etkenlerden bazıları üzerine fikir yürütmenin önemli olacağını düşünmüştüm.

1964 yılında yayımlanan bu kitap, hem Britanya'da hem de Birleşik Devletler'de bir dizi baskı yaptı ve Norveççe, Yunan-

ca, Arapça ve İbranice de dâhil olmak üzere pek çok dile çevrildi. İbraniceye İsrail Savunma Bakanlığı'nın yayınevi tarafından tercüme dilmişti, Arapçaya ise Müslüman Kardeşler tarafından. Bu kadar farklı müşterilere hitap edebilen bir kitabın en azından nesnellik açısından değer taşıması gerektiğini düşündüm. Özellikle tercümanın, "Bu kişinin kim olduğunu bilmiyorum, ama bir şey açık. Bizim bakış açımıza göre ya samimi bir dost ya da dürüst bir düşman ve her halükârda gerçeği çarpıtmaktan imtina eden bir kişi" diye yazdığı Arapça çevirinin önsözü özellikle hoşuma gitmişti. 1993 yılında, kitapta yer alan konuşmaları ilk yapışımdan otuz yıl sonra, 1994 yılında yeni bir başlıkla yayımlanan gözden geçirilmiş bir baskı hazırladım: *The Shaping of the Modern Middle East* (Modern Orta Doğu'nun Şekillenmesi). Kısa bir süre zarfında Almanca ve Fransızcaya çevrildi. Aradan geçen yıllar boyunca hem dünyada hem de bölgede büyük değişiklikler yaşanmıştı. Arap devletleri ve İsrail birkaç savaş daha yapmış ve Filistin kendi örgütünü kurmuştu. Mısırlı ve İsrailli devlet adamları müzakerelere başlamış, İsrail ile bir Arap devleti arasındaki ilk barış antlaşmasını imzalamışlardı. İran'daki devrim bütün Orta Doğu'da ve aslında tüm İslam dünyasında karşılık bulmuş ve yeni bir bölgesel gücün ve hem hedefleri hem de yöntemleri açısından radikal yeni bir İslami ideolojinin ortaya çıkışı ile birlikte bölgeyi dönüştürmüştü. Irak'ta Saddam Hüseyin Kuveyt'i işgal ve ilhak etmiş ve böylece hem Araplar arası hem de uluslararası birlikte yaşamın kurallarını çiğneyerek Birleşik Devletler'in olaya karışmasını ve büyük çaplı müdahalesini kışkırtmıştı.

İkinci ve daha kapsamlı bir çalışma olan *The Muslim Discovery of Europe*, (Avrupa'nın Müslümanlar Tarafından Keşfi) ilk olarak 1982'de yayımlandı. Bununla birlikte daha uzun bir geçmişi vardı. Yıllarca Avrupa ve Orta Doğu arasındaki ilişki-

lerin öteki tarafına bakma fikri kafamı meşgul etmişti –beni ilk kez Orta Doğu'ya getirenle aynı merak. Orta Doğu'daki Müslümanların Avrupa ile ilgili ne bildiklerini, bilgiyi nereden elde ettiklerini, bu bilginin ne kadar sağlıklı olduğunu ve Avrupa hakkında ne düşündüklerini –tabii eğer Avrupa hakkında bir şey düşünüyorlardıysa– keşfetmeye koyuldum. Bu konuyla ilgili ilk fikirlerimi, 1955 yılında Roma'da toplanan Uluslararası Tarihçiler Kongresi'nde sundum ve BBC'de yayımlanan kimi programlarda ve 1980 yılında *Collège de France*'da yaptığım bir dizi konuşmada daha uzun bir şekilde tartıştım. Kitapta bu farklı parçaları bir araya getirmeye ve Arapça, Farsça ve Türkçe kaynaklar kullanarak kendimize ve kültürümüze dışarıdan bakmaya çalıştım.

Kitaplarımın pek çoğunda konuyu genel okuyucu açısından daha kolay ulaşılabilir ve anlaşılabilir kılmak için görseller kullandım. İki örnekte, görseller anlatımın asli unsurlarıydı, *Race and Slavery*'de ve özellikle de *The Muslim Discovery of Europe*'da. Bu kitaplar açısından, ilkinde kölelerin, ikincisindeyse Avrupalıların Müslüman ressamlar tarafından nasıl resmedildikleri merkezi ve belirgin bir öneme sahipti.

The Muslim Discovery of Europe için çoğu on yedinci ve on sekizinci yüzyıllara ait otuz resim, Orta Doğulu, çoğunlukla da İranlı ve Türk ressamlar tarafından görüldükleri şekliyle Avrupalı erkek ve kadınların portrelerini topladım. Bu görsellerin renkli basılmasını arzuluyordum, ama Amerikalı yayıncım bunun nüsha başına fiyatları kabul edilemez biçimde yükselteceğinden imkânsız olduğunu söyledi. Gönülsüzce otuz görseli de koymayı kabul etti, ama yalnızca siyah beyaz olarak. Alışıldık çeviri silsilesi başladığında durum daha da kötüleşti. Alman yayıncı yalnızca sekiz görsel kabul etmiş, Fransız yayıncı ise hiç birini kabul etmemişti. Sonra gerçek bir sevinç anı geldi. İtal-

yan yayıncıdan görselleri renkli olarak basmayı tercih edeceğini belirten ve renkli baskılarının mevcut olup olmadığını soran bir mektup aldım. Hepsi olmasa da bir kısmı bende vardı ve *The Muslim Discovery of Europe*'un İtalyanca çevirisinde sekiz resim renkli on iki resimse siyah beyaz olarak yer aldı. Diğer çeviriler arasında Farsçası yirmi sekiz siyah beyaz görsel içeriyordu, Japonca ve Endonezce çevirilerdeyse hiç görsel yoktu.

Aynı sorun Müslüman ressamların kölelerini nasıl algılayıp resmettiklerini göstermenin ilginç ve yerinde olacağını düşündüğüm *Race and Slavery* ile birlikte bir kez daha gündeme geldi. Bunda verilen yanıt beni memnun etmişti. Oxford University Press tarafından yayımlanan orijinal İngilizce baskıda, on üçüncü yüzyıla ait bir köle pazarı resmi, yayıncı tarafından kapakta da kullanılmıştı. Resmin üst kısmında ellerinde terazi ve paralarla tüccarlar gözüküyordu. Alt kısmındaysa, malları, yani köleleri ve başlarındaki bekçileri gösteriyordu. İlginç bir şekilde bu resim İslam'la ilgili bir televizyon programında ortaçağ İslam ticaretinin canlılığını göstermek için kullanılmıştı. Fakat yalnızca tüccarları gösteren üst yarısını kullanmışlardı. Malları gösteren alt yarısı çıkarılmıştı.

Çevrilen Şiirler

Hiçbir yayıncı benden şiir çevirmemi istemedi ve onları yayımlatmak da her zaman kolay değildi. Genellikle bu şans eseri gerçekleşiyordu. Pek azı bilimsel dergilere gönderilmişti, bir kısmıysa şu ya da bu türden antolojilere. Kitap uzunluğunda çıkan tek çevirimse ortaçağ İspanyol Yahudi şair Solomon Ibn Gabirol'e ait *Keter Mlchut* (*The Kingly Crown* [Kraliyet Tacı]) şiiriydi. Hem kendi başına dini bir eser, hem de bir ortaçağ adamının sahip olduğu bütün bir dünya görüşünün ifadesi ola-

rak beni muazzam etkileyen bir şiirdi. Israel Zangwill'nin yapmış olduğu tam bir İngilizce çevirisi zaten mevcuttu. Zangwill parlaklığında bir yazarla rekabet etme konusunda biraz fazla hırs yaptığımı düşünüyorum, ama onun tercümesinden pek de memnun değildim. İyi bir romancıydı, ama bir şair olduğunu düşünmüyordum ve tercümesi de zaman zaman bana biraz garip ve orijinaline sadık değilmiş gibi görünüyordu. Bu nedenle şansımı denedim. Benim *The Kingly Crown* versiyonum 1961 yılında Londra'da yayımlandı.

1938 yılında Tel Aviv'e gerçekleştirdiğim ilk ziyaret sırasında, İbrani şair Shaul Tchernikhovsky ile kısa bir görüşmem olmuştu. Ne imzalaması için bir kitabı vardı elimde ne de o bana bir tane vermişti ve ne yazık ki, sohbetimize dair hiçbir şey hatırlamıyorum. Özellikle onun eserlerinden biri, bir sone dizisi olan, *On the Blood* merakımı uyandırmıştı. Her biri hakiki Avrupa sonesi biçimindeydi ve on beşinci ve son sone, önceki on dört sonenin ilk satırlarından oluşuyordu. Bu karşı koyamayacağım bir meydan okumaydı ve aynısını İngilizcede yapmaya koyuldum. Büyük bir başarı elde ettiğimi iddia edemem, ama o kadar da kötü değildi sanırım.

Belki de çok da geniş olmayan bir başka şiir çevirileri grubundan, yani tarih üzerine yazdığım çeşitli kitaplarda yer alanlardan da söz etmeliyim. Bir şiir aynı zamanda bir kültüre, bir ruh haline ve hatta bir olaya dair tarihsel bir belge; en az vakanüvislerin anlatıları ya da arşivlerdeki dosyalar kadar önemli bir kayıttır. Geçtiğimiz yıllarda tercümelerimi küçük parçalar halinde şu ya da bu armağana katkı olarak ya da daha yakınlarda olduğu gibi, bir meslektaşımın onuruna hazırlanan bir hatıra kitabında yayınlattım. Hâlâ elimde epey şiir var. Bu şiir çevirilerinin çoğu savaş sırasında yapıldı, yani bundan atmış seneden de fazla bir süre önce.

Türkçe şiir tercüme etmek neredeyse bir sanattı ve çevirilerimin Kemal Sılay tarafından derlenen iki antolojide, *The Penguin Book of Turkish Verse* ve *An Anthology of Turkish Literature*'da yer almasına çok sevinmiştim. Sonunda, 2001 yılında Princeton University Press bana çevirilerimden bazılarını bir kitap halinde yayımlatma fırsatı sundu. *Music of a Distant Drum* (Uzak Bir Davulun Müziği) Arapça, Farsça, Türkçe ve İbraniceden çevirileri içeriyor. On sekizinci yüzyıla kadar devam eden Türkçe kısmı haricinde, tüm şiirler ortaçağ döneminden. İbranice şiirlerse İslam topraklarında yaşayan şairlere aitler ve bu nedenle Yahudi İslam geleneğinin bir parçasını oluşturuyorlar.

Kitaplarımın pek çoğu diğer dillere çevrildiği halde, aşikâr nedenlerle, bunun çevrilmesini beklemiyordum. Bir çevirinin çevirisi, özellikle de nazımsa, normalde pek de iyi bir tat vermez. Hem beni şaşırtacak, hem de eklemeliyim ki memnun edecek şekilde, İtalyan Donzelli yayınevi, farklı bir başlıkla *Ti Amo di due Amori (I Love You with Two Loves)* ismiyle kitabımın İtalyanca bir çevirisini yayımladı. Şiirlerin bir kısmı İngilizceden çevrilmişti, ama pek çoğu o dillerin uzmanı olan İtalyanlar tarafından doğrudan orijinallerinden tercüme edilmişti. Kitapta özgün Türkçe, Farsça, Arapça ve İbranice el yazmalarından en az otuz sekiz renkli görsel bulunuyordu. Baş sayfada şiirleri "seçmiş ve tanıtmış" olmakla taltif ediliyordum, ama çevirmekle değil. Bu tabii ki, İtalyanca kitap için geçerliydi.

Çevirilerle ilgili en sevdiğim yorumlardan biri neredeyse aynı şekilde telaffuz edilen iki kelimelik İtalyanca bir söz: *"Traduttore, traditore"* (Çevirmen, haindir).

İslam Ansiklopedisi

İslam çalışmaları alanındaki en önemli referans kaynaklardan biri İslam Ansiklopedisi'dir. Hollanda'da hazırlanıp Royal Netherlands Academy ve Brill Yayınevi'nin himayesinde yayımlanan ansiklopedi, Britanya, Fransa ve Almanya'dan kurumlar ve bireylerin işbirliğiyle üç dilde eş zamanlı olarak basılmıştı. Savaştan bir süre sonra yeni bir baskı için zamanın geldiğine karar verildi; ama bir takım değişikliklerle. Açık nedenlerle, Almanca çıkarılmıştı ve yeni baskı sadece İngilizce ve Fransızca yapılacaktı. Üç editör vardı, biri İngiltere'den Sir Hamilton Gibb, diğeri Fransa'dan ve üçüncüsü de Hollanda'dan bir genel editör. Gibb Harvard'da bir görev kabul edip, Birleşik Devletler'e gitmek için İngiltere'den ayrıldığında, kendisi ve arkadaşları o kadar uzak bir mesafeden editörlük görevlerini hakkıyla yerine getiremeyeceğini düşünmüş ve onun yerine başka birini almaya karar vermişlerdi. Beni seçtiler ve ben de memnuniyetle kabul ettim. Birkaç yıl boyunca editörler kurulunda çalıştım, sırayla Londra, Leiden ve Paris'te düzenlenen toplantılara katıldım ve karmaşık ve bitmek bilmeyen editörlük sürecine çeşitli şekillerde katkı sundum. Benim de Birleşik Devletler'e göçmem benzer bir sorun yarattı; ama bu kez beni kurulda tutmaya ve İngiltere'den ek bir İngiliz editör belirlemeye karar verdiler. İslam Ansiklopedisi'nin ikinci baskısı fasiküller halinde ve 2007 yılındaki ek bir takım materyaller dışında 1954 ve 2005 yılları arasında yayımlandı.

Kişinin Kendi Cümlelerini Yeniden Yazması

1992 yılının son haftalarında, yetmiş altı yaşımda, zamanımın büyük bir kısmını, hepsi neredeyse aynı zamanda ve aynı amaçla –yeni ve gözden geçirilmiş baskıların hazırlanması

için– gönderilmiş daha önceki çalışmalarımı okuyarak ve yeniden okuyarak geçirdim. Kuşku yok ki yayımcılar, uygun ve boş olacağımı düşündükleri Noel tatilini hedeflemişlerdi. Bunun sonucu kendi cümlelerimle beslendiğim neredeyse kesintisiz altı haftalık bir diyet oldu, ne lezzetli ne de besleyici bir diyetti bu. Her şeyden önce hepsini daha önce okumuştum. Bu bende bir dizi düşünce uyandırdı; bunların bazılarını yeni bir önsözde yazıya aktararak çalışmalarıma koydum, diğerlerini ise şimdi okuyucularımla paylaşacağım.

Burada tartışacaklarım arasında en önemlisi, üç kitabım içinde en eskisi olan *The Arabs in History* (Tarihte Araplar) idi. İlk kez 1950 yılında basılmış olan bu kitabın ortaya çıkışını daha önce anlattım. Zaman geçtikçe, 1946 yılının son aylarıyla 1947 yılının ilk ayları arasında kaleme aldığım şeylerden gittikçe daha az tatmin olmaya başlamıştım. Yayıncım olan Hutchinson, onu tekrar tekrar bastı ve her yeni baskı beni bir takım değişiklikler yapmaya sevk etti. Yapabildiğim değişiklikler çok sınırlıydı. Kalıbı muhafaza etmekte ısrar ediyorlardı ve bu nedenle bir şey çıkarmak istediğimde bir şeyler eklemem de gerekiyordu ya da tam tersi; ve bir satırın uzunluğunu etkileyen her türlü değişiklik paragrafın sonundan önce telafi edilmeliydi. Bir satırın eksik ya da fazla olmasının, bölümün sonuna yansıyacak bir felaket olacağı söylenmişti. Mevcut kalıbı koruyarak yapılabilecek şeylerin açık ki sınırlar vardı. Örneğin bir Yemen'den iki Yemen'e çevirip sonra tekrar bir Yemen yapabiliyor böylece Arap Birliği'ndeki üye devlet sayısını ayarlayabiliyordum; bu tür değişiklikler yapmak epey kolaydı. Bir satırdaki sözcük sayısını dengeleyerek biraz daha önemli değişiklikler yapmam ve böylece kitabı akademik olarak bir miktar güncellememem bile mümkündü; ama tüm bunlar her halükârda çok sınırlıydı. Basit güncellemelerle başa çıkabiliyordum; örneğin

birbirini takip eden baskılarda Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin 1958'de kurulmasını ve 1961'de dağılmasını kaydedebilmiştim, ama daha fazlasını değil.

Altıncı baskıdan sonra, 1990'ların başında, ilk yayıncım olan Londra'dan Hutchinson, yeterince baskı yaptığına karar verdi ve faaliyetlerinin benim kitabımın da dâhil olduğu dizinin tümden kaldırılmasını da içeren genel yeniden yapılandırılmasının bir parçası olarak, baskının tükenmesine izin vereceklerini söylediler. Oxford University Press kitapla ilgilendi; kitabın yayın haklarını almak istediklerini, ama esaslı bir gözden geçirme talep ettiklerini bildirdiler. Her şeyi baştan hazırlamaya hazırdılar ve ben de artık kalıbın zincirleriyle bağlı değildim ve bu sayede kitabı daha esaslı bir şekilde yeniden ele alabilir ve kapsamlı bir revizyona girişebilirdim.

Yayınevinin niyeti, ki ilk başta benimki de öyleydi, esas olarak son kısmı gözden geçirmekti. Ne de olsa, daha eski tarihin çok da değişmediğinde hemfikirdik. En fazla değişikliğe ihtiyaç duyan yer, 1947'nin ilk aylarından bu yana, Orta Doğu'da pek çok şey yaşanmış olduğundan, daha yakın tarihe ilişkin bölümdü. Başlangıçta, ben de bu fikri paylaşıyordum. Ama daha eski tarihin değişmediği fikri, baştan öngörmem gerektiği gibi, çok hatalıydı. Neredeyse kırk beş yıl önce yazdığım bir metni yeniden okurken, kitabı dürüst bir şekilde "gözden geçirilmiş ve genişletilmiş" baskı olarak sunmadan evvel kısa sürede pek çok değişiklik yapmam gerektiğini fark ettim. Yayıncılar daha azıyla tatmin olmayacaklardı. Anlaşılır şekilde, bu artık eskimiş kitabı gözden geçirilmiş ve genişletilmiş diye parlatmak istiyorlardı ve ben de bu sözcüklerin hakkını vermeliydim. Sonuçta kitabın hemen her sayfasında pek çok değişiklik yaptım. Bu, neredeyse yarım yüzyıl boyunca yaşanan akademik, entelektüel ve dilsel değişimlerin ilginç bir göstergesiydi.

Değişikliklerin çoğu tamamen dilseldi. Hatta birkaç yerde metni özgün anlamı korumak için değiştirmek zorunda kalmıştım; çünkü bu esnada İngiliz dili gelişmiş ve pek çok kelimenin çağrıştırdıkları ve hatta anlamı değişmişti."Irk" ve "ırksal" kelimelerinin kullanımı bunun bir örneğiydi. İngiltere'de 1946 ve 1947 yıllarında, bugünlerde "etnisite" ya da "etnik" kelimelerini kullanacağımız yerlerde, neredeyse her zaman bu kelimeler kullanılıyordu. 1940 yılında Britanya ordusuna katıldığımda, doldurmam için satırlardan birinde "ırk" yazan bir form verilmişti. O güne kadar "ırk" sözcüğüyle resmi bir belgede hiç karşılaşmamıştım ve neyi öğrenmek istediklerini bilmiyordum. Alman ordusuna katılıyor olsaydım, bunun ne anlama geldiğini bilirdim; ama Alman ordusuna değil, Britanya ordusuna katılıyordum. Görevli çavuşa gittim ve bana "ırk"ın ne anlama geldiğini anlatıp anlatamayacağını sordum. Bana çavuşların, baş etmek zorunda oldukları orduya yeni katılanlara attıkları türde, acıyan bir bakış attı. Açıklamaya çalıştı, ama onun açıklamasından pek de bir şey anlamamıştım. Ben de "O halde, buraya 'Yahudi' yazmam mı gerekiyor?" diye sordum. "Hayır," dedi, "o senin dinin. Sana aynı cevaba sahip iki soru sormazlar. Onun için ayrı bir satırımız var zaten. Bu senin ırkın." "Öyleyse ne?" dedim. Bugün olsa muhtemelen "beyaz" ya da "Kafkasyalı" derdim; ama o zamanlar aklımda böyle bir şey yoktu. Beyaz bir renkti, ya da bir rengin yokluğu; Kafkasyalı Kafkasya'dan gelen, Çugaşvili gibi isimlere sahip insanlar demekti. Bana yavaşça ve dikkatle, Britanya ordusu söz konusu olduğu sürece, dört ırk bulunduğunu ve benim de bu dördünden birini seçmekte özgür olduğumu anlattı: İngiliz, İskoç, Galli ve İrlandalı.

1993 yılında basılan bir kitapta "ırk" sözcüğünü bu anlamıyla kullanmak nahoş, daha da önemlisi yanıltıcı olurdu. Özgün baskıda "ırk" ya da "ırksal" kelimelerini kullandığım pek çok

yerde bunu "etnik" ile değiştirdim. "Irk" sözcüğü, kelimenin Amerikanlaşmış modern anlamıyla ırk farklılıklarından bahsetmediğim için, ki aslında şimdi genelleşen eski antropolojik anlamı buydu, kitaptan neredeyse kayboldu.

Diğer bir sözcük, "sınıf" ise hem günümüzdeki yaygın kullanımında hem de benim kendi algılayışımda, içeriği ve taşıdığı önem açısından değişim geçirmişti. İlk baskıda, "sınıf"ı bugün gelişigüzel, hatalı ve hatta zaman zaman taraflı olarak görülebilecek biçimlerde kullanmıştım. Doğru gibi görünen yerlere dokunmadım ama "sınıf" sözcüğünü pek çok yerde, kanıtın izin verdiği durumlarda daha kesin, izin vermediği yerlerdeyse daha az spesifik başka terimlerle değiştirdim.

Anlamları değişen ya da anlamlarını kaybeden başka sözcükler de vardı; artık tek kelimeyle kabul edilemez hale gelenler de. Daha önce de belirttiğim gibi, zaman zaman, 1948'de kullandığım sözcüklerin anlamlarını değiştirmek istemediğim durumlarda bile, günümüz okuyucusu için aynı anlamı daha doğru bir şekilde yakalamak için sözcüklerin kendisini değiştirmeyi zorunlu buldum.

Eski metni yeniden okurken, birkaç yerde ideolojik açıdan taraflı bir dil kullanmış olmam (o zamanlar şüphesiz öyle olmasa da) kulağımı tırmaladı; o zamanlar kabul edilebilir olan, ama artık çağdaş fikirlerle, özellikle de benim fikirlerimle uyum içinde olmayan terimler ve sözcük biçimleri vardı.

Tüm bunlar dilsel değişikliklerdi. Çok daha önemli olanlarsa özü etkileyenlerdi. Bunların çeşitli türleri vardı. Bu değişikliklere bir tür düzeltme demek haksızlık olmaz, zira bunlar metni bilim insanları arasındaki güncel bilgi birikimi ve fikir iklimiyle uyumlu kılmak amacını taşıyan değişikliklerdi. Kitabın ilk olarak 1950 yılında yayımlanışından bu yana farklı ülkelerdeki pek çok araştırmacı, kitapta tartışılan konu ve dönemler

üzerinde çalıştı; Londra Üniversitesi'nden bir doktora derecesi için gerekli olan şartlardan alıntı yapmamız gerekirse, bilgi birikimine "yeni kanıtlar bularak ve yeni bakışlar ortaya koyarak" katkıda bulundu ve böylece hatırı sayılır açılardan Arap geçmişine dair algımızı dönüştürdü. Şüphesiz bunu "gözden geçirilmiş ve genişletilmiş" şeklinde piyasaya sunulan bir kitapta göz önünde bulundurmak zorundaydım.

Diğer alanlarda da olduğu gibi, tarihte araştırmanın ilerlemesi, en azından genel amacının bir parçası olarak, muğlâk olanı sarih hale getirmelidir. Fakat ortaçağ İslam tarihi öğrencileri, genellikle sonucun bir zamanlar sarih olanı muğlâklaştırmak olduğunu söylediğimde, ne demek istediğimi anlayacaklardır. Belirli konularda bilgi birikimimiz her yıl, bilimin ve araştırmaların ilerlemesiyle genel kabul görmüş görüşler birbiri ardına saldırıya uğradıkça geriler ve geriye yıkılmış ya da varlığı tehlikeye girmiş hipotez ve varsayımların dağıldığı bir alan bırakır.

1947 yılında Peygamber üzerine olan bölümü kaleme aldığımda (Arap tarihi üzerine yazılan bir kitap kuşkusuz Peygamber üzerine de bir bölüm içermek zorundadır), bilim insanları arasında şu ya da bu geleneğin veya şu ya da bu anlatının özgünlüğüne dair pek çok anlaşmazlık olsa da, Peygamberin yaşamı kadar, sahabesi ve haleflerinin başarı ve eylemleri üzerinde de genel hatlarıyla anlaşma sağlanmıştı. O zamanlar yazarken, İslam'ın ilerleyişini bir olay anlatısı biçiminde sunabilmiş ve böylece onun önemini Arap ve İslam tarihiyle genel tarih çerçevesinde yorumlamaya çalışabilmiştim. O sıralarda, gayet mutlu bir şekilde Sovyetler Birliği'ndeki (Klimovitch, Belayev, Tostov ve başkaları gibi) bir grup ikona kırıcı bilimcinin varlığından bihaberdim. Bu isimler, II. Dünya Savaşı'nın çıkmasından önce, *Kur'an*'ın tarihsel özgünlüğünü, peygamberin ya-

şam öyküsünün tarihselliğini ve hatta Peygamberin kendisinin tarihselliğini çoktan sorgulamaya başlamışlardı bile. Tabii daha sonra benzer ve hatta daha da radikal bir eleştiri Batı dünyasında da gelişti ve en radikal eleştirilerle aynı çizgide yazmak gerekmese bile, artık o zamanlara kadar normal olan türde bir anlatıyla tasasızca ilerlemek mümkün olmaktan çıkmıştı.

Radikal ve eleştirel çalışmalar, kaynakları ve anlatıları birbiri ardına sorguluyordu. Buna benzer kısa ama geniş kapsamlı bir tarihsel denemede, erken İslam tarihine yönelik radikal eleştirilerin argümanlarını incelemek ne mümkün ne de aslında doğru olurdu; ama aynı zamanda onları görmezden gelmek de mümkün değildi. Daha önce olguların basit ifadeleri biçiminde sunulan mevzular, şimdi daha belirsiz, daha hipotetik bir biçimde sunulmalıydı. Basitçe bir kenara bırakılamazlardı –ki aslında bu, bu sorunla başa çıkmanın en kolay yolu olurdu– çünkü önemleri ve etkileri hâlâ sürüyordu. Hatırlandığı şekliyle geçmiş, algılandığı şekliyle geçmiş, hikâye edildiği şekliyle geçmiş, bir toplumun öz-imgesinde ve kurumlarını ve yasalarını şekillendirmesinde hâlâ güçlü ve zaman zaman belirleyici bir güçtür. Bu imgenin dayandığı olgusal temellerin yüzyıllar sonra uzak ülkelerdeki tarihçiler tarafından, hakikatten çok fantezi içerdikleri gösterilmiş olsa da bu böyledir.

Bu muhtemelen, göz önünde bulundurmam gereken tarihsel araştırmalardan kaynaklı olarak yapmak zorunda olduğum değişiklikler içinde en önemlisi ve en zoruydu –Peygamber üzerine olan bölümü korumak; fakat bunu yaparken, bir anlatıcı olarak kendimi fazla basit açıklayıcı ifadelere kaptırmadan, Müslümanların geçmişlerine yönelik kendi algılarını anlaşılabilir kılmak için gerekli olduğu kadarıyla geleneksel anlatıyı muhafaza etmek.

Değişiklik gerektiren bir diğer görüş de, İslam İmparatorlu-

ğu'nun erken dönemlerinde yarı-Arapların rolü ile ilgiliydi. Bir zamanlar eğilim, erken imparatorluğun Müslüman nüfusunu Araplar ve İslam'ı seçen Mevali olarak bilinen Arap olmayanlar şeklinde ikiye bölmekti. 1947 yılında ben de diğerleri gibi, başka bir gruba hak ettiklerinden çok daha az önem atfediyordum: Başlangıçta küçük bir grup olan, ama hızla sayıları artan Arap babalarla Arap olmayan annelerin çocukları, yani yarı-Araplar. Fetih haklarının fatihler tarafından kullanılması, hızlı bir şekilde bu grubunun sayısının hatırı sayılı ölçüde artmasına neden oldu. Baba tarafından yönetici konumundaki fatih aristokrasinin, anne tarafındansa fethedilmiş ve boyunduruk altına alınmış bir nüfusun parçası olan bu insanlar son derece önemli bir aracı toplumsal grup oluşturuyorlardı. Sekizinci yüzyılın ortalarından itibaren bunlarla "saf" Araplar arasındaki ayrım önemli olmaktan çıktı ve hatta Halifelerin çocukları bile artık özgür Arap hanımlardan değil, yabancı köle cariyelerden doğmaya başladı. Fetih döneminde, yarı-Araplar, ben de dâhil olmak üzere önceki tarihçiler tarafından pek de önemsenmeyen, fakat aslında çok önemli bir rol oynamışlardı.

Bu sonraki araştırma ve revizyon listesine, Osmanlı dönemindeki Arap dünyasına dair yapılan geniş çalışmaları da eklememe pek gerek yoktu. Bu, Osmanlı arşivlerinin açılmasından önce, benim yazdığım dönemde pek de değinilmeyen bir konuydu.

İkinci değişiklik kategorisi, konuyla ilgili araştırmaların ilerlemesinden ziyade, daha kişisel nitelikte bir şeyden kaynaklanıyordu: Kendi görüşlerimin, ilgi alanlarımın ve kaygılarımın evrim geçirmesi. Bu, nihayetinde benim kitabımdı; ben yazmıştım, ilk sayfasında benim adım yazıyordu ve kaçınılmaz bir biçimde o zamanki meşguliyetlerimle şekillenmişti, şimdi de farklı meşguliyetlerle şekillenecekti.

Geriye dönüp bakınca İsmaili hareketine ayırdığım yerin orantısız olduğunu düşünüyorum. Bir şekilde İsmaililere, tabiri caizse kafayı takmıştım; doktora tezimi İsmaililer üzerine yazmıştım, saha araştırmasına yönelik ilk girişimim Suriye'deki İsmaili köylerinde olmuştu; ilk çalışmalarımın büyük bir kısmı İsmaililerle bağlantılıydı ve o zamanlar benim için onlar Arap tarihindeki en önemli şeydi. Ben de onlara bütün bir bölümü ayırmıştım ve dahası onlar da, bu bölümden başka yerlere de sızma eğilimindeydiler. Bununla ilgili bir şeyler yapmak için çok geç kalmıştım. Bütün bir bölümü kaldırma ölçüsünde bir yeniden yapılandırma çok zor olacaktı; ama İsmaililerle o dönemlerin tarihindeki diğer unsurlar arasında daha iyi bir oran kurmayı denedim.

Eğer İsmaililere çok fazla önem atfetmişsem, geriye dönüp baktığımda çok az önemsediğimi düşündüğüm başka konular da vardı ve bunu yeni baskıda düzeltmeye çalıştım. Yaptığımın sadece eski takıntılarımı yenileriyle değiştirmek olduğu iddia edilebilir (ve sanırım ben de bunda bir gerçeklik payı olduğunu teslim edebilirim). Örneğin kölelik eski baskıda pek az görünüyorken yenisinde hayli belirgin bir şekilde resmediliyordu. Ama yine de bunun yalnızca kaçınılmaz değil aynı zamanda gayet makul de olduğunu düşünüyorum.

Arap tarihinde, genel olarak diğer konularda da olduğu gibi, artık 1947 yılındaki gibi bakmadığım ve hatta yeni yeni fark ettiğim başka şeyler de var. Kitabı sanki kırk beş yıl sonra yazıyormuş gibi yeniden yazmaya çalışmak, tamamen beyhude ve kendi altını oyan bir çaba olacaktı. Birkaç yıl sonra, daha geniş bir konuyu ilk olarak 1995 yılında basılan *The Middle East: A Brief History of the Last Two Thousand Years* (Ortadoğu: İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi)[15] kitabımda daha uzun bir şekilde ele

15 Lewis, Bernard. *Ortadoğu*, Arkadaş Yayınları, Ankara.

almak aklıma geldi. Eski kitapta yaptığım değişikliklerin amacı daha mütevazıydı: Artık kabul edilemez bulduğum ifadeleri kaldırmak, yarım asır önceki kadar emin olmadığım yerlerde daha dikkatli bir dil kullanmak (ve bu, hem bu dünyadaki hem de bir sonrakindeki neredeyse her şey için geçerlidir), daha dengeli bir resim sunmak için gerekli görünen yerlerde yeni materyal eklemek. Her iki açıdan da, bir yandan serimleme ve çözümlemenin özgün yapısını muhafaza ederken diğer yandan da ekleyerek, çıkararak ve düzelterek ilerledim.

Başlangıçta söylediğim gibi yayımcıların ve benim ilk fikrimiz kitabı, daha yakın tarihli ve güncel olaylarla ilgili kısımları yeniden yazarak güncellemekti ve kuşkusuz Arap dünyasında ve ötesinde kitabın yazılıp ilk kez yayımlandığı günden bu yana büyük değişiklikler yaşanmıştı. Bu olaylar kendi başlarına önemliydiler ve bir kısmının en azından tartışılması gerekiyordu. Geçmişi, günümüzü ve belki de geleceği aydınlatmak için kullandığımız beylik bir sözdür; daha az farkına varılsa da günümüzü bazen geçmişe dair kavrayışımızı aydınlatmak için kullandığımız da doğrudur.

Bazı örneklerle bunu göstermeme izin verin. 1947'de bu kitabı ilk kez yazdığımda, Soğuk Savaş henüz başlamamıştı; 1992'de yeni baskıyı hazırladığım sıradaysa, sona ermişti. İslam öncesi Arabistan'la ilgili bölüme bakınca modern Orta Doğu'nun iki rakip süper güç arasındaki durumu ile Arap yarımadasının Bizans ve İran arasındaki konumu arasındaki paralellikler karşısında duyduğum şey yalnızca şaşkınlıktı. Arap yarımadası çoğunlukla iki gücün de doğrudan yönetiminin dışındaydı ama dönemin her iki süper gücünün savaşta, barışta ve sonra yeniden savaşta çekişen stratejik, ticari ve diplomatik girişimlerinden pek çok şekilde etkileniyordu. Bu güçlerin Arabistan üzerindeki rekabetlerinin etkileri, Soğuk Savaş'ın sona

ermesi ve bunun Orta Doğu üzerindeki muhtemel sonuçları açısından yeni fikirler uyandırıyordu.

Yakın tarihli ve güncel olayların, geçmişe dair daha iyi bir kavrayış geliştirmemize yardımcı olabileceği bir başka konu da, sosyo-ekonomik ve etnik-ulusal etkenlerin göreli önemleridir. On dokuzuncu yüzyılda, liberalizm ve milliyetçilik çağında, genel olarak bilim insanları erken halifelik döneminin büyük mücadelelerinin esas olarak ulusal olduğunu varsayarlardı: özellikle Arap hâkimiyetine karşı ayaklanan Fars milliyetçiliği biçiminde. Ben bu kitabı yazarken, bu iddialar büyük oranda terk edilmişti ve hepimiz milliyetçiliğin çok da önemli olmadığı, etnisitenin ikincil bir önem taşıdığı ve aslında önemli olanın iktisadi ve toplumsal etkenler olduğu hususlarında hem fikirdik. Bu nedenle, o dönemdeki pek çok başka kişi gibi, bu erken mücadeleleri esas olarak sosyo-ekonomik açıdan sunmuştum. Dünyaya 1992 yılında bakarak, kim etnisitenin önemli olmadığını söyleyebilir ki? Kim kesin olarak sosyo-ekonomik etkenlerin etnik, ve buna dini de eklenebilir, sadakat ve bağlılıklardan daha önemli ve daha belirleyici olduğunu söyleyebilir? Yine burada da bir miktar revizyonun gerekli olduğunu düşünüyordum.

Arap tarihi, bugünü anlamaya ve hatta geleceğe hazırlanmaya yardımcı olması için geçmişe bakmaya yönelik bilindik çabayla iştigal etmek açısından geniş bir tecrübe yelpazesi sunar. Arap geçmişinde aslında bugünle alâkalı olan muhteşem bir olaylar seçkisine sahibiz: Kuzeyden, güneyden, doğudan ve batıdan gelen istilalar; zaferler ve mağlubiyetler; emperyal gücün parlayıp sönmesi, kültürlerin serpilip kuruması; iktisadi ve toplumsal değişimde yaşanan gerilim ve gevşemeler. Geçmişte gerçekleşmeyen şeyler –direniş gören ya da başarısızca denenen değişimler, başarısız devrimler, ya da bir ifadeyi ödünç

almak gerekirse, gidilemeyen yollar– geçmişten çıkarabileceğimiz en önemsiz dersler olmak zorunda değildir.

Geçtiğimiz on yılların olayları, teknolojik değişimin hem savaş hem de barış dönemlerindeki etkisini göz kamaştırıcı bir netlikle gösterdi ve buna ayak uyduramayanlar bedelini ödediler. Bu şimdi, bizim geç ortaçağ ve erken modern dönemlerde İslami Orta Doğu'da ateşli silahların etkisi ve modern ateşli silahların geç ve gönülsüzce benimsenmesinin kültürel nedenleri ve siyasi sonuçları hakkında geçmişte olduğundan daha iyi bir kavrayış geliştirmemize yardımcı olabilir. Günümüzün iletişim devrimi ve sonuçları, Arap ve İslam tarihindeki bir başka zıtlığı da aydınlattı: Kâğıdın pürüzsüz bir şekilde ve erken kabul edilmesi –ki bu, daha uzun ömürlü kitapların daha hızlı ve görece masrafsız bir şekilde üretilmesini mümkün kılan Çin'den ithal edilmiş ve yalnızca edebiyat ve bilimi değil, aynı zamanda yönetim ve ticareti de etkileyen bir üründü– ve kâğıttan sonra matbaanın çok geç ve gönülsüzce kabul edilmesi. Bu türde toplumsal seçimler, Haçlı Seferleri ya da Moğol fetihleri gibi sarsıcı olaylardan daha az önemli değildir ve günümüzde de bunlardan çok daha anlamlıdır.

İlk baskıdaki tüm sayfalar içinde, zamanı en fazla geçmiş olanlar tabii ki yazıldığı dönemde en güncel olanlardı; yani, yakın tarihli ve güncel meselelerle ilgili son sayfalar. Bunlar, düzetmelerle baskı arasındaki kısa süre içinde bile hızla eskimişlerdi. Bu kez daha dikkatliydim. Tabii ki, bu son sayfaları ilk baskıdan bu yana Arap dünyasında meydana gelen büyük değişimleri ele almak için yeniden yazdım; fakat biraz düşününce yakın ve güncel tarihe dair çok sade de olsa bir çerçeve koymamaya karar verdim. Hızlı ve genellikle şiddetli bir değişim yaşanan bir bölgede ve bir dönemde, ciddi değerlendirmeler yapmak için bir miktar mesafe gerekir ve yeni gelişmelere ayak uy-

durmaya dair her tür çaba süratle güncelliğini kaybeder. Geçmiş daha istikrarlıdır.

İzlanda

Ellilerin başlarında bir ara, genellikle yaptığım gibi yaz aylarını Danimarka'da geçirdiğim sırada, önde gelen bir Türk meslektaşım için Türkçe basılacak bir armağan kitabına katkıda bulunmam rica edildi. Son tarih ise tehlikeli bir biçimde yakındı.

Toplumsal, kişisel ve mesleki nedenlerle reddedemedim; ama sorun şuydu ki kitaplarımdan, notlarımdan ve dosyalarımdan bu kadar uzakta nasıl yapıp da bir şeyler yazacaktım? Umutsuzluk içinde bir şeyler bulup bulamayacağıma bakmak için Danimarka Kraliyet Kütüphanesi'ne giderek çeşitli konu kataloglarında "Türkler" ve "Türkiye" kelimelerini aradım. Şaşırtıcı ve memnuniyet verici şekilde, 1627 yılında Cezayir Korsanlarının İzlanda'ya düzenledikleri bir akınla ilgili çeşitli şeyler buldum. Akın tarihçiler tarafından pek az ilgi görmüş gibi görünüyordu (tabii ki İzlandalı tarihçiler hariç). Yayımlanmış materyaller son derece sınırlıydı ve hemen hepsi ya Danca ya da İzlandaca idi. Hevesle mevcut yayınlara ulaştım ve bunun meslektaşım için hazırlanan armağana gönderebileceğim uygun bir makale için gerekli temeli sağlayacağına karar verdim. Türkler tabii ki kelimenin bugünkü anlamıyla, yani Türkiye halkı anlamında Türk değillerdi. O zamanlar "Türk" kelimesi, daha eski dönemlerdeki "Mağribi" ya da "Sarazen" gibi, Müslümanları tanımlamak için kullanılıyordu. Mevzubahis akıncılar, Kuzey Afrika'dan gelmişti; pek çoğuysa esasen Hıristiyan Avrupa kökenliydi. Hıristiyan perspektifinden dönektiler, Müslüman perspektifindense hak dinine ihtida etmişlerdi.

Danca materyali pek de zorluk çekmeden okuyabildim. İz-

landaca materyaller ise daha sıkıntılıydı; ama genel anlamı yakalamayı başardım. Bu materyallerle "Corsairs in Iceland" (İzlanda'da Korsanlar) başlıklı kısa bir makale yazabildim ve yayımlanması için Ankara'ya gönderdim. Olması gerektiği gibi 1953 yılında bir Türk dergisinin özel bir armağan sayısında çıktı. Bekleneceği üzere Türkiye'de pek az ilgi gördü, başka yerlerdeyse o kadarını da görmedi. Yirmi yıl kadar sonra bir Fransız dergisinin, bir İslami Uzak Batı uzmanı olan önde gelen bir Fransız tarihçinin doğum günü onuruna yayımlanacak, "Muslim Occident"a (Müslüman Batı) ayrılmış özel bir sayısına katkıda bulunmam istendi. Bana "Corsairs in Iceland" makalemin yayımlanmamış İngilizce özgün metni uygun olabilirmiş gibi geldi. Türk yayıncının yeniden kullanmam konusunda bir itirazı yoktu; Fransız yayımcılar da daha önce Türkçe olarak basılmış ve bu nedenle Batı'da bilinmeyen bir metni kullanmama itiraz etmediler. Makale usulünce, bir Fransız dergisinde, İzlanda ile ilgili bir mesele üzerine İngiliz dilinde basıldı. Bekleneceği gibi karanlıkta fark edilmeden kaldı ve kalmaya da devam edeceğini varsayıyordum.

Yanılmışım. 2000 yılında Buntzie ve ben İzlanda'ya on günlük bir tatile gittik. Hafif bir *jet lag* yaşadığımız görece kısa bir seyahatti. İzlanda mükemmel yemeklere, özellikle de mükemmel balıklara sahip çok güzel bir ülkeydi ve ikimiz de daha önce orada bulunmamıştık. İlginç, rahatlatıcı ve çok da pahalı olmayan bir tatil için iyi bir fikir gibi görünmüştü. Şelaleleri ve buzulları görmek için dört günlük bir tur ayarladık ve kendimizi yaklaşık bir düzinelik bir turist grubunun parçası olarak bulduk. İlk gün bir rehberle oturup kahve içerken, aniden İzlanda'ya yapılan Türk akını üzerine yazan Bernard Lewis olup olmadığımı sordu. Çeyrek yüzyıldan uzun bir süre önce bilinmeyen bir konu hakkında yazılmış ve bilinmeyen bir yerde ya-

yınlanmış bu bilinmeyen metne yapılan atıf karşısında afalladım. O metnin yazarının ben olduğumu kabul ettim ve rehber çok heyecanlandı. Asıl mesleğinin tarihçilik olduğunu ve biraz daha para kazanmak için ek iş olarak turlara katıldığını anlattı. *Icelandic TV* için söz konusu akınla ilgili olarak hazırlanan bir programın metnini doğruluğu açısından gözden geçirmeyi henüz bitirmişti. Programın yönetmeniyle yayında kullanılacak bir mülakat yapmayı kabul edip etmeyeceğimi sordu. Kabul ettim ve bu olay haliyle seyahatimizin geri kalanı üzerinde belirgin bir tat bıraktı.

O seyahat sırasındaki bir başka hadiseyi de, sadece Buntzie unutmama izin vermediği için hatırlıyorum. Genellikle ülke dışında seyahat ederken kitabevlerine gider ve özellikle de tarihçilerin ne yazdıklarını ve insanların ne okuduklarını görmek için tarih bölümlerini gezerim. Reykjavik'teki bir kitabevinde daha önce hiç görmediğim bir şey buldum -İngilizce yazılmış bir İzlanda dili grameri. Esasen eski Norse dilinin bir lehçesi olan İzlandaca, klasik İskandinav dili olarak görülebilirdi ve Danca bilgim epey iyi olduğundan, "bir tane alana bir tane bedava" uygulamasının olduğunu gördüm. Eğer bir kişi Danca biliyorsa, Norveççe kolaydır; İsveççeyse anlaşılabilir. İzlandaca bir miktar daha zordu, ama aşırı derece değil. Kitabevinde yaklaşık on dakika boyunca İzlandaca gramer kitabını karıştırdıktan sona şöyle dedim: "Sanırım İzlandaca okumayı bir hafta içinde öğrenebilirim." Buntzie bunu şaşırtıcı ve gülünç buldu ve bunun için benimle hâlâ alay edip durur.

13. Bölüm

Siyaset ve Irak Savaşı

Saddam Hüseyin 1990 yılında saldırıp Kuveyt'i işgal ettiğinde, Birleşik Devletler uluslararası toplumun da desteğiyle, bir şeyler yapılması gerektiğine karar verdi. Ülkedeki neredeyse her Orta Doğu uzmanı Washington'a davet edildi ve kendilerine durumla ilgili fikirleri soruldu. Bu, üst düzey Washington bürokrasisiyle ilk buluşmamdı, daha da önemlisi o zamanlar Savunma Bakanı olan Dick Cheney ile ilk kez bir araya geliyordum. Daha sonra, yıllar içinde müteakip vesilelerle bir araya geldik.

Değerlendirme ve önerilerimin, danıştıkları diğer "uzmanlar"ın neredeyse tümününkilerinden kökten farklı olduğu sonucuna varıyorum. Genel düşünce, bunun büyük ve zor bir mücadele olacağıydı. Tartışmalar sırasında sıkça duyduğum bir ifadeyle "başka bir Vietnam" olabilirdi. Genel olarak hazırlıklar, sanki Birleşik Devletler, en parlak dönemindeki Üçüncü Reich ile karşılaşacakmış gibi yapılıyordu. Kıdemli bir subay, büyük bir endişeyle, bunun büyük bir Avrupa gücünün türedi bir Asya gücü tarafından yenilgiye uğratıldığı Rus-Japon Savaşı'nın bir tekrarı ve Doğu-Batı ilişkilerinde yeni bir çağın başlangıcı olabileceğini bile söylemişti.

Benimse, Türk Cumhurbaşkanı Turgut Özal ile kısa bir süre önce yaptığım bir konuşma sonucunda daha da kuvvetlenen,

farklı bir görüşüm vardı. Onlara, savaşın "hızlı, ucuz ve kolay" olacağını düşündüğümü anlattım. Bunu söylerken Cumhurbaşkanı Özal'ın, kısa bir süre önce Türkiye'de üniversiteyle ilgili işler için bulunduğum sırada, bana söylediklerini tekrarlıyordum. Özal ve ben birlikte bir akşam geçirmiştik. Onunla tanışıklığımız yüksek bir makama gelmesinden çok daha öncesine dek uzanıyordu ve aramızdaki sohbet, bir devlet başkanı ile bir yabancı misafir arasında olması bekleneceğinden çok daha rahattı. Pek çok şey hakkında konuşmuştuk ve sonra konu kaçınılmaz olarak Irak'taki krize gelmişti. Saddam Hüseyin Kuveyt'e saldırmış ve bu ülkeyi işgal etmişti ve Başkan Bush ise hâlâ ne yapması gerektiğini düşünüyordu. Turgut Özal "Birkaç ay önceki Washington ziyaretimi hatırlıyor musun?" dedi. Birlikte öğlen yemeği yediğimiz için hatırlıyordum. "Başkanınız ile konuştum. İkircikli bir karaktere sahip; ama sanıyorum bu sefer kararını vermiş. Bir savaş çıkacak," dedi ve ekledi, "çıktığında da hızlı, ucuz ve kolay olacak." Bu şaşırtıcıydı. "Sizi böyle düşündüren nedir?" diye sordum. Bunun üzerine gizemli bir Türk gülümsemesiyle, "Komşularımızda neler olup bittiğini bilmek isteriz." dedi. Diğer bir deyişle, iyi bir istihbaratları vardı. "Sana bir örnek vereyim." diye devam etti. "Hafta geçmiyor ki subaylar da dâhil olmak üzere pek çok Irak askeri, sınırımızı geçip sığınma talebinde bulunmasın. Savaş başlamadan önce subayların kaçtığı bir ordunun durumu iyi değildir." Katılmak durumundaydım. Sonra, "Savaş çıkarsa bizim yanımızda yer alır mısınız?" diye sordum. "Tabii ki" dedi. "Neden diye sorabilir miyim?" dedim. Yeniden gizemli bir Tük gülümsemesiyle "1945 Şubatı'nda Mihver devletlerine savaş açmamızla aynı nedenden. Kavga bittiğinde ve konuşmalar başladığında, galip tarafın masasında olmak isteriz ve orada misafir listesinde olmak isteriz, menüde değil." diye cevap verdi.

Aşılması gerçekten güç olan sorun siyasiydi, yani askeri zafer elde edildikten sonra ülkeyle nasıl başa çıkılacağı. İşgalin sonuçları, Cumhurbaşkanı Özal'ın yargısını ve dolayısıyla Cheney'nin gözündeki itibarımı fazlasıyla haklı çıkardı. Tesadüfen görüşümüzde tamamen yalnız değildik. O sırada Washington'dan geçmekte olan bir İsrailli generale de hazırlıkların yeterli olup olmadığı sorulmuş ve o da biri hariç her açıdan yeterli olduklarını söylemişti: "Savaş esirlerini ve asker kaçaklarını yerleştirmek için yeterince düzenleme yapmamışsınız."

Hızlı ve etkili Amerikan yanıtı sadece Kuveyt'i değil, tehdit altında bulunan ve yöneticileri korunmak için tamamıyla Amerika'nın harekete geçmesine muhtaç olan Suudi Arabistan'ı da kurtardı. Gerçekten de, o zamanlar yapılan bir espri, Suudi Arabistan askeri birliklerinin yürüyüş marşı olarak "Hıristiyan Askerler İleri"yi söyledikleri şeklindeydi.

Irak ve devrimci İran arasındaki Sekiz Yıl Savaşı (1980-88) sırasında, Saddam Hüseyin, hatırı sayılır ölçüde Amerikan hoşgörüsünden ve hatta arada sırada yardımından istifade edebilmişti. Savaşın sona ermesine yardımcı olan etmenlerden biri Birleşik Devletler kuvvetlerinin bir İran yolcu uçağını vurarak imha etmeleriydi. Amerikalıların gerçek olduğundan hiç şüphe duymadığım açıklaması, bunun bir kaza olduğu yönündeydi. Ama ne İranlılar ne de Iraklılar buna inanmıştı. Orduları dikkat çekici bir şekilde zayıflayan İranlılar, Amerikalıların ciddileştiklerine ve elde edebilecekleri en iyi koşullarla barış yapmalarının daha iyi olacağına karar verdiler. BM'nin bir ateşkes anlaşmasına (Güvenlik Konseyi Kararı 598) aracılık etmesine rağmen Saddam Hüseyin bir sonraki adımı ne olursa olsun, Amerika'nın desteğine ya da en azından rızasına güvenebileceğini düşündü.

Bir sonraki adımıysa yirminci yüzyılda modern Irak'ın yaratılmasının çok daha öncesinden, on sekizinci yüzyıldan beri

bağımsız olan Kuveyt'e saldırmak ve bu ülkeyi ilhak etmek oldu. Saddam Hüseyin'e göre, Kuveyt, Irak'ın ayrılmaz bir parçasıydı ve anayurda geri döndürülmeliydi. Arap dünyasının büyük bir kısmı, haklı bir şekilde, Körfez devletleriyle Suudi Arabistan'a karşı yakın, Orta Doğu'nun geneli açısındansa daha genel bir tehdit olarak gördükleri bu ilhak karşısında öfkeye kapılmıştı. Harekete geçilmesi talep edildi ve Bush Jr. yönetimindeki ABD idaresi önce Kuveyt'teki birliklerin çekilmesi için bir son tarih verdi, ardından da Saddam Hüseyin'i geri çekilmeye zorlamak için askeri birliklerini gönderdi. Fakat bu ilk ve sınırlı amaca ulaştıktan sonra, ABD yönetimi, herkesi şaşırtacak şekilde, aniden barış yaptı. Saddam Hüseyin'e devletinin, ordusunun ve özellikle de devrim muhafızlarının denetimi bırakıldı, ve onları kuzeyde Kürtleri güneyde ise Şiileri korumak üzere uçuşa kapatılan iki bölge dışında istediği gibi kullanabilecekti. Bu bölgeler, hava devriyeleri gönderecek olan Birleşik Devletler, Birleşik Krallık ve Fransa tarafından korunacaktı.

Irak'ta daha sonra olanlarla ilgili olarak görüşlerime başvurulmadı ve bunların akıllıca yönetildiğini düşünmüyorum. Saddam Hüseyin adam akıllı yenilmişti, ama galip Amerikalılar ona sıra dışı bir nezaketle davrandılar. Gerçek durumu yansıtan bir mağlubiyet ve teslimiyet resmi yerine, karşılıklı bir ateşkes yanılsamasını besleyip yaymasına izin verildi, hatta bu cesaretlendirildi. Daha kötüsü de yoldaydı. Birleşik Devletler Irak'ın mazlum halkına, tirana karşı ayaklanma çağrısında bulunmuştu ve halkın bir kısmı, özellikle de Kürtler ve Şiiler bu çağrıya uymuşlardı. Galip Amerikalılar şimdi arkalarına yaslanıp, Saddam'ın elinde tutmasına izin verilen Devrim Muhafızlarını her iki grubun üzerine acımasız bir intikam harekâtı için göndermesini seyrettiler. Doğal olarak bu bir sonraki sefer için cesaret kırıcı bir etkide bulunacaktı.

O zamanlar Amerikalıların ilerleyişlerini durdurup, Saddam Hüseyin'i iktidarda bırakmalarına neden olan şeyin Suudi tavsiyesi ve hatta ısrarı olduğu yönünde bir argüman ileri sürülmüştü. Bunu Washington'daki zamanın Suudi büyükelçisi olan Prens Bandar ile tartışma fırsatım oldu ve doğru olup olmadığını sordum. Aşırı bir vurguyla bunun tamamen gerçek dışı olduğunu belirtti. "Tam aksine," dedi, "ısrarla devam edip işlerini bitirmelerini tavsiye ettik."

Saddam Hüseyin'in tiranlığının kabul edilip hoş görülmesinin Orta Doğu üzerindeki genel etkisi katastrofikti. O zamanlar harekâtın kod adı için "Çöl Fırtınası" yerine "Kuwaitus Interruptus" (Kuveyt Müdahalesi) kullanılması gerektiğinin önerildiğini hatırlıyorum.

Fakat ilk Irak Savaşı hiçbir biçimde bütünüyle başarısız sayılamazdı. Kuveyt bağımsızlığını yeniden kazandı ve komşu Körfez ülkeleri artık yakın bir tehdit altında değildi. Daha da önemlisi, Irak'ın hatırı sayılır bir kısmı, kuzeyde ülkenin neredeyse beşte biri, artık Saddam Hüseyin tarafından değil, Kürtlerle çoğunlukla Şii Arapların ittifakına dayanan özerk bir rejim tarafından yönetiliyordu.

Kuzey bölgesinin idaresi çarpıcı bir başarı öyküsüydü. Şaşırtıcı bir hızla, yaşam – ekonomi, hem orta hem de yüksek öğretim seviyelerinde eğitim ve genel olarak sivil yaşam– normale döndü. Kuzeyi yöneten gruplar etkili ve sorunsuz bir şekilde işleyen bağımsız bir toplum yaratmada mükemmel bir iş çıkardılar. Kuzeyin liderlerinden bazılarıyla temas halindeydim ve bana Irak'ın geri kalan kısmı arasında, pek çok kıdemli subay da dâhil olmak üzere, önemli miktarda takipçileri olduğunu ve vakti geldiğinde yönetimi ele geçirebileceklerini anlatmışlardı.

Önerdikleri yöntem, "geçici bir özgür Irak hükümeti" kurup bunu ilan etmekti. New York, Washington ya da Avrupa'da ilan

edilecek bir özgür Irak hükümeti anlamsız olurdu, ama bu tür bir hükümetin Irak topraklarında, bu ülkede bir üsse sahip olarak kurulması başka bir şeydi. Kuzeyin yöneticileri bunu yapabileceklerine ve ülkenin geri kalanında da kısa süre içinde güçlü bir destek bulacaklarına epey ikna olmuşlardı. Bunu ilki Bush, ikincisiyse Clinton yönetimi dönemlerinde olmak üzere en az iki kez, Birleşik Devletler hükümetine önerdiler. Her ikisinde de önerileri aynıydı. Meselenin askeri tarafıyla başa çıkabilecekleri konusunda kendilerine güvendiklerinden askeri yardım talep etmiyorlardı. İstedikleri tek şey siyasi destek ve açık bir tanıma açıklamasıydı.

İkisini de elde edemediler. Ben ve başkaları bu çerçevede harekete geçilmesi için dil döktük ama her zaman bu adımı geciktirip ertelemek için sebepler vardı. Hâlâ Irak'ın özgürleşmesi çok daha barışçı ve etkili bir şekilde, Saddam Hüseyin'e yönelik ikinci bir savaş yerine kuzeydeki özgür bölgenin yöneticileriyle işbirliği yapılarak elde edilebilirdi diye düşünüyorum.

Zaman zaman medya tarafından ikinci Irak işgali vesilesiyle suçlandığım oldu. Oysa bu, gerçeğin tam tersiydi. Aslında önerdiğim şey, "Özgür Irak Hükümeti"nin tanınması, kendi ülkesinde yeşeren, bağımsız bir harekete uluslararası meşruiyet verilmesi ve böylece Saddam Hüseyin'in zaten sallantıda olan tiranlığının içeriden devrilmesinin hızlandırılmasıydı.

Ama böyle olmadı.

Lewis Doktrini

Hayatımın değişen ve çok boyutlu bir veçhesi de, bir dizi farklı ve bazen de çelişkili biçimde karşıma çıkan sözde "Bernard Lewis Doktrini" idi. 1970'lerin sonunda ünlü bir politik eksantrik olan Lyndon La Rouche tarafından icat edilmişti. La Rouch'a

ve yayınlarına göre, aslında genel olarak inanıldığı gibi İslam radikalizminin gelişmesini fark etmemiştim. Ona neden olmuştum. Bunu gizli amaçlarıma hizmet etmesi için kasti olarak kışkırtmıştım. Bunun için başka şeylerin yanı sıra, İran Devrimi'ni ve İslami aşırıcılığın daha sonraki örneklerini de organize ve idare etmiştim.

Bu ne kadar saçma görünüyorsa, açıklaması ondan daha da saçmaydı. Tüm bunları yaparak Britanya istihbaratının gizli bir ajanı olarak hareket ediyordum ve tüm menfur faaliyetlerimin amacı Britanya'nın emperyal yönetimini yeniden tesis etmek ve yeni istikametlerde genişletmekti.

Bir süre boyunca Lyndon La Rouche'un adamları tarafından taciz dersem haksızlık etmeyeceğim bir muameleye tabi tutuldum. Bazıları konuşmalarıma katıldılar, dinleyicilerimi ve daha genel olarak da öğrencilerimi sorguladılar ve çeşitli şekillerde suçumu kanıtlamaya çalıştılar. İslami radikalizmin neden Britanya'nın emperyal amaçlarına hizmet edeceği meselesi hiçbir zaman açığa kavuşturulmadı; ama La Rouche'un hedefleri arasında ne mantık ne de açıklık hiçbir zaman üst sıralarda yer almıyordu.

La Rouche'un bana yönelik ilgisi tedricen zayıflayıp gitti ama "Lewis Doktrini" varlığını sürdürdü ve genellikle karşılıklı olarak birbirini dışlayan biçimlere dönüştü. En dikkat çekicisi, 2004 yılında Peter Waldman adlı bir gazetecinin *The Wall Street Journal*'da birinci sayfadan verilen makalesiydi. Bu makale benimle doğrudan görüşülmeden ya da bana danışılmadan yayımlanmıştı. Makale, ilginç bir saçmalıklar seçkisiydi. "Lewis Doktrini"nin en güncel ve kalıcı biçimi beni Bush yönetiminin politikalarından, özellikle de Irak'ın işgalinden sorumlu tutuyordu.

Bush'un başkanlığıyla olan bağlantımın hikâyesi aslında hayli zayıf temellere sahipti, ama büyük oranda abartılmış, çarpıtılmış ve yanlış tanıtılmıştı. Bu bağlantı, Dick Cheney ile olan

tanışıklığımla başlamıştı ve temas halinde olduğum da esas olan Başkan Yardımcısı'nın ofisiydi.

Cheney'nin evine, 11 Eylül'ün ardından, onunla ve ekibinden küçük bir grupla yemek yemek üzere iki kez davet edilmiştim. Görevim, Orta Doğu ve İslam hakkında konuşmaktı ve onların mükemmel sorular soran, kavrayışları yüksek dinleyiciler olduklarını söyleyebilirim. Bu grupla, Cheney'nin makamında da çeşitli defalar bir araya geldim. İşim politika önerileri yapmak değil, ama bir arka plan –siyasi kararlar alınırken göz önünde bulundurulması gereken kimi ayrıntılar ve bilgiler– sunmaktı.

Politikaların belirlenmesindeki rolüm, en fazla minimal olarak nitelenebilir. Bunun bir kısım medyada abartılması saçmaydı. Bu tecrübe, devlet yönetiminde neler olup bittiği üzerine okuduklarım ve duyduklarım konusundaki güvensizliğimi derinleştirdi.

İstihbarat ve siyasetin tamamen ayrı tutulmasını öngören Britanya ilkesini tatsız bir şekilde yeniden hatırlamak zorunda bırakıldım. İstihbaratla uğraşan kişiler bilgi sağlarlar, ama *hiçbir* öneride bulunmazlar, böylece siyasetle uğraşanlar sadece olguları edinir ve cilalanmamış bilgiyi kullanarak karar alırlar. Kaçınılması amaçlanan tehlike, bilginin belirli bir siyaset hattı ve eylem biçimini desteklemek üzere seçilip sunulmasıdır. Bu "kuvvetler ayrılığı", etkili demokrasinin önemli bir parçasıdır ve zedelenmesi tehlikeli olabilir.

Cheney'nin, diğer siyasetçiler arasında düşünceli ve alışılmadık bir figür olduğunu düşünüyorum; çünkü söylemek zorunda olduğum şeyleri duymak istiyordu. Belirli ülkelerden kaynaklı meydan okumaların yanı sıra bölgenin karşı karşıya olduğu meseleleri de tartıştık. Mükemmel sorular sordu, cevaplarımı dikkatle dinledi ve sonrasında daha derine inen sorular sordu.

Bush yönetiminin son iki yılı boyunca, Başkan yardımcısının makamı Birleşik Devletler siyasetine ve çıkarlarına zararı dokunacak şekilde, adeta gözden düştü. Cheney'nin liberal medya tarafından kasıtlı bir şekilde iftiraya uğraması karşısında üzülüyordum. Onların anlattıkları Cheney, benim tanıdığım ve saygı duyduğum Cheney ile aynı kişi değildi.

Bir keresinde Beyaz Saray görevlilerine kayıt dışı bir konuşma yapmak üzere davet edilmiştim. Bununla ilgili en canlı hatıram, Ulusal Güvenlik Danışmanı Condoleezza Rice ile yaptığım geniş kapsamlı bir sohbetti ve benden özel bir tartışma için makamına gelmemi istemişti. Umarım yardımcı olabilmişimdir.

Başkan Goerge W. Bush ile üç kez bir araya geldim –11 Eylül'ün ardından küçük bir tartışma grubunda, 2005 yılında Beyaz Saray'da geniş bir resmi akşam yemeğinde ve 2006 yılında bir ödül töreninde. Eğer herhangi bir öneride bulunmak istiyorsam, bunu o zamanlar Ulusal Güvenlik Danışmanı olan Stephen Hadley'e e-posta yoluyla iletmem söylenmişti. Ona birkaç e-posta gönderdim, ama bunlar Irak'la değil, İran'la ilgiliydi ve Irak Savaşı'ndan çok daha sonra yollanmıştı. Komplo teorisyenlerini defetmek amacıyla ve belki de onlara hararetli spekülasyonları için daha fazla hammadde sağlamayı göze alarak, 2006 yılındaki bu e-postalardan kimi pasajlar aktarmak istiyorum:

> Ne yaptığımız kadar ne dediğimizin de bilincinde olmalıyız. Sir Harold Nicolson bir keresinde Doğulunun aklında neyin olduğunu asla bilemeyeceğimizi, ama Doğuluda bizim kafamızda ne olduğuyla ilgili en ufak bir şüphe bırakmamamız gerektiğini söylemişti. ...
>
> İran Devrimi'nden bu yana (İran) rejimi ile, Baş-

kan Carter'ın Humeyni'ye rehine krizi sırasında "inançlı bir kişi olarak kendini Tanrıya adamış bir kişiye" diye hitap etmesiyle başlayan ve çeşitli özür safhaları ve diğer iyi niyet ve hatta övgü ifadeleriyle devam eden bir dizi müzakere girişiminde bulunduğumuzu unutmayalım. Sonuç hep aynı oldu –reddedilme ve hiçe sayılma. Şimdi müzakere etmeye çalışmak –Irak'ta gösterilen zayıflık, içerideki belirsizlik ve İran tarafından aşağılanma koşullarında yalnızca ve yalnızca bize ilişkin bir zayıflık ve korku belirtisi olarak görülür. Savaşta yenildiğinizde, en iyi teslim koşullarını elde etmeye çalışmak ve bunu başarmak anlamlıdır. Biz henüz o aşamada değiliz.

Yıllar boyunca, Orta Doğu'da "dost" ülkelerin halklarının bizden nefret ettikleri bir örüntü oluştu; çünkü genellikle de haklı olarak, kendilerini kötü yöneten tiranları desteklediğimizi düşünüyorlardı. "Düşman" ülkelerin, yani düşman yöneticiler tarafından idare edilen ülkelerin halklarıysa bizi o yöneticilerden kurtulmak için tek çareleri olarak görüyorlardı. Yüksek makamdaki bir İranlı'nın "Dünyada Amerikan yanlısı hislerin İran'dan daha güçlü, daha derin ve daha yaygın olduğu bir ülke yoktur." dediğini hatırlıyorum. Ben de kendi başıma bunu yeterince doğrulama fırsatı bulmuştum, örneğin İranlıların sıklıkla dile getirdikleri "Bu bölgede sorunları alfabetik sırayla ele almalısınız", yani önce İran, sonra Irak... düşüncesinde olduğu gibi.[16]

Yapmamız gereken şey insanları cesaretlendirmek ve liderlikleri korkutmak. Şimdiki koşullarda müza-

16 İngilizce alfabetik sıralama Iran, Iraq şeklindedir. Ç. N.

kere etmek tam tersi sonuç doğuracaktır. Daha iyi bir yol, muhalif hareketleri biraz cesaretlendirmek ve hatta onlara destek sağlamak ve İran halkının yolsuz ve tiran efendileri altında çektikleri acılar için sempati göstermek olacaktır.

Şunun gibi şeyler söylemeliyiz: "Onların kültürüne derin bir saygı besliyoruz. ... Yöneticilerinin temsil edermiş gibi yaptıkları ülkelerinin, insanlarının ve inançlarının şerefini ayaklar altına alan tiran ve yağmacı idarecilere karşı nefretlerini paylaşıyoruz." Rejimin sadece iki politikası var –içerde tiranlık ve dışarıda terör, her ikisi de aynı amaca hizmet ediyor. ...

Tanrı'nın kuvvetleri (kendileri) ile Şeytanınkiler (Büyük Şeytan -Birleşik Devletler) arasındaki nihai apokaliptik savaşa hazırlanıyor gibi gözüken İran'ın şu anki yöneticilerinin izledikleri siyasete ve belki de daha çok tutumlarına özel bir önem atfetmeliyiz. Bunu Zamanın Sonu'nu getirecek nihai mücadele olarak görüyorlar ve bu nedenle kendi halkları arasında bile herhangi bir katliam ya da imha tehlikesinden çekinmeyeceklerdir. "Allah kendinden olanı bilir" sık sık kullanılan bir ifadedir ve pek çok kurban arasında Tanrı'nın Müslümanları ayırt edeceği ve onlara cennete hızlı bir geçiş sağlayacağı anlamına gelir.

Bu bağlamda, Soğuk Savaş boyunca gayet iyi işleyen caydırıcı, yani M.A.D. (Mutual Assured Destruction [Karşılıklı İmha Güvencesi]), hiçbir anlam ifade etmez. Zamanın Sonu'nda, her halükârda genel bir imha olacaktır. Önemli olan tek şey, ölülerin nihai kaderidir: Kâfirler için cehennem, inananlar içinse cennetin tatları. Bu tür bir kafa yapısına sahip insanlar için, M.A.D. bir engel değil; bir tahriktir. ....

> Basında Irak'taki bataklıktan kurtulmamıza yardım etmesi için İran'a yönelik nasıl bir diplomatik yaklaşım geliştirdiğimize ilişkin dozu giderek artan uyarı hikâyeleri okuyorum. En önemli şey, bunun Orta Doğu'daki dostlarımız ve düşmanlarımıza ileteceği doğrudan mesajın ne olduğudur –ilkine bir çaresizlik, hatta terk edilme ve ihanete uğrama işareti, ikincisine ise cesaretlendirme.
>
> Atacağımız her adımla ilgili olarak sormamız gereken iki soru var: İşe yarayacak mı? Doğrudan etkileri ne olacak?
>
> İlk soruya bir cevap vermek, kuşkusuz biraz zaman alacaktır. Benim fikrim başarısız olacağı yönünde; ama başkalarının farklı düşündüğünü görebiliyorum. Fikirlerimizin farklılığı üzerinde uzlaşabiliriz. Ama ikinci sorunun cevabı acil, açık ve yıkıcıdır. Bir dosta ihanet etmek için bir düşmanın yardımını istemek, Amerika'nın korku ya da zayıflığının işareti olarak görülebilir. Ahmedinejad tutumunu hiç saklamadı ve kendimizi diplomasiyle ona ve hizbine yarandırma çabalarımız, mağlup olup geri çekilirken, Irak'tan çekilmemize yardım etmesi için İran'dan ricacı olmaya yönelik ümitsiz bir çaba olarak görülecektir. Bu, "Amerikalılarla nasıl başa çıkılması gerektiğini biliyorum." diyen Ahmedinejad'ın, göreve geldiği zamanki böbürlenmesinin teyidi anlamına gelecektir.

Bu e-posta yazışması benim esas endişemin Saddam Hüseyin'in devrilmesi değil, İran'ın nükleer programı olduğunu gayet açık bir şekilde göstermektedir.

Irak'ın Kuveyt'i istila etmesinin ardından yaşanan ilk işgali, şüphesiz meşru ve zorunluydu. Irak, hoşgörü gösterileme-

yecek bariz bir askeri saldırganlık eyleminde bulunmuştu. Ben de, pek çok kişi gibi, durumu düzeltecek bir eylemin gerekli olduğunu düşünmüştüm. Irak'ın 2003 yılındaki ikinci işgaliyse bambaşka bir konudur. Bu bazen benim Başkan Yardımcısı Cheney üzerindeki nüfuzuma atfedildi. Fakat doğru olan tam tersiydi. Bunu ben önermemiştim. Bilakis, buna karşı çıkmıştım; insanın aslında yapmadığı bir şey için suçlanması, en hafif tabirle rahatsız edicidir. Tavsiyenin verilip verilmediğini kanıtlamak imkânsızdır. Konumumu kanıtlamak için yapabileceğim tek şey Cheney'nin *In My Time* başlıklı 530 sayfalık hatıratının hiçbir yerinden benden söz etmediğine işaret etmektir.

Sık sık Amerikan desteği ya da bağlantısının bir Orta Doğulu politikacı için ölüm öpücüğü anlamına geldiği söylenmiştir. Eğer söz konusu destek, dalgalı, belirsiz ve Amerikan dış politikasının rehber ilkesi olduğu düşünülen şeyle, yani düşmanlarımızı kışkırtmaktan korkarak dostlarımıza çok fazla yakınlık göstermeme ilkesiyle uyum içindeyse bu doğru olabilir. Fakat şu an bile, İkinci Irak Savaşı'nın yarattığı hasara rağmen, Birleşik Devletler'e yönelik hâlâ bir miktar iyi niyet rezervi var. Amerikan desteği, açık ve etkili olduğu takdirde, yani Birleşik Devletler'le dostluğun mükâfatları, ona yönelik düşmanlığınsa cezaları olacağı ve şimdiye kadar ekseriyetle olduğu gibi tersinin olmayacağı gösterilirse, bir kez daha iç siyasi mücadelelerde değer kazanabilir.

Bu sonuçlara ulaşabilmek için dürüstlük ve güvenilirlik imajının çizilmesi gerekir. Halkla ilişkiler uzmanları, kuşkusuz bunu yapmanın pek çok yolunu bulacaktır. Fakat dürüstlük ve güvenilirlik imajı çizebilmek için vazgeçilmez bir ön şart bulunmaktadır: Dürüst ve güvenilir olmak.

İKÖ ve AB Dışişleri Bakanları Konferansı

2002 Şubatı'nda, Türk hükümetinin davetiyle, İstanbul'da iki örgüt, İKÖ (İslam Konferansı Örgütü) ile Avrupa Birliği arasında ortak bir toplantı gerçekleştirildi. İki örgütün de tüm üye ülkeleri toplantıya davet edilmiş ve dışişleri bakanları düzeyinde temsil edilmeleri istenmişti. Buna ek olarak Türk hükümeti misafir olarak az sayıda kişiyi de davet etmişti. Birleşik Devletler'den Edward Said ile ben davetliydim, en hafif tabirle garip bir bileşim. Profesör Said önceden ayarlanmış bir programı olduğunu belirterek üzüntülerini iletti. Ben hevesle kabul ettim, zira davet Buntzie Churchill'i de kapsıyordu. Asil bir muamele gördük. Diğer pek çok meselede olduğu gibi bunda da Türkler epey bilgi sahibiydi. İstanbul'un en lüks otellerinden birinde bizim için iki oda ayrılmış ve bir arabayla bir şoför tahsis edilmişti. Toplantılara gidip gelirken yolda arabamıza motosikletli bir polis koruma eşlik ediyordu.

Trafikten kurtulup otelden toplantıya daha hızlı gitmemiz için arabamız ve korumalarımız ayrılmış tramvay yoluna daldıklarında dilim tutuldu. Eğer karşıdan bir tramvay gelseydi ne olurdu Allah bilir.

Açılış resepsiyonu çok Batılı bir tarzda düzenlenmişti. Türkiye o zamanlar hâlâ katı bir şekilde sekülerdi. Foto muhabirleri etrafta resimlerimizi çekmek için sağa sola koşturuyorlardı ve İran temsilcilerinin, alkollü içecek tepsileri taşıyan mini etekli garson kızlarla fotoğraflarının çıkmaması için bariz bir gerginlik içinde olduklarını gördüm.

Başka endişeler de vardı. Beni şaşırtacak şekilde, İran dışişleri bakanı yanıma geldi ve kendisini tanıttı. Bu Başkan Bush'un "Şer Ekseni" konuşmasını yapmasından kısa bir süre sonraydı ve İranlılar belli ki bir sonraki adımının ne olacağı konusunda endi-

şeliydiler. Bu, şaşırtıcı bir şekilde, en önemli tartışmalardan birine katılmamın kararlaştırıldığını öğrendiğimde daha da açık hale geldi. Sırada dört konuşmacılı bir oturum vardı –İran ve Mısır dışişleri bakanları ile biri Mısırlı, diğeriyse bendeniz olmak üzere iki profesör. Her birimizden kısa bir konuşma yapmamız ve sonra dinleyicilerden gelecek soruları yanıtlanmamız istenmişti.

İki dışişleri bakanının yaptıkları konuşmalar beklenenin tam zıddıydı. Hâlâ "Şer Ekseni" konuşmasının etkisi altındaki İran dışişleri bakanı, çok dikkatliydi. Amerikan politikasını bir miktar eleştirdi ama kullandığı en sert sözcük "yanlış yönlendirilmiş" oldu. Mısır dışişleri bakanı ve onu takip eden Mısırlı profesör Amerika'yı en sert sözlerle suçlama konusunda kendilerini özgür hissediyorlardı. Yeni Dünya'nın kıyılarına inen ve yerli halkları mülksüzleştiren, sürgün eden ve onlara çeşitli şekillerde zulmeden ilk Avrupalı sömürgecilerin mezalimleriyle başladılar. Daha sonra Amerikalılar milyonlarca siyah Afrikalı'yı köleleştirmiş ve onlara kötü davranmışlardı. Sıra bana geldiğinde, yanıt verme fırsatını değerlendirdim. Siyah Afrikalıların köleleştirilmesinin Colombus'un Amerika'yı keşfetmesinden yüzyıllarca önce başladığını ve Amerika'da köleliğin kaldırılmasının ardından uzun bir süre daha devam ettiğine dikkat çektim. Ve bu kölelerin pek çoğu batıya değil doğuya gönderiliyordu. Bu konferanstaki koyu derili katılımcıların bazılarında onay gülümsemelerine ve hatta ürkek bir alkış dalgasına neden oldu. Köleliğin Suudi Arabistan'da 1962 yılına kadar kaldırılmadığını ve günümüzde bile Ora Doğu'daki bazı ülkelerde ismen olmasa da devam ettiğini hatırlamak gerekir.

Bir soruya yanıt olarak Mısırlı profesör Amerika'da köleliğin habis, Arap dünyasındakinin ise "iyi huylu" olduğunu söyledi.

Buntzie, AB ülkelerinden birindeki Türk büyükelçisinin eşinin önerdiği Kapalı Çarşı'daki bir dükkâna sahte bir Hermès

el çantası almak için gittiğinde ilginç bir hadise yaşandı. Çok azimli olan Buntzie'nin elinde yalnızca yaklaşık bir yol tarifi vardı ve yolda yardım istemek zorundaydı. İki motosikletli polisle ben de yardımcı olmak için peşine takıldık. Ben çeviri yapacaktım, polislerse benim yön duygum da berbat olduğundan kaybolmadığımızdan emin olacaklardı. Buntzie, küçük dükkânı buldu, içeri girdi ve dükkân sahibine ne istediğini söyledi. Satıcı siyah deri giymiş, iri ve çok tehditkâr iki polisle ben içeri girinceye kadar Buntzie'ye yardım etmeye çok hevesliydi. Fakat birden varlığımız dükkânı doldurdu. Dükkân sahibinin rengi attı ve Buntzie'ye arkadaki dar köhne merdivenlerden yukarı çıkmasını işaret etti. Yardımcısı küçücük ikinci katta Buntzie'ye yardım ederken o bizim yanımızda kaldı. En kısa sürede dükkânı terk etmemizi dört gözle beklediğine şüphe yoktu. Rekor sayılabilecek bir sürede görev tamamlandı ve el çantası gururla kola takıldı, hâlâ da takılıyor.

Umman'da

Ertesi yıl, Umman emirliğine davet edildim. Oraya Diyanet İşleri Bakanlığı'nın daveti üzerine, biri tanesi Muskat Büyük Camii'nde bir tanesi de Dışişleri Bakanlığı'nda olmak üzere bir dizi konuşma yapmak üzere gidiyordum. İlk konuşma halka açık; bakanlıkta olan ikincisiyse özeldi. Bu konuşmalardan ilkini olmasa da ikincisini, canlı bir soru-cevap oturumu takip etti.

Ev sahibim olan diyanet işleri bakanı ile de özel bir sohbet gerçekleştirdim. Bir ara "Anladığım kadarıyla İsrail'i her yıl ziyaret ediyorsunuz." deyince şaşırdım. Öyle olduğunu söyledim. "Neden buraya da her yıl gelmeyesiniz?" dedi. Buna diplomatik bir yanıt verdim.

Görevimi tamamladıktan sonra ülkeyi gezme daveti aldım

ve onurlandırmak için bana bir araba, bir şoför ve bir rehber tahsis edildi. İlginç bir yolculuktu ve hoşuma gitti. Gezi sırasında 'Ibri isimli küçük bir şehre geldik. Bu İbranice için kullanılan Arapça sözcüktü ve güney Arabistan'daki bir şehir için tuhaf bir isim olduğundan beni şaşırttı. Bu ismin nereden geldiğini sordum. Rehberim "Bunun esasen bir Yahudi yerleşimi olduğunu sanıyoruz. Ama artık burada hiç Yahudi yok; tamamıyla Müslüman Araplardan oluşuyor." diye yanıt verdi. Bunun üzerine alışıldık tarihçi sorusunu sordum, "İsimden bağımsız olarak, bu yerle ilgili herhangi bir Yahudi bağlantısının olduğuna dair bir kanıt var mı?" Cevap beni şaşırttı. "Şey, iki şey var. Buradaki insanlar çevredeki diğer insanlardan daha açık renkliler. Ve ikincisi, daha akıllı olmaya meyyaller."

Kaddafi'nin Konuğu

2006'nın son baharında Albay Muammer Kaddafi'den misafiri olarak, biraz özel sohbet etmek amacıyla Libya'yı ziyaret etmem yönünde bir davet aldığımda, yaşadığım şeyi tarif etmek için şaşkınlık sözcüğünden fazlasını kullanmam gerekir. Davet, aynı zamanda tüm ayarlamaları da yapacak bir Londra halkla ilişkiler şirketi olan Monitor aracılığıyla gelmişti. Bu davet karşısında biraz kuşkuya kapılmıştım, benden ne istiyor olabilirdi ki? Londra şirketine sorduğum sorulara gelen cevaplar endişe uyandırıcı bir şey olmadığını gösterince, Buntzie'nin eşliğinde gitmeyi kabul ettim. Para hediyesi olarak 15.000 dolar önerdiler; ama bir Orta Doğu hükümetinden para almayı istemediğimden reddettim. Bir günlük brifing için Londra'ya uçtuk ve daha sonra karşılanacağımız ve şehirdeki en büyük, yüksek ve lüks otele ve en üst kattaki odalarımıza kadar eşlik edileceğimiz Trablus'a gittik. Ertesi gün devlet başkanıyla buluşacaktık.

Buluşmaya giden yol çeşitli aşamalardan oluşuyordu: Önce, küçük bir havaalanına yarım saatlik bir araba yolculuğu, sonra çöle bir uçuş ve sonra da Lider'in bizi çadırda beklediği bir kampa doğru tekrar araba yolculuğu.

Çadır çok genişti ve yüzlerce kişilik bir ziyaret düzenlenebilirdi içinde. Duvarları beyaz, yeşil ve altın renginden geometrik desenlerle kaplı kumaş şeritlerinden oluşuyordu. Çadırın uzak ucunda Oryantal halılar görebiliyordum; ama toplantının yapıldığı yer olan çadırın önünde, yer kaplamaları toplanabilir plastik örtülerdi. Aydınlatma seyrek olarak yerleştirilmiş asma ampullerle sağlanıyordu. Cimrice döşenmiş, işlevsiz ve tabii ki zarafetten yoksundu. Günışığı da alan çadırın girişinde, Kaddafi bir masanın arkasında oturuyordu ve masanın köşelerinde alçak bir sehpanın iki kenarında Buntzie ve benim için konulmuş sandalyeler vardı. Kahve ikram edildi. Her masada iki ayak uzunluğunda altı inç aşağıdan folyoyla sarılıp birbirine tutturulmuş ince demetler vardı. Sinekleri kovalamak için önce bir omuza sonra da diğerine vurulmaları gerekiyordu.

Kaddafi siyah, uzun kollu bir T-shirt ve bir toga gibi bir omzundan geçerek vücudunu sarmalayan kahverengi bir battaniyeye benzer bir şey giyiyordu.

Asıl tartışmada üç kişi vardı: Kaddafi, tercüman ve ben. Kaddafi Arapça bense İngilizce konuşuyorduk ve Purdue Üniversitesinden Libyalı bir profesör tercüman olarak çeviri yapıyordu. Tartışma esnasında Kaddafi'nin ortaçağ İslam tarihiyle, tercümanınsa Arapça bir nüansla ilgili yaptıkları birer hatayı düzeltmeye yönelik tarihçi içgüdüme karşı koyamadım. Pek de aldırmış gibi görünmüyorlardı ve bu kısa müdahaleler konudan ilginç sapmalara neden oldu.

Kaddafi'nin duymamı ve Washington'a iletmemi istediği asıl mesajı şaşırtıcı bir şeydi. Hep İran'dan endişeleniyorsunuz de-

di, sanki dünyaya karşı esas tehdit onlarmış gibi. Esas tehlike, tüm sıkıntılarınızın, tüm bu terörizmin, tüm bu radikal şiddetin kaynağı Suudi Arabistan'dır. Bush'un hanesi ile Suud'un ailesi arasındaki "samimi ilişki"ye dair yoğun endişesini ifade etti. "El-Kaide'yi ve tüm diğer terörist örgütleri kuran ve eğiten Suudilerdir" dedi. "Tüm Müslüman dünyasını size karşı kışkırtmaya çalışan da onlardır." Suudilere karşı haklı olan şikâyetlerinden biri, İslam'ın özgün bir radikal ve militan biçimi olan Vahhabiliği destekleyip ihraç etmeleriydi.

İki saatlik toplantı esnasında Kaddafi Birleşik Devletler'in alternatif enerji kaynakları geliştirmek zorunda olduğundan da söz etti. Bu petrol üreten bir ülkenin başkanından gelen biraz garip bir öneriydi. Birkaç dakika alsa da, sonunda "alternatif enerji kaynakları" derken Birleşik Devletler'in petrolünü Suudi Arabsitan'dan değil de, Libya'dan alması gerektiğini kastettiğini anladım.

Kaddafi Filistin sorunu ile ilgili tek devletli bir çözüm konusunda hararetliydi. Bir milyon ya da daha fazla Arabın İsrail'de Yahudi komşularıyla birlikte barış içinde yaşayabileceğini söylediğini duydum. Bu görüşe katıldım ve bunun İsrail devleti ve toplumunun doğası sayesinde olabileceğini söyledim. Bunu önemsemedi. Bu, Yahudilerin ve Arapların barış içinde yan yanan aynı devlette yaşayabildiklerini kanıtlar, dedi. O halde, tüm bölgede hem Yahudi hem de Arap bölgelerini birleştiren tek bir devlet neden olmasın? Bu devlete İsratin adı verilmesi gerektiğini düşünüyordu. Bu tür bir çözümle İsrail yerleşimleri geri vermek zorunda kalmayacak ve Filistinlilerle İsrailliler aynı devlette bir arada yaşayabileceklerdi. Onun diğer örnekler için de aynı çözümü önerdiğini anladım.

Gün içinde daha sonra şerefimize Kaddafi'nin askeri istihbarat şefi ve kayınbiraderi olan Abdullah Sanusi'nin gösterişli

evinde akşam yemeği için ağırlandık. On beş kişilik bir davetti ve bir Müslüman Arap daveti için şaşırtıcı bir şekilde, ikisi Sanusi'nin kızları olmak üzere bir grup kadın da katılmıştı. Ev sahibimizin yanına oturdum.

Sanusi, bekleneceği üzere, efendisiyle aynı doktrini vaaz ediyordu: Suudi tehdidi ve İran'ın önemsizliği. Gece boyunca masadaki yüksek siyasetten, tam ayrılmaya hazırlandığımız sırada salonun bir köşesinde yaptığımız seviyesiz esprilere doğru yozlaşan uzun ve ilginç bir sohbet gerçekleştirdik. Ev sahibimiz bize bir dizi hediye verdi, benim için bir saat ve Buntzie için küçük bir kilim. Ayrılırken kulağıma fısıldadığı tavsiye "Umarım tekrar gelirsiniz, ama bir dahaki sefere yalnız gelin. Size daha genç bir kadın buluruz." oldu.

Ev sahiplerim, Libya'dan ayrıldıktan sonra nereye gitmeyi planladığımızı sordular. Bir sonraki durağımızın İsrail olacağını söyledim. Tabii ki, Libya ile İsrail arasında doğrudan bir iletişim yoktu; ama Mısır'a geçip oradan bir uçak bulmak mümkün olur diye düşünmüştüm. Mısırla olan ilişkileri o sıralarda pek de sıcak olmadığından Libyalılar bu fikirden hoşlanmadılar. Bunun yerine, belgeleri değiştirmek için Kıbrıs'ta yirmi dakikalık kısa bir mola verip, sonra Ben Gurion Havaalanı'na devam edecek küçük bir Malta uçağı kiraladılar.

Etkileyici bir kırk sekiz saatti.

Arap Baharı ya da Hoşnutsuzluğun Kışı

2011 Ocak'ında, Tunus'ta genç bir işportacı kendisini ateşe verdi ve Arap halklarının adaletsizliğe karşı öfkesinin kitlesel şekilde ifade edilmesinin kıvılcımını yaktı. Protestolar oradan Mısır'a, Yemen'e, Umman'a, Bahreyn'e, Ürdün'e, Suriye'ye yayıldı ve diğer Orta Doğu devletlerinde de belirli aralıklarla kendi-

ni gösterdi. Huzursuzluğun ilk olarak, kadınların kamusal yaşamda önemli bir rol oynadıkları tek Arap ülkesi olan Tunus'ta ortaya çıkması bir tesadüf değildi. Arap dünyasının geleceğinin belirlenmesinde kadınların hayati bir rolü olacak.

Demokrasiyi geliştirmek yavaş ve zor bir iştir. Sabırlı olmalı ve doğmakta olan demokrasilere gelişmeleri için şans vermeliyiz. Dünyaya bir bakın ve güvenli ve başarılı demokrasilerin, demokrasinin uzun bir süredir var olduğu ve makul bir şekilde bugünden yıllar sonra da hâlâ işliyor olabileceği ülkelerin bir listesini yapın. Bunların neredeyse hepsinin çoğu Protestan olan Monarşiler olduğunu göreceksiniz -Norveç, İsveç, Danimarka, Hollanda, Belçika, Birleşik Krallık ve Britanya Dominyonları. Uzun, kesintisiz bir demokrasi tarihine sahip monarşisiz ülkeler yalnızca İsviçre ve Birleşik Devletler'dir. Birleşik Devletler bile demokrasisini geliştirirken engebeli bir yol kat etti –özellikle kölelik ve kadınların haklarından tamamen yoksun olması gibi sorunlarla baş ederken. Bununla birlikte, sorunların üstesinden gelinebilir.

Batıda, seçimlerin yapılmasını demokrasinin en saf ifadesi ve demokratikleşme sürecinin zirvesi olarak gördüğümüzden, seçimlerle aşırı derecede ilgilenmeye eğilimliyiz. İkincisi, sürecin zirvesi olması doğru olabilir. Ama bu süreç uzun ve zor bir süreç olabilir. Örneğin demokrasinin savaş arası dönemde hayli yeni bir şey olduğunu ve 1933 yılında Hitler'in iktidara özgür ve adil bir seçim sonucunda geldiğini hatırlayın.

Arap kitleleri kuşkusuz değişim istiyorlar ve gelişmek de... Fakat "demokrasi" Orta Doğu bağlamında ne anlama geliyor? Batı dünyasının bile farklı bölgelerinde farklı anlamlara gelecek şekilde kullanılan bir sözcük ve Arap ya da İslam dünyasında hiçbir tarihi, hiçbir kaydı olmayan siyasi bir kavram demokrasi.

Pek çok kişi Arapların özgürlük ve demokrasi istediğine ina-

nıyor. Batılılar demokrasiyi kendi yükledikleri anlamla, kendi üslubumuzdaki periyodik seçimler biçiminde düşünmeye eğilimlidirler; bu da doğal ve normal. Fakat Orta Doğu'yu da bu şekilde düşünmeye çalışmak bir hata ve çeşitli yerlerde çoktan görüldüğü üzere felaketlerle sonuçlanabilir. HAMAS özgür ve adil bir seçim sonucunda iktidara geldiğinde demokratik bir rejim kurmadı.

Tamamen özgür bir seçime –bu tür bir şeyin olabileceğini varsayarak– güvenmiyor ve bundan kaygı duyuyorum; çünkü dini partiler çok önemli bir üstünlüğü sahipler. İlk olarak imam ve cami vasıtasıyla başka hiçbir siyasi grubun eşit olmayı umamayacağı bir iletişim ağına sahipler. İkincisi tanıdık ve yerli bir dil kullanıyorlar. Batı demokrasisinin dili büyük ölçüde yeni tercüme edilmiş durumda ve kavramlar genel nüfus tarafından kısa sürede kavranabilir düzeyde değil. Batı tarzı seçimlere doğru ani bir girişim, bölgenin sıkıntılarını bir çözüm olmaktan ziyade, sorunun tehlikeli bir şekilde şiddetlenmesine neden oluyor ve İslami hareketlerin bu yanlış hareketi sömürmeye hazır olmalarından korkuyorum. Tamamen özgür ve adil seçimlerde, Müslüman partilerin kazanma şansları çok yüksek. Daha iyi bir gidişat, demokrasinin, genel seçimler yoluyla değil de, sivil toplum vasıtasıyla ve yerel kurumların güçlendirilmesiyle tedrici gelişimi olacaktır.

Endişeli Batı, hangi işaretleri göndermesi ve hangi süreçleri cesaretlendirmesi gerektiğini hesaplamaya çalışıyor. Amerika'nın ve hür dünyanın bu süreci etkilemek için ne tür bir şansı var? Ben konuyu diğer taraftan ele almayı ve Batı'nın hangi işaretleri göndermemesi gerektiğini söylemeyi tercih ediyorum. Ve bu da seçimler için bastırmak değil. Batı tarzı bir genel seçimin sorunlara çare olacağı fikri, bir felaketle sonuçlanabilecek tehlikeli bir yanılgı. Onların bunu kendi usullerince,

çeşitli gruplara danışarak yapmalarına izin vermeliyiz. Her türlü ihtimal söz konusu.

Orta Doğu'daki öfke ve hınç, evrensel ve sağlam temellere sahip. Altında bir dizi etmen yatıyor. İlk olarak, herkesin görebileceği bir etmen var: Modern iletişim sayesinde, kendi durumları ile dünyanın diğer bölgelerindeki durum arasındaki açıya dönük geliştirdikleri büyük farkındalık. Demek istiyorum ki, sefil bir fakirlik içinde bulunduğunuzu bilmek zaten yeterince kötü. Ama etrafınızdaki herkes sizin kadar sefilce fakir olmadığında, bu tahammül edilemez bir hal alıyor.

Diğer bir şey ise bunun cinsel veçhesi. Müslüman dünyada, Batı tarzı gelip geçici cinsel ilişkinin var olmadığını hatırlayın. Eğer genç bir erkek cinsel ilişkide bulunmak isterse sadece iki ihtimal vardır: evlenmek ya da fahişelik. Normal testosteron seviyelerine sahip, ama ceplerinde geneleve gitmeye ya da başlık parası ödemeye yetecek parası olmadan büyüyen muazzam sayıda genç erkek var. Bu cennetteki hurilerin cazibesine kapılan –onun için bir tek onlar ulaşılabilir– bir intihar bombacısına ya da bastırılamaz bir hayal kırıklığına neden olabilir.

Arap Baharı'nda ayaklanan protestocuların hepsi, var olan yönetimlerinden kurtulmak istedikleri konusunda hemfikirdi; ama onların yerine neyin gelmesini istedikleri konusunda değil. Örneğin, kamuoyu yoklamalarından Müslüman Kardeşler'e verilecek muhtemel desteğe dair farklı rakamlar elde ediyoruz. Müslüman Kardeşler çok tehlikeli bir radikal İslami hareket. Eğer iktidara gelirse, sonuçları Mısır için felaket olabilir. Müslüman Kardeşler'in ve benzer diğer örgütlerin Arap dünyasının büyük bir kısmında kontrolü ele geçirdikleri bir durumu hayal edebiliyorum. Bunun muhtemel olduğunu söylemiyorum; ama ihtimal dışı da değil. Eğer bu olursa, zamanla bir ortaçağ karanlığına yeniden gömülecekler. Kendi istatistiklerine göre,

tüm Arap dünyasının toplam ihracatı, fosil yakıtlar dışarıda tutulursa, küçük bir Avrupa ülkesi olan Finlandiya'nınkinden bile daha az. Er ya da geç petrol çağı sona erecek. Petrol bir enerji kaynağı olarak ya tükenecek ya da yerini başka bir kaynağa bırakacak ve ondan sonra kelimenin tam anlamıyla ellerinde hiçbir şey kalmayacak. O vakit, Sahra'nın kuzeyindeki Afrika'nın, Sahra'nın güneyindekinden pek de bir farkının kalmayacağı ve göçün sürekli artacağı bir durumu tahayyül etmek zor değil.

Bu insanların neyi savunduklarını tarif etmek kolay değil. Neye karşı olduklarını tarif etmekse çok daha kolay. Kendi algıladıkları biçimiyle sadece kendilerine zulmetmekle kalmayan aynı zamanda isimlerini, dinlerini ve milliyetlerini de lekeleyen tiranlıklara karşılar. Daha iyi bir şey görmek istiyorlar. Fakat bu daha iyi bir şey, farklı şekillerde tanımlanıyor. Parlamenter demokrasi, özgür seçimler vb. şeyler üzerinden konuşmuyorlar genellikle. Bunlar ortak söylemin bir parçası değil. Daha iyi bir şey, farklı gruplar için farklı anlamlara geliyor. Ama genellikle din üzerinden tanımlanıyor. Bu zorunlu olarak Müslüman Kardeşler tarzında din anlamına gelmiyor. Buna benzemeyen bir İslami gelenek de var –istişare geleneği. Bu da bir yönetim biçimi.

Eğer Orta Doğu'nun tarihine ve siyasi yazınına bakarsanız, keyfi ve tiranca yönetime tamamen karşı olduğunu görürsünüz. İslami gelenek her zaman istişare üzerinde ısrar etmiştir. Bu sadece bir kuram meselesi değildir. Örneğin, Fransız Devrimi'nden birkaç yıl önce Fransa'nın Türkiye'nin sultanına gönderdiği elçinin raporlarında dikkat çekici bir ifade vardır. Hükümeti Fransız elçisine Türk hükümetini bir takım müzakerelere zorlamasını emretmiştir; fakat elçi çok yavaş ilerleme kaydetmektedir. Paris öfkeyle, "Neden bir şey yapmıyorsun?" diye sorar. Elçi burada işlerin, Kralın tek efendi olduğu ve ne istiyorsa onu yaptığı Fransa'daki gibi olmadığını anlamaları gerektiği

cevabını verir. Burada Sultan, yüksek makam sahiplerine danışmak zorundadır. Emekli olmuş sabık yüksek makam sahiplerine danışmalıdır. Tüccarlara, loncalara ve tüm diğer gruplara danışmalıdır.

Bu tamamen doğrudur. Sıradışı bir biçimde açıklayıcı ve bilgi verici bir ifadedir ve bu nokta, on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllar boyunca, tekrar tekrar karşımıza çıkar.

Batı dünyasında kelimeyi kullandığımız anlamıyla demokratik olmayan, ama devlet dışında bir otorite –ister toprak sahibi *gentry*, ister devlet memurları, ister kalemiyye isterse başka bir grubun içinden türeyen bir otorite– kaynağına sahip gruplara danışmaya dayalı geleneksel bir istişare sistemi vardı ve bu özgür ve sivilleşmiş bir yönetimin gelişmesi için daha iyi bir temel teşkil edebilirdi.

Modern İslami Orta Doğu'daki ülkelerin pek çoğunu yöneten otoriter, hatta diktatoryal rejimler modern birer yaratımdır –modernleşmenin bir sonucudur. Modern öncesi rejimler çok daha açık, çok daha hoşgörülülerdi. Bunu bir dizi çağdaş betimlemede de görebilirsiniz. Bir on dokuzuncu yüzyıl Britanya donanma subayı olan Slade bunu çok iyi ortaya koyar. Yeni düzeni eski düzenle karşılaştırarak, "Eski düzende, soyluluk mülklerine bağlı olarak yaşardı. Yeni düzende ise, devlet yeni soyluluğun mülküdür." der.

Batının ve Doğunun değer sistemleri birbirinden farklıdır. Kamuoyu araştırmaları Orta Doğulularının büyük bir kısmının insan haklarının belirli boyutları söz konusu olduğunda, örneğin zina için korkunç cezaların desteklenmesi, eşcinselliğe yönelik cahilce tutumlar vb. gibi meselelerde çok nahoş görüşlere sahip olduklarını gösteriyor.

Yine de Batı ve Arap dünyaları arasındaki farklılıkların siyasal söylemlerdeki kadar büyük olmadığının anlaşılması ge-

rekiyor. Batı dünyasında sürekli özgürlükten söz ediyoruz. İslam dünyasındaysa özgürlük siyasi bir kavram değildir. Yasal bir terimdir: Özgürlük köleliğin karşıtıdır. Geçmişte bu, köleliğin tüm İslam dünyasında kabul edilmiş bir kurum olarak var olduğu bir toplumdu. Eğer köle değilseniz özgürdünüz. Hiçbir şekilde siyasi bir anlamı olmayan, tamamen yasal ve toplumsal bir kavramdı. Arapçada ve diğer dillerde yapılan tartışmalarda, "özgürlük" sözcüğünün ilk kez farkına varıldığı sırada ortaya çıkan kafa karışıklığını görebilirsiniz. Tek kelimeyle onu anlamıyorlardı. Bunun siyaset ya da yönetimle ne gibi bir ilgisi olabileceğini merak ediyorlardı. Sonunda, mesajı aldılar. Ama pek çoğu için hâlâ yabancı bir kavram. İslami açıdan, iyi yönetimin ölçütü adalettir.

Esas karşıtlık özgürlük ve tiranlık arasında ya da özgürlük ve esaret arasında değil, adalet ve zulüm arasında ya da adalet ve adaletsizlik arasındadır. Bu şekilde bakmak, İslam dünyasındaki zihinsel ve buna bağlı olarak siyasi süreçlerin anlaşılmasını çok daha kolaylaştırır. Yolsuzluk ve zulüm, hangi sisteme göre tanımlarsanız tanımlayın, yolsuzluk ve zulümdür. Onların yolsuzluk tanımlarıyla bizim yolsuzluk tanımımız arasında çok büyük farklar yoktur. Batı dünyasında insanlar piyasada para kazanıp, bunu siyasi nüfuz ya da erişim elde etmek için kullanırlar. Orta Doğu'da geleneksel uygulama, iktidar elde etmek ve bu iktidarı, para kazanmak için kullanmaktır. Ahlaki açıdan ikisi arasında bir fark göremiyorum; iktisadi açıdansa Orta Doğu yöntemleri daha büyük hasara yol açıyor.

Günümüzde beni Orta Doğu ile ilgili olarak rahatsız eden şey onların ne yaptığı değil, bizim ne söylediğimiz. Yanlış sinyaller yayıyoruz. Orta Doğu'daki özgürlük ihtiyacı ve bizim özgürlük için çalışanlara yardım etme arzumuz konusunda daha açık ve kesin olmalıyız.

Arap dünyasında demokrasinin işleyip işlemeyeceği tartışmalı bir sorudur. Bununla ilgili farklı görüşler mevcut. Bunlardan biri, bu insanların bizim gibi olmadıklarını; farklı yöntemleri, farklı gelenekleri olduğunu söyler. Onların bizim sahip olduğumuz türde bir şey inşa etme kabiliyetinden yoksun olduklarını kabul etmemiz gerekir. Biz ne yaparsak yapalım, onlar tiranlar tarafından yönetilecektir. Politikalarımızın hedefi bu nedenle istikrarı korumak ve düşman tiranlar yerine dost tiranlar tarafından yönetilmelerini sağlamak olmalıdır. Bu Arap yanlısı bakış açısı olarak bilinir. Aslında, şüphesiz, bu hiçbir şekilde Arap yanlısı değildir. Ortaya koyduğu şey Arapların geçmişine dair cehalet, Arapların bugününe dair ilgisizlik ve Arapların geleceğine dair bunlardan bile azıdır.

Diğer bakış açısıysa, onların eski ve büyük bir medeniyetin varisleri olduğunu söyler. Kimi kötü zamanlardan geçmiş olabilirler; ama toplumun içinde kendi kültürel gelenekleri çerçevesinde sınırlı da olsa bir tür oydaşmaya dayalı yönetim geliştirmelerine yardım edebilecek ve bunun için desteklenebilecek unsurlar mevcuttur. Saçma bir biçimde bu, zaman zaman emperyalist strateji olarak suçlanır. Ama bunun bölge halklarının tutku ve özlemlerine çok daha fazla saygı gösterdiğini düşünüyorum. Batılı fikirler 1956 Süveyş Savaşı ya da daha yakın zamanlı 2011'in Arap Baharı gibi Orta Doğu'daki geçiş krizlerini hızlandırabilir; ama sadece halkların kendileri bu krizleri çözebilir. Ne kadar iyi de olsalar, bizim onları öneriyor olmamız nedeniyle itibarı sarsılan çözüm önerilerinde bulunmaktan kaçınmalıyız. Silahlarımız ve paramız hoş karşılansa da, siyasetimiz ve diplomasimiz hoş karşılanmıyor.

Özetle

Doksanıncı yaş günüm için Philadelphia Dünya Meseleleri Konseyi "İslam ve Batı" üzerine altı yüzden fazla insanın katıldığı tek günlük bir konferansa sponsor oldu. Konferans, Başkan Yarımcısı Dick Cheney'nin övgülerine ve Henry Kissinger, Fouad Ajami, Ayaan Hirsi Ali ve başkalarının sunuşlarına ev sahipliği yaptı.

Buntzie, yaklaşan önemli olayı haber vermek için Fouad'ı aradığında, "Doksan mı! Sakın ona söyleme." diye haykırdığını anlatıyor.

Doksanıncı yaş günümde, alışıldık tebrik ve iyi niyet mesajları aldım; bunlardan biri de İsrail'de yaygın olan bir ifadeyi kullanan İsrailli bir arkadaşımdan geliyordu, fakat ilginç bir farkla. Yaşı ilerlemiş olanların doğum günleri tebrik edilirken kullanılan yaygın ifade, *Ad me'a ve-esrim*'dir –"Yüz yirmiye kadar". İbranice bir ünsüz değişimi bunu *Ad me'a ke-esrime* dönüştürür; yani, "Yüze kadar, yirmi gibi." Çok daha tercih edilir bir dilek.

Şimdi doksan beş yaşımdayım. Seksen yaşında ve daha gençken Buntzie'ye Robert Bworning'in dizelerini fısıldadığımda bunun ne kadar da gerçek olabileceğini bilmiyordum. "Yaşlan sen de benimle! / Henüz gelmedi en iyi: / Yaşamın ikinci

yarısı uğruna, ilkinin yaşandığı..." Buntzie, hayatımı güzelleştirdi ve uzattı.

Yürüyüşlerde artık bir baston ya da yürüteç kullanmak zorundayım. Duyma aletlerine ihtiyacım var. Öğlenleri uyuyorum. Kısa dönemli hafızam eskiden olduğu gibi değil. (Buntzie kısa süre içinde normale döneceğimi söylüyor!) Fiziksel ve zihinsel olarak kötüye gitsem de duygusal olarak böyle olmadı.

Yaşamımı sevdim. Tatmin edici bir kariyerim oldu. Yirmi dokuz dile çevrilen otuz iki kitap hiç de fena değil. Mekânlar ve kültürler keşfettim ve on beş dille oynayabildim. Beni sevmeyenler ya da tüm kalbimle anlaşamadıklarım bile, genellikle ilginç ve hatta zaman zaman ufuk açıcılardı. El üstünde tuttuğum bir ailem ve özverili dostlarım var.

Çok şanslıydım ve hâlâ öyleyim.

Ek I

Ağıt

-29 Eylül 1945-

Kasvetinde Alman ovalarının
Donukluğunda İngiliz ormanlarının
Sefaletinde Polonya kentlerinin
Curcunasında Londra caddelerinin
Görüyorum, ölüyorlar.

Gözlerinde aldırışsız dostların
Somurtkan öfkesinde kölelerin
Kibirinde efendilerin
Hatırlamayışında kardeşlerinin
Görüyorum, ölüyorlar.

Istırabında düşüncenin
Kurşuni avuntusunda emeğin
Sıkıntısında aylaklığın
Kara sırtında kitabın
Görüyorum, ölüyorlar.

Umursamazca cilveleşen çiftlerde
Yemek dolu tabaklarda
Kadehte ve şarapta
Işıltılı, memnun gülümseyişte
Görüyorum, ölüyorlar.

Yumuşak ağında uykunun
Solgunluğunda uyanışın
Işıkta, gölgelerde
Tutkuda, pişmanlıkta
Görüyorum, ölüyorlar.

Acısında hatırlanan neşenin
Ateşinde hatırlanan acının
Umutta, unutmakta
Sancısında benliğin
Görüyorum, ölüyorlar.

Onlar kaybolanlar, unutulanlar
Saymakla bitmeyenler, umudunu yitirenler
İstenmeyen ölümün kamplarında
Umudun parmaklıklı kapılarında
Görüyorum, ölüyorlar.

Yumuşaklığında yaylıların
Ahenksizliğinde kentlerin
Altın yabanıllığında güzün
Yeşil görkeminde yazın
Görüyorum, ölüyorlar.

Ölüm fırınlarında
Hiçe sayılmışlığın daracık ranzalarında
Ahmakların önyargısında
Sapkının bilmişliğinde
Görüyorum, ölüyorlar.

Esrimesiyle serbest kalmanın
Hüznüyle özgürlüğün
Tutsaklığında gözden ırak dostların
Uzaklığında galiplerin
Görüyorum, ölüyorlar.

Zincire vurulmuş çöllerde
Vaat Edilen Toprak hayaliyle
Yafes'in çadırında
İsrail'in çadır ipinin yanıbaşında
Görüyorum, ölüyorlar.

Onlar kaybolanlar, unutulanlar
Saymakla bitmeyenler, umudunu yitirenler
İstenmeyen ölümün kamplarında
Umudun parmaklıklı kapılarında
Görüyorum, ölüyorlar.

Ek II

Unvan, Ödül ve Yayınlar

Doğum

Londra, İngiltere, 31 Mayıs 1916

Eğitim

Lisans (Tarihte Birinci Derece Şeref), Londra Üniversitesi, 1936

Diplmôe des Études Sémitiques, Paris Üniversitesi, 1937

Doktora, Londra Üniversitesi, 1939

Şu Anki Görevi

Yakın Doğu Çalışmaları Cleveland E. Dodge Emeritus Profesörü, Princeton Üniversitesi, 1986–

Daha Önceki Görevleri

İslam Tarihi Yardımcı Okutmanı, School of Oriental and African Studies, Londra Üniversitesi, 1938

Okutman, School of Oriental and African Studies, Londra Üniversitesi, 1940

Kıdemli Okutman, School of Oriental and African Studies, Londra Üniversitesi, 1946

Öğretim Görevlisi, School of Oriental and African Studies, University of London, 1947

Professor of the History of the Near and Middle East, School of Oriental and African Studies, Londra Üniversitesi, 1949–74

The Encyclopedia of Islam, üye, Editörler Komitesi, 1960–91
Yakın Doğu Çalışmaları Cleveland E. Dodge Emeritus Profesörü, Princeton Üniversitesi, 1974–86
Institute for Advanced Study Uzun Süreli Üyesi, Princeton, New Jersey, 1974–86
Misafir, Institute for Advanced Study, Princeton, New Jersey, 1986–87
Müdür, Annenberg Research Institute, Philadelphia, Pennsylvania, 1986–90
Fahri Görevli, Kemal Atatürk Professorship in Ottoman and Turkish Studies, Princeton Üniversitesi, 1992–93

Misafir Araştırmacı

Kaliforniya Üniversitesi, Los Angeles, 1955–56
Columbia Üniversitesi, 1960
Indiana Üniversitesi, 1963
Princeton Üniversitesi, 1964 (1932 sınıfına ders vermek üzere)
Institute for Advanced Study, 1969
Collège de France, Paris, 1980
The Sackler Institute of Advanced Studies, Tel Aviv, 1980–
École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 1983
Committee on Social Thought, University of Chicago, 1985
Andrew D. White Professor-at-Large, Cornell Üniversitesi, 1984–90
Scholar in Residence, Wisconsin Üniversitesi, Milwaukee, 1988
École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 1988
Dayan Center, Tel Aviv Üniversitesi, 1990–

Savaş Hizmeti

Britanya Ordusu, 1940–41
Britanya İstihbaratı, 1941–45

Unvan ve Ödüller

Citation of Honor, Türkiye Cumhuriyeti Kültür bakanlığı, 1973
Fahri Doktora, Kudüs İbrani Üniversitesi, 1974
Fellow, University College, Londra, 1976
The Harvey Prize, The Technion, Haifa, 1978
Fahri Doktora, Tel Aviv Üniversitesi, 1979
Amerikan-Türk Çalışmalarının Geliştirilmesinde Sıradışı Başarı için Yıllık Eğitim Ödülü, 1985
Fahri Doktora, State University of New York, Binghamton, 1987
Fahri Doktora, University of Pennsylvania, 1987
Fahri Doktora, Hebrew Union College, Cincinnati, 1987
Tanner Lecturer, Oxford Üniversitesi, 1990
Jefferson Lecturer in the Humanities, National Endowment for the Humanities, 1990
Fahri Doktora, Haifa Üniversitesi, 1991
Fahri Doktora, Yeshiva Üniversitesi, New York, 1991
Fahri Doktora, Bar- Ilan Üniversitesi, 1992
Henry M. Jackson Memorial Lecture, Seattle, 1992
Fahri Doktora, Brandeis Üniversitesi, Waltham, 1993
Fahri Doktora, Ben- Gurion Üniversitesi, Beersheba, 1996
Fahri Doktora, Ankara Üniversitesi, Ankara, 1996
Fahri Üye, Türk Bilimler Akademisi, 1997
Atatürk Peace Prize, 1998
George Polk Award, Long Island Üniversitesi, New York, 2001
Fahri Doktora, New School Üniversitesi, New York, 2002
Atatürk Society of America Award for Peace and Democracy, 2002
Fahri Doktora, Princeton Üniversitesi, Princeton, 2002
Fahri Doktora, Northwestern Üniversitesi, Evanston, 2003
Fahri Doktora, University of Judaism, Los Angeles, 2004
Golden Plate Award, Academy of Achievement, Washington, D.C., 2004

National Humanities Medal, National Endowment for the Humanities, 2006

Irving Kristol Award, American Enterprise Institute, 2007

Akademi Üyelikleri

Fellow of the British Academy, 1963

Eş Üye, Institut d'Égypte, Kahire, 1969

Fahri Üye, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1972

Üye, American Philosophical Society, 1973

Üye, American Academy of Arts and Sciences, 1983

Fahri Üye, Société Asiatique, Paris, 1984

Fahri Üye, Atatürk Dil, Tarih ve Kültür Kurumu 1984

Fahri Üye, School of Oriental and African Studies, 1986

Yönetim Kurulu Üyesi, Institut für die Wissenschaften vom Menschen, Viyana, 1988

Eş Üye, Institut de France, Académie des Inscriptions et des Belles-Lettres, 1994

Cemiyetler

Royal Asiatic Society

Royal Historical Society

Royal Institute of International Affairs

American Oriental Society

American Historical Association

Council on Foreign Relations

Association for the Study of the Middle East and Africa

Kitaplar

The Origins of Ismailism. Cambridge: W. Heffer & Sons, Ltd., 1940; yeniden basım AMS, New York, 1975.

Handbook of Diplomatic and Political Arabic. Londra: Luzac & Co., Ltd., 1947; yeniden basım Londra, 1956.

The Arabs in History. Londra: Hutchinson & Co., Ltd., 1950, yeniden basım 1954, 1956; 2. baskı. 1958; yeniden basım 1960, 1962; 3. baskı. 1964; 4. baskı 1966; yeniden basım 1968; 5. baskı 1970; yeniden basım 1975; New York: Oxford University Press, 6. baskı, 1993.

Notes and Documents from the Turkish Archives. Jerusalem: Israel Oriental Society, 1952.

Modern Türkiye'nin Doğuşu. Arkadaş Yayınları, Ankara, 2008.

The Kingly Crown (Ibn Gabirol'den çeviri). Londra: Vallentine Mitchell, 1961.

Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire. Norman, OK: University of Oklahoma Press, 1963; yeniden basım 1968, 1972.

The Middle East and the West. Bloomington: Indiana University Press, ve Londra: Weidenfeld & Nicholson, 1964; yeniden basım (karton kapak) New York: Harper & Row, ve Weidenfeld & Nicholson, 1964; yeniden basım (karton kapak) Harper & Row, 1966, 1968.

The Assassins. Londra: Weidenfeld & Nicolson, 1967; New York: Basic Books, 1968, 1970; yeniden basım 1972, 1980; New York: Oxford University Press, 1987.

Race and Color in Islam. New York: Harper & Row, 1971; yeniden basım New York: Octagon Books, 1979.

Islam from the Prophet Muhammad to the Capture of Constantinople. 2 cilt. New York: Walker, 1974; (karton kapak) New York: Harper & Row, 1974; New York: Oxford University Press, 1987.

History– Remembered, Recovered, Invented. Princeton: Princeton University Press, 1975; reprinted 1976; (karton kapak) New York: Simon & Schuster, 1987.

Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century. Amnon Cohen ile birlikte. Princeton: Princeton University Press, 1978.

The Muslim Discovery of Europe. New York: W. W. Norton, 1982, karton kapak baskısı. 1985; yeniden basım. 2001.

The Jews of Islam. Princeton: Princeton University Press, 1984, yeniden basım 1986; karton kapak baskı 1987.

Semites and Anti- Semites. New York: W. W. Norton, 1986; Londra: Orion Publishing, 1997; yeniden basım. 1999.

The Political Language of Islam. Chicago: University of Chicago Press, 1988.

Race and Slavery in the Middle East: An Historical Enquiry. New York: Oxford

University Press, 1990. *Race and Color in Islam*'ın gözden geçirilmiş ve genişletilmiş baskısı 1979.

Islam and the West. New York: Oxford University Press, 1993.

Shaping of the Modern Middle East. New York: Oxford University Press, 1993. A revised and recast edition of *The Middle East and the West*, 1964.

Cultures in Conflict: Christians, Muslims and Jews in the Age of Discovery. New York: Oxford University Press, 1995.

Ortadoğu: İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi. Arkadaş Yayınları, Ankara, 2005

The Multiple Identities of the Middle East. Londra: Weidenfeld & Nicolson, 1998.

A Middle East Mosaic: Fragments of Life, Letters and History. New York: Random House, 2000.

Music of a Distant Drum. Princeton: Princeton University Press, 2001.

What Went Wrong? Western Impact and Middle Eastern Response. New York: Oxford University Press, 2002.

The Crisis of Islam: Holy War and Unholy Terror. New York: Random House, 2003.

From Babel to Dragomans: Interpreting the Middle East. New York: Oxford University Press, 2004.

Islam: The Religion and the People. Coauthored with Buntzie Ellis Churchill Upper Saddle River, NJ: Wharton School Publishing, 2008.

Faith and Power: Religion and Politics in the Middle East. New York: Oxford University Press, 2010.

The End of Modern History in the Middle East. Stanford, CA: Hoover Institution Press, 2011.

Kitaplar (derleme)

Land of Enchanters. Editör, Londra: The Harvill Press Ltd., 1948; yeniden basım Princeton: Wiener Publishers, 2001.

Historians of the Middle East. P. M. Holt ile ortak derleme. Londra: Oxford University Press, 1962; yeniden basım 1972.

Encyclopedia of Islam. 2. baskı. Ortak editor ve çok sayıda maddenin yazarı. Leiden: Brill, 1970–80.

The World of Islam. Editor. Londra: Thames & Hudson. *Islam and the Arab World.* New York: Knopf, 1976. (Aynı kitabın diğer baskıları.)

Christians and Jews in the Ottoman Empire. Benjamin Braude ile ortak editor, 2 cilt. New York: Holmes & Meier Publications, Inc., 1982.

Religionsgespräche im Mittelalter. Friedrich Niewöhner ile ortak editör. Wiesbaden: Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, 1992.

Koleksiyonlar

Islam in History. Londra: Alcove Press Ltd., 1973; Chicago: Open Court, 1993; yeni baskı 2001.

Studies in Classical and Ottoman Islam, 7th—16th Centuries. Londra: Variorum Yeniden basım, 1976.

Le Retour de l'Islam (eserlerimden tercüme). Paris: Gallimard, 1985.

Islam (eserlerimden tercüme). Paris: Quatro Gallimard, 2005.

Political Words and Ideas in Islam. Princeton: Markus Wiener Publisher, 2008.

Kitapçıklar

British Contributions to Arabic Studies. Londra: Longmans, Green & Co., Ltd., 1941.

The Future of the Middle East. Londra: Phoenix/Orion Publishing Group, 1997.

Europe and Islam. American Enterprise Institute for Public Policy Research, Irving Kristol Lecture, March 7, 2007.

Katkılar

Constantine Porphyrogenitus: De Administrando Imperio. Başkaları ile ortak editör. Cilt. II, yorum, Londra: Athlone Press, 1962.

The Cambridge History of Islam. Başkaları ile ortak editör. Cambridge: Cambridge University Press, 1970.

Introduction to Islamic Theology and Law. (Giriş ve ek notlar.) Ignaz Goldziher, çev. Andras ve Ruth Hamori. Princeton: Princeton University Press, 1981.

As Others See Us: Mutual Perceptions East and West. Coeditor with Edmund Leites and Margaret Case. New York: International Society for the Comparative Study of Civilizations, 1985.

Muslims in Europe. Coeditor with Dominique Schnapper. Londora: Pinter Publishers, 1994.

Diğer

Uno sguardo dal Medio Oriente. (benimle uzun bir röportaj) Rome: Di Renzo Editore, 1999, 2002.

Makaleler

"The Islamic Guilds," *Economic History Review* viii (1937): 20–37.

"An Isma'ili Interpretation of the Fall of Adam," BSOAS iv (1938): 179–84.

"A Jewish Source on Damascus just after the Ottoman Conquest," BSOAS x (1939):179– 84.

"An Arabic Account of a Byzantine Palace Revolution," *Byzantion* xiv (1939): 383- 86.

"Jewish Science according to an Arabic Author of the 11th Century," *Sinai* iv (1940): 25– 29.

"An Epistle on Manual Crafts," *Islamic Culture* xvii (1943): 142– 51.

"Arabic Sources on Maimonides," S. Rawidowicz (ed.), *Metsuda*, Londra, 1945, 171– 80.

"An Apocalyptic Vision of Islamic History," BSOAS xiii (1950): 308– 38.

"The Legend of the Jewish Origin of the Fatimid Caliphs," *Melilah* iii– iv (1950): 185– 87 (İbranice).

"The Near and Middle East," in C. H. Philips (ed.), *Handbook of Oriental History*, Londra, 1951.

"Recent Developments in Turkey," *International Affairs* xxvii (1951): 320– 31.

"The Danish East India and Asiatic Company Records in the State Archives (Rigsarkiv) Copenhagen," *The Indian Archives* (Yeni Delhi) v (1951): 138– 40.

"The Ottoman Archives as a Source for the History of the Arab Lands," JRAS (1951): 139– 55.

"Population and Revenue in Palestine in the 16th Century, according to Turkish Documents," *Jerusalem* iv (1952): 133– 37.

"Islamic Revival in Turkey," *International Affairs* xviii (1952): 38– 48.

"The Privilege Granted by Mehmed II to His Physician," *BSOAS* xiv (1952): 550– 63.

"The Sources for the History of the Syrian Assassins," *Speculum* xvii (1952): 475– 89.

"Saladin and the Assassins," *BSOAS* xv (1952): 239– 45.

"Some Observations on the Significance of Heresy in the History of Islam," *Studia Islamica* i (1952): 43– 63.

"The Impact of the French Revolution on Turkey," *Journal of World History* I (1952): 105– 25. Gözden geçirilmiş edisyonu G. S. Metraux and F. Crouzet (ed.), *The New Asia: Readings in the History of Mankind*, New York, 1965, 31– 59.

"Three Biographies from Kamal ad- Din," in *Melanges Fuad Köprülü*, İstanbul, 1953, 325– 44.

"Izlanda'da Türkler," *Türkiyat Mecmuası* x (1953): 277– 84.

"Europe and the Turks," *History To- Day*, Ekim 1953, 673– 80.

"An Arabic Account of the Province of Safed," *BSOAS* xi (1953): 477– 88.

"The Fatimids and the Route to India," *Review of the Faculty of Economics* (Istanbul) xi (1950– 53): 1– 5.

"History Writing and National Revival in Turkey," *Middle Eastern Affairs* iv (1953): 218– 27.

"Communism and Islam," *International Affairs* xxx (1954): 1– 12.

"Nationalism and Patriotism in the Middle East," *World Affairs Interpreter*, 1954, 208– 12.

"Ägypten von der Eroberung durch die Araber bis zur Besetzung durch die Osmanen," in A. Randa (ed.), *Handbuch der Weltgeschichte*, I. Olten, 1954, 1001– 16.

"Studies in the Ottoman Archives I," *BSOAS* xvi (1954): 469– 501.

"Islam," D. Sinor (ed.), *Orientalism and History, Cambridge*, 1954; yeniden basım Bloomington, 1970, 16– 33.

"Early Educational Reforms by Middle Eastern Government," *Yearbook of Education* (1954): 446– 51.

"A Note on Some Danish Material in the Turkish Archives in Istanbul," *Acta Orientalia* xxii (1955): 75– 76.

"An Historical Document in the Responsa of R. Samuel de Medina," *Melilah* v (1955): 169–76 (İbranice).

"Constantinople and the Arabs," in *The Fall of Constantinople*, Londra, SOAS, 1955, 12– 17.

"The Concept of an Islamic Republic," *Die Welt des Islams*, n.s., iv (1955): 1– 9.

"Democracy in the Middle East," *Middle Eastern Affairs* vi (1955): 101– 8.

"Jerusalem in the XVIth Century," *Jerusalem* v (1955): 117– 27.

"The Isma'ilites and the Assassins," K. M. Setton (baş editör), *A History of the Crusades*, i, M. W. Baldwin (ed.), *The First Hundred Years*, Philadelphia, 1955; 2. baskı. Madison, 1969, 98– 132.

"Some Danish- Tatar Exchanges in the 17th Century," in *Symbolae in Honorem Z. V. Togan*, Istanbul, 1955, 137– 46.

"Turkey: Westernization," in G. E. von Grunebaum (ed.), *Unity and Variety in Muslim Civilization*, Chicago, 1956, 311– 31.

"The Middle Eastern Reaction to Soviet Pressures," *Middle East Journal* x (1956): 125– 37.

"The Ottoman Archives, a Source for European History," *Supplement to Research Bibliography*, Middle East Institute, Washington, D.C.

"The Muslim Discovery of Europe," *BSOAS* xx (1957): 409– 16.

"A Karaite Itinerary through Turkey in 1641– 42," *Vakıflar Dergisi* (Ankara), iii (1957): 97– 106 ve 315– 25.

"The Islamic Middle East," W. Burmeister (ed.), *Democratic Institutions in the World Today*, Londra, 1958, 45– 61.

"The Middle East in World Affairs," in P. W. Thayer (ed.), *Tensions in the Middle East*, Baltimore, 1958, 50– 60.

"On Writing the Modern History of the Middle East," *Middle East Forum* (Beyrut), Haziran 1958, 15– 17.

"An Islamic Mosque," in Walter James (ed.), *Temples and Faiths*, Londra, 1958, 47– 50.

"Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire," *Studia Islamica* ix (1958): 111– 27.

"The Mughals and the Ottomans," *Pakistan Quarterly*, Summer 1958, 4– 9.

"Der Islam im Osten: Vorderasien, Agypten, Balkan," *Historia Mundi*, vi, Bern, 1958, 474– 510.

"Men, Women and Traditions in Turkey," *The Geographical Magazine*, Aralık 1959, 346– 54.

"The Near and Middle East and North Africa," *The New Cambridge Modern History* xii (1960): 207– 12.

"The Ottoman Archives, a source for European History," *Archives* iv (1960): 226– 30.

"The Political Ideas of the Young Ottomans," *International Islamic Colloquium* Papers, Aralık 29, 1957– Ocak 8, 1958, Lahore, 1960, 97– 99.

"Ibn Dihya's Account of the Embassy of Al- Ghazal," W. E. D. Allen, *The Poet and the Spae-Wife*, Dublin, 1960, 19– 25.

"Mas'udi on the Kings of the Franks," *Al- Mas'udi Millenary Commemoration Volume*, Aligarh, 1960, 7– 10.

"The Invading Crescent," *The Dawn of African History*, Oxford, 1961, 30–36.

"The Use by Muslim Historians of Non- Muslim Sources," B. Lewis ve P. M. Holt (ed.), *Historians of the Middle East*, Londra, 1962, 180– 91.

"Contribution to Constantine Porphyrogenitus," *De administrando imperio*, ii, *Commentary* (ed. R. J. H. Jenkins), Londra, 1962.

"Islam Devlet Müessese ve telakkileri üzerinde bozkir ahalisinin tesiri," *Review of the Institute of Islamic Studies* (Istanbul) ii (1962): 209– 30.

"Approaches to Islamic History in Europe and America," *Colloque sur la Sociologie musulmane 11– 14 Eylül 1961, Correspondance d'Orient*, no. 5, Brüksel, 1962, 103– 17.

"Quelques themes andalous de la litterature turque au xixe siecle," in *Études d'Orientalisme dédiées a la memoire de Levi- Provencal*, Paris, 1962, 185– 90.

"Ottoman Observers of Ottoman Decline," *Islamic Studies* (Karaçi), i (1962): 71– 87.

"Maimonides, Lionheart, and Saladin," *Eretz- Israel*, vii (L. A. Mayer Memorial Volume), Kudüs, 1963, 70– 75.

"Registers on Iran and Adharbayjan in the Ottoman Defter- I Khaqani," *Melanges Massé*, Tahran, 1963, 259– 63.

"Problems as the Outcome of Changing Social Values in Developing Countries," *Social Aspects of Economic Development*, İstanbul, 1964, 109– 24.

"Orta Şarkın Tarihi Hüviyeti," *Ankara Universitesi Ilahiyat Fakültesi Dergisi* vii (1964): 75– 81.

"Islah al-anzima al- baladiyya fi 'ahd al- imbaraturiyya al- 'uthmaniyya," *Takhtit al- mudun fi'l-'alam al-'arabi*, Kahire, 1964, 99– 108.

"The Ottoman Empire in the mid- nineteenth Century: a Review," *Middle Eastern Studies* i (1965): 283– 95.

"Arabic Dawn Poetry" (with S. M. Stern), in A. T. Hatto (ed.), Eos, The Hague (1965): 215– 43.

"Nazareth in the Sixteenth Century According to the Ottoman Tapu Registers," *Arabic and Islamic Studies in Honor of Hamilton A. R. Gibb*, Leiden (1965): 416– 23.

"Government, Society and Economic Life under the Abbasids and Fatimids," *Cambridge Mediaeval History* (new ed.), iv (1966): 638– 61.

"Kamal al- Din's Biography of Rašid al- Din Sinan," *Arabica* xiii (1966): 225–67.

"Turkey," in Dustur: *A Survey of the Constitutions of the Arab and Muslim States*, Leiden (1966): 6– 24.

"The Sources for the History of Iran," *Rahnema- ye Ketab* (1967): 228– 32.

"Paltiel: a note," *BSOAS* xxx (1967): 177– 81.

"The Consequences of Defeat," *Foreign Affairs* (1968): 321– 35.

"Friends and Enemies— Reflections after a War," *Encounter* (February 1968):3– 7.

"Some English Travellers in the East," *Middle Eastern Studies* iv (1968): 296– 315.

"The Pro- Islamic Jews," *Judaism* (New York), xvii (1968): 391– 404.

"Jaffa in the Sixteenth Century, According to the Ottoman Tahrir Registers," *Necati Lugal Armagani*, Ankara, 1968, 435– 45.

"The Mongols, the Turks and the Muslim Polity," *Transactions of the Royal Historical Society,* 5th series, cilt. 18, 1968, 49– 68.

"The Regnal Titles of the First Abbasid Caliphs," *Dr. Zakir Husain Presentation Volume*, Yeni Delhi, 1968, 13– 22.

"The Great Powers, the Arabs and the Israelis," *Foreign Affairs* (1969): 642– 52.

"Sources for the Economic History of the Middle East," M. S. Cook (ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*, Londra (1970): 78– 92.

"Race and Colour in Islam," *Encounter* xxxv (1970): 18– 36.

"Russia in the Middle East," *The Round Table* (1970): 257– 63. Joseph Schacht (obituary), *BSOAS*, xxxiii (1970): 378– 81.

"On the Revolutions in Early Islam," *Studia Islamica* xxxii (1970): 215– 31.

"Semites and Anti- Semites," *Survey* 2, no. 79 (1971): 169– 84.

"Small Print of the Soviet- Egyptian Treaty," *The Times*, Ekim 8, 1971, 16.

"The Contribution to Islam," *The Legacy of Egypt*, Oxford (1971): 456– 77.

"Assassins of Syria and Isma'ilis of Persia," *La Persia nel Medioevo*, Roma (Accademia Nazionale dei Lincei) (1971): 573– 80.

"The Study of Islam," *Encounter* (1972): 31– 41.

"An Interpretation of Fatimid History," *Colloque international sur l' histoire du Caire*, Kahire (1972): 287– 97.

"Islamic Concepts of Revolution," P. J. Vatikiotis (ed.), *Revolution in the Middle East* (1972): 30– 40.

"Corsairs in Iceland," *Revue de l'Occident Musulman et de la Mediterranée* (1973): 139– 44.

"Fatimids," *Encyclopaedia Britannica* (1974): 193– 94.

"On That Day, a Jewish Apocalyptic Poem on the Arab Conquests," *Mélanges d'Islamologie, volume dedié à la memoire de Armand Abel*, Leiden (1974): 197– 200.

"Politics and War (in Islam)," J. Schacht and C. E. Bosworth, *The Legacy of Islam*, 2. baskı, New York, Oxford University Press, 1974, 156– 208.

"On Some Modern Arabic Political Terms," *Orientalia Hispanica*, ed. J. M. Barral, cilt. 1, *Arabica- Islamica*, E. J. Brill (1974): 465– 71.

"Ali Pasha on Nationalism," *Middle Eastern Studies* 10, no.1 (January 1974): 77-79.

"An Anti-Jewish Ode: The Qasida of Abu Ishaq Against Joseph Ibn Nagrella," *Salo Wittmayer Baron Jubilee Volume*, American Academy for Jewish Research, Kudüs (1975): 657– 68.

"Gibbon on Muhammad," *Daedalus, Journal of the American Academy of Arts and Sciences* 105, no. 3 (Yaz 1976): 89– 101.

"The Anti- Zionist Resolution," *Foreign Affairs* 55, no. 1 (Ekim 1976): 54– 64.

"The African Diaspora and the Civilization of Islam," *The African Diaspora: Interpretive Essays*, derleyen M. L. Kilson and Robert A. Rotberg. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1976.

"The Palestinians and the PLO," *Commentary* (Ocak 1975): 32– 48.

"Return of Islam," *Commentary* (Ocak 1976): 39– 49.

"Cold War and Detente in the 16th Century," *Survey*, nos. 3/4 (100/101) (Yaz/Güz 1976): 95– 96.

"Settling the Arab- Israeli Conflict," *Commentary* 63, no. 6 (Haziran 1977): 50–56.

"Right and Left in Lebanon," *The New Republic* 177, no. 11 (Eylül 1977): 20– 23.

"Turkey," *The Washington Review* 1, no. 1 (Ocak 1978): 103– 6.

"Turkey Turns Away," *The New Republic* (Şubat 18, 1978): 18– 21.

"Turkey— A Loyal United States and NATO Ally," NATO, Turkey and United States Interests, American Foreign Policy Institute (1978): 22– 27.

"The Egyptian Perspective," *Commentary* 66, no. 1 (Haziran 1978).

"The State of Middle Eastern Studies," *The American Scholar* 48, no. 3 (Yaz 1979): 365– 81.

"Ottoman Land Tenure and Taxation in Syria," *Studia Islamica*, Fasikül. 50 (1979):109– 24.

"Palestine: On the history and Geography of a Name," *The International History Review* 11, no. 1 (Ocak 1980): 1– 12.

"Translation from Arabic," *Proceedings of the American Philosophical Society* 124, no. 1 (Şubat 1980): 41– 47.

"The Ottoman Empire and its Aftermath," *Journal of Contemporary History* 15 (1980): 27– 36.

Türkiye'nin Sosyal Ve Ekonomik Tarihi (1071–1920), Ankara (1980): 215– 26.

"Some Statistical Surveys of 16th Century Palestine," *Middle East Studies and Libraries, A Felicitation Volume for Professor J. D. Pearson*, derleyen B. C. Bloomfield, Londra (1980): 115– 22.

"The Bases of Political Power and Perceptions in the Middle East," *The Political Economy of the Middle East: 1973–78, A Compendium of Papers Submitted to the Joint Economic Committee Congress of the United States*, Washington, D.C. (Nisan 21, 1980): 503– 20.

"L'Islam et les non- musulmans," *Annales*, no. 3– 4 (Mayıs– Ağustos 1980): 784– 800.

"The United States, Turkey and Iran," Haim Shaked and Itamar Rabinovitch, ed., *The Middle East and the United States: Perceptions and Policies*. New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1980, 165– 80.

"Acre in the Sixteenth Century According to the Ottoman Tapu Registers," *Bibliothèque de l'Institut francais d' études anatoliennes d'Istanbul, Memorial Ömer Lutfi Barkan*, Paris (1980), xxviii, 135– 39.

"A Letter from Little Menahem," *Studies in Judaism and Islam*, in honor of Professor S. D. Goitein's eightieth birthday, Kudüs (1981): 181– 84.

"Panarabismo," *Enciclopedia del Novecento*, Roma (1981): 67–78. Loyalties to Community, Nation and State," George S. Wise and Charles Issawi (der.), *Middle East Perspectives: The Next Twenty Years*, Princeton (1981): 13– 33.

"Assassins," *Dictionary of the Middle Ages*. New York: Charles Scribner's Sons, 1981, 2– 5.

"Kimlik ve Politika," *Türkiye ve Müttefiklerinin Güvenliği*, Ankara, 1982, 19– 33.

"The Question of Orientalism," *New York Review of Books*, New York, 1982, 44– 48.

"Meşveret," Tarih Enstitüsü Dergisi xii, Istanbul (1981–82): 775–782.

"The Tanzimat and Social Equality," *Economie et Sociétés dans l'Empire Ottoman*, Jean- Louis Bacque- Grammont ve Paul Dumont (ed.), Paris (1982): 47– 54.

"Hükumet and Devlet," *Belleten* xlvi, Ankara (1982).

"Judaeo- Osmanica," *Thought and Action, Essays in Memory of Simon Rawidowicz,* Hayfa (1983): i– viii.

"The Revolt of Islam," *New York Review of Books,* New York, 1983, 35– 38.

"Comment l'Islam regardait l'Occident," *L'Histoire,* no. 56 (May 1983): 44–55.

"The Judaeo- Islamic Tradition," *Pèamim* (1984): 3– 13.

"The Ottoman Obsession," *FMR* (1984): 89– 99.

"Islamic Political Movements," *Middle East Insight* (1984): 12–17.

"Usurpers and Tyrants: Notes on Some Islamic Political Terms," *Logos Islamikos, Studia Islamica in honorem Georgii Michaelis Wickens,* Roger M. Savory and Dionisius A. Agius (ed.), Papers in Mediaeval Studies 6 (Toronto, Pontifical Institute of Mediaeval Studies) (1984): 259– 67.

"The Impact of the Exotic," *New York Times Book Review,* December 1984, 15– 16. (Review of *The Oriental Renaissance* by Raymond Schwab.)

"The Egyptian Murder Case," *New York Review of Books,* Mayıs 1984, 21- 25. (Review of *Autumn of Fury: The Assassination of Sadat* by Mohamed Heikal.)

"How Khomeini Made It," *New York Review of Books,* January 1985, 10– 13.(Review of *The Reign of the Ayatollahs: Iran and the Islamic Revolution* by Shaul Bakhash.)

"The Search for Symmetry," *New York Times Book Review,* Nisan 1985, 10. (Review of *The Blood of Abraham* by Jimmy Carter.)

"Serbestiyet," *Ömer Lütfi Barkan Memorial Volume, Journal of the Faculty of Economics of the University of Istanbul* 41, 47– 52.

"The Crows of the Arabs," *Critical Inquiry* xii (Güz 1985): 88– 97.

"The Shiites," *New York Review of Books,* 32, no. 13, Ağustos 15, 1985.

"Siyasa," *In Quest of an Islamic Humanism, Arabic and Islamic Studies in Memory of Mohamed al- Nowaihi,* A. H. Green (ed.), The American University in Cairo Press, 1986.

"On the Quietist and Activist Traditions in Islamic Political Writing," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* xlix (1986): 141– 47.

"The Ras Burqa Affair," *The New Republic,* March 1986, 18.

"The New Anti- Semitism," *New York Review of Books,* March 1986, 28.

"Ibn Khaldun in Turkey," *Studies in Islamic History and Civilization in Honour of Professor David Ayalon,* edited by M. Sharon. Jerusalem: Cana and Leiden: E. J. Brill, 1986, 527– 30.

"State, Nation & Religion in Islam," *Nationalism and Modernity: a Mediterranean Perspective,* edited by Joseph Alpher. New York, Westport, CT, ve Londra: Praeger, 1986, 30– 46.

"Islam and the West," in *National and International Politics in the Middle East, Essays in Honour of Elie Kedourie,* edited by Edward Ingram. Londra: Frank Cass, 1986, 16– 30.

"The Shi'a in Islamic History," in *Shi' ism, Resistance and Revolution*, derleyen Martin Kramer. Boulder, CO: Westview Press, and Londra: Mansell Publishing Company, 1987, 21–30.

"Some Notes on Land, Money and Power in Medieval Islam," in *Varia Turcica IX: Türkische Miszellen, Robert Anhegger Festschrift*, edited by Jean- Louis Bacque- Grammont, Barbara Flemming, Macit Gökberk, and İlber Ortaylı. İstanbul: Editions Divit Press, 1987, 237– 42.

"Slade on the Turkish Navy," *Raiyyet Rusumu, Essays Presented to Halil Inalcık . . . , Journal of Turkish Studies* 11 (Harvard University Press, 1987): 1– 10.

"The Central Ottoman Archives as a Source for Arab History," *Revue d'Histoire Maghrebine*, nos. 45– 46 (Tunus, HAziran 1987): 77– 90.

"Malik," *Cahiers de Tunisie*, University of Tunis, Tome XXXV, nos. 139– 40 (Tunus, 1987): 101– 9.

"Islamic Revolution," *New York Review of Books*, January 21, 1988, 46– 50.

"Islamic Revolution: An Exchange," *New York Review of Books*, April 28, 1988, 58– 60.

"The Secret Temple by Ömer Seyfettin," *Die Welt des Islams*, xxviii, 1988 (tercüme), 301-8.

"Europa und der Islam," *Europa und die Folgen, IWM Castelgandolfo- Gespräche*, Klett- Cotta, Stuttgart, 1988, 256– 83.

"Western Culture Must Go," *Wall Street Journal*, Mayıs 2, 1988.

"Metaphor and Illusion: Words of Islam," *Encounter*, Mayıs 19, 1988, 34– 45.

"The Law of Islam," *Washington Post*, Washington, D.C., Şubat 24, 1989.

"The Map of the Middle East: A Guide for the Perplexed," *The American Scholar*, 58, no.1 (Winter 1988– 89): 19– 38.

"State and Society under Islam," *The Wilson Quarterly* xiii, no. 4, Washington, D.C. (Güz 1989): 39– 51.

"The Maghribis in Jerusalem," *Arab Historical Review* x, nos. 1 and 2 (Tunus, 1990): 144– 46.

"The Roots of Muslim Rage," *The Atlantic Monthly,* Eylül 1990, 47– 60.

"Legal and Historical Reflections on the Position of Muslim Populations under Non- Muslim Rule," *Journal of the Institute of Muslim Minority Affairs* 13, no. 1 (Ocak 1992): 1– 16.

"Rethinking the Middle East," *Foreign Affairs* 71, no. 4 (Güz 1992).

"The Middle East Crisis in Historical Perspective," *American Scholar* (Kış 1992): 33– 46.

"Women and Children, Slaves and Unbelievers," *17th International Congress of Historical Sciences,* Madrid, 1992.

"The Enemies of God," *New York Review of Books,* Mart 25, 1993, 30– 32.

"Islam and Liberal Democracy," *The Atlantic Monthly,* Şubat 1993, 89– 98.

"In Defense of History," *Brandeis Review* 13, no. 2 (Güzel 1993).

"What Went Wrong? Some Reflections on Arab History," *American Scholar* (Güz 1993).

"Why Turkey?" *Middle East Quarterly,* no. 1 (1994).

"Secularism in the Middle East," *Revue de Métaphysique et de Morale,* no. 2 (1995).

"Islam Partially Perceived," *First Things,* no. 59 (Ocak 1996).

"Islam and Liberal Democracy," *Journal of Democracy* 7, no. 2 (Nisan 1996).

"Jihad," *The Reader's Companion to Military History,* Boston, New York, 1996.

"Reflections on Islamic Historiography," *Middle Eastern Lectures,* no. 2 (Tel Aviv, 1997): 69– 80.

"The West and the Middle East," *Foreign Affairs* 76, no. 1 (Ocak/Şubat 1997).

"Hopes and Fears about Peace," *Wall Street Journal,* Temmuz 10, 1996.

"Revisiting the Paradox of Modern Turkey," *Wall Street Journal*, Kasım 12, 1996.

"How to Destroy 'Peace in Our Time,' " *Wall Street Journal*, Kasım 26, 1997.

"Demokratie und Religion im Nahen Osten," *Transit Europäische Revue*, Heft 14 (Winter 1997): 118– 31.

"Muslim Anti- Semitism," *Middle East Quarterly*, Haziran 1998, 43– 49.

"Historical Roots of Racism," *The American Scholar* 67, no. 1 (Kış 1998).

"License to Kill," *Foreign Affairs* 77, no. 6 (Kasım/Aralık 1998): 14– 19.

"Islam and Liberal Democracy," *Common Knowledge* 7, no. 3 (Kış 1998): 84– 103.

"From Babel to Dragoman: The Tortuous History of the Interpreter in the Middle East," *The Times Literary Supplement* 23, Nisan 1999, 12– 14.

"Poems from the Turkish," *Studies in Honour of Clifford Edmund Bosworth, Volume II, The Sultan's Turret: Studies in Persian and Turkish Culture*, Leiden, 2000, 238– 45.

"Who Is Syria's Rightful Ruler?" *Wall Street Journal*, Haziran 16, 2000.

"We Must Be Clear," *Washington Post*, Eylül 16, 2001.

"The Revolt of Islam," *The New Yorker*, Kasım 19, 2001, 50– 63.

"A War of Resolve," *Wall Street Journal*, Nisan 26, 2002.

"Osama and His Evil Appeal," *Wall Street Journal*, Ağustos 23, 2002.

"Targeted by a History of Hatred," *Washington Post*, September 10, 2002, A15; *International Herald Tribune*, Eylül 12, 2002, içinde "Inheriting a History of Hatred." Başlığıyla yeniden basıldı.

"A Time for Toppling," *Wall Street Journal*, September 28, 2002.

"A Question, and Answers," *Wall Street Journal*, April 3, 2003.

"I'm Right, You're Wrong, Go to Hell," *The Atlantic Monthly*, 291, no. 4, Mayıs 2003, 36– 42.

"Put the Iraqis in Charge," *Wall Street Journal,* Ağustos 29, 2003.

"To Be or Not to Be," *Wall Street Journal,* Kasım 15, 2004.

"Iraq at the Forefront," *Wall Street Journal,* Şubat 11, 2005.

"A Democratic Institution," *Wall Street Journal,* Mayıs 24, 2005.

"Freedom and Justice in the Modern Middle East," *Foreign Affairs* 84, no. 3 (Mayıs/Haziran 2005): 36– 51.

"Rewriting Oneself," *The American Interest* 1, no. 3 (Bahar 2006): 123– 31.

"August 22," *Wall Street Journal,* Ağustos 8, 2006.

"The New Anti- Semitism, First Religion, Then Race, Then What?," *The American Scholar* 75, no. 1 (Kış 2006): 25– 36.

"Was Osama Right?" *Wall Street Journal,* Mayıs 16, 2007.

"On the Jewish Question," *Wall Street Journal,* Kasım 26, 2007.

"Second Acts," *The Atlantic,* Kasım 2007, 23, 25.

"The Arab Destruction of the Library of Alexandria: Anatomy of a Myth," *What Happened to the Ancient Library of Alexandria?* edited by Mostafa El-Abbadi
and Omnia Mounir Fathallah, Leiden- Boston, 2008, 213– 17.

"Free at Last? The Arab World in the Twenty-first Century," *Foreign Affairs* (Mart/Nisan 2009): 77– 88.

"Israel's Election System Is No Good," *Wall Street Journal,* Nisan 1, 2009.

"Moderate Islam: A History of Tolerance," *Wall Street Journal,* Eylül 1, 2010.

Dizin

Abdullah, Ürdün Kralı, 189
Ada, 28, 29, 170, 309
Adams, Arlen, 319
Aden, 119
Adnan Bey, 39
Afganistan, 43, 143-148, 197, 275, 285, 298
Afrika, 74, 75, 97, 119-122, 149, 262, 295, 305, 306, 347, 391
Ahmedinejad, Mahmud, 379
Ajami, Fouad, 395
Almanca, 3, 41, 49, 50, 61, 63, 68, 143, 144, 287, 298, 348, 353
Almanya, 37, 58, 66-69, 79, 82, 143, 188, 215, 216, 274, 327, 335, 341, 353
Amman, 184, 246, 249, 250
Ankara Üniversitesi, 182, 253, 403
Annales, 342, 416
Annenberg, Walter, 319, 320
anti-Semitizm, 132, 272, 275, 276, 277, 278
Arafat, Yaser, 238, 245, 246
Arap Baharı, 387, 390, 394
Arap Birliği, 98, 354
Arapça, 26-33, 44-49, 63, 75, 77, 82, 86, 90, 100-105, 116, 121-127, 141, 145, 176-182, 192, 224, 228, 257, 266, 296, 304-309, 348-352, 384, 385
Aras, Tevfik Rüştü, 57
Armenian Medical Association, 330
Association for the Study of the Middle East and Africa, 317, 404
Asya, 61, 104, 119, 146, 149, 203, 217, 260, 265, 283, 304, 311, 368
Atatürk, Kemal, 39, 57, 102, 292, 293, 331, 341, 404
Atlantic Monthly, 290, 293, 420, 421
Avedon, Richard, 301
Avrupa, 7, 9, 28, 32, 40, 41, 49, 61, 84, 87, 98, 100, 101, 103, 107, 119, 135, 169, 179, 202, 203, 215, 217, 242, 248, 253, 254, 262-268, 274-277, 285, 291, 300-311, 325, 327, 337, 341, 348-351, 365, 368, 372, 381, 391
Avrupa Birliği, 381

Bağdat, 74, 85, 104, 184, 186, 247
Bangladeş, 119, 138, 141
Bar-Kokhba İsyanı, 242
Baynes, Norman H., 31, 32, 33
Bedevi, 247, 248
Begin, Menachem,, 234
Ben-Zvi, Isaac, 106
Berberi Korsanlar,, 262
Beyrut, 85, 98, 184, 294, 411
Bialik, H. N., 22, 23, 26, 39

Bin Ladin, Usame, 293, 294, 296, 297
Birleşik Devletler, 7, 35-36, 68, 91, 97, 100, 107, 126, 130-135, 190, 193, 197, 199, 200, 204, 206, 211, 214-222, 237, 251, 268, 278, 284, 294, 299, 303, 320, 322, 326, 332, 347-353, 368-381, 386, 388
Birleşmiş Milletler, 232, 245, 246, 257
Bramley, Jennings, 63
Brimicombe, William, 15
Britanya İmparatorluğu, 120, 243
British Academy, 170, 404
Brzezinski, Zbigniew, 215, 237
Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 33, 418
Bunalım, 10, 15, 43
Bunche, Ralph, 244
Büyük Britanya, 57

Cahen, Claude, 90, 97
Cambridge University, 408
Carter, Jimmy, 207, 284, 418
Castro, Fidel, 288
Cezayir, 104, 120, 180-182, 235, 262, 365
Cheney, Dick, 368, 370, 374-380, 395
Churchill, Buntzie Ellis, i, iii, 320, 406
Churchill, Winston, 69
Cidde, 65
Clinton, Bill, 238, 373
Collège de France, 349, 402
Coornaert, Emile, 40
Crac des Chevaliers, 52
Creditor, Leon Shalom, 20
Cromwell, Oliver, 133
Cyrus, 210

Çavuşesku, Nikolae, 238
Çin, 189, 190, 203, 235, 260, 273, 300, 306, 364

Danimarka, 52, 92, 93, 365, 388
Dayan, Moşe, 67, 234, 241
de Gaulle, Charles, 62, 66, 67, 70, 235
de la Mare, Arthur ve Elisabeth, 147
Demirel, Süleyman, 254
Dodwell, Profesör, 54
Doğu Sorunu, 27, 32, 90
Dovre Ivrit, 22
Dreyfus, 277
Dünya Ticaret Merkezi, 294
Dünya Yahudi Kongresi, 237

Eckersley, C. E., 16, 17
Economic History Review, 41, 408
Edib, Halide, 39
El-Kaide, 386
Encyclopaedia Britannica, 18, 414
Endonezya, 279, 283
Esad, Hafız, 239
Evening Standard, 335

Faris, Nabih, 97
Farsça, 26, 39, 46, 49, 77, 90, 102, 109, 115, 141-145, 192, 224, 349, 352
Faruk, Mısır Kralı, 66
Fas, 104, 166, 196, 238, 239, 281, 283
Faysal, Suudi Arabistan Kralı, 278
Filistin, 47, 106, 119, 128, 181, 232, 242-246, 262, 267, 274, 280, 327, 348, 386
Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ), 232, 238, 239
Finkelstein, Norman G., 335
Foreign Office, 126, 257
France, Anatole, 160
Frankfurter Allgemeine Zeitung, 336
Fransa, 16, 27, 38-40, 48, 57, 61, 65, 90, 100, 119, 139, 202, 205, 218, 262, 305, 328-337, 353, 371, 391
Fransızca, 3, 15, 16, 20, 25, 39-44, 49, 57, 61, 65, 102, 115, 181-183, 203, 277, 287, 298, 326, 345, 353

Fukuyama, Francis, 293
Fundamentals, The, 291

Gamasi, Mohamed Abdel-Ghani al-, 230
George Polk Ödülü, 300
Goitein, S. D., 156, 157, 416
Golan Tepeleri, 229, 258
Goldmann, Nahum, 237, 238
Grobba, Fritz, 65
Grodno, 8

Haçlı Devletleri, 243
Haçlılar, 3, 27, 47, 48, 52, 295
Hadley, Stephen, 376
Halaby, Najeeb, 249
Halevi, Yehuda, vii
Hamza, Fuad, 65
Harnack, Adolf von, 165
Harper & Row, 191, 405
Hartum, 121, 122, 123, 124, 125, 126
Harvard University, 415, 419
Harvey Prize, 403
Harvey, Patrick, 346, 347
Haşhaşiler, 49, 50, 51, 105
Hatto, Arthur, 63
Hayfa, 47, 417
Hıristiyanlık, 51, 259, 260-264, 273, 277, 286
Hiroşima, 87
Hirschberg, J. W., 106
Hirsi Ali, Ayan, 395
Hitchens, Christopher, 335
Hitler, Adolf, 67, 139, 169, 388
Hollanda, 119, 262, 353, 388
Hong Kong, 61, 119
Humeyni, Ayetullah, 264
Huntington, Samuel P., 293
Hurgronje, Christian Snouck, 96
Hutchinson, 94, 354, 355, 405
Hüseyin, Saddam, 64, 169, 348, 369, 370, 371, 372, 373, 379

Ibn Gabirol, Solomon, 350, 405
II. Dünya Savaşı, 73, 328, 358
Institut de France, 336, 404
Intourist, 152
Irak, xi, 48, 66, 75, 122, 127, 186-188, 262, 270, 275, 327, 348, 368-380, 399
Irak Savaşı, xi, 368, 372, 376, 380
Israel Oriental Society, 106, 405
Issawi, Charles, 193, 211, 317, 318, 417

İncil, 45, 46, 274, 291
İngiltere, 3, 7-23, 34, 36, 40, 48, 55, 57, 73, 79-97, 107, 119, 120, 131-137, 143, 147, 170, 173, 182-186, 190, 196, 199, 206, 213-222, 272, 278, 343, 353, 356, 401
İngiltere Kilisesi,, 73, 136
İran, 49, 50, 100-109, 128, 144-149, 196, 208-213, 246, 261, 267, 275, 283-285, 293, 348, 362, 370, 374-387
İran Devrimi, 283, 284, 285, 293, 374
İrlanda, 76-79, 289, 290
İsa, 38, 261, 274, 276
İsmaililer, 37, 47, 48, 105, 361
İspanya, 37, 79, 166, 188, 261, 274, 275, 281, 305, 346
İsrail, 64, 86, 100, 106, 139, 195, 229, 230-258, 266, 271-275, 290, 295, 348, 383-387, 395, 399
İstanbul, 56, 82, 99, 100, 104-113, 192, 203, 254, 381, 410, 413, 419
İşçi Partisi, 11, 86, 235
İtalya, 19, 66, 80, 84, 104, 119, 262, 289, 300
İzlanda, 262, 305, 365, 366, 367

Jackson, Henry M., 403
Japonca, 49, 172, 173, 298, 304, 350
Jeffery, Arthur, 45

Kabil, 143, 144, 145, 146
Kaddafi, Muammer, 384, 385, 386
Kahire, 38, 44, 45, 70, 85, 87, 93, 148, 156, 178, 184, 227, 230, 404, 413, 414
Kahire Amerikan Üniversitesi, 44
Kahve, 110, 112, 230, 247, 255, 366, 385
Karaçi, 138, 412
Karadeniz, 274, 325
Karlsbad, 22
Katar, 239, 312
Katolik Kilisesi, 285
Kennedy, Edward, 208
Kenya, 294
Kıptiler, 270
Kibbutz, 213
Kissinger, Henry, 215, 278, 395
Koenig, Franz, 288, 289
Kollek, Teddy, 254, 256
Konstantinopolis, 262, 305
Kordoba, 281, 282
Körfez ülkeleri, 372
Kraus, Paul, 38
Kudüs, 47, 67, 85-87, 106, 115, 184, 188, 213, 235, 242, 252-256, 290, 403, 412-416
Kuveyt, 348, 368-372, 379
Kuzey Afrika, 66, 74, 75, 100, 104, 257, 262, 305, 365
Kürtler, 76, 371
Kyoto, 173

Lahore, 142, 412
LaMonte, John L., 48
Laski, Harold, 28
Latince, 3, 15, 20, 23, 28, 35, 44, 101, 102, 304
Le Monde, 210, 326, 328, 330, 332, 334
Lee Kwan Yew, 279
Lenin, V. I., 28, 29
Lewis, Bernard, i, iii, 10, 21, 124, 366, 373
Lewis, Jenny, 7
Liberal Parti, 11
Libya, 384, 386, 387
Litvanya, 275
London School of Economics, 28
Londra, 7, 8, 15, 17, 20, 27-32, 39, 48-73, 84, 90-108, 112, 117-136, 143, 147, 170-175, 180, 182-198, 204, 210, 214, 219, 222, 278, 294, 335, 343, 351-358, 384, 397, 401-419
Lübnan, 44, 47, 50, 66, 67, 236, 242, 244, 246, 270, 280

Macaristan, 104, 180
Maidenhead, 7, 8
Malezya, 279
Marksizm, 311, 312
Massignon, Louis, 37, 38, 41
Mauss, Marcel, 39
"medeniyetler çatışması", xi, 259, 267, 290
Medine, 264, 265
Meir, Golda, 229, 231, 232, 235, 241
Mekke, 264, 265
Menderes, Adnan, 111, 112
Menzies, Sir Stewart, 70
Mesquita,Meksika, 282
MI5, 63
MI6, 63, 89
Mısır, 19, 44, 47, 66, 74, 92, 110, 121, 139, 148, 156, 178-181, 186, 224-246, 262, 266-275, 306, 308, 323, 382, 387, 390
Michalski, Krysztof, 286, 287
Mikasa, Prince,, 174
Mikoyan, Anastas, 149
Milletler Cemiyeti, 243
Mishkenot Sha'ananim, 252
Moskova, 58, 69, 122, 148, 150, 151
Muaviye, 139

Muhammed Peygamber, 43, 261, 272
Musa Abdullah el-Hüseyni, 188, 189
Mussolini, Benito, 84, 210
Musul, 270
Müslüman Kardeşler, 142, 266, 267, 348, 390, 391

Nakashima, George, 197, 198
Nasır, C. A., 225, 226, 233, 234, 323
NATO, 113, 325, 415
Netanyahu, Benyamin, 235, 240
New York Times, 210, 297, 417, 418
New Yorker, 248, 300, 301, 421
Nicolson, Harold, 376
Nixon, Richard M., 235
Nukraşi Paşa, 266

Official Secrets Act, 59
Orta Çağlar, 151, 243, 261, 273, 274, 276
Orta Doğu, iii, 3, 4, 19, 25-34, 43-58, 66, 72, 74, 77-100, 107, 110, 119-130, 141, 157, 166, 174, 178, 185, 188, 191, 196, 202, 206, 219, 224-257, 262, 265-268, 275, 277, 283, 284, 292, 296-299, 303-323, 343-349, 355, 362-394
Oshima, General, 68
Oslo Anlaşması, 239
Osmanlı arşivleri, xi, 4, 90, 99, 110, 360
Osmanlı İmparatorluğu, 19, 32, 101, 103, 116, 248, 262, 275, 327, 341
Otranto, 104
Oxford University, 112-114, 192, 346, 350, 355, 405, 406, 407, 415
Ömer, Muhammed Mahmud, 343
Özal, Turgut, 368, 369, 370

Pakistan, 98, 119, 138, 140-146, 184, 226, 227, 411
Papa II. John Paul, 285, 286, 322
Papen, Franz von, 65
Paris, xi, 36-49, 64, 97, 173, 318, 325, 331-334, 353, 391, 401-407, 412, 416
Peştu, 144
Philadelphia Committee on Foreign Relations, 323
Plastiras, General Nikolaos, 70
Polonya, 57, 275, 285, 286, 327, 397
Portekiz, 119, 262, 305
Power, Eileen, 41
Powicke, Sir Maurice, 94, 99
Prens Philip, 175, 176
Princeton University, 202, 352, 405, 406, 408
Pryce-Jones, David, ix, 306

Rabin, İzak,, 238
Ranke, Leopold von, 263
Rawidowicz, Simon, 107, 417
Reagan, Ronald, 285
Rice, Condoleezza, 376
Riyad, 66, 184, 294
Roma hukuku, 35
Roma İmparatorluğu, 88
Romanya, 238
Royal Netherlands Academy, 353
Rusça, 41, 42, 179
Rusya, 58, 119, 178, 262, 268, 275, 303, 327

Safed, 47, 106, 410
Said, Edward, ix, 43, 304, 305, 306, 307, 308, 313, 381
Sauvaget, Jean, 48
Schlegel, Friedrich, 305, 306
Schneur, Zalman, 39, 40
School of Slavonic and East European Studies, 32
Sedat, Enver, 229, 235
Sekiz Yıl Savaşı, 370
Shafiq, Muhammad, 147, 148
Sicilya, 84, 261, 262, 305

Singapur,, 61, 119, 278, 279
Soğuk Savaş, 91, 117, 128, 237, 284, 293, 362, 378
Somali, 294
Sovyetler Birliği, 42, 43, 69, 91, 151, 177-180, 235, 237, 267, 285, 303, 325, 358
St. Louis, M., 126, 129
Stern, Isaac, 252, 253, 413
Stimson, Henry, 68
Stone, Lawrence, 204
Sudan, 121-126
Suriye, 5, 44-53, 66, 67, 105, 106, 110, 229, 239, 242-244, 258, 262, 270, 275, 361, 387
Suudi Arabistan, 64, 65, 278, 294, 370, 371, 382, 386
Süveyş Kanalı, 128, 229, 267
Süveyş Krizi, 139
Sybel, Heinrich von, 218

Şam, 67, 85, 106, 184, 271, 359

Tahran, 49, 108, 115, 143, 184, 208-211, 269, 285, 412
Talmud, 21, 260
Tanzanya, 294
Tchernikhovsky, Shaul, 39, 351
Tel Aviv, 22, 47, 64, 184, 233, 256, 257, 351, 402, 403, 420
Thatcher, Margaret, 216, 315
The Times, 180, 414, 421
The Wall Street Journal, 297, 374
Tokyo, 170, 171, 174
Tunus, 239, 245, 387, 388, 419, 420
Türk Bilimler Akademisi, 331, 403
Türk Devrimi, 39
Türkçe, 26, 32, 39, 42, 46, 49, 56, 77-90, 98, 101, 102, 105, 115, 141, 181, 183, 192, 224, 254, 323, 349, 352, 365, 366
Türkiye, 32, 39, 47, 53-58, 65, 76, 77, 82, 100, 102, 105, 108-117, 126, 182, 183, 197, 246, 254, 267-269, 282, 292, 305, 323, 325, 327, 331, 335, 365, 366, 369, 381, 391, 403, 405

Udovitch, Avrom, 193
Umman, 239, 383, 387
UNESCO, 12, 232
University College, 28, 403
University of London, 401

Ürdün, 189, 239; 241-258, 387

Vatikan, 290
Vatikiotis, Taki, 194, 414
Venedik, 19
Vichy, 62, 65, 66, 67
Viyana, 104, 286, 288, 404
von Grunebaum, Gustave, 411

Wahba, Hafiz, 64
Waldman, Peter, 374
Walesa, Lech, 286
Washington, D.C., 403, 411, 416, 419
Wellhausen, Julius, 96
Wolf, Harry, 214
Wood, Al, 322

Yahudiler, 45, 46, 72, 92, 107, 133, 135, 243-245, 255-261, 272-281, 288, 321
Yeni Delhi, 142, 409, 414
Yom Kippur Savaşı, 229, 234
Yunanca, 3, 23, 28, 62, 77, 101, 274, 304, 306, 309
Yunanistan, 62, 70

Zakani, 'Ubayd-i, vii
Zangwill, Israel, 351
Zayid, Mahmud, 97



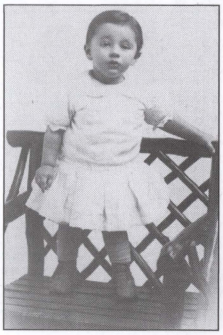
Sevgili anneannem, Annie,
37 yaşında, 1914.



Annem, 18 yaşında.



Dedem Joseph, babam, annemin küçük kız
kardeşi Betty, annem ve annesi (soldan sağa),
annemle babamın düğününde, 1915.



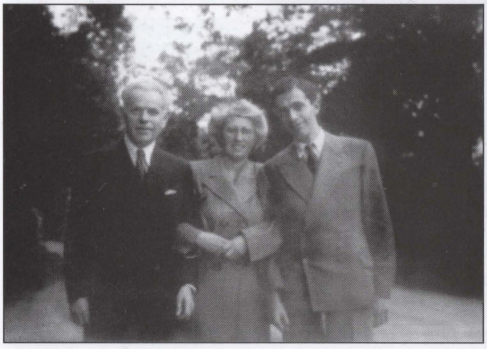
Ben sekiz aylıkken, 1917.



1938'de Suriye'de İsmaililerle ilgili tezim üzerine çalışan bir doktora öğrencisiyken ödünç alınmış giysilerle.



1944'te annem ve bir asker arkadaşımla. Savaş sırasında Britanya Gizli Servisi'nde çalıştım ve zamanımın büyük bir kısmını Londra'da mesajları deşifre ederek geçirdim.



1944'te anne ve babamla Londra'da.



1955'te Londra'daki dairemizin dışında Melanie ile.

Çocuklarım, Melanie (beş) ve Michael (üç), on üç yıl boyunca yaşadığımız Londra'nın Swiss Cottafe mahallesinde.





Washington'a ilk gidişlerimden birinde Senator Henry "Scoop" Jackson ile ofisinde. Yazıda şöyle yazıyor: "Komitem önündeki harika ifadeniz için takdirle. İyi dileklerimle, Henry, M. Jackson, 17 Mart, 1971."



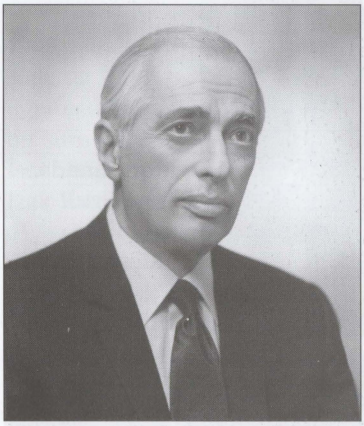
1970'lerin başlarında İran Şahı'nı karşılarken. Şah Batı basının kendisine yaklaşımıyla ilgili hayal kırıklığını belirtmişti.



Ürdün Kralı Hüseyin ile 1970'lerde çölde. Amman'daki bir tarihçiler konferansında karşılaştığım ve beni Kral Hüseyin'e tanıtan kardeşi Prens Hasan'ı zaten tanıyordum.

Ürdün Veliaht Prensi Hasan ile 1970'lerin ortalarında, Ürdün' yaptığım yıllık gezilerimden birinde.





1973 yılına ait, SOAS'tan Princeton'a taşınmamdan kısa süre önce çekilmiş bir portrem.

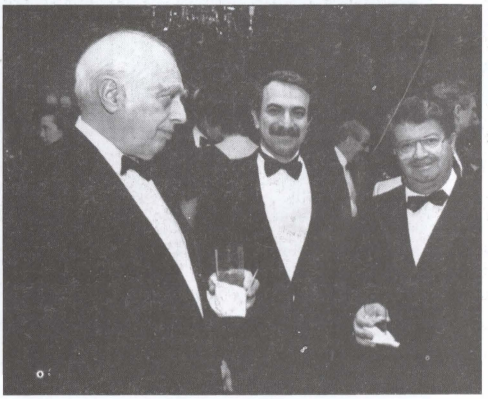
Kudüs'ün en uzun süre görev başında kalan belediye başkanı olan ve 1970'lerin sonlarında iyi arkadaş olacağımız Tedy Kollek ile (en sağda).



1991 yılında Tel Aviv'e yönelik bir Irak scud füzesi saldırısı sırasında.



AŞAĞIDA: 1992 yılında Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal ile. Özal ile ilk olarak genç bir milletvekiliyken beni Princeton'da ziyareti sırasında tanışmıştım. Pek çok Türk gibi, tarihe derin bir ilgi duyuyordu.



1990'ların ortalarında Papa II. John Paul tarafından davet edildiğim Castel Gandolfo'daki küçük toplantılardan birinde. En sağdayım.





1996 yılında Vatikan'da Papa II. John Paul ile birlikte. Uzun hayatım boyunca tanıştığım en iyi insanlardan biriydi.



1995 yılında, suikasta uğramadan kısa bir süre önce İsrail Başbakanı Izak Rabin ile.



2002 yılında Princeton'dan bir fahri doktora almamın ardından Buntzie ile.



David Bohrer/Beyaz Saray

2003 yılında Başkan Yardımcısı Dick Cheney ile makamında.

Buntzie ile 2004 yılında Idaho'da düzenlenen Allen&Company konferansında harika vakit geçirmiştik. Hollywood meşhurları ve Wall Street kodamanları için yıllık bir inzivaydı.



Allen & Company

Hiç kuşkusuz, Orta Doğu ve İslam tarihi konusunda yaşayan en önemli tarihçilerden biri Bernard Lewis'dir. Diğer tarihçilerden farklı olarak yaşadığı yüzyıla tanıklık etmekle kalmamış bizzat bu tarihin içerisinde bir aktör olarak da bulunmuştur. Bu açıdan otobiyografik çalışması *Tarih Notları: Bir Orta Doğu Tarihçisinin Notları* birinci düzey tarihsel bir belge niteliği taşımaktadır. İngiliz Gizli Servisi'ndeki görevi nedeniyle II. Dünya Savaşı'nda ve ardından gönderildiği Orta Doğu'nun yeniden şekillenmesinde, Arap-İsrail Savaşı'nda, Afganistan'da, İran Devrimi'nde ve Irak'ın işgalinde tarihin bizzat aktörü olarak rol oynamıştır. Dolayısıyla bu kitap kişisel bir anlatı olmanın ötesinde tarihsel bir belge niteliği taşımaktadır. Örneğin Irak krizi ile ilgili şu anekdot yakın tarihimize ışık tutuyor:

"... konu kaçınılmaz olarak Irak'taki krize gelmişti. Turgut Özal 'Birkaç ay önceki Washington ziyaretimi hatırlıyor musun?' dedi. Birlikte öğlen yemeği yediğimiz için hatırlıyordum. 'Başkanımız ile konuştum. İkircikli bir karaktere sahip; ama sanıyorum bu sefer kararını vermiş. Bir savaş çıkacak,' dedi ve ekledi, 'çıktığında da hızlı, ucuz ve kolay olacak.' Bu şaşırtıcıydı. 'Sizi böyle düşündüren nedir?' diye sordum. Bunun üzerine gizemli bir Türk gülümsemesiyle, 'Komşularımızda neler olup bittiğini bilmek isteriz.' dedi. Diğer bir deyişle, iyi bir istihbaratları vardı. 'Sana bir örnek vereyim.' diye devam etti. 'Hafta geçmiyor ki subaylar da dâhil olmak üzere pek çok Irak askeri, sınırımızı geçip sığınma talebinde bulunmasın. Savaş başlamadan önce subayların kaçtığı bir ordunun durumu iyi değildir.' Katılmak durumundaydım. Sonra, 'Savaş çıkarsa bizim yanımızda yer alır mısınız?' diye sordum. 'Tabii ki' dedi."

Modern Türkiye'nin Doğuşu ve *Ortadoğu* kitaplarıyla Türkiye'de çok iyi tanınan bu duayen tarihçinin *Tarih Notları: Bir Orta Doğu Tarihçisinin Notları* tarih yazımı açısından da önemli bir kitap. Onun tarih yazımı konusundaki düşünceleri ve deneyimleri bu alana ilgi duyan ve tarihçiliği bir meslek olarak seçen herkes için ufuk açıcı nitelik taşıyor.

THG 073035 CSR
THG 733835 CSR

Yayıncı Sertifika No: 12382
ISBN 978-975-509-824-1
9 789755 098241
online satış: www.arkadas.com.tr
₺25